

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ

М. Қ. ПАРДАЕВ ва бошқалар

МАКРОИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛ

САМАРҚАНД - 2020

**Пардаев М.Қ ва бошқалар,. Макроиктисодий таҳлил. Ўқув қўлланма.
– Самарқанд, СамИСИ, 2020. - 268 бет.**

**Тақризчилар: М.М.Муҳаммедов – СамИСИ профессори, и.ф.д.
Б.Ш.Сафаров– СамДУ декани, и.ф.д., доцент.**

Маъруза матни туристик корхоналар молиявий хўжалик фаолиятини таҳлил қилишнинг назарий ва амалий масалалари ёритилган. Ушбу иш мазкур бобга бағишланган биринчи маъруза матни бўлиб, унда туристик корхоналар таҳлилининг мазмуни, предмети, объекти, вазифалари, методи, турлари, босқичлари, қўлланиладиган усуллари, кўрсаткичлари, таҳлил жараёнида қўлланиладиган ахборот манбалари, туристик корхоналарнинг рақобатбардошлиги каби муҳим масалалар ёритилган. Шунингдек, ушбу ишда туристик корхоналар молиявий хўжалик фаолияти таҳлилининг бошқа айрим назарий ва амалий жиҳатлари ҳам ўз аксини топган.

Иш олий ўқув юртларининг туризм таълим йўналишлари бўйича ўқиётган магистрларга мўлжалланган. Ушбу ишдан мустақил изланувчилар, докторантлар, профессор-ўқитувчилар, “Иқтисодиёт”, “Бухгалтерия ҳисоби ва аудит”, “Молия”, “Банк иши”, “Менежмент”, “Маркетинг”, “Сервис” каби ўқув йўналишлари бўйича ўқиётган бакалаврлар, соҳа мутахассислари ҳамда унга қизиқувчи кенг китобхонлар оммаси ҳам фойдаланишлари мумкин.

Маъруза матни СамИСИ “Менежмент ва __ статистика” кафедрасининг 2019 йил сентябрдаги 2-мажлисида кўриб чиқилган ва нашр қилишга тавсия этилган.

СамИСИ илмий-услубий кенгашининг 2019 йил __сентябрдаги мажлисида (2-баённома) чоп этишга тавсия қилинган.

© Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти, 2020.

© М.Қ.Пардаев ва бошқалар, 2020.

КИРИШ

Дунё иқтисодиётга интеграциялашиш Халқаро Валюта фонди, Жаҳон банки, Осиё тараққиёти банки каби халқаро молия ташкилотлар билан ҳамкорлик қилиш бир қанча қоидаларга риоя қилишни талаб этади. Булардан бири мамлакатни иқтисодий-ижтимоий ривожланишини таҳлил қилганда макроиқтисодий кўрсаткичларини бир хил усул ва услубларда ҳисоблашни ташкил қилишдан иборатдир.

Мамлакатнинг иқтисодий ҳолатини баҳолашда, қабул қилинаётган чора-тадбирларни ишлаб чиқишда, уларнинг зарурлигини ва самарадорлигини баҳолашда иқтисодий таҳлил жуда катта аҳамиятга эга. Таҳлилни муҳим вазифаларидан бири бўлиб мамлакатда содир бўлаётган жараёнларни моделлаштиришнинг сифатини ошириш, ўтказилаётган иқтисодий сиёсатни натижаларини аниқлашдир. Макроиқтисодий таҳлил ва прогнозлаш асосий илмий-амалий йўналишлардан бири бўлиб, макроиқтисодий кўрсаткичларини ўзаро боғлиқликларини аниқлаб беришга ёрдам беради.

Ушбу маъруза матнининг вазифаси миллий иқтисодиётда содир бўлаётган ва бўладиган кўрсаткичларни баҳолаш ва мониторинг ўтказишда фойдаланадиган усуллари тўпламини ўргатиш ҳисобланади. Маъруза матнида мамлакатда ишлаб чиқаришдаги товар ва хизматларни жами ҳажмини ҳисоблаш, инфляция суръатларини, ишсизлик даражасини, тўлов балансини салдосини ва валюта алмаштирув курсини таҳлил қилиш усул ва услублари ҳамда уларни прогноз қилиш муаммолари ва уларни ечимини топиш йўллари кўриб чиқилган.

Макроиқтисодий таҳлил иқтисодиётда содир бўлаётган ўзгаришларга макроиқтисодий кўрсаткичлар орқали ҳолисона баҳо бериб, иқтисодиётда кутилмаган ҳодисаларнинг олдини олиш ва тегишўли чора-тадбирларни кўриш учун зарур бўлган тадбирларни ишлаб чиқишни мақсад қилиб қўйган. Мамлакатда содир бўладиган ҳолатларнинг аниқ таҳлили ва ундан кейинги зарур бўладиган сиёсатни ишлаб чиқиш, аниқ иқтисодий ва статистик маълумотлари тизимли равишда тўпланишни ва уларни қайта ишлашни талаб этади.

Мазкур курснинг мақсади - ҳисобот асосларини ўргатиш ва мамлакат иқтисодиётида мавжуд даромад ва бойликларнинг тақсимотини, ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар фаолиятига таъсир этувчи омилларни, бюджет-солиқ, пул-кредит сиёсатларини, тўлов балансини ва ташқи қарзни таҳлил қилинаётганда асосий концепцияларни, давлат харажатлари ва капитал қарз сиёсатини таништиришдан иборатдир.

Ҳозирги иқтисодиётни модернизациялаш, диверсификация қилиш ва инновацион иқтисодиётни жорий қилиш шароитида иқтисодий-ижтимоий прогнозлаштириш – бу, ўтмишни, ҳозирги замоннинг ривожланиш қонуниятлари, тенденцияларига асосланган ҳолатда келажакни олдиндан илмий билиш ва истиқболдаги ривожланиш мақсадлари ва вазифаларини аниқлашдан иборат.

Прогнозлаштириш мамлакат иқтисодиётини бошқариш назарияси ва амалиётида катта аҳамиятга эга. Бу фан бошқарув ечимларни танлашда асос бўлиб хизмат қилади, келажак мақсадларига эришиш учун ҳозирги пайтда иқтисодий жараёнларга таъсир этиш йўллари аниқлайди.

«Прогнозлаш» - бу иқтисодиётни тартибга солиш жараёнининг яна бир босқичи ёки мамлакат иқтисодий - ижтимоий ривожланиш дастурини ишлаб чиқишнинг бир қисмидир. Шу билан бирга, у нисбатан мустақил фан бўлиб, ўзига хос бир қанча белгилари билан фарқланади. Одатда прогнозлар директив характерга эга эмас, уларнинг миқдорлари асосан эҳтимоллик характерига эга, улар кўпроқ даражада содир бўлган ривожланиш муаммоларини аниқлашга ва уларни ечиш йўллари излашга қаратилганлиги билан фарқ қилади.

«Макроиқтисодий таҳлил ва прогнозлаш» фанининг предмети - прогнозлаштириш обектининг ривожланиш қонуниятини ўтмиши асосида ўрганиб, бутун бир иқтисодий мажмуа ва унинг таркибий қисмлари обектив асосланган ривожланиш ҳолатлари, тенденцияларининг вақт ва фазодаги миқдор ҳамда сифат даражаларини аниқлашдан иборатдир.

«Макроиқтисодий таҳлил ва прогнозлаш» нинг асосий вазифаси жамиятни иқтисодий-ижтимоий ривожланиш йўллари реал баҳолаш, бу ривожланишнинг мақбул бошқарув ечимларини илмий асослаш учун устувор вариантларни аниқлашдир. Бундан ташқари, у иқтисодиётнинг ривожланиш йўналишларини миқдор ва сифат жиҳатдан таҳлил қилади, муаммоларни, янги жараён ва ҳолатларни ўрганади, иқтисодий ва ижтимоий ривожланишнинг эҳтимолий йўналишларини белгилайди, имкониятларни баҳолайди, ижтимоий, иқтисодий, илмий-техник ва бошқа чора - тадбирларни ҳаётга татбиқ этади, самарасини аниқлайди.

«Макроиқтисодий таҳлил ва прогнозлаш» фанининг мақсади - прогнозлаштиришнинг асосий усуллари ва тамойилларини жамиятда содир бўлаётган ижтимоий ва иқтисодий жараёнларга мослашган ҳолда ўрганишдан иборат.

1-боб. МАКРОМАКРОИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛНИНГ ЗАРУРЛИГИ, ПРЕДМЕТИ, ОБЪЕКТИ, ВАЗИФАЛАРИ, МЕТОДИ ВА МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

РЕЖА:

- 1.1. Макромакроиқтисодий таҳлилнинг объектив зарурлиги**
- 1.2. Макромакроиқтисодий таҳлил фани предметининг таърифи**
- 1.3. Макроиқтисодий таҳлил фанининг объекти**
- 1.4. Иқтисодиётни модернизация ва диверсификация қилиш ҳамда инновацион иқтисодиётни шакллантириш шароитида макромакроиқтисодий таҳлилнинг вазифалари**
- 1.5. Макромакроиқтисодий таҳлил фанининг бошқа фанлар билан боғлиқлиги**
- 1.6. Макроиқтисодий таҳлилнинг иқтисодиётни бошқаришдаги ўрни ва унга рақамли иқтисодиётни киритиш масалалари**
- 1.7. Макроиқтисодий таҳлил фанининг методи**
- 1.8. Макроиқтисодий таҳлил фанининг методологияси ва уларнинг таснифи**
- 1.9. Макроиқтисодий таҳлил фани методологияси тавсифи**

1.1. Макромакроиқтисодий таҳлилнинг объектив зарурлиги

Жамиятдаги ўзгаришларни англаш билан боғлиқ инсоннинг кундалик яшашининг мазмуни таҳлилдан иборат. Чунки ҳар куни эрта тонгда уйғониш билан нима қилдим ва нима қилиш керак деган савол ақли расо инсонни чўлғаб олади. Бу саволга жавобни бериш учун одам ўз фаолиятини ҳаёлан таҳлил қилиб чиқади. Кимки ўзини чуқур таҳлил қила олса, у ўзига тегишли вазифаларни ҳам қўя олади ва башқалардан фарқ қилиб бошлайди. Шу туфайли таҳлил инсон ҳаётида муҳим ўрин эгаллайди. Ушбу ҳолатни инобатга олиб, мамлакатимизда 2017-2021 йилларга мўлжалланган кенг қамровли ривожланиш стратегияси қабул қилинди. Мазкур стратегияда кўзда тутилган вазифалар ҳаммага (оддий фуқаролардан тортиб, ҳудудий ва мамлакат раҳбаригача) тегишли ва мос равишда, унинг ҳамма банди ҳаммага дахлдордир. Унинг бажарилишида ҳеч ким четда томошабин бўлиб қараб туришга ҳақи йўқ. Ҳамманинг вазифаси бор. Шу жиҳатдан ҳар бир киши мазкур йўналишда қайси масала менга тегишли ва уни қандай бажаришим керак, деган саволни ўз олдига қўйиши, бунга жавоб топиш учун ўзини таҳлил қилиш, яъни ўзига бефарқ бўлмаслиги керак.

Иқтисодий жараёнлар таҳлили ҳам ҳар бир иқтисодий ҳодисани у микро даражада бўладими, мезо ёки макро даражадами ўрганишни тақозо қилади. Шу туфайли мазкур фан бугунги кунда ҳам ўта долзарблиги билан аҳамиятлидир. Макроиқтисодий таҳлил фанининг предметини ўрганишнинг зарурлиги, бу бўйича турли қарашлар мавжудлиги, иқтисодиётни модернизация ва диверсификация қилиш ҳамда инновацион

жараёнларга мос рақамли иқтисодиётга хос бўлган таърифини ишлаб чиқиш, корхоналардан тортиб, бутун иқтисодиётни бошқаришдаги ўрни ва вазифаларини кўрсатиб бериш, объектига аниқлик киритиш, уларнинг методи ва методологик жиҳатларини асослаш каби бир қанча масалаларни назарий жиҳатдан ўрганишини мазкур фаннинг объектив зарурлигини тақозо қилади.

Иқтисодиётни эркинлаштириш натижасида тадбиркорликка асосланган турли мулк шаклидаги корхоналарнинг вужудга келди. Иқтисодиётнинг таркибида тадбиркорликнинг ўрни ҳам ошиб бориш тенденциясига эга бўлди. Буларнинг бари иқтисодиётнинг шу жумладан, корхоналарнинг ҳам мустақил фаолияти учун катта имконият яратиб берди. Иккинчи томондан, хўжалик юритувчи субъектларнинг масъулиятини ҳам оширди. Бутун иқтисодиётнинг, шу жумладан, корхоналарнинг ҳам иқтисодий жиҳатдан эркинлиги ва масъулиятининг ошганлиги ўз фаолиятини чуқур таҳлил қилишни тақозо қилади. Бу жараён, энг аввало, макроиқтисодий таҳлилнинг зарурлигини кўрсатса, иккинчи томондан, уни ҳар бир хўжалик юритувчи субъектда, мезо ва макроиқтисодиёт даражасида қандай ташкил қилиш муаммосини ҳал қилишда намоён бўлади.

Аммо адабиётларда макроиқтисодий таҳлилни ташкил қилиш Ўзбекистоннинг ўзига хос тараққиёт йўлини ифода этган ҳолда етарлича ёритилмаган. Шундан келиб чиқиб, макроиқтисодий таҳлилни ташкил қилиш масалаларига бугунги кун талабидан, яъни иқтисодиётни модернизация ва диверсификация қилиш, инновацион ҳамда рақамли иқтисодиёт талабларидан фойдаланиш ҳолатидан келиб чиқиб, ёндошиш мақсадга мувофиқдир.

Иқтисодиётни эркинлаштириш, жамият ҳаётида эркин бозор муносабатларининг шаклланиши, иқтисодиётни модернизация ва диверсификация қилиш ҳамда инновацион жараёнлардан фойдаланиш макроиқтисодий таҳлил билан боғлиқ янги-янги муаммоларни вужудга келтирди. Ушбу муаммоларнинг бир қисми ҳал қилинди, аммо ҳал бўлиши лозим бўлган бир қанча гуруҳ муаммолар ҳам сақланиб қолмоқда. Буларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

Биринчидан, макроиқтисодий таҳлил фанини мамлакатимизда шаклланган иқтисодиётни модернизация ва диверсификация қилиш ҳамда инновацион жараёнлардан фойдаланишнинг ўзига хос бозор муносабатларига ҳамда рақамли иқтисодиётга мос, унинг назарий ва методологик асосини ҳамда таркибий тузилишини ишлаб чиқиш муаммоси.

Иккинчидан, ушбу фаннинг кимларга кераклигини, ички ва ташқи фойдаланувчилар қайси кўрсаткичларни таҳлил қилишини асослаш ва шунга мос равишда мутахассисларни тайёрлаш муаммосини ҳам ҳал қилиш лозим.

Учинчидан, бугунги кун талабидан келиб чиқиб, ислохотларга, хусусан давлат ва нодавлат секторига ҳамда рақамли иқтисодиётга мос мазмунан янги иқтисодий кўрсаткичлар тизимини ишлаб чиқиш муаммоси

ҳам кун тартибида ҳал қилиниши лозим бўлган масалалар қаторидан жой олган.

Тўртинчидан, макроиктисодиёт масалалари ва турли мулк шаклида фаолият кўрсатаётган хўжалик юритувчи субъектларда макроиктисодий таҳлилни ташкиллаштириш муаммоси ҳам ўз ечимини кутаётган муаммолардандир.

Бешинчидан, хизмат кўрсатиш соҳаси ва корхоналари, хусусан туристик фирма ва компаниялар, меҳмонхона хўжаликлари каби хизмат кўрсатиш субъектлари фаолиятини таҳлил қилиш муаммоси ҳам ҳал қилиниши лозим бўлган муаммолардандир.

Ҳар бир муаммонинг мазмун-моҳияти ва уни ҳал қилиш йўллари кўриб чиқиш бугунги кунда ўта муҳим ҳисобланади. Чунки, республикамызда амалга оширилаётган ислохотлар, иқтисодиётни модернизация ва диверсификация қилиш ҳамда инновацион жараёнлардан фойдаланишда ўзига хос иқтисодий дастаклар ва шунга мос фанларнинг шаклланишини ҳам тақозо қилади. Бундай фанлардан бири «Макроиктисодий таҳлил» фани бўлиб, унинг таркиби ва мазмуни маълум даражада ўзгартирилиб, замонавийлаштирилиб, такомиллаштиришни тақозо қилади.

Албатта, макроиктисодий таҳлил олдинги маъмурий буйруқбозликка асосланган режали иқтисодиёт шароитида ҳам мавжуд эди-ку, уни янгидан шакллантиришга зарурат борми, деган саволнинг туғулиши мумкин. Бунга жавобан шуни таъкидлаш жоизки, ушбу фан олдинги режали иқтисодиёт шароитида ҳам ҳақиқатда мавжуд ва унинг назарий ва методологик асоси яхши ривожланган эди. Аммо унинг мақсади ва моҳияти, таъкидланганидек, режали иқтисодиётга мослаштирилган бўлиб, бевосита халқ хўжалиги миқёсида режанинг шаклланиши ва бажарилишига хизмат қилишга қаратилган эди. Унинг мазмуни эса, маълум даражада, мафкуравийлашган ҳолда, энг аввало, давлат манфаатини ифодалаб келган. Чунки барча мулк, давлат тасарруфида бўлиб, ундан фойдаланиш бевосита давлатнинг ихтиёрида эди. Одатда мулк кимга тегишли бўлса, хўжалик фаолиятининг натижалари ҳам шунга тегишли бўлади.

Эндиликда иқтисодий вазият тубдан ўзгарди. Давлатнинг мулкка ва барча иқтисодий жараёнларга эгаллиги барҳам топиб, кўп мулкчиликка асосланган, бозор муносабатларини ўзида ифода этадиган, мазмун жиҳатидан янги иқтисодиёт шаклланди. Бу эса шунга мос равишда мазмун жиҳатдан янги мазмундаги «Макроиктисодий таҳлил» фанининг шакллантирилишини тақозо қилди. Бугунги кунда иқтисодиётни модернизация ва диверсификация қилиш, инновацион жараёнлардан ҳамда рақамли иқтисодиёт томойилларидан фойдаланиш ҳам ушбу фаннинг таркиби ва мазмунига айрим ўзгартиришлар киритилишини тақозо қилади.

Эндиги «Макроиктисодий таҳлил» фани, энг аввало, ҳеч қандай мафкурага тобе бўлмасдан, давлат манфаатини инкор қилмаган ҳолда турли мулк эгаларининг (иш кучи эгаси, меҳнат жамоаси, тармоқ, бутун

иктисодиёт, ҳўжалик юритувчи субъектлар, корхона ва ташкилотларнинг) манфаатларини ўзида акс эттирган ҳолда ифода этилиши мақсадга мувофиқдир. Бу ҳолат мазкур фаннинг мақсади, вазифалари, таркиби, унда қўлланиладиган кўрсаткичлар тизимини, энг муҳими, унинг мазмунини ҳам ўзгартиришни тақозо қилади.

Ушбу муаммоларни ҳал қилиш макроиктисодий таҳлил фанининг кимга кераклиги у билан ким шуғулланиши, унинг объектив зарурлигини асослашни талаб қилади. Макроиктисодий таҳлилда макроиктисодиёт даражасидан корхонагача бўлган босқичларда барча раҳбарлар ва бошқа мутасаддилар (менежер), унинг ҳолати ва ўзгариш тенденциясини батафсил ўрганиши лозим. Бунинг учун эса кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади. Шу мақсадда макроиктисодий таҳлилда ўрганиладиган такомиллашган кўрсаткичлар тизими ва уларни бугунги кун талабидан келиб чиқиб, баҳолаш йўллари ишлаб чиқилиши лозим.

Макроиктисодий таҳлил фанининг олдига қўйилган муҳим вазифаларни тўлиқ бажариш, унинг бозор муносабатларига асосланган эркин иқтисодиёт тамойилларига мос келишини таъминлаш, Ўзбекистонда иқтисодий ўсишни жадаллаштириш мақсадида мавжуд бўлган ички имкониятларини ахтариб топиш йўллари ишлаб чиқиш каби муҳим иқтисодий ишларни тўғри бажариш учун унинг предмети, объекти, методи, турлари, шакли, услублари каби мазкур фаннинг назарий асосларини аниқ белгилаб олишни тақозо қилади.

Макроиктисодий таҳлил фанининг ҳамон тўлиқ ўз ечимини топмаган бозор муносабатларига хос назарий муаммоларидан бири унинг предметиدير. Ҳар қандай мустақил фан ўзининг предметиға эға. Фаннинг предмети деганда, одатда, шу фанда нима ўрганилиши тушунилади. Иқтисодий таҳлил фанининг предметиға кенг маънода қарайдиган бўлсак, у иқтисодий фан сифатида таҳлил қилинаётган объект (корхона, бирлашма, компания, акциядорлик жамияти, концерн, корпорация кабилар) ҳўжалик фаолиятининг барча соҳаларини (иктисодий, ижтимоий, техник, технологик ва ҳ.к) ўз ичига олади. Лекин ҳар бир иқтисодий фан ўзига хос хусусиятға, ўзи ўрганадиган предметға эға. Бу фақат шу фанға хос бўлиб, имкони борича бошқа фанларда такрорланмаслиги лозим. Бу талаб шу фаннинг мустақил фан сифатида фаолият кўрсатиши учун асосий шартларидан биридир.

1.2. Макромакроиктисодий таҳлил фани предметининг таърифи

Макроиктисодий таҳлил фанининг предмети том маънода объектни ўрганишға қаратилган иқтисодий ва ҳукуқий муносабатлар билан боғлиқ ҳўжалик фаолиятидир. Аммо бухгалтерия ҳисоби, статистика, молия ва кредит, аудит, маркетинг, менежмент каби фанларнинг ҳам предмети кенг маънода ҳўжалик фаолиятидир. Бу фанлар ҳам ҳўжалик фаолиятида содир бўлаётган ижтимоий-иктисодий жараёнларнинг у ёки бу жиҳатини ўргатади. Демак, ҳар бир фаннинг, шу жумладан макроиктисодий таҳлил

фанининг ўзига хос ва мос жиҳатини унга тегишли предметни аниқлаб олиш лозим.

Иқтисодий эркинлаштириш жараёнида хўжалик фаолиятида содир бўлаётган барча ижтимоий-иқтисодий ҳодисаларни ўз ичига оладиган фан иқтисодийга оид фанлардир. Аммо макроиқтисодий таҳлил фани бу жараёнларнинг содир бўлиш пайтини эмас, балки унинг натижаси ва келажагини ўрганади. Объектда содир бўладиган иқтисодий жараёнлар, унинг режасида кўзда тутилган маълумотга асосланса, жараённинг содир бўлишини қонуний жиҳатдан ҳужжатлаштириш билан бухгалтерия ҳисоби, статистика каби фанлар шуғулланади. Шу жараёнларнинг натижаси маълум даврларда (ой, чорак, йил) жамланиб борилади ва турли ҳисоботларда ўз аксини топади. Таҳлил эса айнан ана шу тузилган ҳисоботларга, жамланган ҳужжатларда ифода этилган бошқа маълумотларга асосланади.

Ҳисобдаги маълумотлар статистикада жамланади ва ушбу маълумотлар макроиқтисодий таҳлил фанига ахорот учун асос бўлиб хизмат қилади. Эркин иқтисодий шароитига мос макроиқтисодий таҳлил фанининг предмети яратилмоғи лозим. Бизнинг фикримизча, у қуйидаги талабларга жавоб бериши мақсадга мувофиқдир.

Биринчидан, у эркин иқтисодий шароитида фаолият кўрсатаётган корхоналарнинг хўжалик фаолиятини ўзида ифодалаши керак.

Иккинчидан, асосан макроиқтисодий таҳлилда ўз ечимини топадиган объектив ва субъектив омиллар таъсирини аниқлаш зарурлиги кўриниб туриши лозим.

Учинчидан эса, макроиқтисодий таҳлил ўз чегарасига, фаолият доирасига эга бўлиш учун бутун хўжалик фаолиятидан ўзига тегишли соҳани ажратиб кўрсатиши мақсадга мувофиқ. Бунга, бизнинг фикримизча, корхоналар хўжалик фаолиятида содир бўлган, бўлаётган ва бўладиган ижтимоий-иқтисодий жараёнлар ва ҳодисалар натижасининг маълумотлар манбаида ифодаланган ахборотларни олишни киритиш мумкин.

Бу борада ўзимизнинг чоп қилган адабиётларимизда¹ ҳам айтган эдик. Уни такомиллаштириб юқорида келтирилган хулосалардан келиб чиқиб макроиқтисодий таҳлил фани предметиға қуйидагича таъриф бериш мумкин. **Макроиқтисодий таҳлил фанининг предмети деганда, инновацион ва рақмли иқтисодий шароитида макроиқтисодий кўрсаткичларнинг объектив (ташқи) ва субъектив (ички) омиллар таъсирида содир бўлган, бўлаётган ва бўладиган ижтимоий-иқтисодий жараёнлар ва ҳодисалар натижаларининг маълумотлар манбаида (режа, ҳисоб, статистик ҳисобот ва бошқаларда) ифодаланган кўрсаткичлар тизими (системаси) орқали, унинг ҳолати ва**

¹ Пардаев М.К. Иқтисодий таҳлилнинг предмети, методи ва унда лўлланиладиган усуллар. Самаръанд, СамКИ, 1999, - 3 бет. Пардаев М.К. Иқтисодий таҳлилнинг назарий асослари. - Самаръанд, СамКИ, 1999, - 3 бет. Пардаев М.К. Иқтисодий таҳлил назарияси. Дарслик, Самаръанд «Зарафшон» нашр - 2001.

ривожланишига баҳо бериш ва яхшилаш йўллари ишлаб чиқишни ўрганиш тушинилади.

Макроиктисодий таҳлилнинг ушбу таърифини назарий жиҳатдан қуйидагича исботлаш мумкин.

Биринчидан, макроиктисодий таҳлилнинг предметида объектив (ташқи) ва субъектив (ички) омиллар алоҳида ўрин тутади, чунки микро ва макро даражадаги иқтисодий жараёнлар ўз-ўзидан содир бўлмайди. Улар маълум ички ва ташқи омиллар таъсири остида рўй беради. Шу омиллар таъсирини бошқа фанлар макроиктисодий таҳлил даражасида атрофлича ўргатмайди. Бу фақат шу макроиктисодий таҳлил фанида ўрганилади ва унинг предметининг асосини ташкил қилади. Шунингдек, хўжалик фаолияти натижасига тўғри баҳо бермасдан, унга таъсир қилган ижобий ва салбий омилларни ўрганмасдан туриб кўзда тутилган мақсадга эришиш қийин. Шу туфайли таҳлил фани, шу жумладан макроиктисодий таҳлил фанинг предмети марказида ҳам объектив ва субъектив омиллар турганлиги ҳам бежиз эмас.

Иккинчидан, макроиктисодий таҳлилнинг предметини ўрганишда фақат содир бўлаётган ижтимоий-иқтисодий жараёнлар билан чекланиб қолиш мутлақо етарли эмас экан. Таҳлилдан мақсад мавжуд натижага одилонга баҳо бериш билан биргаликда йўл қўйилган камчиликларни келгусида бартараф қилиш ва шу орқали таҳлил қилинаётган объектнинг иқтисодий ва молиявий аҳволини яхшилашдан иборатдир. Бу эса содир бўлган ва бўлаётган жараёнларга тўғри баҳо бериб, бўладиган жараёнлар андозасини ҳам кўрсатиб беришни тақозо қилади. Бу хулоса макроиктисодий таҳлилнинг предметини ўтган, бўлаётган ва бўладиган ижтимоий-иқтисодий жараёнларни ўз ичига қамраб олишини кўрсатади.

Учинчидан, шуни инобатга олиш жоизки, барча ижтимоий-иқтисодий жараёнлар натижаси кўрсаткичларда ифодаланади. Кўрсаткичлар эса асосан маълумотлар манбаида (режаларда, меъёрларда, ҳисобларда, бухгалтерия ва статистик ҳисоботларда ва ҳ.к.) ўз аксини топади. Объектда иқтисодий жараёнлар якка-якка бўлиб эмас, балки бир-бирига диалектик боғлиқ равишда бирданига содир бўлади. Унинг ҳар бир жиҳати алоҳида кўрсаткичларда ифодаланади. Шу туфайли хўжалик фаолиятини ўрганишда битта кўрсаткич эмас, балки кўрсаткичлар тизимидан (системасидан) фойдаланилади. Бу эса ўз навбатида макроиктисодий таҳлил фанинг предметини ўрганишда маълумотлар манбаида ифодаланган кўрсаткичлар тизимига асосланиш заруриятини келтириб чиқаради.

Тўртинчидан, маълумки, жамиятда содир бўлаётган иқтисодий жараёнларни ўрганадиган жуда кўп иқтисодий фанлар мавжуд. Лекин уларнинг ичида макроиктисодий таҳлил фани иқтисодий аҳволга ва микро даражадаги хўжалик фаолиятининг натижаларига ҳам одилонга баҳо бера олади. Ундаги ижобий ва салбий ўзгаришларга омиллар таъсирини аниқлайди. Шуларга асосан иқтисодиётни ўнглаш хўжалик фаолиятини яхшилаш йўллари ишлаб чиқади. Бу хусусиятлар фақат таҳлилга хос

бўлганлиги учун ҳам унинг предметида натижага тўғри баҳо бериш ва яхшилаш йўллари ишлаб чиқиш лозимлиги кўрсатилган.

Булардан кўриниб турибдики, макроиктисодий таҳлил фани мустақил фан бўлиб, ўзига хос хусусиятларга ўзининг бетакрор предметиға эға. Таҳлилда ўрганиладиган иктисодий жараёнлар ва уларнинг муҳим жиҳатлари айнан шу тарзда бошқа фанларда ўрганилмайди ва такрорланмайди. Шу туфайли ҳар бир мустақил фан сингари макроиктисодий таҳлил фанининг ҳам ўзига хос предмети шаклланди, таркиб топди, назарий жиҳатдан бойиб йилдан-йилға аниқликлар киритилиб такомиллашиб бормоқда.

Ҳар бир фаннинг назарий қисмида унинг предмети билан бирға объекти ҳам ўрганилади. Чунки, объект бўлмаган жойда предмет бўлмайди ва предмет объектсиз қуруқ гап бўлиб қолади. Шу туфайли мазкур фаннинг объектиға ҳам тегишли эътиборни қаратиш лозимдир.

1.3. Макроиктисодий таҳлил фанининг объекти

Бошқа фанлар сингари макроиктисодий таҳлил фанининг ҳам объекти бўлиши лозим. Аммо шу фаннинг назариясига бағишланган энг сўнгги адабиётларда² ҳам бу масала етарлича ёритилмаган. Айрим олимлар фаннинг объекти бўлишини эътироф этган ҳолда, унинг таърифи дарслик ва ўқув қўлланмаларда берилмаган. Шу туфайли фаннинг предмети билан объектини кўп ҳолларда бир хил тушунчалар деб қаралади. Бу эса ўз навбатида назарий жиҳатдан асоссиз ва чалкаш хулосаларға олиб келиши мумкин. Албатта айрим олимлар адабиётларда (Г.В.Савицкая) макроиктисодий таҳлилнинг объектиға таъриф берилган. Фақат унинг предметида хусусиятларинигина келтирган³.

Макроиктисодий таҳлил фанининг объекти унинг предмети қаерларда амалға ошишини кўрсатиши лозим. Макроиктисодий таҳлил фанининг предмети, ҳозирги бозор муносабатларига асосланган эркин иктисодиёт шароитида, кўп мулкчиликға асосланган барча ҳуқуқий ва жисмоний шахсларнинг хўжалик фаолиятида содир бўлаётган ижтимоий-иктисодий жараёнларни ўз ичига олса, унинг объекти ҳам худди шу жараёнлар, деб қаралмоқда. Ушбу масала бўйича бир қанча олимлар фикрлари бир-бириға

²Шоалимов А.Х., Тожибаева Ш.А., Давлатов Х.М. Иктисодий таҳлил. Ўқув қўлланма. Т.: «Иктисодиёт» нашриёти, 2014. – 236 бет., Рахимов М.Ю. Иктисодий субъектлар молиявий ҳолатининг таҳлили. Ўқув қўлланма. – Т.: «Иктисод-молия», 2013. – 392 бет., Хасанов Б., Абдурахманова Ф., Кадырова З., Нарбаев О. Анализ Хозяйственной деятельности. Учебное пособие. «Сано-стандарт», 2017, - 284 с., Баканов М.И., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа-М: Финанси и статистика, 1998; Теория анализа хозяйственной деятельности. Под бош. ред. В.В.Осмольовского.Мн: Выш.шк. 1989.Каракоз И.И., Самборский В.И. Теория экономического анализа Киев: Выша школа, 1989. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. Мн: ИП «Экоперспектива», 2000., Савицкая Г.В. Комплексный анализ хозяйственной деятельности предприятия. М.: ИНФРА-М, 2014. Шоғиёсов Т.Ш. Комплекс иктисодий таҳлил. – Т.: «ИҚТИСОД-МОЛИЯ» нашриёти, 2009., Вахабов А.В., Ибрагимов Г.А., Якубов У.К. Иктисодий таҳлил ва аудит. Дарслик. – Т.: «ИҚТИСОД-МОЛИЯ» нашриёти, 2015. ва ҳ.к.

³ Савицкая Г.В. Комплексный анализ хозяйственной деятельности предприятия. М.: ИНФРА-М, 2014. – 17-18 бетлар.

ўхшаш. Аммо уларнинг фикрларини назарий жиҳатдан таҳлил қилмасдан, ўз фикримизни ифодалаш билан чекланишни лозим, деб топдик. Ўқувчилар масаланинг моҳиятини ўзлари тушуниб етишларига ишончимиз комил.

Макроиктисодий таҳлилнинг объекти деганда, унинг қайси маконда (макро-, мезо- ёки микро-, яъни хўжалик юритувчи субъектларда) амалга оширилиши тушунилади. Шу туфайли макроиктисодий таҳлил фанининг предмети амалга ошадиган объектларига давлат ва жамиятда содир бўлаётган иқтисодий жараёнларни мисол келтириш мумкин. Шу билан бирга, қуйи субъектлар жумланан: жамоат ташкилотлари, корпорациялар, биржалар, корхоналар, фирмалар, ташкилотлар, бирлашмалар ва бошқа хўжалик юритувчи субъектлар ҳам ҳар бири тармоқларга бирлашади ва шу орқали макро даражадаги иқтисодий жараёнларнинг асосига киради.

Мазкур объектларга уларнинг шаклланиши бўйича иқтисодий асоси нуқтаи назаридан қараладиган бўлса улар давлат, жамоа, кооператив, акциядорлик, хусусий, хорижий ва аралаш каби мулк шаклида фаолият кўрсатадиган объектларга бўлинади.

Ўзбекистон Республикаси ўзига хос ва мос иқтисодий тараққиёт йўлини танлади. Бугунги кунда 2017-2021 йилларга мўлжалланган “Ҳаракатлар стратегияси” асосида жадал ривожланиш босқичига ўтди. Бу йўл ҳаммага дахлдор бўлганлиги туфайли, ушбу вазифаларни бажаришга ҳамма субъектлар, мулк шаклидан қатъий назар, иштирок этишлари лозим. Ушбу ҳолат ҳам, таҳлилнинг бир хил методологик усулини ёритишни тақозо қилади.

Объектнинг (маконнинг) ва даврнинг (замоннинг) қандай бўлишидан қатъий назар, ушбу фан предметининг моҳияти ўзгармаслиги, объект эса таҳлилнинг қайси маконда ўтказилишига қараб ўзгариб туриши мумкин. Шу жиҳатдан унинг предмети объектидан мазмун ва моҳияти жиҳатидан маълум даражада фарқ қилади.

Шундай қилиб, макроиктисодий таҳлилнинг предмети ва объекти бозор муносабатларига асосланган эркин иқтисодиёт шароитига мос ҳолда ривожланиш босқичини бошдан кечирмоқда. Шу ўринда алоҳида таъкидлаш жоизки, макроиктисодий таҳлил фанининг ўрни ва вазифаси ҳам эркин иқтисодиёт шароитига мос тарзда назарий жиҳатдан ҳамон етарли даражада талқин қилинган эмас. Бу эса мазкур муаммони ҳам тадқиқ қилишни тақозо қилади.

1.4. Иқтисодиётни модернизация ва диверсификация қилиш ҳамда инновацион иқтисодиётни шакллантириш шароитида макромакроиктисодий таҳлилнинг вазифалари

Бозор муносабатларига асосланган иқтисодиёт шароитида хўжалик фаолияти таҳлилининг роли кескин ошади, чунки бошқаришда олдинги маъмурий буйруқбозлик тизимидан воз кечилиб янги, эркин, иқтисодий

механизмлар орқали бошқариш тизими шаклланади. Олдин таҳлил асосан режа кўрсаткичларини асослашга унинг бажарилишини таъминлашнинг сабаб ва оқибатларини ўрганишга қаратилган бўлса, эндиликда эса мамлакатимизда содир бўлаётган иқтисодий жараёнларни, ҳар бир хўжалик субъекти, мулк шаклидан катъий назар, ўз фаолиятини юқоридан берилган кўргазмани, буйруқни бажаришга қаратмасдан, балки ўзлари мустақил равишда ўзининг иқтисодий қудратини такомиллаштириш мақсадида эркин бошқаришга қаратади. Бу эса, ўз навбатида, таҳлилнинг ролини янада оширади.

Макроиқтисодий таҳлил орқали ҳар бир объектида мавжуд бўлган ички ва ташқи имкониятлар аниқланади, уларнинг амалиётга сафарбар қилиш чора-тадбирлари ишлаб чиқилади. Шу туфайли ҳозирги ҳаёт ҳар қандай корхонани тўғри бошқариш учун таҳлил қилишни тақозо қилади.

Бу мақсадлардан таҳлилнинг вазифаси келиб чиқади. Макроиқтисодий таҳлилнинг иқтисодиётни модернизация ва диверсификация қилиш ҳамда инновацион иқтисодиётни шакллантириш ҳамда рақамли иқтисодиётни жорий қилиш шароитида асосий вазифалари:

1) мамлакат иқтисодиётининг макро даражадаги ҳолат билан бирга микр даражадаги корхоналарнинг бизнес-режасини тузиш учун тегишли ахборотлар билан таъминлаш ва иқтисодиётни ривожлантиришнинг концептуал йўналишларини белгилаш;

2) мамлакат иқтисодиётининг барқарор ривожланиши ва рақобатбардошлигига таъминлашга қаратилган тадбирларнинг турли даражаларда бажарилишини, корхонанинг молиявий барқарорлигини таъминлашини, унинг иқтисодий қудратини яхшилашини, ҳар бир хўжалик субъектининг рақобатбардошлигини ошириш учун мавжуд ички ва ташқи имкониятларни ўрганиш;

3) макро- ва микро- даражадаги иқтисодиёт субъектлари фаолиятининг ҳар бир йўналишга таъсир этувчи омилларни аниқлаш, уларнинг таъсирини ҳисоблаш ва шу омилларни ишнинг самарадорлигини оширишга сафарбар қилиш;

4) мамлакат иқтисодиётида, хусусан ҳар бир хўжаликда мавжуд меҳнат, моддий ва молиявий ресурслардан самарали фойдаланиш йўллари ишлаб чиқиш ва уларнинг ҳам натижавий кўрсаткичларга таъсирини ҳамда ҳар бир кўрсаткич ўзгаришига бошқа омиллар таъсирини баҳолаш;

5) мамлакат иқтисодиётининг иқтисодий салоҳиятини юксалтириш учун ҳар бир корхонанинг иқтисодий ва молиявий салоҳияти (потенциалига), унинг тўловга қодирлиги ва қобилиятлилигига баҳо бериш ҳамда бу натижага эришиш учун макро- ва микро- даражаларда тезкор чора-тадбирларни қўллаш йўллари ишлаб чиқиш;

6) корхонанинг тижорат сирини сақлаган ҳолда унинг молиявий аҳволини кенг жамоатчиликка кўрсата билиш ва ташқи инвесторларни

корхона фаолиятини яхшилашга жалб қилиш ва шу йўл билан ҳам макроиқтисодий кўрсаткичларни яхшилаш йўллари ишлаб чиқиш;

7) мамлакат иқтисодиётини, шу жумладан ҳар бир корхонани ривожлантиришнинг ички ва ташқи имкониятларини аниқлаш ва улардан самарали фойдаланиш бўйича бошқарувнинг энг қулай ва нафли усуллари ишлаб чиқиш кабилардан иборатдир.

8) мамлакат иқтисодиётини ўнглаш ва унинг стратегик йўналишларини белгилаш бўйича тегишли чора-тадбирлар ва “Йўл хариталари”ни ишлаб чиқиш, тегишли Давлат ва ҳудудий дастурларга киритиш борасида аниқ таклифларни шакллантириш.

Таҳлилнинг биринчи вазифаси, бевосита микродаражада унинг бизнес-режа билан боғлиқлигидан келиб чиқади. Таҳлил жараёнида бир томондан бизнес-режанинг амалга ошганлигини ўрганилса, иккинчидан хўжалик фаолиятини батафсил ўрганиб келгуси давр учун бизнес-режани тузишда тегишли ахборотларни тўплаб беради. Макро даражада давлат миқёсида тузилган дастурларнинг бажарилиши таҳлил қилинади. Олдинги режали иқтисодиёт шароитида хўжалик фаолиятининг асосий режа кўрсаткичлари юқоридан берилар эди. Шу туфайли таҳлилни юқори ташкилотлар амалга ошириб келган. Эндиги бозор муносабатларига асосланган эркин иқтисодиёт шароитида вазият тубдан ўзгарди. Ҳар бир корхона ўз фаолияти учун ўзи масъул. Ўзи режалаштиради, ўзи ҳисоботни тузади ва ўзи назорат қилади. Бундай шароитда корхона хўжалик фаолиятини юқори ташкилот эмас, балки унинг ўз мутахассислари, менежерлари таҳлил қилади. Шу туфайли таҳлилнинг роли ва вазифаси бизнес-режани тузишда кундан-кунга ошиб бомоқда. Чунки бизнес-режанинг ҳар бир кўрсаткичи иқтисодий жиҳатдан асосланган бўлишлиги таҳлил орқали амалга оширилади. Муҳими унинг бажарилишини таъминлашга ҳам қаратилгандир. Шу туфайли жорий даврда ҳам бизнес-режанинг бажарилишини тезкор таҳлил қилиб боришни тақозо қилади. Макроиқтисодиёт доирасида “Йўл харита”ларидаги ва Давлат дастурлардаги белгиланган устувор вазифаларнинг амалга оширилиш таҳлил қилинади.

Макроиқтисодий таҳлилнинг иккинчи вазифаси, бевосита макро даражада ҳудуд ва мамлакат миқёсида ишлаб чиқилган дастурларнинг бажарилиши ўрганади. Микро даражада корхонада бизнес-режанинг бажарилишини ўрганиш билан боғлиқ. Ҳозирги пайтда бизнес-режани тузиш, унга киритиладиган кўрсаткичлар бўйича қатъий белгиланган андоза йўқ. Бундай бўлишига фикримизча, зарурат ҳам бўлмаса керак. Чунки жуда кўпчилик корхоналар бир соҳа билан шуғулланса ҳам уларнинг иш услуби ҳар хил, ўзларига хос бўлиши мумкин. Бу эса олдингидек ҳамма корхона фаолиятига бир хил ёндошиш имконини бермайди. Аммо умумий йўналиш бўйича кўрсаткичлар тизими бир-бирига яқин бўлиши табиий. Масалан, ҳар бир корхона юқори рентабелликка эришишга интилиши, молиявий барқарорликни таъминлаши, ўзининг иқтисодий қудратини

яхшилаши учун ҳаракат қилади. Демак, бу таҳлилнинг ҳам барча корхоналар учун методологик асос бўладиган усуллариининг бўлишини тақозо қилади. Шу туфайли, таҳлил жараёнида бизнес-режанинг бажарилиш даражасини чуқур ўрганиш шу орқали унинг фаолиятига объектив баҳо беришдек муҳим вазифа ҳам ушбу фан зиммасига юклатилган. Макроиктисодий таҳлилда ҳам худди шундай кетма-кетлик ва тамойилга амал қилинади. Унда мамлакат ёки ҳудуд иқтисодиёти яхлит тарзда олинади ва таҳлил умумийликдан хусусийликка қараб чуқурлаштириб борилаверади.

Бизнес-режани бажариш жараёнида маълум қонуниятга эга омиллар билан бирга кўзда тутилмаган тасодифий омиллар таъсир қилиши ҳам мумкин. Таҳлилнинг учинчи вазифаси макро ва микро даражада ҳам шу омилларни аниқлаш ва ҳар бирининг таъсирини ҳисоблашдан иборатдир. Бу эса бозор муносабатларининг шаклланиш жараёнида вужудга келган кўпгина янги кўрсаткичлар ва омиллар таъсирини аниқлайдиган омилли таҳлил усуллариини ишлаб чиқишни тақозо қилади.

Омилли таҳлил натижа кўрсаткичига таъсир этувчи омилларни ҳисоблаш йўли билан шу таҳлил қилинаётган кўрсаткични яхшилашни, ички ва ташқи имкониятларни аниқлаш ва уни келгуси давр учун сафарбар қилиш йўллариини ишлаб чиқиш имконини беради. Ҳозирги ишлаб чиқариш корхоналарини давлат томонидан молиялаштириш асосан барҳам топган бир пайтда, ички имкониятларни ахтариб топиш ва уни хўжалик фаолиятига сафарбар қилиш таҳлил орқали амалга оширилади. Булардан ҳам кўриниб турибдики, макро- ва микро- иқтисодий таҳлил бугунги мутахассисларнинг фаолияти самарадорлигини таъминлаш учун тегишли бўлинма ва кўрсаткичларни батафсил таҳлил қилишни тақозо қилади.

2017-2021 йилларга мўлжалланган “Ҳаракатлар стратегияси”да қўйилган устувор вазифалардан кўриниб турибдики, ҳозирги шароитида таҳлилнинг асосий вазифаларидан бири натижага таъсир этувчи омилларни чуқур ўрганиш орқали ички имкониятларни ахтариб топиш ва уларни хўжалик фаолиятининг самарадорлигини оширишга сафарбар қилишдан иборатдир. Бунда ҳам нафақат ички омиллар, балки ташқи омиллардан ҳам фойдаланиш лозимлигини ҳаётнинг ўзи кўрсатмоқда.

Таҳлилнинг тўртинчи вазифаси иқтисодий жараёнларнинг диалектик боғлиқлигидан келиб чиқади. Қайси соҳа бўлмасин, иқтисодий жараён содир бўлиши учун меҳнат воситаси, меҳнат предмети ва жонли меҳнатнинг мужассамлиги лозим бўлади. Иқтисодиётнинг бу элементлари самарадорлигини оширмай туриб бошқа кўрсаткичлар микдорининг юқори бўлишига эришиб бўлмайди. Шу туфайли таҳлил жараёнида моддий, молиявий ва меҳнат ресурслари самарадорлигини ошириш чоратадбирларини ишлаб чиқиш муҳим аҳамиятга эга. Бунда моддий-техника базасининг бошқа элементларга тўғри келишини таъминлашга катта эътибор бермоқ лозим. Масалан, юқори меҳнат унумдорлигига эга бўлган, илғор технологияга асосланган ускуна мавжуд. Лекин шу ускунани ишлата

оладиган, шунга малакаси етарли бўлган мутахассис керак бўлади. Агар корхонада юз киши бўлса (унинг штатида шунча киши банд бўлса), лекин тегишли мутахассис бўлмаса бундай ҳолатда корхонанинг моддий техника базаси ҳам, меҳнат ресурслари ҳам самарасиз бўлади. Шу туфайли улар бири бири билан диалектик боғлиқликда.

Техника ва технология такомиллашдими, демак ходимларнинг малакаси ҳам шунга мос равишда ошиб бориши лозим. Шундагина тегишли, кўзда тутилган натижага эришиш мумкин. Акс ҳолда қилинган тадбирлар, сарфланган ҳаракатлар тегишли самара бермаслиги табиий. Бу ҳолатларнинг ҳаммаси таҳлил орқали аниқланади ва аниқланган вазиятдан тегишли хулоса қилинади. Шу туфайли таҳлилнинг роли корхоналар, уларнинг мулк шаклидан қатъи назар, самарадорлигини оширишда янада ошмоқда. Корхонанинг умумий самарадорлиги бевосита унинг моддий, меҳнат ва молиявий ресурсларининг самарадорлигига боғлиқ.

Таҳлил жараёнида моддий-меҳнат ва молиявий ресурсларнинг самарадорлигини алоҳида ўрганиш, уларнинг бир-бирига боғлиқлигини ва умумий натижага таъсирини ҳам кўриб чиқиш лозим. Демак, таҳлилнинг вазифаси шу кўрсаткичларни диалектик боғлиқликда ўрганиш ва иқтисодий жиҳатдан асосланган хулоса қилишдан иборатдир.

Таҳлилнинг бешинчи вазифаси, корхоналарнинг эркин рақобат шароитида фаолият кўрсатаётганлигидан келиб чиқади. Ҳозирги пайтда таҳлил асосан бухгалтерия балансидаги маълумотлар билан чекланиб қолганлиги туфайли унинг иқтисодий салоҳияти (потенциали) тўлиқ ўрганилмапти. Иқтисодий потенциалга бухгалтерия балансида кўрсатилган асосий ва айланма капитал ҳамда номоддий активлар билан биргаликда меҳнат ресурслари ҳам киради. Таъкидланганидек, ушбу элементлар ўзаро боғлиқ равишда ишлатилиши учун молиявий потенциалнинг аҳамияти катта. Иқтисодиётнинг ҳар хил босқичида молиявий потенциал таркиби турлича бўлиши мумкин. Ҳозирги банк кредити учун тўланадиган фоизнинг корхона имкониятларига нисбатан баландлигини инобатга олинандиган бўлса корхоналар ўз фаолиятини асосан хусусий маблағлари эвазига юритгани яхши. Агарда иқтисодиёт барқарорлашиб, пулнинг кадрсизланиш даражаси камайгандан сўнг банк кредитининг фоизи камаяди ва ниҳоят ундан фойдаланиш мумкин бўлади. Ҳозирги пайтда корхона молиявий потенциалнинг таркиби, улардан қандай фойдаланилаётганлиги, қандай ўзгаришлар кўзда тутилаётганлиги, истиқболи қандай бўлиши кабиларни ўрганиш ҳаёт тақозоси. Бу эса таҳлил орқали амалга оширилади. Шу туфайли макроиқтисодий таҳлилнинг асосий ва энг муҳим вазифаларидан бири корхона иқтисодий ва молиявий потенциалига баҳо бериш, уларни ифодаловчи кўрсаткичларни аниқлаш ва таҳлил қилиш усуллари ишлаб чиқишдан иборатдир.

Таҳлилнинг олтинчи вазифаси ҳам бозор муносабатларига асосланган эркин иқтисодиётнинг шаклланиши билан вужудга келди. Таҳлил иккита йўналишда олиб борилади. Биринчиси макроиқтисодий таҳлил бўлса,

иккинчиси микроиқтисодий таҳлил. Мазмун жиҳатидан ҳудудлар таҳлил асосан макроиқтисодий таҳлил усулидан фойдаланган ҳолда амалга оширилади. Микроиқтисодий таҳлил жараёнида корхонанинг молия-хўжалик фаолиятини молиявий таҳлил усуллари қўллаган ҳолда, ундаги мавжуд тижорат сирини эса бошқарув ҳисоби маълумотларини таҳлил қилиш эвазига амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Таҳлил орқали корхонанинг молиявий аҳволи, унинг истиқболи аниқ ва равшан бўлади. Барча ижобий натижалар бўлса, албатта ташқи инвесторлар хабардор бўлиши лозим. Лекин қайси кўрсаткичларни, қачон ва қандай ҳолатда ошқор қилиш муҳимлигини ҳамма ҳам ҳамиша билавермайди. Ташқи инвесторларнинг капитал қўйилмаларини жалб қилиш мақсадида фақат шу корхонага хос бўлган иш усуллари, баъзи фаолият жараёни ва унинг натижаларини ошқора қилмаслик керак. Бу ҳар бир корхонанинг тижорат сирини. Шу туфайли тижорат сирини ошқора қилмаган ҳолда корхона молия-хўжалик фаолиятини кўз-кўз қилиш ҳам таҳлилнинг асосий вазифаларидан биридир. Худди шундай фикрларни макроиқтисодий таҳлил бўйича ҳам айтиш мумкин.

Таҳлилнинг еттинчи вазифаси, режали иқтисодиёт шароитида ҳам мавжуд бўлиб, бу бозор муносабатларига асосланган иқтисодиётда ҳам сақланиб қолди. Аммо у пайтда фаолиятнинг ҳамма соҳаси, жумладан бошқарув ҳам юқоридан берилган режанинг бажаришига қаратилган эди. Кўп ҳолларда асосий режа кўрсаткичи бажарилар эди, аммо у корхона, давлатга қанчалик қимматга тушаётганлиги билан ҳеч ким қизиқмас эди. Масалан, савдо корхоналарининг асосий режа кўрсаткичи унинг товар обороти. Уни бошқариш учун ҳамма сафарбарлик амалга оширилди. Лекин унинг қанча харажат талаб қилиши мутасаддиларни унчалик қизиқтирмас эди. Оқибатда, жуда кўп савдо корхоналари товар оборотини бажариш билан бирга фаолият натижаси зарар билан яқунланар эди. Натижада юқори ташкилотлардан унинг оборот маблағларини “тўлдириш” учун жуда кўп маблағ ажратилди. Энди бундай ишларга барҳам берилди. Корхона бошқариш юқори ташкилот манфаатини ҳисобга олиб эмас, балки бевосита шу субъектнинг манфаатидан келиб чиққан ҳолда амалга ошириладиган бўлди. Бу эса ҳар бир корхона фаолиятини ўрганиш ва таҳлил қилишни тақоза қилади. Бугунги кунда макроиқтисодий кўрсаткичлар режаси мавжуд Масалан, мамлакат ЯИМ ҳажми. Аммо ушбу кўрсаткич барча мулк эгалигидаги ва турли тармоқлардаги фаолият натижасида жамланади. Шу туфайли макродаражада ун қетган харажатларни ҳисоблаш имкони йўқ. Олдинги макроиқтисодий режалар, ҳозирги пайтда турли дастурларда ўз ифодасини топади. Ушбу дастурлар маълум соҳа ва маълум вақтга бўлган бўлиши лозим.

Шуни таъкидлаш лозимки, макро- ва микро- иқтисодий таҳлилнинг вазифалари ушбу бандларда келтирилган вазифалар билан чекланмайди. Иқтисодиётни нг йўналишлари ва битта корхона фаолиятини оладиган бўлса ҳам, унинг қўлами кенг ва серқиррали. Таҳлил жараёнида унинг

ҳамма томонларини ўрганиш лозим. Шундай экан, таҳлил вазифасини ҳам кўп қирралидир. Шу туфайли ушбу йўналишда уларнинг энг асосийларини келтирдик, холос.

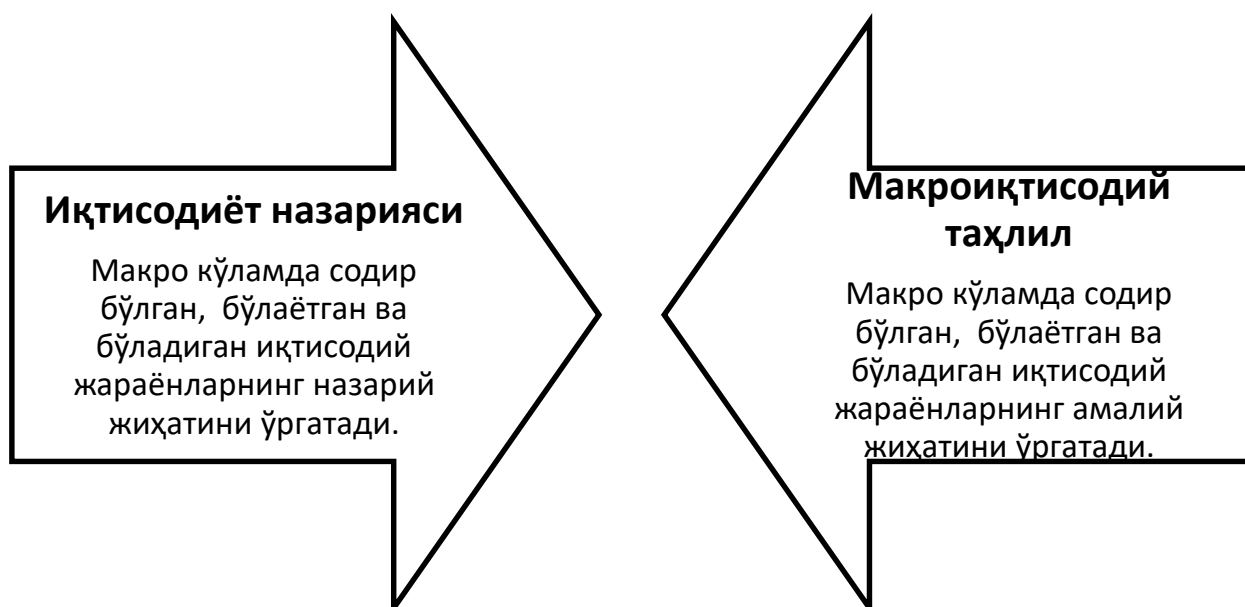
Таҳлил жараёнида барча камчиликлар аниқланади. Бошқарув қарорларини қабул қилишда эса аниқланган камчиликларга келгусида йўл қўйилмаслик чора-тадбирларини ишлаб чиқади. Шу тариқа камчиликлар бартараф қилиниб, хўжалик фаолиятининг узлуксиз равишда такомиллашуви ва унинг самарадорлигининг ошиб бориши таъминланади.

Кўриниб турибдики, таҳлилнинг вазифаси бозор муносабатлари шаклланаётган бугунги шароитда ҳам, келажақда ҳам корхоналар хўжалик фаолиятининг узлуксиз яхшиланиб бориши учун иқтисодий дастак сифатида муҳим аҳамиятга эга экан.

1.5. Макромакроиқтисодий таҳлил фанининг бошқа фанлар билан боғлиқлиги

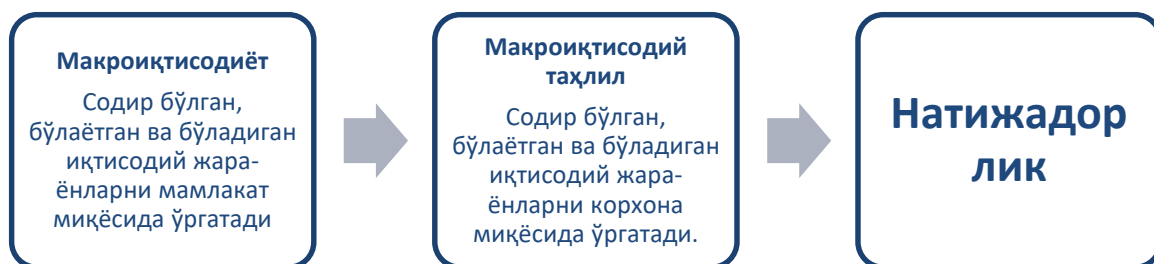
Олам бир бутун. Ундаги ҳодиса ва жараёнлар бир-бири билан узвий боғлиқликда ва ўзгаришда. Шу туфайли оламни ўрганадиган фанлар ҳам бир-бири билан ўзаро боғлиқ ҳолда қаралади. Мамлакат миқёсида, унинг ҳар бир ҳудудида, хўжалик юритувчи субъектларда содир бўладиган иқтисодий жараёнлар ҳам бир-бири билан узвий боғлиқликда. Айнан ушбу жараёнларни ўрганадиган иқтисодиётга оид фанларнинг сони кўп (Иқтисодиёт назарияси, Макроиқтисодиёт, Микроиқтисодиёт, Менежмент, Маркетинг, Бухгалтерия ҳисоби, Аудит, Молия, Макроиқтисодий таҳлил кабилар). Ушбу фанларнинг ҳар бири содир бўлган, бўлаётган ва бўладиган иқтисодий ҳодиса ва жараёнларнинг у ёки бу жиҳатларини ўрганади. Шу туфайли улар бир-бири билан узвий боғлиқликда.

Кузатувларимиз кўрсатдики, макроиқтисодий таҳлил фани, энг аввало, **иқтисодий назария** фани билан боғлиқ экан. Иқтисодий назарий жамиятда содир бўлаётган иқтисодий жараёнларининг маълум қонуниятларини, уларнинг характерланиш ва амал қилиш йўллариини ўргатади. Бу эса унинг барча иқтисодий фанлар учун, жумладан макроиқтисодий таҳлил фани учун ҳам методологик асос эканлигини таъминлайди. Иқтисодий таҳлил эса, шу қонунларнинг макро ва микро иқтисодиёт (корхона, фирма, бирлашма кабилар) кўламида содир бўлиш ва амал қилиш жараёнини ўргатади. Бунда иқтисодий назария фанининг илмий-методологик жиҳатларидан фойдаланилади. Макроиқтисодий таҳлил ўз навбатида иқтисодиётда содир бўлаётган жараёнларни чуқур ўрганиш билан иқтисодий назария фанининг ривожланиши учун ҳам асос яратиб, тегишли ахборотларни тайёрлаб беради. Шу туфайли бу фанлар бир-бири билан узвий боғлиқликда. Уларнинг боғлиқлигини куйидагича ифодалаш мумкин (1-расм).

1-расм. Иқтисодиёт назарияси ва макроиқтисодий таҳлилнинг ўзаро боғлиқлиги

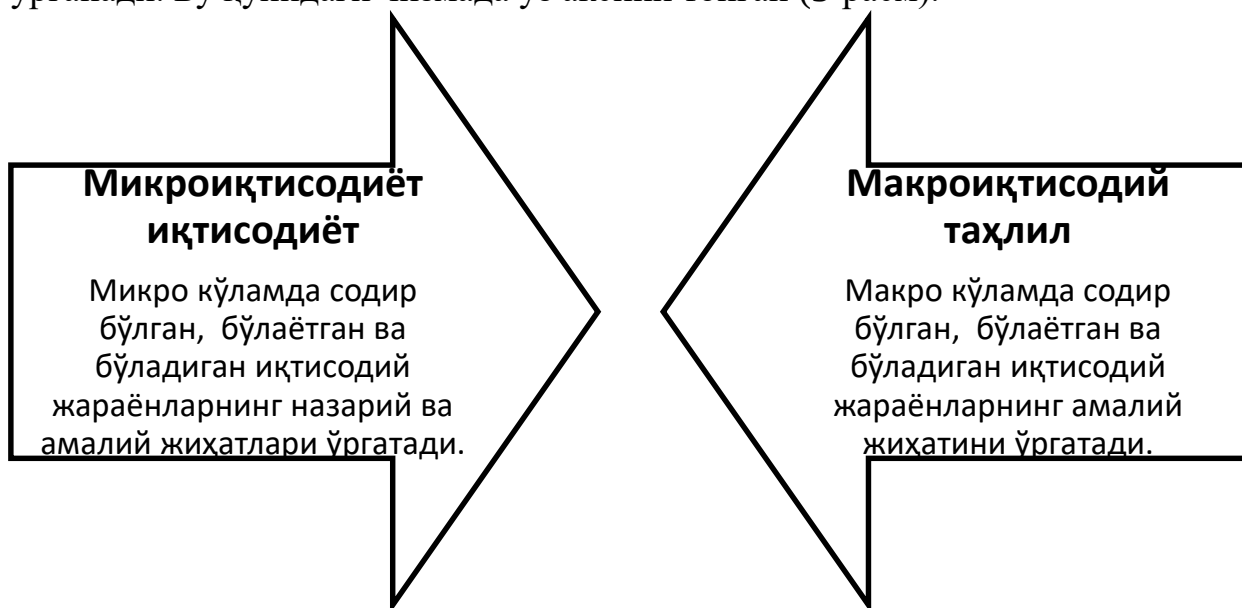
Макроиқтисодий таҳлил бевосита **макроиқтисодиёт** фани билан ҳам боғлиқ. Макроиқтисодиёт фани содир бўлган, бўлаётган ва бўладиган иқтисодий жараёнларни мамлакат миқёсида, яъни макро даражада ўргатса, унинг юксалишини таъминлайдиган имкониятлар ва омилларни аниқлаш йўллари макроиқтисодий таҳлил фанида ўрганилади. Булар ҳам бир-бири билан узвий боғлиқликда. Микро даражадаги иқтисодиётнинг ривожланишидаги аниқ омиллар аксарият ҳолда илмий-назарий ва амалий жиҳатдан ўрганилса, макроиқтисодий таҳлил жараёнида уларнинг амалий ҳолати ўрганилади. Бу қуйидаги чизмада ўз аксини топган (2-расмс).

2-расм. Макроиқтисодиёт ва микроиқтисодий таҳлил ўртасидаги боғлиқлик

Макроиқтисодий таҳлил фани бевосита **микроиқтисодиёт** фани билан ҳам узвий боғлиқ. Микроиқтисодиёт фани содир бўлган, бўлаётган ва бўладиган иқтисодий жараёнларнинг назарий масалаларини хўжалик юритувчи субъектлар (корхоналар) миқёсида ўргатса, унинг ривожланишини таъминлайдиган имкониятлар ва омилларни аниқлаш йўллари амалий томонларини макроиқтисодий таҳлил фани ўргатади. Микроиқтисодиёт фанида микродаражадаги бир қанча хўжалик юритувчи

субъектлар тизим шаклида бирданига ўрганилади. Макроиқтисодий таҳлилда эса иқтисодиётнинг алоҳида субъектида содир бўлган, бўлаётган ва бўладиган жараёнларни аниқ омиллар таъсирида қандай ўзгарганлигини ўрганади. Бу қуйидаги чизмада ўз аксини топган (3-расм).

3-расм. Микроиқтисодий таҳлилнинг микроиқтисодиёт билан ўзаро боғлиқлиги

Макроиқтисодий таҳлил фани **бухгалтерия ҳисоби** фани билан ҳам узвий боғлиқ. Бу фанлар мазмун ва моҳияти жиҳатидан аниқ амалий фанлар гуруҳига киради. Микроиқтисодий таҳлил бухгалтерия ҳисобининг навбатдаги босқичи сифатида унинг мантикий давоми бўлиб ҳисобланади. Чунки, содир бўлган, бўлаётган ва бўладиган иқтисодий жараёнларни бухгалтерия ҳисобида ҳисобга олиниб, жамланиб боради ва ҳисоботларда ўз аксини топади. Айнан ушбу маълумотлар макроиқтисодий таҳлилда жамланади ва бунда ҳам батафсил ўрганилади. Таҳлил натижасида бошқарув қарорлари қабул қилинади. Бу қарорларнинг ижроси яна иқтисодий жараёнларнинг самарали натижалар билан содир бўлишини таъминлайди. Булар ўртасидаги боғлиқлик қуйидаги чизмада ўз аксини топган (4-жадвал).

4-расм. Макро- ва микро- даражада бухгалтерия ҳисоби ва таҳлининг ўзаро боғлиқликлари

Бухгалтерия ҳисобининг вазифаси бухгалтерия ҳисоботини тузиш, ахборотларини умумлаштириш билан тугайди. Шу ҳисоботлар ва бошқа ахборотлар асосида содир бўлган, бўлаётган ва бўладиган иқтисодий жараёнларни ўрганиш билан микро ва макроиқтисодий таҳлил шуғулланади. Таҳлилда хўжалик фаолиятининг ҳақиқий натижаси режадаги, меъёрлардаги, ўтган даврлардаги кўрсаткичлар билан солиштирилиб, тегишли фарқлари аниқланади. Унга таъсир этувчи омиллар ҳисобланади, тегишли хулоса қилиниб, ички имкониятлар ахтариб топилади. Шу билан таҳлил ўз вазифасини бажаради. Ушбу жараённи такомиллаштиришда бошқарув қарорларини қабул қилиш учун тегишли маълумотларни тайёрлаб беради. Макроиқтисодий таҳлил маълумотларига асосланган ҳолда тегишли бошқарув қарорлари қабул қилиш масаласи билан менежерлар шуғулланади. Булар ўртасидаги боғлиқлик қуйидаги чизмада ўз аксини топган (5-расм).

5-расм. Макроиқтисодий таҳлилнинг менежмент билан ўзаро боғлиқлиги

Кўриниб турибдики, макроиқтисодий таҳлил микро даражадаги бухгалтерия ҳисоби билан ҳам, **бошқарув (менежмент)** билан ҳам икки ёқлама алоқада. Чунки макроиқтисодий таҳлил бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботлари маълумотларидан тўлиқ фойдаланиш билан барча аниқ ахборотларни тайёрлаб беради. Бухгалтерия ҳисоботидаги асосий кўрсаткичлар қуруқ ҳисобот учун эмас, балки ушбу ахборотларни таҳлил қилиб, шу корхона аҳволини билиш ва унинг самарадорлигини ошириш, яшавчанлигини таъминлаш учун бошқарув қарорларини қабул қилишга мўлжалланган. Уларни умумлаштириш эвазига макроиқтисодий кўрсаткичлар шаклланади ва булардан айнан ушбу даражадаги иқтисодий жараёнларни таҳлил қилишда фойдаланиш мумкин.

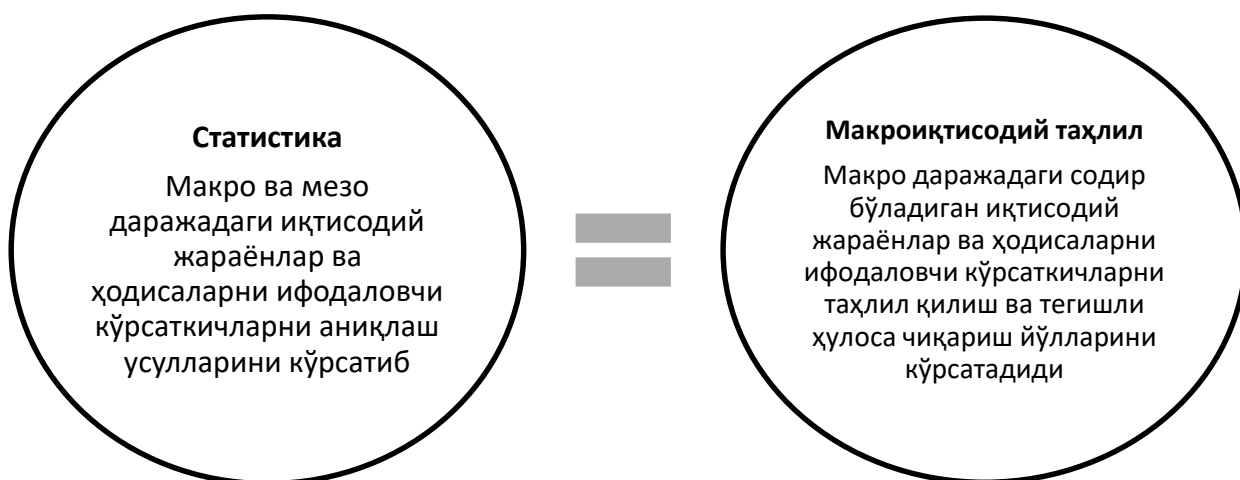
Ўз навбатида макроиқтисодий таҳлил бошқарувга тегишли ахборотларни етказиб, тайёрлаб бериш билан бирга бошқарувдан тегишли буюртмаларни ҳам олади. Макроиқтисодий таҳлил фақат таҳлил қилиш учун эмас, балки бошқарув учун энг зарур ахборотларни етказиб, тайёрлаб

бериш учун ҳам хизмат қилади. Шундай қилиб, у бухгалтерия ҳисобидаги ахборотлар ҳам ашёсини бошқарув учун тайёр маҳсулот ҳолига келтириб беради. Яхши бухгалтерия ҳисоботи, унинг чиройлилиги билан эмас, балки таҳлилийлиги билан белгиланади. Таҳлил учун ахборотлар аниқ, тушунарли ва тўғри бўлиши керак. Нотўғри ахборотдан нотўғри хулоса чиқарилади. Нотўғри хулоса нотўғри бошқарув қарорларини қабул қилишга олиб келади. Оқибатда корхонанинг иқтисодий инқирозига асоаий сабаб бўлади.

Макроиқтисодий таҳлил фани **сататистика** фани билан ҳам бевосита ва узвий боғлиқ. Статистика фанида иқтисодий кўрсаткичларни аниқлаш усуллари ўргатилса макроиқтисодий таҳлилда шу кўрсаткичлардан таҳлил қилиш учун фойдаланилади. Статистик ҳисоб ва ҳисобот маълумотлари ҳам макроиқтисодий таҳлил учун ахборот манбаи бўлиб ҳисобланади. Шунингдек, макроиқтисодий таҳлил жараёнида бир қанча статистик усуллардан ҳам фойдаланилади. Булар бир-бирини тўлдириб боради.

Статистика ижтимоий-иқтисодий жараёнлар ҳақидаги маълумотларни микро даражадан олиб жамлайди ва макро иқтисодиёт даражасида талқин қилади, макроиқтисодий таҳлил ҳам уларни макро иқтисодиёт даражасида ўрганади. Статистика йирик бир тўпламлар, гуруҳлар, мураккаб иқтисодий-ижтимоий жараёнларни ўрганса, макроиқтисодий таҳлил асосан якка яхлит олинган кўрсаткичлар гуруҳини, тармоқлар, соҳалар кесимида ва тематик тарзда ўрганиш билан чекланади.

Демак, статистика ва макроиқтисодий таҳлил фанлари бир-бири билан узвий алоқада бўлиши билан бирга, уларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга ҳам эга экан. Статистика фанида кўрсаткичларни ҳисоблаш йўллари кўрсатиб беради. Макроиқтисодий таҳлилда ушбу усуллардан фойдаланиб, асосан иқтисодиётнинг ҳолати ва истикболи бўйича тегишли хулосалар чиқаради, маълумотларни тўплаб, тегишли чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва бошқарув қарорларини қабул қилишга йўналтиради. Булар ўртасидаги боғлиқлик қуйидагича ифодаланади (6-расм).

6-расм. Макроиқтисодий таҳлил фанининг статистика фани билан ўзаро боғлиқлиги

Макроиктисодий таҳлил фани **молия ва кредит** фани билан ҳам мустаҳкам алоқада. Корхоналарда содир бўлаётган иқтисодий жараёнларни молиявий маблағ билан таъминлаш, агар ўз маблағлари етарли бўлмаса қанча кредит олиш ва унга қанча фойиз тулаш каби пул муносабатлар билан молия ва кредит фани шуғулланади. Уларнинг мақсадга мувофиқ ишлаётганлиги, самарадорлигининг ошиши каби муҳим жиҳатлари билан макроиктисодий таҳлил фани шуғулланади. Бу ерда икки фаннинг ҳам ўрганиш объекти микро ва макро даражада (молиявий маблағлар) бир хил. Аммо биринчисида ушбу категориянинг мавжудлиги ва таъминоти ўрганилса, иккинчисида унинг самарали ва мақсадга мувофиқ равишда ишлатилиши ўрганилади.

Шунингдек, мутахассис макроиктисодий таҳлил қилиши учун молиявий унсурларни, кредит муносабатларини, солиқ сиёсатини яхши билиши лозим. Ўз навбатида корхона молиялаштириш, олинган кредит ресурсларидан самарали фойдаланишни таъминлаш учун ҳам таҳлил натижаларидан кенг фойдаланишни тақозо қилади. Шундан ҳам кўриниб турибдики, моли ва кредит макроиктисодий таҳлил билан икки ёқлама узвий алоқада. Шу жиҳатдан ҳам улар бир-бири билан узвий боғлиқликда. Бу қўйидаги чизмада ўз аксини топган (7-расм).

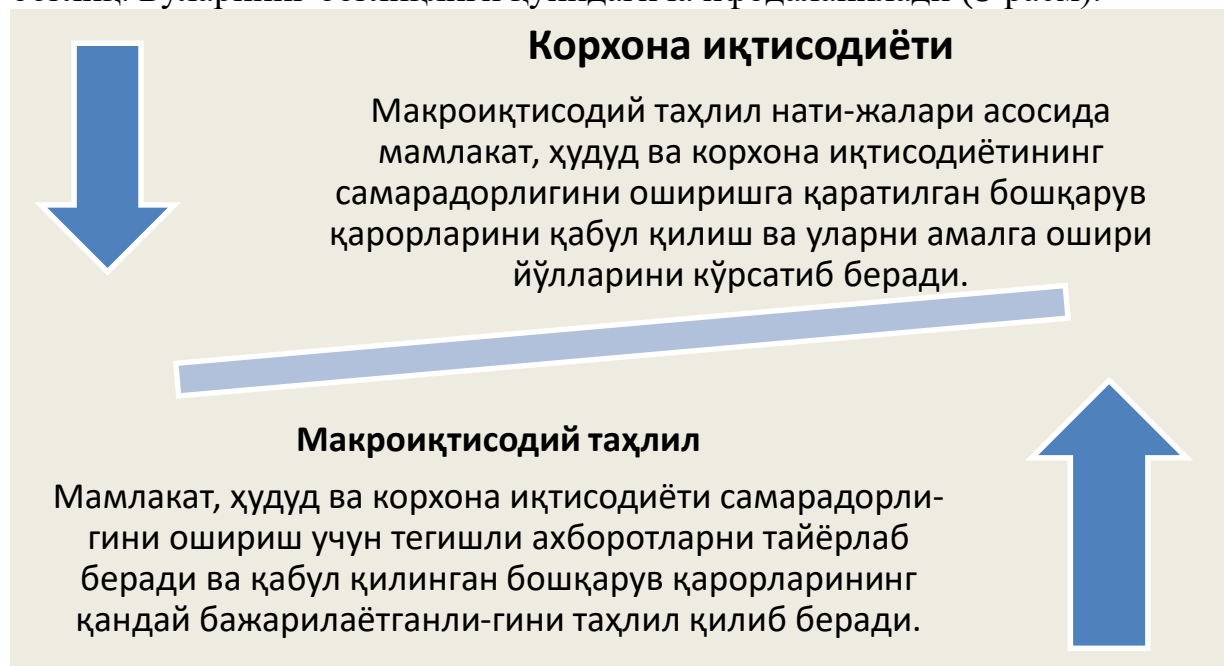

7-расм. Макроиктисодий таҳлил фанининг молия ва кредит фани билан ўзаро боғлиқлиги

Макроиктисодий таҳлил фани ҳудуд ва микро даражадаги корхона иқтисодиёти фани билан ҳам узвий боғлиқдир. Корхона иқтисодиётида ўрганилган барча мавзулар макроиктисодий таҳлилда ҳам ўрганилади. Аммо корхона иқтисодиётида содир бўлган, бўлаётган ва бўладиган иқтисодий жараёнларнинг мазмуни, уларнинг аҳамияти ва назарий масалалари ўрганилса, макроиктисодий таҳлил фанида уларнинг жамланган ҳолатига ва натижадорлигига (самарадорлигига) баҳо берилади. Корхона иқтисодиёти фанида ҳам бошқарув қарорлари қабул қилинади. Бунинг учун у макроиктисодий таҳлил натижаларидан ва усулларида фойдаланади. Бундан ташқари макроиктисодий таҳлил ва корхона иқтисодиёти фанларида функционал қиймат таҳлил, мантиқий эвристик таҳлил, фикрлар хужуми каби таҳлилнинг шакллари ва усулларида ҳам фойдаланилади.

Бозор муносабатларига асосланган иқтисодиёт ўта мураккаб иқтисодий жараён. Бундай шароитдаги корхонанинг аҳволини яхши ўрганиш ва одилона бошқариш учун макроиқтисодий таҳлил усуллари ҳам узлуксиз такомиллаштириб бериш лозим. Бу эса унинг микро иқтисодиёт учун ҳам ноанъанавий усуллари ишлаб чиқишни тақозо қилади.

Макроиқтисодий таҳлил макро- ва микро- иқтисодиёти учун ахборот тайёрлаб берар экан, унда шу фаннинг асосий талаб ва тамойилларини билишни ҳам тақозо қилади. Корхона иқтисодиёти макроиқтисодий таҳлилнинг фақат натижаларидан эмас, балки усуллари ҳам кенг фойланади. Демак, ушбу фанлар ҳам бир-бири билан икки томонлама узвий боғлиқ. Буларнинг боғлиқлиги қўйидагича ифодаланилади (8-расм).

8-расм. Корхона иқтисодиёти ва макроиқтисодий таҳлиллар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик

Макроиқтисодий таҳлил фани **маркетинг** фани билан ҳам боғлиқ. Маркетинг истеъмолчилар (бозор) талабидан келиб чиқиб, ишлаб чиқариш ва сотишни йўлга қўядиган товар ҳаракати билан боғлиқ фан. У бозорни, ундаги истеъмолчилар талабини ўрганиш учун макроиқтисодий таҳлил усуллари кенг фойдаланади. Хатто баъзи адабиётларда маркетинг фаолиятининг макроиқтисодий таҳлилининг “Маркетинг фаолияти таҳлили” ҳам деб талқин қилади. Ҳақиқатда эса у маркетинг таҳлили эмас, балки маркетингда қўлланиладиган макроиқтисодий таҳлилнинг бир қисми ёки усули бўлиб ҳисобланади. Бугунги кунда “Маркетинг тадқиқотларида статистик таҳлил” фани ҳам пайдо бўлди.

Иқтисодиёт ва унинг таркибий қисми бўлган иқтисодиёт субъектлари (корхона) фаолияти кўп қиррали, кенг қамровли бўлиб, мазмуни жиҳатидан ишлаб чиқариш фаолияти, молиявий фаолият, иш фаолияти, бозор фаолияти

каби фаолиятларни камраб олади. Уларнинг ҳамма қирралари макроиқтисодий таҳлилда таҳлил қилинади, ўрганилади. Булардан ҳам кўриниб турибдики, корхонанинг маркетинг фаолияти макроиқтисодий таҳлилнинг объектига кирар экан.

Маркетинг фаолиятини макроиқтисодий таҳлил қилинар экан, демак таҳлилчи маркетинг сирларини ҳам билиши, маркетинг билан шуғулланувчилар эса ўз навбатида, макроиқтисодий таҳлил усулларида хабардор бўлиши лозим. Демак, макроиқтисодий таҳлил фани маркетинг фани билан ҳам узвий боғлиқ экан. Булар ўртасидаги боғлиқлик қуйидагича ифодаланади (9-расм).

9-расм. Маркетинг ва макроиқтисодий таҳлиллар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик

Макроиқтисодий таҳлил фани микроиқтисодий таҳлилдек, **аудит** фани билан ҳам узвий боғлиқ. Аудиторлик текшируви ва аудит фани бозор муносабатларига асосланган иқтисодиёт шароитига ўтишимиз муносабати билан кириб келди. Шу туфайли аудит бизга янги фан сифатида ўзимизга хос ҳолда шаклланмоқда. Чунки дунё тажрибаси учун аудит фани янги фан эмас. У Италия, Буюк Британия каби мамлакатларда XIV- XVI асрларда қўлланилиб бошланган. Биз ҳам 2020 йилдан бошлаб ушбу соҳада ҳам халқаро андозларга ўтиши режалаштирилган.

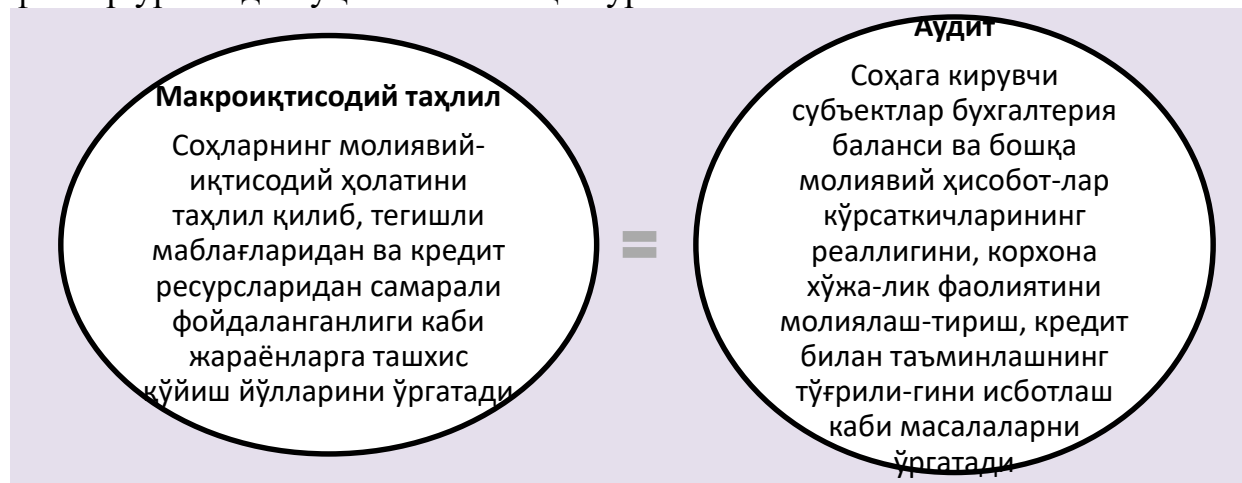
Аудит фани Ўзбекистонда шаклланиш босқичини ўтиб аста-секинлик билан такомиллашиб бориш босқичига кириб, ривожланиб бормоқда. Бу борада бошланиш даврида олимларимиз ўртасида турли фикрлар мавжуд эди. Бир гуруҳ олимлар аудитни олдинги тафтиш билан тенглаштирса, иккинчи гуруҳ олимлар аудит бу хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш орқали унга ташхис қўйиш деб баҳоламоқда. Учинчи гуруҳ олимлар, уни нодавлат холисона ташкилот бўлиб, корхоналарнинг молиявий ҳисоботида ифодаланган кўрсаткичларнинг реаллигига баҳо беради, деб қарайдилар.

Бундай турли фикрларга асос бор эди. Чунки жуда кўп ташкилотлардаги тафтиш бўлимлари аудитор фирмаларига айлантирилиб, анча вақт тафтиш билан шуғулланиб келмоқда эди. Баъзи бир гуруҳ аудиторлар

хўжалик фаолиятини батафсил таҳлил қилиб, унинг молиявий-хўжалик фаолиятига атрофлича баҳо бериб, ички имкониятларини ахтариб топиб, самарадорликни ошириш йўллари кўрсатиб бермоқдалар. Учинчи гуруҳ аудиторлар эса ҳақиқатда молиявий ҳисоботнинг реаллигини исботлаш билангина чегараланиб қолмоқда. Яна баъзи аудиторлар борки, улар солиқ ва башқа тўловларнинг тўғри ҳисобланганлигини текшириб шу бўйича маслаҳат бериш билан чекланиб қолмоқдалар. Кўриниб турибдики, аудиторлик амалиёти ҳам ва мос равишда, унинг назарияси ҳам бирданига тўлиқ шаклланиб қолмади. Барча янгиликлар вақт ўтиши билан асл ҳолига келганидек, аудит ҳам такомиллашиш босқичини бошидан кечирди.

Аммо шунинг эътирофи этиш керакки, аудитор ўз хулосасини тўғри ва асосли қилиб бериши учун ҳар қандай ҳолда ҳам хўжалик фаолиятини таҳлил қилиши лозим бўлади. Таҳлилчи ҳам ўз навбатида аудит талабларини, тамойилларини билиши керак. Ҳозирги кунда мамлакатимиз иқтисодиётида ички аудит ва ташқи аудиторлик ишлари жорий қилинди. Чунки аудитор хулосаси учун бевосита ана шу таҳлил маълумотлари етарли бўлиши мумкин. Макроиқтисодий таҳлилда омиллар таъсирини соҳалар бўйича ўзгаришни аниқлаш лозим бўлса, албатта аудит маълумотларидан фойдаланади. Шундай қилиб, аудит ва таҳлил фанлари бир-бири билан узвий боғлиқликда. Уларнинг боғлиқлиги қуйидаги чизмада ўз аксини топган (10-расм).

Макроиқтисодий таҳлил иқтисодиётга оид бошқа бир қанча фанлар билан ҳам боғлиқ. Лекин биз унинг асосийларигагина тўхталдик, ҳалос. Шунинг эътирофи этиш керакки, макроиқтисодий таҳлил жуда кўп ҳолларда фанлар ўртасида кўприк воситасини бажаради. Масалан, бухгалтерия ҳисоби билан бошқарув ўртасида, статистика, тезкор ҳисоблар билан бошқарув ўртасида, аудиторлик хулосаси билан давлат ташкилотлари (солиқ, молия ва ҳ.к.) ўртасида кўприк вазифасини бажаради. Бу жараёнларнинг ҳаммасида таҳлил энг муҳим ҳал қилувчи бўғин ҳисобланади. Шу жиҳатдан макроиқтисодий таҳлил бошқа иқтисодий фанлар ўртасида муҳим ва солмоқли ўринга эга.

10-расм. Аудит ва макроиқтисодий таҳлиллар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик

Макроиктисодий таҳлил **иктисодиётга оид бўлмаган бир қанча** назарий ва фундаментал фанлар билан ҳам узвий боғлиқдир. Булар ўртасида энг юқори ўринда **фалсафа** фани туради. Фалсафадаги қонунлар ва категориялар бевосита макроиктисодий таҳлил фани учун методологик асос бўлиб хизмат қилади. Буни макроиктисодий таҳлилнинг бутун мазмунига сингдирилганлигида кўриш мумкин.

Бундан ташқари фалсафада қарама-қаршиликлар ва кураш қонуни бор. Агар уни иктисодиётга тадбиқ этадиган бўлсак, корхоналар, ҳудудлар, давлатлар ўртасидаги рақобатни қиёс қилиш мумкин. Рақобат корхона маҳсулотининг миқдори ва сифатини оширади, уни нархини туширади. Бу аҳоли фаравонлигининг ошиши учун энг асосий омил бўлиб ҳисобланади. Макроиктисодий таҳлилда корхонанинг рақобатбардошлиги, иктисодий ва молиявий мустаҳкамлиги баҳоланади ва ўрганилади, банкротга тушиб қолмаслик чора-тадбирлари ишлаб чиқилади.

Мустақиллик йилларида ривожланишга назар соладиган бўлсак, ўзимизга хос тарзда фалсафага янги қонуният кириб келди. Бу мураса фалсафасидир. Чунки, зиддият бизнинг менталитетимиз шароитида ҳамиша ҳам самара беравермайди. Кўп ҳолларда ўзимизнинг шарқона, миллий қадриятларимизга таянадиган бўлсак, мураса фалсафаси мувоффақият калити сифатида номоён бўлади. Бу ерда бир-бири билан кураш кимнингдир устидан ғалаба қилиб, уни йўқ қилиш ҳақида эмас, балки бир-бирига ҳамкорлик қилиб, ёрдам бериш устида кетади. Шу туфайли турли бирлашмалар, уюшмалар шаклидаги кластерлар, синергетик самара каби тушунча ва жараёнлардан фойдаланмоқдамиз.

Кўпмулкчилик шароитида хусусий мулкка асосланган эркин фаолият кўрсатувчи хўжалик юритувчи субъектлар том маънода давлат мулкига асосланган хўжаликлар ва ўзаро бир-бири билан ҳам рақобатдадир. Аммо жуда кўп иктисодий жиҳатдан ночор корхоналарни давлат мурасага келиб уларни санация йўли билан моддий, молиявий ва ташкилий жиҳатдан қўллаб қувватлаб турди. Бу айнан мустақиллик йилларида хусусий мулкчиликни ривожлантириш шароитида шаклланган иктисодиётдаги мураса фалсафасининг амал қилинганлигидан далолатдир.

Корхонанинг ночорлиги эса айнан шу макроиктисодий таҳлил билан аниқланади. Демак макроиктисодий таҳлил фалсафа фани билан ҳам бевосита, ҳам билвосита алоқада экан. Макроиктисодий таҳлилни иктисодий фанлар фалсафаси дейиш мумки, чунки макроиктисодий таҳлилнинг ҳар бир ҳаракати, унда қилинадиган хулосалар фалсафий тафаккурга, мантиқий усулларга асосланади.

Шундай қилиб, макроиктисодий таҳлил фани **мантиқ** фани билан ҳам узаро алоқада. Макроиктисодий таҳлилнинг махсус йўналиши мантиқий таҳлил ҳам мавжуд. Чунки таҳлил қилинаётган кўрсаткичларга таъсир қилувчи барса омиллар ҳам ҳисобга олинавермайди. Натижада унга мантиқий нуқтаи назардан ёндошишга тўғри келади. Бундан ташқари

натижа ўзгаришига таъсир қилувчи омилларнинг кетма-кетлиги, таҳлилнинг босқичлари ҳамма-ҳаммаси маълум мантикий йўналишга асосланади.

Шу туфайли мантиқ макроиктисодий таҳлилда айниқса хулоса чиқаришда назарий асос бўлиб хизмат қилади. Макроиктисодий таҳлилда мантиқ усулларида фойдаланиш учун фақат битта мантиқ фани эмас, балки **психология** фани принципларида ҳам фойдаланиш мумкин.

Макроиктисодий таҳлил фани **ҳуқуқ** фани билан ҳам бевосита боғлиқ. Таҳлил жараёнида содир бўлган, бўлаётган ва бўладиган ҳодиса ва жараёнларнинг қонунийлигига ҳам эътибор қаратилади. Макроиктисодий таҳлилнинг энг муҳим вазифаларида бири содир бўлаётган иктисодий жараёнларнинг ва уларнинг тегишли ҳужжатларда ифодаланишининг ҳуқуқийлигига баҳо беришдан ҳам иборатдир. Шу туфайли макроиктисодий таҳлил пайтида албатта меъёрий талаблардан фойдаланилади. Ҳуқуқ ҳам ўз навбатида таҳлилнинг кўп усулларида таянади.

Иктисодий жараёнларнинг ҳуқуқийлигини таъминлаш учун ҳам уни ҳуқуқий жиҳатдан таҳлил қилинади. Жиноятнинг очилишига эса асосий усуллардан бири мантикий таҳлил усулларида. Хуллас, таҳлил билан ҳуқуқ ҳам маълум даражада бир-бири билан узвий боғлиқ экан.

Макроиктисодий таҳлил **математика** фани билан ҳам боғлиқ. Ҳозирги пайтда бир томондан иктисодий жараёнлар ўта мураккаблашиб бормоқда, иккинчи томондан эса ўта мураккаб жараёнларни ҳам ўрганиш, уларни маълум тартибга солиш учун техник имкониятлар ҳам, айниқса компьютер технологияси вужудга келмоқда. Бу икки объектив шароит ҳам макроиктисодий таҳлилда математик усуллардан кенг фойдаланишни тақозо қилади. Чунки математика ҳам, макроиктисодий таҳлил ҳам содир бўлаётган жараёнларнинг миқдорини ўрганишга қаратилганлиги билан бир-бирига жуда яқин фанлардир.

Макроиктисодий таҳлилда қўлланиладиган кўрсаткичлар асосан тез ўзгариб туривчи миқдорлардир. Уларнинг ўзгариши, юқорида таъкидланганидек, ўз-ўзидан содир бўлмайди. Уларга бир қанча объектив ва субъектив омиллар таъсир қилади. Айнан шу омиллар таъсирини аниқлашда математик усуллардан кенг фойдаланилади.

Ўз навбатида математика ҳам турли йўналишлар бўйича ривожланмоқда. Энг аввало, абстракит далилларга асосланган мумтоз назарий математика бўлса, ҳозирги пайтда амалиётда кенг қўлланилиб келинаётган амалий математика ҳам тез ривожланмоқда. Шу амалий математика бошқа соҳалар билан бирга иктисодиёт соҳасини ўрганишга ҳам изчиллик билан кириб келмоқда. Бу асосан унинг макроиктисодий таҳлилда қўлланилишида номоён бўлмоқда.

Макроиктисодий таҳлил фани иктисодиётга оид бўлмаган фанлардан бири **технология** фани билан ҳам боғлиқ. Макроиктисодий таҳлил жараёнида кўрсаткичларни таҳлил қилишда унинг камлиги ёки кўплиги баҳо берилганда, бир йўналиш унинг қандай технологиядан

фойдаланилаётган-лигига боғлиқлигига ҳам эътибор қаратилади. Айниқса ишлаб чиқариш соҳасини таҳлил қилиш учун, энг аввало, унинг қандай технологияга асосланганлигини билиш лозим. Шу туфайли таҳлилчи, технология фанини ва технологик жараёнларнинг сир-синуотларини билишни тақозо қилади.

Ўз навбатида технологик жараён ҳам ўзлуксиз такомиллашиб боришни, самарадорлигининг ошишини талаб қилади. Бу эса уни чуқур таҳлил қилишни тақозо қилади. Шу туфайли бу икки фан ҳам маълум даражада бир-бири билан ўзвий боғлиқ экан. Масалан, ҳозирги пайтда кўп мамлакатларда технологик жараённи таҳлил қилиш ва уни такомиллаштириш учун функционал-қиймат таҳлилидан кенг қўламда фойдаланмоқдалар.

Макроиктисодий таҳлил математика фанининг бир йўналиши бўлган **дастурлаш** фани билан ҳам ўзвий боғлиқдир. Чунки, ҳозирги пайтда иктисодий юксалиш учун бир хил андоза қилиб бўлмайди. Иктисодий жараёнлар қанчалик кўп ва мураккаб бўлса, уни ифодаловчи кўрсаткичлар ҳам шунча кўп ва мураккабдир. Шундай шароитда ҳар бир корхона раҳбари, менежери кўп вариантли қарорларни ишлаб чиқара олиши ва ундан энг қулайини (оптималини) танлаб олиши лозим. Бундай натижага макроиктисодий таҳлилга дастурлаш фанини қўллаб эришиш мумкин.

Дастурлаш ҳам ўз навбатида микдорий ва мантиқий таҳлил усуллари билан кенг фойдаланади. Шу жиҳатдан бу икки фан ўртасида ҳам ўзвий боғлиқлик бор.

Макроиктисодий таҳлил жараёнида кўп нарсанинг ҳажмини, майдонини, садҳини, оғирлиги, узунлиги, эннилиги каби бирликларни ўлчашга тўғри келади. Бунда албатта **геометрия** фанининг усуллари билан фойдаланилади. Демак, макроиктисодий таҳлил фақат иктисодий фанлар билан эмас, балки иктисодиётга оид бўлмаган бир қанча бошқа фанлар билан ҳам ўзвий алоқада экан.

Макроиктисодий таҳлил бошқа фанларнинг усуллари, тамойиллари ва мақсадларидан фойдаланиш билан бирга ўзининг тайёр ахборотлари, усуллари ва йўналишлари билан шу фанларнинг ривожланишига ҳам маълум даражада таъсир қилади.

Оламда, табиат, жамият ва инсон тафаккурида содир бўлаётган жараёнлар бир-бири билан ўзвий алоқа ва боғлиқликда бўлгани каби, уларни ўрганувчи турли фанлар ўртасида ҳам мустаҳкам боғлиқлик ва алоқалар мавжуд экан. Демак, ҳамма нарса дунёда бир-бири билан диалектик боғлиқликда. Бундай концепция макроиктисодий таҳлилнинг назарий асосини ташкил қилади.

1.6. Макроиктисодий таҳлилнинг иктисодиётни бошқаришдаги ўрни ва унга рақамли иктисодиётни киритиш масалалари

Иқтисодиётни эркинлаштириш жараёни, бозор муносабатларининг такомиллашиши, ислохотларнинг тобора чуқурлашиб бориши, модернизация ва диверсификация қилиниши ҳамда инновациялардан кенг фойдаланиш, рақамли иқтисодиётни амалга ошириш шароитида ҳар бир иқтисодий ҳодиса ва жараёнларни чуқур таҳлил қилишни тақозо қилмоқда. Чунки, мулкдор иқтисодий жараёнда асосий субъект сифатида иштирок этса, давлат уни макро даражада жамланишини таъминлаб боради. У ўз мулкининг кўпайишидан, кўпроқ фойда олишидан манфаатдор. Бунга ўз-ўзидан эришиб қолмайди. Бунинг учун тадбиркорлик, изчиллик, зийраклик ва ақл билан иш кўриши лозим бўлади. Бу эса ўз навбатида, микро- ва макро- даражада мулкининг ҳолатини, ишлатилиши ва сақланишишни ҳамда ундан самарали фойдаланишни таҳлил қилишни тақозо қилади. Демак, ушбу ҳолат кўрсатишича, макроиқтисодий таҳлил, энг аввало, мулкдор учун ўз мулкини оқилона бошқариш учун кераклиги аён бўлади. Бугунги кунда мулкдор хусусий сектор билан бирга маълум даражада давлат ҳам эгалик қилиб турибди.

Мулкдор ўз мулкини ишлатиш учун турли корхоналарга эга бўлиши мумкин. Бу эса бошқа кишиларни, мутахассисларни, ходимларни ёллашига тўғри келади. Улар меҳнат жамоасини ташкил қилади. Корхонанинг яхши, самарали ишлаши меҳнат жамоасининг фаровонлигини таъминлайди. Корхона қанча кўп даромад қилса, меҳнат жамоаси аъзолари, шунча кўп меҳнат ҳақи олади. Бу эса меҳнат жамоасининг ўзлари ишлаётган корхона хўжалик фаолиятини мунтазам таҳлил қилиб боришни тақозо қилади. Жамият иқтисодиёти хўжалик юритувчи субъектлар мажмуидан иборат. Юқоридаги тамойил корхонадан тортиб, бутун иқтисодиётга ҳам дахлдор. Демак, макроиқтисодий таҳлил бевосита меҳнат жамоалари учун ҳам ўз фаолиятини тўғри бошқаришда керак бўлар экан. Шунингдек, қуйидан макродаражагача ўрганш, ушбу таҳлилнинг иқтисодиётнинг ҳамма даражаларида ўрганишини англатади.

Макроиқтисодиёт ва микроиқтисодиёт бир-бирини турли йўналишларда тўлдириб боради. Хусусан, ҳар бир корхонанинг хўжалик фаолияти натижасидан давлат ҳам манфаатдор. Чунки ҳар бир корхона ўз мулкидан, қилган обороти ва олган фойдасидан солиқ тулайдилар. Шу туфайли давлат номидан солиқ идоралари ҳам корхона фаолиятини чуқур таҳлил қилиб боришдан манфаатдор. Демак, макроиқтисодий таҳлил солиқ идоралари ходимлари учун ҳам, солиқ тушумини тўғри бошқариш учун ҳам, юқоридан қуйи бўғинга нозорат қилиш учун ҳам керак экан.

Маълумки, иқтисодий жараённинг, яъни корхона ёки бошқа хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти натижасидан ким манфаатдор бўлса у мазкур субъект фаолиятини ўрганишга, таҳлил қилишга қизиқади. Шундай қилиб, макроиқтисодий таҳлил ҳам макро даражадаги ўзгаришларни таҳлил қилиб тегишли хулосалар чиқариб боради. Мазкур таҳлил инвесторларга, ҳамкорларга, бирлашмаларга, уюшмаларга, суғурта, банк, молия каби идораларига ҳам керакдир.

Одатда кимга нима керак бўлса ўша шу иш билан шуғулланади. Аммо ҳар бир корхонада махсус мутасадди шахслар борки, уларга хўжаликни бошқаришда у ёки бу соҳа топширилган бўлади. Макро даражада иқтисодиётни прогнозлаштиришдан тортиб, унинг ҳақиқий ҳолати билан Иқтисодиёт ва саноат вазирлиги шуғулланади. Қолган иқтисодиётга оид вазирликлар ўз соҳасини макро даражада таҳлил қилиб боради.

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида макроиқтисодий таҳлил билан иқтисодиётда банд бўлган бошқарув билан шуғулланадиган деярли ҳамма мутахассислар шуғулланишлари лозим. Аммо ҳаммаси ҳам иқтисодиёт ва унинг турли йўналишлари ҳақида жамланган батафсил ахборотга эга бўлмайди. Ҳамма ўзи бажараётган у ёки бу соҳа бўйича ахборотга эга. Шу жиҳатдан ҳамма ўзининг соҳасини мунтазам таҳлил қилиб борадиган бўлишлари лозим. Мутахассислар ўзларининг фаолиятини ўзлари таҳлил қилмагунча катта мувоффақиятга эришиши қийин. Шу туфайли ҳар қандай таҳлил, ўзини ўрганишдан тортиб, макро- даражагача тасаввурга эга бўлиши лозим.

Лекин шунинг эътирофи керакки, хўжалик фаолияти тўғрисида бутун фаолиятни ўзида жамлаган ахборотлар бухгалтерияда молиявий ҳисоботларда тўпланади ва қайта ишланади. Шу туфайли корхонанинг комплекс макроиқтисодий таҳлили билан бухгалтерия ходимлари, бевосита бош бухгалтерлар, менежерлар ҳам шуғулланадилар. Чунки унда корхонанинг хўжалик фаолиятини ифодаловчи барча кўрсаткичлари мавжуд. Улар асосан молиявий ҳисоботларда ўз аксини топганлар. Макроиқтисодий таҳлил учун асосий маълумот манбаи бўлиб молиявий, статистик ва бошқа ҳисоботларда ифода этилган кўрсаткичларнинг мамлакат миқёсида жамланган маълумотлари ҳисобланади. Уларнинг комплекс таҳлили билан қуйида бош бухгалтерлар шуғулланса, макро- даражада мазкур соҳага махсус белгиланган мутасадди ходимлар шуғулланади. Бунда ҳар бир киши ўзларининг функционал вазифасидан келиб чиқиб амалга оширади. Аммо алоҳида соҳалари бўйича таҳлил кимга керак бўлса, ўшалар шуғулланадилар. Таҳлил таҳлил қилиш учун эмас, балки керакли соҳани ўрганиш учун, уни ўнглашда тегишли бошқарув қарорларини қабул қилиш учун қилинади. Демак, микро ва макро даражада мутахассисларга нима керак бўлса, у шу соҳани таҳлил қилиш билан шуғулланар экан. Бу ҳам макроиқтисодий таҳлилни замонага мос ҳолда узлуксиз такомиллаштириб, унга ёндошувларни ва кўрсаткичларни ҳам замонавийлаштириб боришни тақозо қилади.

Макроиқтисодий таҳлилни ташкил қилишда унинг натижаларини расмийлаштириш муҳим аҳамиятга эга. Шу туфайли таҳлил натижаларини расмийлаштириш, хулоса қилиш ва тегишли чора-тадбирлар ишлаб чиқиш йўллари кўрсатиб бериш ҳам ҳозирги кундаги муҳим муаммолардан биридир.

Макроиқтисодий таҳлил натижаларини расмийлаштириш таҳлилнинг муҳим босқичи бўлиб ҳисобланади. Бунда барча ҳисоб-китоблар асосида

таҳлилий жадваллар тузилади. Мазкур жадваллар корхона хўжалик фаолиятини тўлиқ ифода этиши лозим. Шунингдек жадваллар битта корхонада ҳар сафар, корхонанинг бўлинмаларида бир вақтнинг ўзида ягона келишилган шаклда тузилиши лозим. Бундай ёндошув кўрсаткичларни бири-бири билан солиштириш ва умумлаштириш имконини беради.

Жадвалларда кўрсаткичларнинг номи, унинг қайси даврга тўғри келиши, уларнинг фарқи, ўзгариш суръатлари каби ифодалар кўрсатилади. Жадваллар натижа ўзгаришига омиллар таъсирини ҳисоблаш жараёнида ҳам тузилади. Бу ҳолда жадвалнинг эгасида таъсир қилувчи омиллар билан бирга натижа кўрсаткичининг номи ифодаланади. Унинг кесимида эса қайси давр натижалари таҳлил қилинаётганлиги, шу даврда юз берган ўзгаришлар ва уларга таъсир қилувчи омилларни аниқлаш учун ҳисоб-китоб қилинадиган усулларнинг алоқадорлиги кўрсатилади.

Ҳозирги пайтда ҳисоб-китоб ишлари асосан компьютерларда амалга оширилмоқда. Бунинг имконияти жуда катта. Шу туфайли таҳлилда амалга оширилган ҳисоб-китоб натижалари жадваллар билан биргаликда турли чизмалар ва диаграммаларда ҳам ифода этилмоқда. Бу эса корхона хўжалик фаолиятидаги ўзгаришларни жуда тез илғаш имконини беради. Мазкур усуллар макроиктисодий таҳлилнинг у ёки бу жиҳатини аниқлашда қўлланилади. Масалан, чизмалар (графиклар) кўрсаткичларининг динамикасини ифодалашда жуда қулай. Корхона хўжалик фаолиятидаги таркибий тузилмалар, уларнинг ўзгариши диаграммаларда ифодаланиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Чизма ва диаграммаларнинг қулайлиги шундаки, у корхона хўжалик фаолияти натижасини ҳам, макроиктисодий кўрсаткичларни ҳам ҳар қандай киши учун тез ва тушунарли тарзда ифода этади. Масалан, корхонада бешта бўлинма бўлса уларнинг ўтган йилга нисбатан бирорта кўрсаткичнинг ўсишини устунли диаграмма қилинса энг юқори натижага эришганлиги энг баланд устун сифатида яққол кўриниб туради. Бу ҳар бир бўлинма ходимларининг ақлий-руҳий кайфиятига ҳам таъсир қилади. Худди шундай ҳолатни иқтисодиётнинг алоҳида тармоқларига ҳам қўллаш мумкин. Энг юқори устунга эришган тармоқ ёки бўлинма ходимларида фахрланиш, мағрурлик ҳисси туғилса, энг паст устунга эга бўлган бўлинма ходимларида ўз жамоаси учун истироб ҳисси бўлиши мумкин. Униси ҳам буниси ҳам кўрсаткичларни яхшилаш учун курашиш туйғусини ўйғотиши табиий. Бу ички омиллар ўта муҳим, ортиқча маблағ талаб қилмайдиган, аммо бутун иқтисодиёт, хусусан ҳар бир корхона хўжалик фаолиятига ижобий таъсир қилиб, уни яхшилайдиган омиллардир.

Иқтисодиётнинг эркинлаштирилиши, ислохатларнинг чуқурлашуви иқтисодиётнинг барча бўғинларида, шу жумладан корхоналар ўртасида эркин рақобат муҳитини туғдирмоқда. Бу эса ўз навбатида корхона хўжалик фаолиятини тезкор тарзда кундалик натижаларни ўрганиб боришни тақозо қилади. Бу ҳам ҳисоб-китобларга компьютерларни қўллаш натижасида анча осонлашади. Муҳими, компьютерда бир марта териш билан ушбу рақамлар

марказга ҳам тушиб туради. Шу пайтнинг ўзида уни умумлаштириш ҳам мумкин. Ҳар куни иш кунининг охирида ҳўжалик фаолиятининг бир кунлик натижаси қандай бўлганлигини аниқлаш мумкин. Бу эса ютуқ ва камчиликларни жуда тез англаш, ютуқларни кўпайтириш, камчиликларни бартараф қилишга асос бўлади. Таҳлилнинг ушбу шакли бошқарувни ҳам тезкор равишда амалга ошириш имконини беради.

Кунлик натижалар ҳар куни жамланиб борилса ҳисобот даврининг хоҳлаган кунда қандай натижага эришганлигини бутун иқтисодиёт миқёсида ва унинг ҳар бир бўғинларида билиб олиш мумкин. Масалан, бир ойнинг ўн олтинчи куни қандай натижага эришганлигини кунлик ҳисоботни жамлаб бориш орқали аниқлаш мумкин. Шу, 16-нчи куни қандай натижага эришдик ва ўтган 16 кун мобайнида эришган умумий аҳволимиз қандай деган хулосани чиқариш учун ҳам тегишли ахборот мазкур компьютерда мавжуд бўлади. Бу эса корхона ҳўжалик фаолиятини тезкор бошқариш, камчиликларни ўз вақтида, ҳисобот даври тугамасдан бартараф қилиш имконини беради. Бу бошқаришда таҳлил маълумотларидан фойдаланишнинг энг самарали йўлларида биридир.

Агар корхонанинг барча бўлинмаларида компьютерлар ўрнатилган ва улар ягона тармоқга (сетга) уланган бўлса бошқаришда янги усулни, яъни **қоғозсиз ва жонли мулоқотсиз бошқариш усулини** жорий қилиш мумкин. Вазирлик мутахассиси ёки корхона менежери ҳар бир бўлинмадан тегишли ахборотларни олиб, бир жойда умумлаштиради ва хулоса чиқаради. Хулоса натижасида ишлаб чиқарилган чора-тадбирлар ва тегишли топшириқларни ҳам компьютер тармоғи орқали жўнатиш мумкин. Бу мутахассис ва бўлинма раҳбарларининг турли мажлисларга, йиғилишларга кетадиган вақтини ҳам тежайди.

Одатда, иш кетмаган жойда мажлис кўпроқ бўлади. Мажлис даврида мажлисда бемалол ўтириш эвазига иш тўхтади. Қилиш керак бўлган ишни қилиш учун эса, вақт мажлисда ўтирганлигимиз эвазига ўтган бўлади. Натижада бугунги иш эртага қолади, бажарилмаган ишлар шу тарзда тўпланиб бораверади. Шу туфайли тезкор таҳлил қилиб, тезкор қарорларни қабул қилиш, унинг ижросини вақтни ўтказиб қўймасдан назорат қилиб бориш эвазига ишларнинг самарадорлигини ошириш мумкин бўлади. Бунинг учун қоғозсиз, мажлисиз, фақат ахборотлар ва рақамлар алмашиш эвазига фаолият кўрсатишни бошқариш лозимдир. Чунки 2020 йилдан бошлаб рақамли иқтисодиётни шакллантириш ва ривожлантириш босқичига кирилади.

Агар фаолиятимизга рақамли иқтисодиёт жорий қилинса барча мажлислар ҳисобот даври тугагач таҳлил натижаси асосида тезкор тарзда ўтказилади. Маълумотлар жадвалларда, чизмаларда, турли диаграммаларда тузилиб қоғозга чиқарилади ва мутахассислар томонидан ёзма равишда хулоса ёзилади. Хулосада барча эришилган ютуқлар билан бирга йўл қўйилган камчиликлар, уларнинг сабаблари ва қандай оқибатга олиб келганлиги кўрсатилади. Айниқса йўл қўйилган камчиликларда ким

айбдорлиги очик-ойдин кўрсатилиши лозим. Чунки, бу тадбир келажакда мазкур шахснинг шу камчиликка йўл қўймаслигини таъминлайди. Қолган тадбирларнинг ҳаммаси мажлиссиз амалга оширилиши лозим. Рақамли иқтисодиётнинг асл моҳияти ҳам шунда.

Макроиқтисодий таҳлилнинг натижалари бўйича тузилган барча ахборотлар, ёзма хулосалар жамланиб вазирликлар ва корхона раҳбарига, мулкдорга топширилади. Раҳбар таҳлил натижасига асосан бошқарув қарорларини қабул қилади. Қарор қабул қилишда бир қанча мутахассисларни, бўлинмалар раҳбарларини таклиф қилиб чуқур ўйланган ва пухта ишланган бошқарув қарорларини қабул қилишга эришилади. Мана шу ҳолат рақамли иқтисодиётнинг жорий қилинишини тақозо қилади.

Агар иқтисодиёт тармоқларида ахборотлар кўп бўлса, бошқарув қарорларини қабул қилишда «Фикрлар хужуми» усулидан ҳам фойдаланиши мумкин⁴. Бунинг учун мазкур вазирлик ёки корхонада ижодий гуруҳ ташкил қилинган бўлиши лозим. Мазкур ижодий гуруҳнинг вазифаси иқтисодиёт тармоғи ёки корхона хўжалик фаолиятини яхшилашга қаратилган бошқарув қарорларини қабул қилишга йўналтирилган бўлади.

Макроиқтисодий таҳлил натижалари бошқарув қарорлари билан бирга аудиторларнинг хулоса чиқариши учун ҳам асос бўлиб хизмат қилади. Аудиторлар олдинги тафтишчилардек тафтиш билан эмас, эндиликда таҳлил билан шуғулланишлари лозим. Шу туфайли таҳлил усулларини, уни амалга ошириш методологиясини бухгалтерлар қанча билса, аудиторлар уларга нисбатан икки карра кўп ва пухта билишлари шарт. Зеро, аудиторлик хулосасини чиқариш учун фақат таҳлил натижаларидан фойдаланиш мумкин, холос.

Хулоса қилиб айтганда, таҳлил билан бошқарув бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, бир-бирини тўлдириб боради. Таҳлил натижасисиз иқтисодий асосланган бошқарув қарорларини қабул қилиш мумкин эмас. Бошқарув қарорларининг бажарилишини назорат қилиш ҳам таҳлилсиз амалга оширилса турли чалкашликларга олиб келиши мумкин.

1.7. Макроиқтисодий таҳлил фанининг методи

Метод қадимги грек тилидан олинган бўлиб, табиат ҳамда жамиятда содир бўлаётган ҳодиса ва жараёнларни ўрганиш ва билиш усулини англатади. Табиат ва жамиятда содир бўладиган ҳодиса ва жараёнлар бир-бири билан узвий боғлиқ ва алоқадордир. Шу туфайли уларнинг қайси жиҳати ўрганилишидан қатий назар, табиат ва жамиятда содир бўлаётган жараёнлар бир-бири билан боғлиқликда, алоқада деб қараш лозим бўлади. Бундай қарашни таъминлаш учун уларни ўрганишга диалектик усул билан тизимли равишда ёндошиш лозимдир. Бу эса ўз навбатида ўрганилаётган барча ҳодиса ва жараёнларни бир-бири билан узвий боғлиқликда, алоқада ва доим ўзгаришда, деб қарашни тақозо қилади.

⁴ Мазкур масала муаллифнинг «Функционал лиймат таҳлили» номли рисоласида (Самаръанд, СамКИ, 1999). атрофлича ёритилган.

Олдинлари алоҳида корхоналар хўжалик фаолияти таҳлил, ҳудудлар таҳлили ва бутун иқтисодиётни ўрганадиган макроиқтисодий таҳлил мавжуд эди. Шу анъана ҳозиргача сақланиб қолмоқда. Аммо бугунги кунда иқтисодий таҳлил макро даражани ҳам, мезо даражани ҳам макроиқтисодиётни ҳам ўрганадиган бўлиши лозим. Уларга бир хил методологик ёндошув, иқтисодиётнинг пағонасига қараб турли айрим хусусиятларни инобатга оладиган яхлит таҳлил фани бўлиши лозим. Бугунги кунда бунга тўлиқ имкониятлар яратилмоқда. Рақамли иқтисодиёт шароитида ушбу масала умуман қийинчилик туғдирмайди.

Худди шу назарий хулосадан келиб чиққан ҳолда макроиқтисодий таҳлил фани методининг моҳиятини очиш лозим. Аммо ушбу фан методининг моҳияти назарий жиҳатдан ҳамон тўғри ҳал қилинган эмас. Бунга турли олимларнинг турли даврларда турлича ёндошганлигини асос қилиб олиш мумкин. Биринчи гуруҳ олимлар макроиқтисодий таҳлил методини турли усул ва услублар мажмуидан иборат, деб баҳолайди. Иккинчи гуруҳ олимлар эса, иқтисодий таҳлил методини корхоналар самарадорлигини ошириш мақсадида уларнинг фаолиятини тизимли, комплекс ўрганиш, баҳолаш ва умумлаштириш, деб тушунади. Учинчи гуруҳ олимлар макроиқтисодий таҳлил методи, корхонларнинг ишлаб чиқариш, молиявий ва хўжалик фаолияти самарадорлигини оширишга таъсир этувчи омилларни тизимли равишда комплекс ўрганиш, ўлчаш ва умумлаштириш ҳамда фойдала-нилмаётган имкониятларни ишга солиш юзасидан бошқарув қарорларини қабул қилиш тушунилади, деб уқтиради. Кўриниб турибдики битта категориянинг таърифига турли олимлар турлича ёндашган.

Иқтисодий таҳлил фани методининг шундай таърифини яратиш лозимки, у объектнинг ёки тузумнинг ўзгариши билан ўзгармайдиган бўлсин, чунки ҳар қандай фан, хусусан, хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш фани ҳам қайси тузумдан қатъий назар, ўзининг назарий жиҳатдан асосланган методига эга бўлиши лозим.

Бундан келиб чиқиб, узоқ йиллар ўтказган тадқиқотларимиз натижасида хўжалик фаолияти таҳлили методининг таърифини ишлаб чиқишда унинг бир қанча талабларга жавоб бериши лозим деган хулосага келдик. Буларга қуйидагиларни киритиш мумкин. Биринчидан, ҳар қандай фан сингари макроиқтисодий таҳлил фанининг ҳам методининг назарий асоси бўлиши керак. Иккинчидан, ушбу фанда нимани ўрганиши ва унинг қаерда қандай ифодаланиши ҳам кўриниб турмоғи лозим. Учинчидан, таҳлил жараёнида қаерни, қайси объектни ва қайси даврни ўрганилаётганлиги аниқ бўлиши лозим. Тўртинчидан, таҳлилнинг нима мақсадда амалга оширилиши аниқ кўриниб туриши керак. Бешинчидан, иқтисодий таҳлилнинг шу мақсадни амалга ошириш учун нималар қилишниши алоҳида таъкидланиши лозим.

Юқоридаги талабларга жавоб берадиган таъриф, фикримизга, хўжалик фаолияти, ҳудуд ва бутун иқтисодиётнинг макроиқтисодий

таҳлили даражасига мос бўлиши керак. Бу назарий хулосадан келиб чиқиб, биз макроиқтисодий таҳлил фанининг методига қуйидагича таъриф беришни лозим, деб топдик. **“Макроиқтисодий таҳлилнинг методи диалектик методга асосланган бўлиб, унинг предметини мокон ва замонда, ахборотлар манбаида ифодаланган кўрсаткичлар тизими асосида ҳар томонлама комплекс ўрганиш, мавжуд ички ва ташқи имкониятларни (резервларни) аниқлаш, объектнинг самарадорлигини ошириш, унинг иқтисодий қудратини юксалтириш, молиявий барқарорликни таъминлаш, бошқаришни такомиллаштириш мақсадида қўлланиладиган усуллар мажмуидан иборатдир”**. Бизнинг фикримизча, ушбу таъриф иқтисодиётни модернизациялаш, диверсификация қилиш ва инновацияларни жорий қилиш шароитида макроиқтисодий таҳлилга қўйиладиган барча назарий ва амалий талабларга жавоб беради.

Макроиқтисодий таҳлил фанининг методини қуйидагича асослаш мумкин. Биринчидан, у диалектик методга асосланганлигидир. Бу бир қанча фалсафий қонунлар ва категорияларни ўз ичига олади. Иккинчидан, унинг предметини мокон ва замонда, ахборотлар манбаида ифодаланган кўрсаткичлар тизими асосида ҳар томонлама комплекс ўрганиш кўзда тутилган. Аниқ кўрсаткичлар тизими, аниқ ва аосли хулосалар чиқариш ва бошқарув қарорларини қабул қилиш учун асос бўлади. Учинчидан, хўжалик фаолияти таҳлили натижасида хўжалик юритувчи субъектларда мавжуд ички ва ташқи имкониятларни (резервларни) аниқлаш масаласи ҳам усуворликни ташкил қилади. Тўртинчидан, ўрганилаётган объектнинг самарадорлигини ошириш, унинг иқтисодий қудратини юксалтириш, молиявий барқарорликни таъминлаш масаласига қаратилганлиги ҳам масаланинг муҳим жиҳатини ташкил қилади. Бешинчидан, бошқаришни такомиллаштириш мақсадида битта ёки иккита эмас, балки таҳлил жараёнида қўлланиладиган барча усуллар мажмуидан иборатлиги қайд этилган.

Бизнинг фикримизча, иқтисодиётни модернизациялаш, диверсификация қилиш ва инновацияларни жорий қилиш шароитида макроиқтисодий таҳлилга қўйилган барча талабларга жавоб беради.

1.8. Макроиқтисодий таҳлил фанининг методологияси ва уларнинг таснифи

Макроиқтисодий таҳлилнинг методи ва методологиясини фарқламоқ лозим. **Метод** деганда асосан шу фаннинг предметини ўрганиш усули тушунилади. **Методология** деганда, содда қилиб айтганда, шу фаннинг предметини ўргатиш усули билан бирга, унда қўлланиладиган ёндошувлар, барча усуллар мажмуи тушунилади.

Макроиктисодий таҳлилнинг методологик асоси, яъни уни ўргатишда қўлланиладиган ёндашувлар турли йўналишда бўлиши таъбiiй. Шу туфайли уларни, энг аввало, тўғри таснифлаш лозим бўлади. Фикримизча, уларни ўрганишда қандай ёндошишига қараб икки гуруҳга бўлинади:

1. Ўрганилаётган объектга диалектика нуқтаи назаридан ёндашиш.
2. Ўрганилаётган объектга тизимли узлуксизликни таъминлаган ҳолда ёндашиш.

Биринчи ёндашиш бўйича таҳлил қилинса барча иктисодий жараёнлар бир-бири билан ўзвий боғлиқликда, ҳаракатда ва доим ўзгаришда, деб қараш лозим бўлади. Бундан келиб чиқадиган бўлса шуни таъкидлаш жоизки, иктисодий жараёнларни ифодаладиган кўрсаткичлар ҳам бир-бири билан ўзвий боғлиқликда ва ўзгаришда деб қаралади. Бу ёндашув, айниқса, натижавий кўрсаткичларнинг (мамлакат миқёсида ЯИМнинг) омилли таҳлилда қўлланилади. Ушбу ёндошув натижа кўрсаткичига таъсир қилувчи омилларни аниқлашда кенг қўлланилади.

Иккинчи ёндашув бўйича таҳлил қилинганда ўрганилаётган объектни мураккаб иктисодий жараёнлар мажмуасидан иборат деб баҳолаб, уларнинг барча қисмлари бир-бири билан ўзоро ўзвий боғлиқликдалигидан келиб чиқиб, уларни ўрганишда барча жиҳатларини тартибга солган ҳолда яхлит хулосага келгунча қилинадиган ходисаларга узлуксиз равишда системали тарзда ёндашиш лозимлигини тақозо қилади. Бунга ўрганилаётган объектни деталлаштириш, тизимлаштириш (тартиблаштириш) ва умумлаштириш орқали эришиш мумкин.

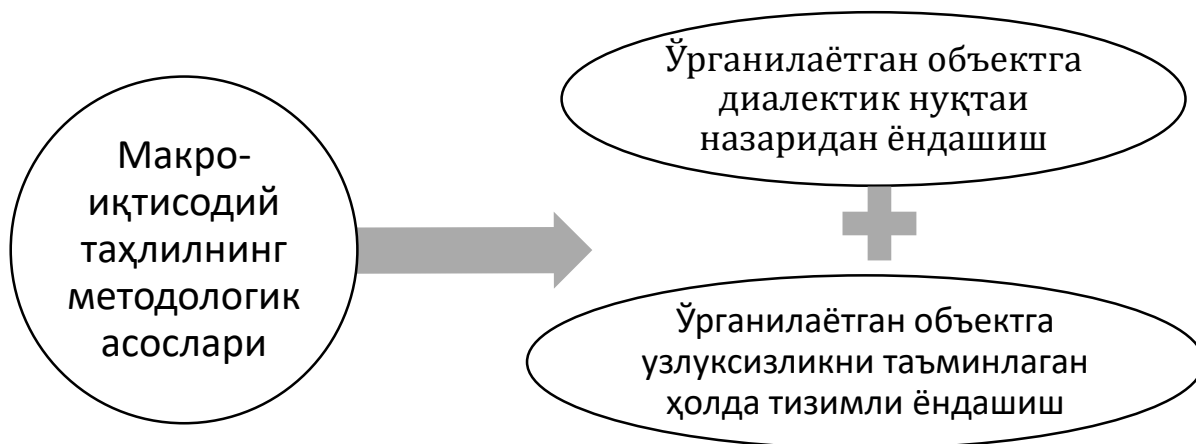
Ўрганилаётган объектни **деталлаштириш** деганда, мураккаб иктисодий жараёнларни соддалаштириш ва улардан тўғри ва яхлит хулоса қилиш учун уларни алоҳида бўлақларга бўлиб ўрганиш тушинилади. Алоҳида бўлақларга бўлиш натижасида амалга ошириладиган жараён таҳлилдан иборатдир. Чунки у яхлит предмет ёки жараён (ходиса)ларни деталлаштириш орқали амалга оширади. Бунга макроиктисодий таҳлилда иктисодиётимизнинг умумлаштирилган кўрсаткичи ЯИМ бўлса, уни тармоқлар бўйича, соҳалар бўйича ўрганиш тушунилади.

Тизимлаштириш (тартиблаштириш) деганда, ўрганилаётган объектни ўрганиш учун унга мантиқан кетма-кетликни таъминлаган ҳолда тартибга солиш тушинилади. Чунки ҳар қандай иктисодий жараёнлар ўта мураккаб бўлиб, бир-бири билан узвий боғлиқликда ва алоқада содир бўлади. Шу туфайли уларни ҳар томонлама, чуқур ўрганиш учун кетма-кет равишда тартиблаштириб, батафсил таҳлил қилиш лозим бўлади. Масалан, натижа кўрсаткичи ўзгарса жуда кўп омиллар таъсир қилган бўлади. Барча омиллар натижага ижобий ёки салбий таъсир қилиши мумкин. Буларнинг таъсири кетма-кет равишда ҳисоблаб чиқилади ва батафсил таҳлил қилинади. Айнан шу ҳолат иктисодий-ижтимоий жараёнларни, уларнинг ўзгаришларини таҳлил қилишни тақозо қилади. Бунда кўп ҳолларда индукция ва дедукция методларидан фойдаланилади. Чунки ҳар бир жараённи батафсил ўрганиш ва тўғри хулоса чиқариш учун уни

умумийликдан хусусийлик сари ёки, хусусийликдан, умумийлик сари ўрганишни тақозо қилади. Айнан шу ҳолат тартиблаштиришни ташкил қилади.

Ўрганилаётган объектни таҳлил қилганда умумлаштириш усулидан ҳам фойдаланилади. **Умумлаштириш** деганда, объект ёки жараённинг барча жиҳатларини атрофлича ўрганиб, яхлит хулосага келиш тушинилади. Бу хулосалар ўрганилаётган объектни ривожлантириш учун асос бўлади. Булар эса, таҳлилнинг бошқарув функциясидан келиб чиқади. Бошқарув учун тегишли чора-тадбирлар ишлаб чиқишда таҳлил маълумотларидан фойдаланилади. Яхши натижани ифодалайдиган кўрсаткичлар даражасини қандай сақлаб қолиш йўллари, салбий таъсир қилган омилларни қандай ижобий ҳолатга айлантириш масаласи қараб чиқилади. Шулар орқали ўрганилаётган объект ҳақида тегишли ва асосли хулоса қилиб, бошқарув қарорлари қабул қилинади.

Макроиктисодий таҳлилнинг методологик асосларининг таснифи кўйидаги чизмада келтирилган (1-чизма).

1. - чизма. Макроиктисодий таҳлил методологияси таснифи

Ушбу чизмада биринчи йўналиш бўйича келтирилган категорияларнинг қисқача мазмуни шундаки, ўрганилаётган барча иқтисодий жараёнлар бир-бири билан узвий боғлиқликда, ҳаракатда ва ўзгаришда деб қаралади. Булар таркибига индукция ва дедукция, сабаб ва оқибат, шакл ва мазмун, миқдор ва сифат каби билиш назариясида қўлланиладиган категориялар киради.

Бундаги иккинчи йўналиш, бевосита ўрганилаётган объектга узлуксизликни таъминлаган ҳолда тизимли ёндашишдан иборатдир. Ўрганилаётган объектни мураккаб иқтисодий жараёнлар мажмуидан иборат деб баҳолаб, уларнинг барча қисмлари бир-бири билан ўзаро узвий боғлиқликдалигидан келиб чиқиб, уларни ўрганишда барча жиҳатларини тартибга солган ҳолда яхлит хулосага келгунча қилинадиган ҳодисалар макроиктисодий таҳлилнинг тизимли ёндашиш методологиясини ташкил қилади. Бу деталлаштириш, тизимлаштириш ва умумлаштиришдан иборат.

Мазкур ёндошувлар таҳлил жараёнида қуйидаги босқичларни ўз ичига олади: объектни ўрганиш учун ахборотлар тўплаш, ахборотларни турли ёндошувлар бўйича қайта ишлаш, ижобий ва салбий хулосаларга келиш, бошқарув қарорларини қабул қилиш учун тегишли чора-тадбирлар ишлаб чиқиш ва буларнинг ижросини таъминлаш бўйича назоратни амалга ошириш. Мазкур ҳолатнинг барча босқичларида ахборотлардан фойдаланилади. Шу туфайли таҳлилнинг тўғри амалга оширилишида ҳаққоний ахборотларнинг аҳамияти катта.

Хулоса қилиб айтганда, макроиктисодий таҳлилнинг методологияси, унда амал қиладиган билиш назариясига таянган ҳолда макроиктисодиёт даражасида содир бўлган, бўлаётган ва бўладиган жараёнлар ва ҳодисаларни тизимлаштириш, деталлаштириш ва умумлаштириш орқали яхлит хулосага келинади ва шулар асосида бошқарув қарорлари қабул қилинади.

1.9. Макроиктисодий таҳлил фани методологияси тавсифи

Индукция ва дедукция категориялари макроиктисодий таҳлилнинг муҳим методологик асослари сифатида намоён бўлади. Ушбу категориялар макроиктисодий таҳлилнинг кетма-кетлигини таъминлайди. Масалан, индукция деганда ўрганилаётган объектнинг хусусийликдан умумийликга қараб ўрганилиши тушунилади. Бунга мисол қилиб меҳнат унимдорлиги таҳлилини олиш мумкин. Унга вақт нуктаи назаридан қарайдиган бўлсак уни бир соатлик меҳнат унимдорлиги, бир кунлик, ўн кунлик, бир ойлик, бир чоралик, ярим йиллик, тўққиз ойлик, бир йиллик меҳнат унимдорлиги даражасигача умумлаштириш мумкин. Ёки айнан ушбу кўрсаткични макон нуктаи назаридан қарайдиган бўлсак, олдин бир кишининг меҳнат унимдорлиги, бир бўлинманинг меҳнат унимдорлиги ва бутун меҳнат жамоасининг умумий меҳнат унимдорлиги даражасигача ўрганиш мумкин.

Дедукция методида таҳлил қилинаётган объект умумийликдан хусусийлик сари, яъни умумий кўрсаткичлардан хусусий (кичик) кўрсаткичларга қараб ўрганиш тушунилади. Бу усулга мисол қилиб бирлашмада фойда режасининг бажарилишини олиш мумкин. Ушбу кўрсаткич олдин бутун бирлашма бўйича ўрганилади, сўнгра унинг алоҳида корхоналари (фирмалари) бўйича, уларнинг алоҳида бўлинмалари бўйича кетма-кетликда ўрганилиб, умумий натижага қайси буғин ва бўлинмаларнинг ижобий ёки салбий таъсир қилганлиги тўғрисида хулоса қилинади.

Индукция ва дедукция усулларининг бир-бири ва амалиёт билан боғлиқлигини қуйидаги чизмада ифодалаш мумкин:

Индукция	Дедукция
Объектни хусусийликдан умумийлик сари ўрганиш	Объектни умумийликдан хусусийлик сари ўрганиш

Макон ва замон категориялари ҳам макроиктисодий таҳлилнинг муҳим методологик асосларидан биридир. Зеро, барча иқтисодий жараёнлар маконда (хўжалик юритувчи субъектда) маълум бир замон доирасида (вақт мобайнида) содир бўлади. Шу туфайли замоннинг ўтиши билан макондаги натижа ўзгаради ва унинг тескараси, яъни маконнинг ўзгариши билан замон ўтгандан кейин натижа бошқача бўлиши мумкин.

Масалан, маконга корхоналарни, иш жойларини, фирма каби хўжалик юритувчи субъектларни мисол келтириш мумкин. Булар таҳлилининг объекти. Замон деганда эса уларнинг маълум бир ҳисобот даври тушинилади. Маконда содир бўлган жараёнлар маълум бир ҳисобот даври (замон) ўтгач жамланади ва умумлаштирилади. Бу ҳам шу ҳисобот даврини таҳлил қилиш учун маълумот манбаи бўлиб ҳисобланади.

Макон ва замон ўртасидаги ҳамда уларнинг амалиёт билан боғлиқлигини қуйидагича ифодалаш мумкин:

МАКОН	ЗАМОН
Корхоналар, фирмалар каби хўжалик юритувчи субъектлар	Ҳисобот даври (ой, чорак, ярим йиллик ва йиллик)

Анализ ва синтез. (Таҳлил ва умумлаштириш) категорияси ҳам макроиктисодий таҳлилнинг методологик асосларидан бири ҳисобланади. Таҳлил деганда бир бутун яхлит предметни алоҳида бўлақларга бўлиб ўрганиш тушинилади. Умумлаштириш (синтез) эса ўрганилаётган объект тўғрисида яхлит хулосага келиш учун фойдаланилади. Унда объектнинг барча бўлақлари бўйича қилинган хулоса умумлаштирилади.

Ўрганилаётган объект ёки иқтисодий жараён ҳақида яхлит ва аниқ хулосага келиши учун у таҳлил қилинади ва барча хулосалар умумлаштирилади. Таҳлил бор жойда умумлаштириш, умумлаштириш учун эса таҳлил қилиш лозим. Шу туфайли ушбу категориялар бир-бири билан узвий боғлиқликда қаралади.

Аммо шуни эътироф этиш лозимки таҳлилнинг тури жуда кўп. У табиатда, жамиятда ва инсон тафаккурида содир бўладиган жараёнларни ўрганади. Биз ўрганадиган таҳлил макроиктисодий таҳлилнинг фақат микроиктисод даражасига мансуб ҳолос. Демак, кўриниб турибдики таҳлил кенг маънода қаралар экан. Лекин бозорли иқтисодиёт шароитида макроиктисодий таҳлил, таҳлиллар тизимида муҳим ўрин эгаллайди.

Таҳлил билан умумлаштириш ўртасидаги боғлиқликнинг макроиктисодий таҳлилга тегишли қисмини қуйидагича ифода этиш мумкин:

Таҳлил (анализ)	Умумлаштириш (синтез)
------------------------	------------------------------

Хисобот йилининг натижаси хусусийлик сари: чораклари, ойлари бўйича ўрганилади.	Хисобот йилининг умумий натижаси бўйича ўрганилади.
Корхона фаолияти ва унинг алоҳида бўлинмалари, бўлимларнинг ҳам қисмлари бўйича ўрганилади.	Корхонанинг умумий натижаси бўйича ўрганилади

Сабаб ва оқибат категорияси ҳам бевосита макроиктисодий таҳлилнинг методологик асоси сифатида намоён бўлади. Макроиктисодий таҳлилда натижа ва омиллар тушунчаси мавжуд. Иқтисодий фаолият натижасини ифода этган бирорта кўрсаткич натижа кўрсаткичи бўлиб ҳисобланади. Буни фалсафий жиҳатдан қарайдиган бўлсак оқибатдир. Аммо шу оқибат ўз-ўзидан содир бўлмайди. Унинг замирида бирқанча сабаблар бор. Бу сабабларни макроиктисодий таҳлилда омиллар деб қаралади. Масалан, ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми (оқибат) бирқанча омилларга, яъни ходимлар сони, уларнинг малакаси, меҳнат унимдорлиги, қўлланилаётган технологик жараёни, хом ашёнинг ўз вақтида сифатли таъминоти каби омилларга (сабабларга) боғлиқ.

Макроиктисодий таҳлилда натижа ўзгаришига омиллар таъсири аниқ маълумотлар асосида аниқланади. Демак сабабнинг оқибатга таъсири ўрганилади. Булар ўртасидаги боғлиқликни қуйидагича ифодалаш мумкин:

САБАБ	ОҚИБАТ
ОМИЛЛАР	НАТИЖА
Ходимлар сони, меҳнат унимдорлиги, асосий воситалар ва улар самарадорлиги ва ҳ.к.	Маҳсулот ҳажми

Сабаб оқибатга олиб келганидек, омиллар таъсири ҳам бирор натижага олиб келади. Ижобий сабаб яхши оқибат, ижобий омил юқори натижага олиб келганидек, салбий сабаб ёмон оқибатга, омилларнинг салбий таъсири натижанинг пасайишига олиб келади.

Шакл ва мазмун категорияси ҳам бевосита иқтисодиётга, хусусан, макроиктисодий таҳлилга алоқадор. Шаклнинг ўзгариши мазмун ўзгаришига, мазмуннинг ўзгариши шакл ўзгаришига олиб келади. Иқтисодиётда ушбу боғлиқлик жуда ёрқин номоён бўлади. Масалан, аёллар сумкасининг шакли чиройлик ва чидамлик бўлиши учун, унга қимматбаҳо материаллар, турли безаклар ишлатилади. Натижада унинг мазмуни чидамлилиги, нархининг нисбатан қиматлилиги билан ўзгаради. Ёки оддий материал ўрнига сифатли материал ишлатиб унинг мазмунини бойитиш керак бўлса албатта шакли ҳам ўзгаради.

Шу жиҳатдан макроиктисодий таҳлилда шакл ва мазмун бир-бири билан узвий диалектак алоқада бўлганлиги билан ҳам методологик асос сифатида қўлланилади. Масалан, бирор бирлашма таркибида корхоналар

сони унинг шаклини ташкил қилса, уларнинг нима билан шуғулланиши, қандай технология ишлатилиши, қанақа кадрлар билан таъминланганлиги каби жиҳатлар унинг мазмунини ташкил қилади. Булар ўртасидаги боғлиқликни қуйидагича ифодалаш мумкин:

Шакл	Мазмун
Маҳсулот тури	Унинг сифати, таркиби ва х.к.

Миқдор ва сифат категорияси ҳам макроиқтисодий таҳлилда айниқса иқтисодий жараёнлар натижасини кўрсаткичларда ифодалашда кенг қўлланилади. Кўрсаткичлар мазмуни бўйича миқдор ва сифат кўрсаткичларига бўлинади. Масалан, корхонада банд бўлган ҳодимлар сони миқдор кўрсаткичи бўлса, уларнинг меҳнат унимдорлиги сифат кўрсаткичидир. Корхонанинг фойдаси муҳим натижавий кўрсаткич. Аммо у иқтисодий мазмуни жиҳатидан миқдор кўрсаткичи бўлса, рентабеллик даражаси унинг сифат кўрсаткичидир. Яна бошқа бир мисол. Жамоа ҳўжалигининг бир йилда етиштирган пахтаси 50,0 минг тоннани ташкил қилди. Бу миқдо кўрсаткич. Унинг 60 фоизи биринчи нав, 20 фоизи иккинчи, 15 фоизи учинчи ва 5 фоизи тўртинчи навга қабул қилинди. Булар пахтанинг сифат кўрсаткичлари. Ёки яна шу пахтадан соф толанинг чиқиш миқдори 35 фоизни ташкил қилади. Бу ҳам унинг сифат кўрсаткичларига мисол бўлади.

Улар ўртасидаги боғлиқлик қуйидагича ифодаланиши мумкин:

Миқдор	Сифат
Фойда	Рентабеллик
Пахта ҳажми	Толанинг чиқиш даражаси

Ушбу бобда макроиқтисодий таҳлилнинг айрим методологик асосларига тўхталдик. Фалсафий категориялар ҳаёт иникоси. Иқтисодий жараёнлар эса иштимой ҳаётнинг бир бўлагидир. Шу туфайли иқтисодий жараёнларни ўрганишга боғишланган макроиқтисодий таҳлил шу фалсафий категорияларга асосланади.

Боб бўйича хулосалар.

Иқтисодиётни эркинлаштириш, жамият ҳаётида эркин бозор муносабатларининг шаклланиши, иқтисодиётни модернизация ва диверсификация қилиш ҳамда инновацион жараёнлардан фойдаланиш макроиқтисодий таҳлил билан боғлиқ янги-янги муаммоларни вужудга келтирди. Ушбу муаммоларнинг бир қисми ҳал қилинди, аммо ҳал бўлиши лозим бўлган бир қанча гуруҳ муаммолар ҳам сақланиб қолмоқда.

Ҳар бир муаммонинг мазмун-моҳияти ва уни ҳал қилиш йўлларини кўриб чиқиш бугунги кунда ўта муҳим ҳисобланади. Чунки, республикада амалга оширилаётган ислохотлар, иқтисодиётни модернизация ва диверсификация қилиш ҳамда инновацион жараёнлардан

фойдаланишда ўзига хос иқтисодий дастаклар ва шунга мос фанларнинг шаклланишини ҳам тақозо қилади. Бундай фанлардан бири «Макроиқтисодий таҳлил» фани бўлиб, унинг таркиби ва мазмуни маълум даражада ўзгартирилиб, замонавийлаштирилиб, такомиллаштиришни тақозо қилади.

Эндиги «Макроиқтисодий таҳлил» фани, энг аввало, ҳеч қандай мафкурага тобе бўлмасдан, давлат манфаатини инкор қилмаган ҳолда турли мулк эгаларининг (иш кучи эгаси, меҳнат жамоаси, тармоқ, бутун иқтисодиёт, хўжалик юритувчи субъектлар, корхона ва ташкилотларнинг) манфаатларини ўзида акс эттирган ҳолда ифода этилиши мақсадга мувофиқдир. Бу ҳолат мазкур фаннинг мақсади, вазифалари, таркиби, унда қўлланиладиган кўрсаткичлар тизимини, энг муҳими, унинг мазмунини ҳам ўзгартиришни тақозо қилади.

Макроиқтисодий таҳлил фанининг предмети том маънода объектни ўрганишга қаратилган иқтисодий ва ҳуқуқий муносабатлар билан боғлиқ хўжалик фаолиятидир. Аммо бухгалтерия ҳисоби, статистика, молия ва кредит, аудит, маркетинг, менежмент каби фанларнинг ҳам предмети кенг маънода хўжалик фаолиятидир. Бу фанлар ҳам хўжалик фаолиятида содир бўлаётган ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг у ёки бу жиҳатини ўргатади.

Шундай қилиб, макроиқтисодий таҳлилнинг предмети ва объекти бозор муносабатларига асосланган эркин иқтисодиёт шароитига мос ҳолда ривожланиш босқичини бошдан кечирмоқда. Шу ўринда алоҳида таъкидлаш жоизки, макроиқтисодий таҳлил фанининг ўрни ва вазифаси ҳам эркин иқтисодиёт шароитига мос тарзда назарий жиҳатдан ҳамон етарли даражада талқин қилинган эмас. Бу эса мазкур муаммони ҳам тадқиқ қилишни тақозо қилади.

Таянч сўз ва иборалар

Макроиқтисодий таҳлилнинг объектив зарурлиги, иқтисодий жараёнлар, иқтисодиётни эркинлаштириш, иқтисодиётни модернизация ва диверсификация қилиш, давлат ва нодавлат сектори, рақамли иқтисодиёт, иқтисодий кўрсаткичлар, маъмурий буйруқбозликка асосланган режали иқтисодиёт, макроиқтисодий таҳлил фанининг объекти, ҳаракатлар стратегияси, мамлакат иқтисодиётининг барқарор ривожланиши, мамлакат иқтисодиётининг иқтисодий салоҳияти, техника ва технология, моддий-меҳнат ва молиявий ресурсларнинг самарадорлиги, иқтисодиётнинг йўналишлари, бошқарув қарорларини қабул қилиш, макроиқтисодий таҳлил фанининг иқтисодиётга оид бўлган фанлар билан боғлиқлиги, макроиқтисодий таҳлил фанининг иқтисодиётга оид бўлмаган фанлар билан боғлиқлиги, кўпмулкчилик, макроиқтисодий таҳлилнинг иқтисодиётни бошқаришдаги ўрни, макродаражада иқтисодиётни прогностлаштириш, иқтисодиётнинг эркинлаштирилиши, ислохотларнинг чуқурлашуви, қоғозсиз ва жонли мулоқотсиз бошқариш усули, рақамли иқтисодиёт,

бошқарув қарорларини қабул қилишда “Фикрлар хужуми” усули, макроиқтисодий таҳлил фанининг методи, макроиқтисодий таҳлил фанининг методологияси, деталлаштириш, тизимлаштириш, умумлаштириш, индукция ва дедукция, макон ва замон, анализ ва синтез, сабаб ва оқибат, шакл ва мазмун, миқдор ва сифат.

Назорат ва муҳокама учун саволлар:

1. Макроиқтисодий таҳлил фанининг объектив зарурлигини ифодалаб беринг?
2. Макроиқтисодий таҳлил фани предметининг таърифини тушунтиринг?
3. Макроиқтисодий таҳлил фанининг объектини ифодалаб беринг?
4. Макроиқтисодий таҳлил фанининг вазифалари нималардан иборат?
5. Макроиқтисодий таҳлил фанининг методи нималарни ўз ичига олади?
6. Макроиқтисодий таҳлил фанининг методологик асослари қандай?
7. Иқтисодиётни модернизация ва диверсификация қилиш ҳамда инновацион иқтисодиётни шакллантириш шароитида макроиқтисодий таҳлилнинг вазифаларини санаб беринг?
8. Макроиқтисодий таҳлил фанининг иқтисодий фанлар билан боғлиқлигини тушунтириб беринг?
9. Макроиқтисодий таҳлил фанининг иқтисодиётга оид бўлмаган фанлар билан боғлиқлигини тушунтириб беринг?
10. Макроиқтисодий таҳлилнинг иқтисодиётни бошқаришдаги ўрни ва унга рақамли иқтисодиётни киритиш масалаларини тушунтириб беринг?
11. Объектни деталлаштириш деганда нимани тушунасиш?
12. Объектни тизимлаштириш деганда нимани тушунасиш?
13. Объектни умумлаштириш деганда нимани тушунасиш?
14. Индукция ва дедукция категорияларининг моҳияти нималардан иборат?
15. Макон ва замон категорияларининг моҳияти нималардан иборат?
16. Анализ ва синтез категорияларининг моҳияти нималардан иборат?
17. Сабаб ва оқибат категорияларининг моҳияти нималардан иборат?
18. Шакл ва мазмун категорияларининг моҳияти нималардан иборат?
19. Миқдор ва сифат категорияларининг моҳияти нималардан иборат?

Боб бўйича тестлар

1. Иқтисодиётни эркинлаштириш натижасида тадбиркорликка асосланган ... мулки шаклидаги корхоналар вужудга келди.
А. *Давлат
В. Хусусий
С. Аралаш

- D. Барча жавоблар тўғри
- 2. Фаннинг ... деганда, одатда, шу фанда нима ўрганилиши тушунилади**
- A. *Предмети
B. Объекти
C. Мақсади
D. Вазифаси
- 3. Макроиқтисодий таҳлил фанининг объекти деганда нимани тушунаси?**
- A. *Унинг қайси маконда амалга оширилиши
B. Унинг қайси замонда амалга оширилиши
C. Унинг қандай ҳолатда амалга оширилиши
D. Тўғри жавоб йўқ
- 4. Макроиқтисодий таҳлилнинг иқтисодиётни модернизация ва диверсификация қилиш ҳамда инновацион иқтисодиётни шакллантириш ҳамда рақамли иқтисодиётни жорий қилиш шароитида асосий вазифалари нечта?**
- A. *8
B. 7
C. 6
D. 5
- 5. Таҳлилнинг биринчи вазифаси, бевосита қандай даражада унинг бизнес-режа билан боғлиқлигидан келиб чиқади**
- A. *Микро
B. Макро
C. Мега
D. Мезо
- 6. Макроиқтисодий таҳлилнинг иккинчи вазифаси, бевосита қандай даражада ҳудуд ва мамлакат миқёсида ишлаб чиқилган давстурларнинг бажарилиши ўрганади**
- A. *Макро
B. Микро
C. Мезо
D. Оптимал
- 7. Таҳлилнинг нечанчи вазифаси макро ва микро даражада ҳам шу омилларни аниқлаш ва ҳар бирининг таъсирини ҳисоблашдан иборатдир**
- A. *Учинчи
B. Иккинчи
C. Биринчи
D. Ҳамма жавоб тўғри
- 8. Таҳлилнинг нечанчи вазифаси иқтисодий жараёнларнинг диалектик боғлиқлигидан келиб чиқади**
- A. *Тўртинчи

- В. Учинчи
С. Иккинчи
D. Биринчи
- 9. Таҳлилнинг қайси вазифаси, корхоналарнинг эркин рақобат шароитида фаолият кўрсатаётганлигидан келиб чиқади**
A. *Бешинчи
В. Тўртинчи
С. Учинчи
D. Иккинчи
- 10. Таҳлилнинг олтинчи вазифаси ҳам қандай муносабатларига асосланган эркин иқтисодиётнинг шаклланиши билан вужудга келди**
A. *Бозор
В. Банк
С. Корхона
D. Фабрика
- 11. Макроиқтисодий таҳлил фани, энг аввало, қайси фан билан боғлиқ?**
A. *Иқтисодий назария
В. Социология
С. Математика
D. Тўғри жавоб йўқ
- 12. Макроиқтисодий таҳлил бевосита қайси фан билан боғлиқ?**
A. *Макроиқтисодиёт
В. Микроиқтисодиёт
С. Менежмент
D. Статистика
- 13. Макроиқтисодий таҳлил фани қайси фан билан узвий боғлиқ**
A. *Бухгалтерия ҳисоби
В. Математика
С. Биология
D. Кимё
- 14. Бухгалтерия ҳисобининг ... бухгалтерия ҳисоботини тузиш, ахборотларини умумлаштириш билан тугайди**
A. *Вазифаси
В. Предмети
С. Объекти
D. Тарихи
- 15. ... йирик бир тўпламлар, гуруҳлар, мураккаб иқтисодий-ижтимоий жараёнларни ўрганса, макроиқтисодий таҳлил асосан яқка яхлит олинган кўрсаткичлар гуруҳини, тармоқлар, соҳалар кесимида ва тематик тарзда ўрганиш билан чекланади**
A. *Статистика
В. Математика

С. Ахборот технологиялари
D. Физика

**2-боб. ИҚТИСОДИЁТНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ВА
ЛИБЕРАЛЛАШТИРИШ БЎЙИЧА АСОСИЙ УСТУВОР
ВАЗИФАЛАР МАКРОИҚТИСОДИЁТ ФАНИНИНГ
МЕТОДОЛОГИК АСОСИ**

РЕЖА:

- 2.1. Мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришнинг янги босқичи, унинг мазмуни ва асосий йўналишлари**
- 2.2. Мамлакатимизда макроиқтисодий барқарорликни янада мустаҳкамлаш ва юқори иқтисодий ўсиш суръатларини сақлаб қолишнинг устувор йўналишлари**
- 2.3. Иқтисодиётда давлат иштирокини камайтириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш йўллари**
- 2.4. Худудларни комплекс ривожлантириш, уларнинг мавжуд салоҳиятидан самарали фойдаланиш йўллари**
- 2.5. Иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизация ва диверсификация қилиш орқали макроиқтисодий барқарорлик ва рақобатбардошлигини ошириш йўллари**
- 2.6. Қишлоқ хўжалигини модернизация қилиш, соҳада таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва жадал ривожлантиришнинг стратегик йўналишлари**

2.1. Мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришнинг янги босқичи, унинг мазмуни ва асосий йўналишлари

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралда “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони эълон қилинди. Мазкур Фармон мамлакатимизни 2017-2021 йилларда ривожлантиришнинг бешта устувор йўналишлари бўйича ҳаракатлар стратегиясини тасдиқлашга бағишланди.

Бундай ҳаракатлар стратегиясини қабул қилишга қандай зарурият туғилди, чунки мамлакат тараққиётининг ўзига хос “Ўзбек модели” мавжуд эди-ку, деган саволнинг туғилиши табиий. Агар унинг мазмун-моҳиятига чуқур кириб борилса, ушбу ҳаракатлар стратегиясининг пайдо бўлишига объектив зарурият туғилди. Зеро, ушбу ҳаракатлар стратегияси дунё тан олган “Ўзбек модели”нинг, бугунги кун талабидан, тараққиёт тажрибасидан келиб чиққан, тўлдирилган мантиқий давоми, дейиш мумкин. Чунки, ушбу ҳаракат стратегиясида ҳам ўзимизга хослик барча бандларида сезилиб турибди. Ушбу ҳолатлар қуйидагилар билан изоҳланади.

Биринчидан, мамлакатимизда мустақиллик йилларида халқимизнинг муносиб ҳаёт кечириши, фуқароларимизнинг бунёдкорлик салоҳиятини рўёбга чиқариш учун зарур шарт-шароитлар яратилди. Чунки, мустақилликнинг биринчи кунларидан бошлаб, ҳар йили мамлакат

тараққиётининг устувор йўналишлари белгиланиб, уларни амалга ошириб келинди. Бунга сабаб янги жамиятни қуриш, унинг муаммоларини бирданига ҳал қилиш бизга мерос бўлиб қолган қолоқ иқтисодиёт билан имкони йўқ эди. Шу туфайли муаммоларимизни босқичма-босқич ҳал қилиб келишга мажбур эдик. Тадқиқотларимиз кўрсатмоқдаки, шу ўтган 25 йил давомида 60 га яқин устувор йўналишлар белгиланган ва уларнинг бажарилиши таъминланган. Бу биргина иқтисодиётни оладиган бўлсак, мулкни хусусийлаштиришдан тортиб, уни модернизация ва диверсификация қилишгача, иқтисодиётда оддий тартиб ўрнатишдан тортиб, унга инновацион омилларни тадбиқ этишгача бўлган жараёнларни бошимиздан кечирдик. Шу даврда ривожланишнинг ҳукуқий асоси яратилди, жамиятни ислоҳ қилишнинг ўзимизга хос йўллари ишлаб чиқилди.

Иккинчидан, дунё миқёсида глобаллашув жараёнининг кучайиши натижасида халқаро рақобатнинг кескинлашиб бориши рўй бераётган ҳозирги шароитда, бирданига бир қанча муаммоларни ҳал қилиш зарурати туғилди ва мос равишда унга иқтисодий, интеллектуал ва маънавий имкониятларимиз етарли даражада шаклланди. Ушбу имконият ҳам мамлакат тараққиётини янги босқичда давом эттириш мумкинлиги учун замин бўлди.

Учинчидан, ҳозирги шароитда мамлакатимизнинг ички имконияти ва ташқи дунё билан ҳамнафаслиги давлатимизни ҳар томонлама (сиёсий жиҳатдан, қонун устуворлигини таъминлаш, иқтисодиётни юксалтириш, ижтимоий соҳани ривожлантириш, хавфсизликни таъминлаш) жадал ривожлантириш заруратини туғдирди. Энди эскича яшаб бўлмайди, чунки муаммоларнинг асосий қисми ечилиб, тараққиёт учун замин яратилган бир паллада, тараққиётни таъминлаш учун барча имкониятларни ишга солиш вақти келди.

Тўртинчидан, юқоридаги имкониятларнинг ҳаммаси мамлакатимизни янада барқарор ва жадал суръатлар билан ривожлантириш учун тараққиётнинг янгича тамойилларини ва ёндошувларни ишлаб чиқиш ва рўёбга чиқаришни ҳам тақозо қилди. Пировардида тараққиёт йўлимизни кенгайтириш имконияти туғулди ва шунга мос равишда 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси ишлаб чиқилди.

Буларнинг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат қилиб белгиланди:

1. Давлат ва жамият қурилиш тизимини такомиллаштириш.
2. Қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилиш.
3. Иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштириш.
4. Ижтимоий соҳани ривожлантириш.
5. Хавфсизлик, диний бағрикенглик ва миллатлараро тотувликни таъминлаш, ўзаро манфаатли ташқи сиёсат олиб бориш.

Хуллас, мазкур стратегияда барча соҳалар бўйича ҳал қилиниши лозим бўлган ҳамма томонларини тўлиқ қамраб олган чора-тадбирлар белгиланди. Ушбу кўзда тутилган тадбирлар мамлакатимизнинг бугунги, эртанги ва келажак истиқболдаги ривожланиш йўналишларини аниқ белгилаб берадиган бўлди. Шундай қилиб, 2017 йилдан бошлаб жамиятимиз тараққиётида янги кенг қамравли ривожланиш босқичи бошланди.

Ушбу кенг қамравли тараққиёт йўналишлари қуйида-гиларда намоён бўлмоқда.

Биринчидан, олдинги тараққиётимизни таъминлашга қаратилган вазифаларимизда тараққиётнинг айрим устувор йўналишлари белгиланган бўлса, эндиликда ривожланиш даражаси шу ҳолатга етдики, жамият тараққиётини таъминлашга қаратилган кенг қамравли муаммоларимизни бирданига ҳал қилиш имконияти туғилди ва шу жиҳатдан 2017-2021 йилларга мўлжалланган ҳаракатлар стратегиясида жамиятни жадал ва барқарор ривожлантиришнинг ҳамма қирралари инобатга олинди.

Иккинчидан, эндиги ривожланиш иқтисодий тараққиётимизнинг ижтимоийлашганлигини яққол ўзида намоён қилмоқда. Мамлакатимизда том маънода ижтимоий йўналтирилган характерга эга бўлган иқтисодиёт ва уни амалга оширишга қаратилган тадбирлар ҳаракатлар стратегиясининг маъно-мазмунини ташкил қилмоқда. Буларни кам таъминланган ва ёш оилаларга арзон уй-жойлар билан таъминлашдан тортиб, пенсионерларга ва ногиронларга ижтимоий кўмаклашиш даражасигача аҳамият бериладиган ишларнинг амалга оширилаётганлигида кўриш мумкин.

Учинчидан, бажарилиши лозим бўлган дастурларга киритилган масалалар асосан халқ билан мулоқот орқали аниқланмоқда, уларнинг дарду-ташвишларини ҳал қилиш, уларни рози қилишга қаратилган бўлиб, ушбу вазифаларнинг бажарилиши бўйича аниқ чора-тадбирлар белгиланмоқда ва уларнинг бажарилиши қаттиқ назоратга олинган. Мамлакат тараққиётини белгиловчи чора-тадбирларнинг бажарилиши бевосита инсон манфаатларига хизмат қилиши билан характерлидир.

Тўртинчидан, ҳаракатлар стратегиясида мамлакатимизнинг барча ҳудудларида мутаносиб ривожланишни таъминлашга қаратилган чора-тадбирларнинг белгиланганлиги ҳам тараққиётимизнинг янги босқичини ўзида ифода этади. Бугунги кунда узоқ қишлоқларга ҳам маҳаллий хом ашёни қайта ишлайдиган корхоналарнинг барпо қилиниши эвазига янги иш ўринларини яратадиган чораларнинг кўрилиши кўзда тутилганлиги тараққиётнинг барқарорлигини таъминлашга йўналтирилганлиги билан ҳам янги мазмунга эга.

Бешинчидан, давлат раҳбарлари қуйидан то юқоригача халқ билан бевосита мулоқотга киришиб, улар ўртасидаги девор олиниб ташланди, энди халқ ўз дардини бемалол раҳбарларга айтадиган ва уни жойларда ўз вақтида ҳал қиладиган бўлди. Бу ҳам тараққиётнинг янги йўналишларидан бирини ташкил қилади.

Олтинчидан, барча кўзда тутилган амалга оширилиши лозим бўлган тадбирлар учун маблағларнинг манбаси (давлат бюджети маблағлари, маҳаллий бюджет маблағлари, хусусий сектор, нодавлат ташкилотлари маблағлари, тижорат банклари кредитлари, хорижий инвесторлар маблағлари) аниқ белгиланганлиги, кенг кўламли ишларни амалга оширишнинг ижроси тўлиқ таъминланишига кафолатдир. Инвестициясиз тараққиётни таъминлаб бўлмайди ва мос равишда, ҳар қандай тараққиёт ўзига сарфланган маблағни оқлашга қаратилган бўлишлигини ҳам тақозо қилади. Шу туфайли, бугунги кунда тараққиётимизни тегишли маблағлар билан таъминласак, эртанги истиқболда, уларнинг қайтими сарфланган харажатларни бир неча баробар қоплаши тайин.

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси жамият тараққиётида янги босқичда амалга оширилмоқда. Муҳими, мазкур кенг қамравли ислохотларда кўзда тутилган барча чора-тадбирлар аҳолининг фаровонлигини таъминлашга, уларнинг яшаш даражаси ва сифатини ошириш орқали давлатдан, давлат идоралари ходимларидан рози бўлишга қаратилганлиги билан аҳамиятлидир. Мос равишда, ислохотлар ҳар бир фуқаро ҳаётига дахлдор экан, фуқаро-ларимиз ҳам ушбу ислохотларнинг амалга оширилишида оддий тамошабин эмас, балки фаол иштирокчи, шахсан масъуллигини ҳис қилиб яшайдиган руҳиятга эга бўлишлиги керак. Ушбу ҳолат тараққиётнинг янги босқичида парвоз қиладиган қушнинг иккита қаноти, яъни иқтисодий омиллар билан бирга маънавий юксалишни бирга олиб боришни тақозо қилади.

2.2. Мамлакатимизда макроиқтисодий барқарорликни янада мустаҳкамлаш ва юқори иқтисодий ўсиш суръатларини сақлаб қолишнинг устувор йўналишлари

Ҳаракатлар стратегиясида Иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштиришнинг 2017-2021 йилларга мўлжалланган устувор йўналишларида иқтисодиётни ривожлантиришнинг бешта соҳага хос устувор йўналишлари белгиланган. Бу йўналишларда:

1. Макроиқтисодий барқарорликни янада мустаҳкамлаш ва юқори иқтисодий ўсиш суръатларини сақлаб қолиш масаласи.

2. Таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш, миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизация ва диверсификация қилиш ҳисобига унинг рақобатбардошлигини оширишга қаратилган тадбирлар.

3. Қишлоқ хўжалигини модернизация қилиш ва жадал ривожлантиришга эришиш.

4. Иқтисодиётда давлат иштирокини камайтириш, хусусий мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш ва унинг устувор мавқеини янада кучайтириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ривожини рағбатлантиришга қаратилган институционал ва таркибий ислохотларни давом эттириш.

5. Вилоят, туман ва шаҳарларни комплекс ва мутаносиб ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш, уларнинг мавжуд салоҳиятидан самарали ва оптимал фойдаланишни йўлга қўйиш масалалари кўзда тутилган.

Мазкур масала, мамлакат иқтисодиётини ривожлантириш ва либераллаштиришнинг 2017-2021 йилларга мўлжалланган устувор йўналишларининг биринчи йўналиши сифатида белгиланган. Ушбу устувор йўналиш мамлакатимизда макроиқтисодий барқарорликни янада мустаҳкамлаш ва юқори иқтисодий ўсиш суръатларини сақлаб қолиш масаласига бағишланган бўлиб, унда ҳам еттига кичик йўналишлар кўзда тутилган.

Мустақиллик йилларида ночор иқтисодиётни барқарор тараққий этадиган ҳолатдаги иқтисодиёт даражасига кўтаришга муваффақ бўлдик. Охирги ўн йилда мамлакат ЯИМ юқори суръатлар билан ўсиши таъминланиб, ўртача 8 фоиздан зиёд ўсишга эришилди. Эндиги вазифа – “макроиқтисодий мутаносибликни сақлаш, қабул қилинган ўрта муддатли дастурлар асосида таркибий ва институционал ўзгаришларни чуқурлаштириш ҳисобига ялпи ички маҳсулотнинг барқарор юқори ўсиш суръатларини таъминлаш”⁵га қаратилган. Ушбу ўсиш суръатини сақлаб қолиш унчалик осон иш эмас, чунки 2008 йилдаги бир фоиз ўсиш суръатининг салмоғига нисбатан 2007 йилдаги ЯИМнинг бир фоиз ўсиш суръатининг салмоғи жуда катта. Шу туфайли ушбу вазифани бажариш учун катта ташкилий-иқтисодий механизмларни амалга ошириш тадбирларини ишлаб чиқиш ва иқтисодиётни инновацион омиллар эвазига модернизация ва диверсификация қилишни тақозо қилади.

Мустақиллик йилларида мамлакатимиз иқтисодиётини ривожлантиришнинг йўналишларидан бири ижтимоийлаштирилган иқтисодиётни шакллантириш ва шу йўналишда тараққиётимизни таъминлашга қаратилганлиги билан ўзига хос хусусиятга эга эди. Шу туфайли Давлат бюджетининг ўрта ҳисобда 60 фоизи ушбу мақсадларга сарфланиб келинмоқда. Келгуси истиқболга мўлжалланган ҳаракатлар дастурида ҳам “харажатларнинг ижтимоий йўналтирилганини сақлаб қолган ҳолда Давлат бюджетининг барча даражаларида мутаносибликни таъминлаш, маҳаллий бюджетларнинг даромад қисмини мустаҳкамлашга қаратилган бюджетлараро муносабатларни такомиллаштириш”⁶ масаласи ҳам устувор вазифалар сифатида белгиланган. Янги даврдаги ушбу соҳадаги муҳим ўзгариш ва катта эътибор қаратилиш лозим бўлган соҳа – маҳаллий бюджетларнинг даромад қисмини мустаҳкамлашга қаратилганлиги билан характерлидир. Чунки иқтисодиётимизнинг ривожланиши ҳудудлар бўйича

⁵ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони билан тасдиқланган “2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегияси” Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.

⁶ Ўша жойда.

таҳлил қилинса, уларнинг ҳамма жойда бир хилда эмаслигига гувоҳ бўлинади. Айрим туманлар ўзини-ўзи бемалол қоплаб фойда билан ишлаётган бир паллада, айримлари ҳамон датация шароитида фаолият кўрсатмоқда. Шу туфайли Президентимиз 2017 йил 14 январдаги Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузасида “Агар ҳудудларнинг аҳоли жон бошига тўғри келадиган кўрсаткичларини солиштирсак, улар **кун ва тундек бир-биридан фарқ қилади**”⁷, деб таъкидлаган эди. Бу эса, ҳар бир жойнинг ўзининг бюджетини тиклаш билан бирга, бюджетлараро муносабатларни такомиллаштириш масаласига ҳам диққатни қаратишга даъват қилади. Эндиги йўналиш, ҳар бир ҳудуд ўз аҳолисини шу жойда иш билан таъминлаши, ўзининг маҳаллий бюджетини ўзи датация-ларсиз шакллантиришга эришиши лозимлигини тақозо қилади. Бунга эса ҳудудларни мутаносиб равишда барқарор ривожлантириш орқали эришилади.

Иқтисодий ривожлантиришнинг муҳим йўналишларидан бири “солиқ юкини камайтириш ва солиққа тортиш тизимини соддалаштириш сиёсатини давом эттириш”⁸ билан боғлиқ. Мустақиллик йилларида солиқ юкини қисқатириш бўйча жуда катта ишлар қилинди. Биргина мисол, кичик бизнес субъектлари тўлайдиган солиқ ставкаси бир йилга 25,0 %дан атиги 5 %гача камайганлиги ҳам кўп нарсадан далолат беради. Бу эса ўз навбатида, “солиқ маъмуриятчилигини такомиллаштириш ва тегишли рағбатлантирувчи чораларни кенгайтириш”ни⁹ тақозо қилади. Мазкур тадбир кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг ривожланишини таъминлайди, чунки солиқдан тежалган маблағлар бевосита шу субъектларнинг моддий-техника базасини такомиллаштиришга, фаолиятини модернизациялаш ва диверсификациялашга сарфланади.

Мамлакатимизда пул-кредит тизимини такомиллаштириш ҳаётий зарурият, чунки унинг ҳолати бевосита иқтисодийнинг ўсиш даражасига ва шунга мос равишда, аҳолининг даромадларига боғлиқ. Бу борада анча камчиликларимиз ҳам йўқ эмас. Бунинг яққол мисли валюта бозоридаги номувофиқликда ҳам номоён бўлиб турибди. Буни инобатга олиб, ҳаракатлар стратегиясида “илғор халқаро тажрибада қўлланиладиган инструментлардан фойдаланган ҳолда пул-кредит сиёсатини янада такомиллаштириш”¹⁰ масаласини устувор вазифалар сифатида белгилаб қўйилди. Ушбу вазифани бажарилиши бевосита “валютани тартибга

⁷ Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маъруза, 2017 йил 14 январь. – Т.: 2017, – 49 бет.

⁸ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони билан тасдиқланган “2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегияси” Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.

⁹ Ўша жойда.

¹⁰ Ўша жойда.

солишда замонавий бозор механизмларини босқичма-босқич жорий этиш, миллий валютанинг барқарорлигини таъминлаш” орқали амалга оширилади. Бу анча мураккаб жараён. Шу туфайли мазкур соҳани такомиллаштириш борасида ҳам аниқ чоратадбирлар белгиланган ва бу борада тегишли ишлар амалга оширилмоқда.

Маълумки, мустақилликнинг дастлабки кунларидан бошлаб, банк тизимини ислоҳ қилишни бошлаган эдик. Бу борада жуда катта натижаларга эришилди. Банклар ўртасида рақобат муҳити шаклланди, уларнинг турли мулк шаклидаги субъектлари шаклланди ва шу асосда жадал ривожланиш имкониятлари ҳам яратилди. Шунга қарамасдан, мазкур масала ҳаракатлар стратегиясида: “банк тизимини ислоҳ қилишни чуқурлаштириш ва барқарорлигини таъминлаш, банкларнинг капиталлашув даражаси ва депозит базасини ошириш, уларнинг молиявий барқарорлиги ва ишончилигини мустаҳкамлаш, истиқболли инвестиция лойиҳалари ҳамда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини кредитлашни янада кенгайтириш”га¹¹ қаратилган устувор вазифалар ҳам белгиланган. Бугунги кунда банклар иқтисодиётнинг барқарор ривожланиши учун барча чораларни кўрмоқда, улар тараққиётимизнинг инвесторларига айланмоқда.

Иқтисодиётнинг ривожланишида молия институтларидан “суғурта, лизинг ва бошқа молиявий хизматларнинг ҳажмини, уларнинг янги турларини жорий қилиш ва сифатини ошириш ҳисобига кенгайтириш”¹² масаласи қўйилган. Шунингдек, капитални жалб қилиш ҳамда корхона, молиявий институтлар ва аҳолининг эркин ресурсларини жойлаштиришдаги муқобил манба сифатида фонд бозорини ривожлантириш, масаласи ҳам устувор вазифалар сифатида белгиланган. Ҳозирги кунда аҳоли бўш маблағларини банк тизимида жойлаштиришга жуда эҳтиёткорлик билан ёндошмоқда. Чунки, аҳоли ўз маблағларини нақд пул шаклида топшириб, керак паллада ололмаган ҳоллари кўп учради. Мустақиллик арафасида ва унинг дастлабки йилларида банкларга топширилган пулларнинг қадрсизланиш даражаси минг маротабага камайиб кетиши ҳам аҳолини банклар билан анча эҳтиёткор ҳолда муносабат қилишга мажбур қилди. Шу туфайли, ушбу соҳа ўз фаолиятини аҳолининг ишончини қозонишга қаратилган тадбирларни такомиллаштириш масаласига ҳам қаратмоғи лозим.

Мамлакат иқтисодий тараққиётининг таъминланишида “халқаро иқтисодий ҳамкорликни янада ривожлантириш, жумладан, етакчи халқаро ва хорижий молиявий институтлар билан алоқаларни кенгайтириш, пухта ўйланган ташқи қарзлар сиёсатини амалга оширишни давом эттириш, жалб қилинган хорижий инвестиция ва кредитлардан самарали фойдаланиш”¹³ масаласи ҳам иқтисодиётни ривожлантириш-нинг устувор вазифалари сирасига киради. Бу борада ҳам анча ишлар амалга оширилмоқда. Ушбу

¹¹ Ўша жойда.

¹² Ўша жойда.

¹³ Ўша жойда.

соҳа билан олдинлари айрим мутасадди вазирликларгина шуғулланган бўлса, ҳозирги пайтда барча вазирлик идораларга ўзининг соҳаси бўйича тўғридан-тўғри инвестицияларни жалб қилиш, хорижий компаниялар билан бевосита шартномалар асосида қўшма корхоналарни ташкил этиш, хорижда жойлашган дипломатик ваколатхоналаримиз ҳам бу борада тегишли тарзда ўз ҳиссаларини қўшиш масаласи устуворликни ташкил қилмоқда.

Кўриниб турибдики, мамлакатимизда макроиктисодий барқарорликни янада мустаҳкамлаш ва юқори иқтисодий ўсиш суръатларини сақлаб қолиш учун асосий эътибор пул-кредит сиёсатини такомиллаштиришга ва турли манбалардан инвестицияларни киритиш масалаларига қаратилган. Чунки иқтисодиётни ривожлантириш борасидаги барча тадбирларни амалга ошириш учун, энг аввало, маблағ ва турли шакллардаги инвестицияларни жалб қилиш лозимдир.

2.3. Иқтисодиётда давлат иштирокини камайтириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш йўллари

Иқтисодиётда давлат иштирокини камайтириш, хусусий мулкни ҳимоя қилиш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш масаласи тўртинчи устувор йўналиш сифатида белгиланган. Унда иқтисодиётда давлат иштирокини камайтириш учун аниқ чора-тадбирлар, хусусий мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш ва унинг устувор мавқеини янада кучайтиришга қаратилган ишлар, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ривожини рағбатлантиришга қаратилган институционал ва таркибий ислохотларни давом эттириш масалалари аниқ кўрсатиб берилган.

Мазкур стратегияда асосий эътибор хусусий мулк ҳуқуқи ва кафолатларини ишончли ҳимоя қилишни таъмин-лашга қаратилмоқда. Бунинг учун хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнес ривожини йўлидаги барча тўсиқ ва чекловларни бартараф этиш ва унга тўлиқ эркинлик беришга қаратилган чора-тадбирларни ишлаб чиқишни тақозо қилади. Бунда ўз моҳияти жиҳатидан ўзимизга хос бўлган «Агар халқ бой бўлса, давлат ҳам бой ва кучли бўлади» деган тамойилни амалга ошириш борасида ҳам таъсирчан чоралар кўрилиши кўзда тутилган. Буни амалга ошириш учун мамлакатимизнинг барча соҳа, тармоқлари ва ҳудудлари бўйича аниқ дастурлар асосида иш олиб борилмоқда.

Мазкур соҳадаги белгиланган вазифалар ўз-ўзидан амалга ошиб қолмайди. Ҳар қандай киши ҳам тадбиркор бўлиб кетавермайди. Шунинг учун кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни кенг ривожлантириш мақсадида қулай ишбилармонлик муҳитини яратишга доир ишлар ҳам иқтисодиётни либераллаштиришнинг таркибий қисмидан ўрин эгаллаган. Бунда тадбиркорлик тузилмаларининг фаолиятига давлат, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва назорат идоралари томонидан ноқонуний аралашувларнинг қатъий олдини олиш чоралари ҳам белгиланган ва булар

қаттиқ назорат остида амалга оширилмоқда. Бугунги кунда “Халқ қабулхона”ларига келиб тушган аризалар таркибида тадбиркорликка тўсик бўлаётган фактлар ҳам йўқ эмас. Аммо улар ўз вақтида ва ўз жойида ҳал қилинмоқда.

Мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришнинг муҳим омилларидан бири, давлат мулкани хусусийлаштиришни янада кенгайтириш ва унинг тартиб-таомилларини соддалаштириш билан боғлиқдир. Шу туфайли ушбу масала ҳам стратегиямизнинг йўналишларидан бири сифатида қайд этилган. Бунда ҳўжалик юритувчи субъектларнинг устав жамғармаларида давлат иштирокини камайтиришга ҳам етарли даражада эътибор берилмоқда. Айниқса, давлат мулки хусусийлаштирилган объектлар базасида хусусий тадбиркорликни ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш борасида ҳам тегишли тадбирлар амалга оширилмоқда. Уларга бекор турган объектларни “ноль” қийматда сотишдан тортиб, имтиёзли кредитлар беришгача бўлган тадбирлардан кенг фойдаланилмоқда.

Маълумки, мамлакатимиз иқтисодиётини ривожлантиришда инвестиция муҳитини такомиллаштириш масаласи ҳам муҳим аҳамият касб этади. Шу мақсадда мамлакат иқтисодиёти тармоқлари ва ҳудудларига хорижий, энг аввало, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни фаол жалб қилиш масаласи бўйича кенг қўламли ишларни амалга ошириш дастури тузилди. Ҳозирги кунда хорижий инвестицияларни жалб қилиш бўйича янгидан ташкил қилинган Инвестиция вазирлиги билан бирга деярли барча вазирлик ва идоралар, Ташқи ишлар вазирлиги, дипломатик корпус вакиллари, бизнинг хориждаги ваколатхоналаримиз ходимлари, ҳокимлар, тадбиркорлар шуғулланмоқдалар.

Мамлакатимиз иқтисодиётининг ривожланишида корпоратив бошқарув бўйича маълум тажриб тўпланган. Унинг замонавий стандарт ва усуллари жорий этиш, корхоналарни стратегик бошқаришда акциядорларнинг ролини кучайтириш борасида ҳам белгиланган чора-тадбирларни амалга ошириш масаласи ҳам ҳар бир соҳа, ҳудуд ва тармоқлар бўйича аниқ қилиб белгиланган.

Ҳозирги шароитда тадбиркорлик субъектларининг муҳандислик тармоқларига уланиши бўйича тартиб-таомил ва механизмларни такомиллаштириш ва соддалаштириш масаласи ҳам иқтисодий тараққиётимизнинг устувор вазифаларидан бири сифатида белгиланиши ҳам бежиз эмас. Шу нуқтаи назардан белгиланган чора-тадбирлар ҳам тегишли назорат остига олинганки, ушбу омил ҳам иқтисодиётнинг ривожланишига тўсик бўлмасин.

Маълумки, давлатимиз бош ислохотчи сифатида тегишли йўналишларни белгилаб беради ва бир вақтнинг ўзида мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жараёнларини тартибга солишда давлат иштирокини камайтиришни ҳам кўзда тутди. Бунда давлат ҳўжалик юритувчи субъектларнинг ички ишларига деярли аралашмайди. Бунинг учун давлат бошқаруви тизимини марказлаштиришдан чиқариш лозимлиги

ҳам стратегияда белгиланган. Ушбу тадбир бевосита иқтисодий демократлаштиришни таъминлайди. Бунда асосий вазифа давлат хусусий шерик-ликни кенгайтириш билан бирга, нодавлат, жамоат ташкилотлари ва жойлардаги ўзини ўзи бошқариш органларининг ролини ошириш бўйича ишларни янада кучайтириб боради. Ушбу тадбирлар иқтисодий эркинлаштириш борасида яна бир қутлуғ қадам бўлиб хизмат қилади. Эркинлик бор жойда юксалиш бўлади. Аммо эркинликни ўзбошимчалик деб тушунмаслик керак ва тартиб тамойиллардан тоймасдан фаолият кўрсатишни таъминлаш лозим бўлади.

2.4. Худудларни комплекс ривожлантириш, уларнинг мавжуд салоҳиятидан самарали фойдаланиш йўллари

Худудларни комплекс ва мутаносиб ривожлантириш, уларнинг мавжуд салоҳиятидан самарали ва оптимал фойдаланиш йўллари амалга ошириш иқтисодий ривожлантиришнинг бешинчи устувор йўналиш сифатида белгиланган. Бунда вилоят, туман ва шаҳарларни комплекс ва мутаносиб ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш учун, уларнинг мавжуд салоҳиятидан ва ички имкониятларидан самарали ва оптимал фойдаланиш йўллари белгиланган.

Мамлакат тараққиётининг ҳозирги янги босқичида ҳар бир худуд иқтисодий ва унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини жадаллаштиришни тақозо қилмоқда. Чунки худудлар ўртасидаги тофовут анчагина катта. Айрим туманлар ҳамон датация шароитидан чиқа олган эмас. Натижада халқнинг турмуш даражаси ва даромадлари ҳам шунга яраша. Шунинг учун аҳолининг ва худудларнинг даромадларини ошириш учун ҳар бирининг “табiiй, минерал-хомашё, саноат, қишлоқ хўжалиги, туристик ва меҳнат салоҳиятидан комплекс ва самарали фойдаланишни таъминлаш”¹⁴ масаласи устуворлик ташкил қилмоқда. Чунки жуда кўп худудларимиздаги мавжуд имкониятлардан тўлиқ фойдаланилмаётганлиги аён. Масалан, Жиззах вилоятининг Бахмал туманини олайлик. Ундаги табiiй ресурсларнинг ўзи экотуризмни ривожлантириш учун катта имконият, аммо мазкур соҳадан деярли фойдаланилмасдан келинмоқда. Мана шу жойнинг ўзида ички туризмни ривожлантиришнинг ўзи ҳам етарли. Худди шу жойда агротуризмни, рекреацион туризмларни ҳам ривожлантириш учун катта имкониятлар мавжуд. Худди шундай ҳолатни Самарқанд вилоятининг Ургут ва Самарқанд туманлари бўйича ҳам айтиш мумкин.

Ушбу ҳолатни инобатга олиб, ҳаракатлар стратегиясида “худудлар иқтисодий модернизация ва диверсификация қилиш кўламини

¹⁴ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони билан тасдиқланган “2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегияси” Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.

кенгайтириш, ривожланиш даражаси нисбатан паст бўлган туман ва шаҳарларни, энг аввало, саноат ва экспорт салоҳиятини ошириш йўли билан жадал ривожлантириш ҳисобига минтақалар ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасидаги фарқларни камай-тириш”¹⁵ масаласи устувор қилиб белгиланган. Ривожланиш даражаси нисбатан паст бўлган туманлардаги бор имкониятларни ишга солиш учун, у ерга мос соҳаларни ривожлантириш мақсадга мувофиқ бўлади. Масалан, Самарқанд вилоятининг Қўшрабод туманида сув танқислиги сезилганлиги туфайли у ерда хоҳлаган ишни қилиб бўлмайди. Кенг далани яйлов сифатида фойдаланиш, у ердаги адрларда сувни кам талаб қиладиган янғоқ дарахтини экиш, агар ер ости сувини чиқариш имконияти бўлган жойларда интенсив боғларни кўпайтириш мумкин. Мазкур туман этнографик туризмни ривожлантириш учун ҳам жуда қулай ҳудуд. У ерда этнографик миллий анъаналарни ўзида ифода этадиган ансамблларни ташкил қилиш, унда миллий кийимларимиз билан бирга миллий кўшиқларимиз, турли миллий ўйинларимизни ҳам намойиш қилишимиз мумкин. Буларнинг ҳаммаси туман иқтисодий-ижтимоий ҳаётида ўзига хос ўринга эга бўлади.

Худудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлаш учун “янги саноат корхоналари ва сервис марказларини ташкил этиш, кичик саноат зоналарини ташкил қилиш, йирик хўжалик бирлашмаларининг маблағларини, банкларнинг кредитларини ва хусусий хорижий инвестицияларни жалб қилиш ҳисобига кичик шаҳарлар ва шаҳарчаларни жадал ривожлантириш”¹⁶ масаласи ҳам устувор вазифалар сифатида ҳаракатлар стратегиясида ўз аксини топган. Ривожланишнинг ҳозирги босқичида маҳаллий хом ашёни қайта ишлайдиган кичик корхоналарни барпо этиш ҳаётий заруриятга айланиб бормоқда. Бунинг учун ҳар бир ҳудудда янги саноат корхоналари ва сервис марказларини ташкил этиш мумкин. Ҳозирги кузатувларимиз кўрсатмоқдаки, узоқ қишлоқларимиз аҳолисида ҳам автомашиналар сони йилдан-йилга ошиб бормоқда. Аммо жойларда уларга хизмат қиладиган сервис марказларининг йўқлиги туфайли, катта масофани босиб ва вақтни йўқотиб, шаҳарларга ёки туман марказларига келишга мажбур бўлмоқда. Албатта иқтисодиёти ва деҳқончилиги ривожланмаган ҳудудлар қишлоқ аҳолисининг иқтисодий аҳволи жойларда тегишли корхоналарни қуриш имкониятига эга эмас. Шу туфайли у ерларга ҳам йирик хўжалик бирлашмаларининг маблағларини, банкларнинг кредитлари-ни ва хусусий хорижий инвестицияларни жалб қилиш масаласига алоҳида аҳамият берилган.

Ҳаракатлар стратегиясида ҳудудларни ривожлан-тиришга қаратилган энг муҳим устувор йўналишлардан бири “саноат ва хизматлар

¹⁵ Ўша жойда.

¹⁶ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони билан тасдиқланган “2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегияси” Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.

кўрсатиш соҳасини жадал ривожлантириш ҳисобига субвенцияга қарам туман ва шаҳарларни камайтириш ва маҳаллий бюджетларнинг даромад базасини кенгайтириш”га¹⁷ қаратилган. Худудларда саноат ва хизматлар кўрсатиш соҳасини жадал ривожлан-тириш биринчидан, аҳолини иш билан бандлигини таъмин-ласа, иккинчидан худуд иқтисодиётини ривожлантириш эвазига маҳаллий бюджетнинг даромад базасини кенгайтириш имкониятини ҳам яратади. Бундай тадбирлар ўз навбатида, субвенцияга қарам туман ва шаҳарларни камайтиришга олиб келади.

2017-2021 йилларга мўлжалланган мамлакатимизни ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегиясида “саноат корхоналари ва бошқа ишлаб чиқариш объектларини жойлаштиришга қулай шарт-шароитлар яратиш, хусусий тадбиркорликни кенг ривожлантириш ҳамда аҳолининг турмуш шароитини яхшилаш мақсадида худудларнинг ишлаб чиқариш, муҳандис-коммуникация ва ижтимоий инфратузилма тармоқларини янада ривожлантириш ва модернизация қилиш¹⁸ масаласи ҳам устувор вазифалар қаторидан ўрин олган. Зеро, худудларда саноат корхоналари ва бошқа ишлаб чиқариш объектларини жойлаштиришга қулай шарт-шароитлар яратиш масаласи ҳам унчалик осон иш эмас. Чунки саноат корхоналари учун тегишли инфратузилма етарли даражада ривожланган бўлиши лозим. Қишлоқ жойларда коммунал хизматларни тубдан яхшилаш, саноат корхоналари учун кадрлар тайёрлаш, уларни хом ашё ва материаллар билан таъминлаш, тизимли равишда модернизация қилиб бориш эвазига технологияларни такомиллаштиришга эришиш каби тадбирларни амалга ошириш лозим бўлади. Бу тадбирлар шунчаки одамларнинг хоҳиши билан амалга ошиб қолмайди. Бунга эришиш учун жуда катта ташкилий-иқтисодий механизмларни ишга солиш лозим бўлади.

Буларнинг барчаси пировардида аҳолининг фаровонлигини, яшаш даражаси ва сифатини ошириш имконини ҳам беради. Бу эса, амалга оширилаётган кенг қўламли ислохотларнинг асосий мақсадига мосдир.

2.5. Иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизация ва диверсификация қилиш орқали макроиқтисодий барқарорлик ва рақобатбардошлигини ошириш йўллари

Иқтисодиётни ривожлантириш бўйича иккинчи устувор йўналиш – таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш, миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизация ва диверсификация қилиш ҳисобига унинг рақобатбардошлигини оширишга қаратилган. Чунки, мамлакат

¹⁷ Ўша жойда.

¹⁸ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони билан тасдиқланган “2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегияси” Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.

миллий иқтисодиётининг рақобатбардошлигини таъминламасдан туриб, интеграцион жараёнларда ўз мавқеимиз ва ўрнимизни топишимиз биров мураккаб бўлиб қолади.

Ушбу устувор йўналишлардан бири бевосита “миллий иқтисодиётнинг мутаносиблиги ва барқарорлигини таъминлаш, унинг таркибида саноат, хизмат кўрсатиш соҳаси, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик улушини кўпайтириш”¹⁹ масаласига қаратилган.

Инвестициянинг асосий мақсади ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан янгилашга қаратилганлиги билан аҳамиятлидир. Чунки иқтисодиётнинг ҳамма томонларини модернизация қилмасдан туриб, ҳозирги тез ривожланаётган иқтисодий жараёнлардан орқада қолиб кетиши ҳеч гап эмас. Ҳозирги пайтда мамлакатимизда “ишлаб чиқариш, транспорт-коммуникация ва ижтимоий инфратузилма лойиҳаларини амалга оширишга қаратилган фаол инвестиция сиёсати”²⁰ олиб борилмоқда. Ушбу сиёсат бевосита иқтисодиётни модернизация қилиш сиёсати билан бевосита боғлиқлиги туфайли, бир-бирини тўлдириб боради.

Иқтисодиётни модернизация қилишнинг яна бир йўналиши “юқори технологияли қайта ишлаш тармоқларини, энг аввало, маҳаллий хомашё ресурсларини чуқур қайта ишлаш асосида юқори қўшимча қийматли тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришни жадал ривожлантиришга қаратилган”²¹. Чунки мамлакатимизнинг иқтисодиёти дастлабки йилларда пахта яккаҳокимлиги ҳукм сурган иқтисодиёт бўлиши билан бирга асосий экспортимиз хом ашёдан иборат бўлган. Мустақиллик йилларида ушбу ҳолат ўнгланиб келинмоқда. Бугунги кунда маҳаллий хомашё ресурсларини чуқур қайта ишлаш асосида юқори қўшимча қийматли тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришни жадал ривожлантиришга иқтисодиётимизни сифат жиҳатидан янги босқичга кўтаради. Бу эса ўз навбатида, таъкидланганидек, саноатни янада модернизация ва диверсификация қилиш орқали амалга оширилади.

Мамлакатимиз иқтисодиётида тадбиркорлик, инвестициявий муҳит билан бирга рақобатбардошлик муҳитини ҳам шакллантириш борасида таҳсинга лойиқ ишлар амалга оширилди. Уларнинг ҳуқуқий, иқтисодий механизмлари яратилди. Келажакда ҳам иқтисодиёт тармоқлари учун самарали рақобатбардош муҳитни шакллантириш ҳамда маҳсулот ва хизматлар бозорида монополияни босқичма-босқич камайитиришга қаратилган чора-тадбирлар ҳам белгиланган.

Иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини таъминлаш билан бирга ҳар бир маҳсулотнинг ҳам рақобатбардошлигини таъминлаш лозим. Чунки,

¹⁹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони билан тасдиқланган “2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегияси”. // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.

²⁰ Ўша жойда.

²¹ Ўша жойда.

ҳалқаро бозорда ҳар бир маҳсулотнинг рақобатбардошлигини таъминлаш учун прин-ципиал жиҳатдан янги маҳсулот ва технология турларини ўзлаштириш лозим бўлади. Шу асосда ички ва ташқи бозорларда миллий товарларимизнинг рақобатбардошлиги таъминланади. Рақобатбардошликни таъминлаш ҳам ўта мураккаб жараён. Бунинг учун ҳар бир товар сифат жиҳатидан юқори, нарх жиҳатидан оптимал, энг муҳими истеъмолчиларнинг талабларига мос бўлишлиги лозимдир. Бунга эришиш учун тежамкор технология, малакали кадрлар, юқори технологияни таъминлайдиган моддий-техника базасини шакллантириш лозим бўлади.

Маҳсулотларнинг сифатини ошириб, уларнинг экспор-тини кўпайтириш сингари тадбирларга тенглаштириладиган ишлардан бири, истеъмол товарлар ва бутловчи буюмлар импортининг ўрнини босадиган маҳсулотларни ишлаб чиқаришни йўлга қўйишдан иборатдир. Бунинг учун ҳаракатлар стратегиясида “ишлаб чиқаришни маҳаллийлаш-тиришни рағбатлантириш сиёсатини давом эттириш ҳамда, энг аввало, истеъмол товарлар ва бутловчи буюмлар импортининг ўрнини босиш, тармоқлараро саноат кооперациясини кенгайтириш”²² вазифаси ҳам белгиланган.

Ҳаракатлар стратегиясида белгиланган устувор вазифалардан бири, “иқтисодиётда энергия ва ресурслар сарфини камайтириш, ишлаб чиқаришга энергия тежайдиган технологияларни кенг жорий этиш, қайта тикланадиган энергия манбаларидан фойдаланишни кенгайтириш, иқтисодиёт тармоқларида меҳнат унумдорлигини ошириш”га²³ қаратилган. Мавжуд технологиялар иқтисодиётда энергия ва ресурслар сарфини камайтиришни тақозо қилмоқда. Чунки, маҳсулотлар таннархида энергия ва ресурслар улуши анча қисмини ташкил қилади. Уларни камайтирмасдан туриб, товарлар нархини пасайтириб бўлмайди, юқори нарх билан товарларнинг рақобатбардошлигини ҳам таъминлаб бўлмайди. Шу туфайли ушбу вазифа ҳам муҳим ва катта эътиборни талаб қилади. Энергия тежамкорлигига эришишнинг йўлларида бири, қайта тикланадиган энергия манбаларидан фойдаланишни кенгайтиришдан иборатдир. Шу туфайли, мазкур масалага ҳам алоҳида эътиборни қаратишни тақозо қилади. Иқтисодиётнинг юксалишида, унинг барча тармоқларини малакали кадрлар билан таъминлашни йўлга қўйиш ва уларнинг меҳнат унумдорлигини оширишга эришиш масаласи ҳам келгуси иқтисодиётимиздаги муҳим масалалардан биридир.

Замонавий иқтисодиётнинг муҳим йўналишларидан бири, эркин иқтисодий зоналарни ташкил қилиш орқали ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳасини хорижий тадбиркорлар иштирокчилари билан бирга жадал ривожлантиришга қаратилгандир. Бунинг учун фаолият кўрсатаётган эркин иқтисодий зоналар, технопарклар ва кичик саноат зоналари самарадорлигини ошириш, янгиларини ташкил этишни тақозо қилади. Ушбу масалани амалга ошириш борасида ҳам Ўзбекистон Республикаси

²² Ўша жойда.

²³ Ўша жойда.

Президентининг 2016-2017 йилларда қатор фармон ва қарорлар қабул қилинди ва уларни амалга ошириш борасида тегишли дастурлар тузилиб, бугунги кунда уларнинг ижроси таъминланмоқда.

2017-2021 йилларга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегиясида “хизмат кўрсатиш соҳасини жадал ривожлантириш, ялпи ички маҳсулотни шакллантиришда хизматларнинг ўрни ва улушини ошириш, кўрсатилаётган хизматлар таркибини, энг аввало, уларнинг замонавий юқори технологик турлари ҳисобига тубдан ўзгартириш”²⁴ масаласига алоҳида аҳамият берилган. Чунки, хизмат кўрсатиш соҳасини жадал ривожлантирмасдан туриб, унинг мамлакат ялпи ички маҳсулотини шакллантиришдаги ўрни ва улушини ошириб бўлмайди. Хизматлар соҳасининг ЯИМдаги улушининг ошиши, аҳолининг ҳаёт даражаси ва сифатининг ошганлигидан далолат беради. Чунки одамларнинг қорни тўймасдан, хизматларга эҳтиёжи кам бўлади ва зарур хизматларни ўзлари бажариб қўя қолади. Хизматларнинг кўпайтишининг биринчи белгиси аҳолининг фаровонлигининг ошаётганлигидан далолат беради. Ҳозирги шароитда кўрсатилаётган хизматлар таркиби ҳам такомиллашиб бормоқда. Шунга мос равишда хизматларнинг замонавий юқори технологик турларини жорий қилиш ҳисобига тубдан ўзгартириш масаласи ҳам стратегияда белгиланган устувор вазифалар сирасига киради.

Эндиги аҳамият бериладиган муҳим масалалардан бири “туризм индустриясини жадал ривожлантириш, иқтисодиётда унинг роли ва улушини ошириш, туристик хизматларни диверсификация қилиш ва сифатини яхшилаш, туризм инфратузилмасини кенгайтириш”²⁵ дан иборатдир. Чунки, жуда катта туристик салоҳиятга эга бўлган мамлакатимизда туризмнинг мамлакат ЯИМдаги улушининг атиги 2,0 %ни ташкил қилиши, ушбу соҳадаги мавжуд имкониятлари-мизнинг ҳали ишга солинмаганлигидан далолат бериб турибди. Бу борада мазкур рисоланинг 1.8 бобида батафсил ёритилган.

Иқтисодиётни юксалтиришнинг муҳим омилларидан бири, товар ва хизматлар экспортини ривожлантиришдан иборатдир. Шу туфайли Ҳаракатлар стратегиясида “экспорт фаолиятини либераллаштириш ва соддалаштириш”²⁶ масаласи устувор вазифа сифатида белгиланган. Энди мазкур вазифанинг бажарилиши экспорт таркибини ва география-сини диверсификация қилишни тақозо қилади. Ҳозирги шароитда иқтисодиётнинг барча тармоқлари ва ҳудудларнинг экспорт салоҳиятини кенгайтириш масаласи турибди. Бу борада мувофиқликни таъминлаш масаласи устуворликни ташкил қилиши лозим. Акс ҳолда, бир тармоқ ёки ҳудуд ривожланиб, иккинчиси, давлат бюджетидан субсидия эвазига яшашга қўниқиб қолади. Бундай бўлмаслик учун ҳар бир ҳудудда тегишли

²⁴ Ўша жойда.

²⁵ Ўша жойда.

²⁶ Ўша жойда.

имкониятлар мавжуд. Фақат уларни ишга солиш чораларини кўриш ва ҳудуднинг барча имкониятларини сафарбар қилиш лозим бўлади.

Мамлакатимизнинг мустақиллик йилларида муҳим натижаларга эришиш билан айрим камчиликлар ҳам йўқ эмас эди. Чунки, миллий трассаимизнинг эгаси бошқа киши, шаҳарлараро йўналишдагиларнинг эгаси яна бошқа киши, шаҳар ва қишлоқлар ичдаги йўлларнинг эгаси ҳам бошқалар эди. Бунга барҳам бериш мақсадида йўл эгалик бўлди ва йўл-транспорт инфратузилмасини янада ривожлантириш масала-си бўйича аниқ чора-тадбирлар белгиланди. Муҳим масалалардан бири бўлган иқтисодиёт, ижтимоий соҳа, бошқарув тизимига ахборот-коммуникация технологиялари-ни жорий этиш масаласи ҳам ҳаракатлар стратегиясида алоҳида қайд этилган.

Хуллас, иқтисодиётни ривожлантиришда таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш, миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизация ва диверсификация қилиш ҳисобига унинг рақобатбардошлигини оширишга қаратилган чора-тадбирларнинг амалга оширилиши нафақат иқтисодиётни ривожлантиришга, балки аҳолининг фаровон-лигининг ошишига, ҳаёт даражаси ва сифатининг юксалишига хизмат қилади.

2.6. Қишлоқ хўжалигини модернизация қилиш, соҳада таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва жадал ривожлантиришнинг стратегик йўналишлари

Қишлоқ хўжалиги соҳасини модернизация қилиш, соҳада таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва жадал ривожлантириш иқтисодиётни ривожлантиришнинг учинчи устувор йўналиш сифатида белгиланган. Бугунги кунда иқтисодиётни, унинг таркибий қисми бўлган қишлоқ хўжалигини модернизация қилмасдан, соҳада таркибий ўзгаришларни амалга оширмасдан туриб, уни жадал ривожлантиришга эришиш қийин. Шу туфайли ушбу масалага Ҳаракатлар стратегиясида алоҳида аҳамият берилган.

2017-2021 йилларга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегиясида қишлоқ хўжалигида “таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини изчил ривожлантириш, мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигини янада мустаҳкамлаш, экологик тоза маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кенгайтириш, аграр секторнинг экспорт салоҳиятини сезиларли даражада ошириш”²⁷ масаласи асосий устувор йўналиш сифатида

²⁷ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони билан тасдиқланган “2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегияси” Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.

белгиланган. Чунки, шу даражага етдикки, энди қишлоқ хўжалигида ҳам таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштирмасдан туриб катта муваффақиятга эришиб бўлмайди. Зеро, мазкур соҳа зиммасига ҳамма аҳолини турли ноз-неъматлар билан таъминлаш билан бирга, саноатни ҳам энг қимматли хом ашё билан таъминлаш юкланган. Соҳада таркибий ўзгариш асосан, маҳсулот турларини диверсификация қилиш эвазига амалга оширилади. Шундагина қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини изчил ривожлантиришга эришиш мумкин. Қишлоқ хўжалигининг муҳим вазифаларидан бири, мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигини янада мустаҳкамлашга қаратил-гандир. Бу борада ҳам изчиллик, тadbиркорлик ва оқилона ёндашувни талаб қилади. Шу ўринда, экологик тоза маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кенгайтириш баробарида, аграр секторнинг экспорт салоҳиятини сезиларли даражада оширишга ҳам эришиш мумкин. Ҳозирги босқичда барча соҳаларда етиштирилган ва ишлаб чиқарилган товар ва хизматлар халқаро андозалар даражасида бўлишлигини ва уларнинг экспорт қилинишини таъминлашга қаратилгандир.

Ҳаракатлар стратегиясида қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга қаратилган яна бир йўналиш, бевосита “пахта ва бошоқли дон экиладиган майдонларни қисқартириш, бўшаган ерларга картошка, сабзавот, озуқа ва ёғ олинадиган экинларни экиш, шунингдек, янги интенсив боғ ва узумзорларни жойлаштириш ҳисобига экин майдонларини янада оптималлаштириш”²⁸га қаратилган. Ушбу банд ҳам бевосита юқоридаги белгиланган устувор вазифаларнинг мантикий давоми бўлиб ҳисобланади. Масалан, пахта ва бошоқли дон экиладиган майдонларни қисқартириш, бўшаган ерларга картошка, сабзавот, озуқа ва ёғ олинадиган экинларни экиш масаласи, бевосита соҳа асосини таркибий ўзгаришларга йўналтиришга қаратилган. Эндиги шароитда қишлоқ хўжалигида фақат пахта етиштириш билан узоққа бориб бўлмайди. Шунинг учун ҳам асосий эътибор бошқа халқаро бозорга мос маҳсулотлар етиштиришга қаратилган. Шунингдек, янги интенсив боғ ва узумзорларни жойлаштириш ҳисобига мавжуд ер ресурсларидан самарали фойдаланишга эришилса, иккинчидан, экин майдонларини янада оптималлаштириш масаласи ҳам ҳал бўлиб боради.

Ҳозирги шароитда қишлоқ хўжалигида асосий ҳал қилувчи ролни фермер хўжаликлари ўйнамоқда. Шу туфайли эндиликда “фермер хўжаликлари, энг аввало, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш билан бир қаторда, қайта ишлаш, тайёрлаш, сақлаш, сотиш, қурилиш ишлари ва хизматлар кўрсатиш билан шуғулланаётган кўп тармоқли фермер хўжаликларини рағбатлантириш ва ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш”²⁹ масаласи ҳам бугунги куннинг устувор вазифаларидан бири сифатида майдонга чиқмоқда. Ҳозирги шароитда фермер хўжаликлари фақат озиқ-овқат маҳсулотларини етиштириш билан

²⁸ Ўша жойда.

²⁹ Ўша жойда.

чекланиб қолиши етарли эмас. Улар, энг аввало, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш билан бир қаторда, қайта ишлаш, тайёрлаш, сақлаш, сотиш ишлари билан ҳам шуғулланишлари лозимлигини ҳаётнинг ўзи тақозо қилмоқда. Ушбу жараёнда кластер усулидан фойдаланган ҳолда ҳамма жараёнларни бир жойда амалга ошириш нафақат иқтисодий, балки юқори ижтимоий самара ҳам бериши мумкин. Бугунги фермерлар қурилиш ишлари ва хизматлар кўрсатиш билан шуғулланаётган кўп тармоқли фермер хўжаликлари бўлишлигини тақозо қилмоқда. Шу туфайли эндиликда фермер хўжаликларини рағбатлантириш ва ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш масаласи ҳам устувор вазифа сифатида мамлакат раҳбариятининг назоратига олинган тадбирлардандир.

Ҳозирги ҳолат “қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини чуқур қайта ишлаш, ярим тайёр ва тайёр озиқ-овқат ҳамда қадоқлаш маҳсулотларини ишлаб чиқариш бўйича энг замонавий юқори технологик асбоб-ускуналар билан жиҳозланган янги қайта ишлаш корхоналарини қуриш, мавжудларини реконструкция ва модернизация қилиш бўйича инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш”ни ³⁰ тақозо қилади. Чунки, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини чуқур қайта ишлаш орқали ярим тайёр ва тайёр озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқариш соҳада қўшимча қийматни кўпайтириб, фермерлар иқтисодий аҳволининг ўнгланишига катта туртки бўлади. Мазкур маҳсулотларни қайта ишлаш ва қадақлаш йўли билан қишлоқ жойларда саноатни барпо қилишга эришилади. Характерли жиҳати шундаки, ушбу соҳада энг замонавий юқори технологик асбоб-ускуналар билан жиҳозланган янги корхоналар пайдо бўлади. Эндиликда қишлоқ жойларда қайта ишлаш корхоналарини қуриш, мавжудларини реконструкция ва модернизация қилиш бўйича инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш масаласи ҳам устувор вазифа сифатида белгиланиши қишлоқларнинг қиёфасини, мазмуни ва моҳиятини тубдан ўзгартириш имкониятини яратади.

Ҳозиргача қишлоқ хўжалигида етиштирилган маҳсулотнинг тўртдан бири, айримлари бўйича учдан бири аҳоли дастурхонига етгунча нобуд бўлар эди. Бунга барҳам бериш учун Ҳаракатлар стратегиясида “қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сақлаш, ташиш ва сотиш, агрокимё, молиявий ва бошқа замонавий бозор хизматлари кўрсатиш инфратузилмасини янада кенгайтириш” ³¹ масаласига ҳам алоҳида аҳамият берилган. Буларни инобатга олиб, таъкид-лаш жоизки, олдин қишлоқда етиштирилган маҳсулотнинг деярли ҳаммаси шаҳарда сақланар, қайта ишланар ва сотилар эди. Эндиликда улар бевосита қишлоқларга кўчди. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сақлаш, ташиш ва сотиш масаласини ўша жойнинг ўзида ташкил қилиш қишлоқ аҳолисини иш билан таъминлаш имкониятини ҳам яратади. Ҳаракатлар стратегиясида агрокимё, молиявий ва бошқа замонавий

³⁰ Ўша жойда.

³¹ Ўша жойда.

бозор хизматлари кўрсатиш инфратузилмасини янада кенгайтириш масаласи ҳам қишлоқ жойларнинг тараққиёти учун муҳим аҳамият касб этади.

Қишлоқда касаначиликни ривожлантиришга ҳам катта аҳамият берилмоқда. Чунки, касаначилик биринчидан, аҳолини иш билан таъминлаш имконини берса, иккинчидан, кўп болали оилалар учун қулайлиги билан ҳам ажралиб туради. Чунки меҳнат фаолияти уйда амалга оширилади. Учинчидан, ушбу йўналишга бир қанча имтиёзлар ҳам берилган.

Қишлоқ хўжалигида ернинг, айниқса суғориладиган ерларнинг танқислиги, улардан самарали фойдаланишни, бу эса, ўз навбатида, уларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашни тақозо қилади. Шу туфайли ҳаракатлар стратегиясида “суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини янада яхшилаш”³² масаласини устувор вазифа сифатида белгилаб берилган. Мазкур вазифа ўз навбатида соҳада “мелиорация ва ирригация объектлари тармоқларини ривожлантириш”ни³³ тақозо қилади. Шунингдек, ҳаракатлар стратегиясида “қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш соҳасига интенсив усулларни, энг аввало, сув ва ресурсларни тежайдиган замонавий агротехнологияларни жорий этиш, унумдорлиги юқори бўлган қишлоқ хўжалиги техникасидан фойдаланиш”³⁴ масаласини ҳам устувор вазифа сифатида белгиланган. Бугунги кунда ушбу устувор вазифаларни амалга ошириш борасида жуда катта ташкилий-иқтисодий тадбирлар амалга оширилмоқда. Бир қанча қонунлар, қонуности ҳужжатлари қабул қилинди, хорижий мамлакатлар инвесторлари билан келишилиб, илғор технологияларни жалб қилиш масаласи ҳам босқичма-босқич ҳал қилинмоқда.

Мамлакатимизнинг ўзига хос хусусиятларини инобатга олиб, ҳаракатлар стратегиясида “касаллик ва зараркунандаларга чидамли, маҳаллий ер-иқлим ва экологик шароитларга мослашган қишлоқ хўжалиги экинларининг янги селекция навларини ҳамда юқори маҳсулдорликка эга ҳайвонот зотларини яратиш ва ишлаб чиқаришга жорий этиш бўйича илмий-тадқиқот ишларини кенгайтириш”³⁵ масаласига ҳам алоҳида аҳамият берилган. Шуни инобатга олиш жоизки, охирги пайтларда, глобал экологик омиллар таъсирида, қишлоқ хўжалиги соҳасида турли зараркунандалар кўпайиб бормоқда. Шу туфайли, ҳаракатлар стратегиясида зараркунандаларга чидамли, маҳаллий ер-иқлим ва экологик шароитларга мослашган қишлоқ хўжалиги экинларини кўпайтиришга ҳам алоҳида аҳамият берилмоқда. Бунинг учун янги серхосил ва чидамли селекция навларини ҳамда юқори маҳсулдорликка эга ҳайвонот зотларини яратиш ва ишлаб чиқаришга ҳам катта эътибор қаратилмоқда. Буларнинг барчасига эришиш, фан ютуқларини амалиётга жорий этиш бўйича илмий-тадқиқот

³² Ўша жойда.

³³ Ўша жойда.

³⁴ Ўша жойда.

³⁵ Ўша жойда.

ишларини кенгайтириш масаласи ҳам устувор вазифалар сирасига киради. Ушбу йўл билан қишлоқ хўжалигида маҳсулотлар ишлаб чиқаришини кўпайтиришга, сифатининг оширилишига, нархининг арзонлашувига эришилади. Бу эса ўз навбатида, соҳа рақобатбардошлигини ошириш имконини беради.

Қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятларидан бири, унинг ривожланишига ички омиллар билан бирга, ташқи омилларнинг (экологик ўзгаришлар, иқлим шароити, об-ҳавонинг ўзгариши кабилан) ҳам таъсири катта. Ҳозирги кунда ташқи омиллардан глобал иқлим ўзгаришлари ва Орол денгизининг қуриши оқибатида ҳам қишлоқ хўжалиги анча талофатларни бошидан кечирмоқда. Шу туфайли, ҳаракатлар стратегиясида “глобал иқлим ўзгаришлари ва Орол денгизи қуришининг қишлоқ хўжалиги ривожланиши ҳамда аҳолининг ҳаёт фаолиятига салбий таъсирини юмшатиш бўйича тизимли чора-тадбирлар кўриш” масаласи ҳам устувор вазифалар сифатида белгиланган. Чунки, ҳозирги пайтда, дунё миқёсида глобал иқлим ўзгаришлари планетамизда ҳаво ҳароратининг ошиши билан, муз захираларининг эриши билан, турли зараркундаларнинг дунё миқёсида тарқалиши каби омиллар билан изҳланмоқда. Булардан ташқари, ўзимизнинг минтақамиз учун жуда катта таъсири сезилаётган Орол денгизи қуришининг ҳам қишлоқ хўжалиги ривожланишига салбий таъсир қилмоқда. Буларнинг таъсири табиат билан бирга аҳолининг ҳам ҳаёт фаолиятига салбий таъсир кўрсатиши муқаррар. Шу туфайли ушбу таъсирларни бир оз бўлсада, юмшатиш бўйича тизимли чора-тадбирлар кўриш белгиланмоқда ва улар амалга оширилмоқда. Бу албатта глобал муаммо, бунга дунё аҳли эътиборини қаратиш мақсадга мувофиқдир.

Таянч сўз ва иборалар

Стратегия, ҳаракатлар стратегияси, режа, методологик асос, ислоҳот, модернизация, диверсификация, инновация, саноат, қишлоқ хўжалиги, хизмат кўрсатиш, иқтисодиёт, макроиқтисодиёт, макроиқтисодий таҳлил, тадбиркорлик, инвестициявий муҳит, миллий иқтисодиёт, макроиқтисодий барқарорлик, рақобатбардошлик, ҳудудларни комплекс ривожлантириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик.

Назорат ва мулоҳаза учун саволлар

1. Мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришнинг янги босқичининг мазмунини қандай тушунасиз?
2. Мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари нималардан иборат?
3. Мамлакатимизда макроиқтисодий барқарорликни янада мустаҳкамлаш учун нималарга аҳамият бериш керак?
4. Иқтисодиётда юқори иқтисодий ўсиш суръатларини сақлаб қолишнинг устувор йўналишлари нималардан иборат?

5. Иқтисодиётда давлат иштирокини камайтириш учун қандай чоралар кўриш керак?
6. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришнинг асосий йўллари нималардан иборат?
7. Худудларни комплекс ривожлантириш учун нима қилиш керак?
8. Худудларнинг мавжуд салоҳиятидан самарали фойдаланиш йўллари нималардан иборат?
9. Иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизация ва диверсификация қилишнинг асосий йўналишлари нималардан иборат?
10. Мамлакатда макроиқтисодий барқарорликни қандай сақлаб туриш мумкин?
11. Мамлакат рақобатбардошлигини оширишнинг қандай йўллари мавжуд?
12. Қишлоқ хўжалигини модернизация қилиш қандай амалга оширилади?
13. Иқтисодиётда таркибий ўзгаришлар қандай амалга оширилади?
14. Иқтисодиётни жадал ривожлантиришнинг стратегик йўналишлари нималардан иборат?

Тестлар

1. Мамлакатни ривожлантиришнинг 2017-2021 йилларга мўлжалланган ҳаракатлар стратегиясида нечита устувор йўналиш белгиланган?

1. 5
2. 7
3. 4
4. 6

2. Мамлакатни ривожлантиришнинг 2017-2021 йилларга мўлжалланган ҳаракатлар стратегиясида қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилиш нечинчи устувор йўналиш?

1. 1
2. 2
3. 4
4. 5

3. Мамлакатни ривожлантиришнинг 2017-2021 йилларга мўлжалланган ҳаракатлар стратегиясида хавфсизлик, диний бағрикенглик ва миллатлараро тотувликни таъминлаш, ўзаро манфаатли ташқи сиёсат олиб бориш нечинчи устувор йўналиш?

1. 3
2. 2
3. 4
4. 5

4. Мамлакатни ривожлантиришнинг 2017-2021 йилларга мўлжалланган ҳаракатлар стратегиясида давлат ва жамият қурилиш тизимини такомиллаштириш нечинчи устувор йўналиш?

1. 3

- 2. 2
- 3. 4
- 4. 5

5. Мамлакатни ривожлантиришнинг 2017-2021 йилларга мўлжалланган ҳаракатлар стратегиясида иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштириш нечинчи устувор йўналиш?

- 1. 3
- 2. 2
- 3. 4
- 4. 5

6. Мамлакатни ривожлантиришнинг 2017-2021 йилларга мўлжалланган ҳаракатлар стратегиясида ижтимоий соҳани ривожлантириш нечинчи устувор йўналиш?

- 1. 3
- 2. 2
- 3. 4
- 4. 5

7. Мустақиллик йилларида солиқ юкини қисқатириш бўйча жуда катта ишлар қилиниши натижасида кичик бизнес субъектлари тўлайдиган солиқ ставкаси бир йилга 25,0 %дан қанчага камайди?

- 1. 10
- 2. 5
- 3. 8
- 4. 15

8. Иқтисодиётда давлат иштирокини камайтириш, хусусий мулкни ҳимоя қилиш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш масаласи иқтисодиётни ривожлантиришда нечинчи устувор йўналиш сифатида белгиланган?

-
- 1. 3
 - 2. 2
 - 3. 4
 - 4. 5

9. Қишлоқ хўжалиги соҳасини модернизация қилиш, соҳада таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва жадал ривожлантириш иқтисодиётни ривожлантиришнинг неинчи устувор йўналиш сифатида белгиланган?

- 1. 3
- 2. 2
- 3. 4
- 4. 5

10. Иқтисодиётни ривожлантиришда таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш, миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизация ва диверсификация қилиш ҳисобига унинг рақобатбардошлигини ошириш нечанчи устувор йўналиш?

-
- 1. 3

2. 2

3. 4

4. 5

11. Худудларни комплекс ва мутаносиб ривожлантириш, уларнинг мавжуд салоҳиятидан самарали ва оптимал фойдаланиш йўллари амалга ошириш иқтисодиётни ривожлантиришнинг бешинчи устувор йўналиш сифатида белгиланган.

1. 3

2. 2

3. 4

4. 5

3-БОБ. МАКРОИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛ ФАНИНИНГ ЭКОНОМЕТРИК МОДЕЛЛАРИ

Режа:

3.1.Макроиқтисодий таҳлилнинг миқдорий усуллари.

3.2. Эконометрик моделлар.

3.3. Макроиқтисодий моделлар.

3.4. Иқтисодиётни ривожлантириш моделлари.

3.5. Тармоқлараро динамик баланс модели.

3.6. Макроиқтисодий таҳлилда корреляция, регрессия моделларини қўллашнинг моҳияти

3.7. Кобба-Дуглас функцияси асосида макроиқтисодий кўрсаткичларни таҳлил қилиш

3.1.Макроиқтисодий таҳлилнинг миқдорий усуллари.

Модель иқтисодий таҳлилнинг, тадқиқот қилинаётган жараёнларни илмий жиҳатдан билиш дастаклардан бири ҳисобланади. Моделлаштириш жараёнининг мазмунига объект ёки жараённи дастлаб ўрганиб олиш, унинг муҳим тафсилотларини ёки белгиларини аниқлаш асосида моделларни тузиш, моделларни назарий ва синовли таҳлил қилиш, моделлаштириш натижаларни объект ёки жараён тўғрисидаги ҳақиқий маълумотлар билан таққослаш, моделни тўғрилаш ва аниқлаштириш кабилар қиради.

Иқтисодий-ижтимоий жараёнлар ривожланишининг қонуниятларини ўрганиш воситаси иқтисодий-математик модели ҳисобланади. Иқтисодий-математик модели ўз моҳиятига кўра иқтисодий тизимни ҳосил қилувчи элементларининг асосий ўзаро алоқасини изоҳлаб берувчи расмийлашган нисбатлар тизимини ифодалайди³⁶.

Макроиқтисодий таҳлил моделларининг айрим турлари оптималлаштириш мезони ёки энг яхши кутилаётган натижага қараб таснифланиши мумкин. Хусусан, иқтисодий-математик моделларга (унда харажатлар минималлаштирилади) имкон қадар кўп маҳсулот олишга қаратилган моделлар ажратилади.

Вақт омилини ҳисобга олган ҳолда моделлар статистик (яъни моделда режали давр мобайнида муайян бир вақт кесими учун чегаралар қўйилган ва бу шароитларда харажаталар минималлаштириладиган ёки якуний натижа максималлаштириладиган ҳолатлар мавжуд) ёки динамик (бу ҳолатда чегаралар бутун режали давр учун самарани худди шундай минималлаштириш ёки макисмаллаштириш шароитида бир нечта вақт кесими учун ўрнатилган).

Чизикли, ночизикли турдаги кўп омили моделлар таҳлил қилинаётган кўрсаткичнинг даражаси ва динамикасига бир вақтнинг ўзида бир нечта омилларнинг таъсир этишини ҳисобга олишга имкон беради. Ушбу моделлар жумласига макроиқтисодий ишлаб чиқариш функцияларни

³⁶ E. Wayne Nafziger. Economic Development. 2006 by cambridge university press Cambridge University press 222-230 p.

тавсифловчи моделлар, аҳоли даромадлари, нарх, тўйинганлик даражаси, унумли истеъмол меъёрлари ва ҳ.к. га қараб алоҳида истеъмол буюм учун талабни таҳлил қилиш моделлари кириши мумкин.

Назарияда миқдорий таҳлил ҳам қўлланилади, аммо бу йўл билан олинган маълумотлар назарий хулосачиқаришга хизмат қилади. Масалан, миқдорий таҳлил ишсизлар сонининг камайишини кўрсатса, иқтисодиётда бандлик ошаяпти деган, борди-ю бу таҳлил инфляция пасайишини кўрсатса, пул муомаласи барқарорлашиб бораёпти деган хулосаларга келамиз. Миқдорий таҳлил ўтказилганда турли формулалар қўлланилади, улар воситасида иқтисодиётга оид ҳисоб-китоб ишлари олиб борилади. Булар ёрдамида иқтисодий қонун-қоидаларнинг нақадар амал қилиши, иқтисодиётда хос бўлган тенденциялар билиб олинади. Миқдорий таҳлил натижалари турли иллюстрациялар - чизмалар, расмлар, эгри чизиклар ёрдамида тасвирланади. Иқтисодиётдаги ўзгаришларни ифодаловчи миқдорий кўрсаткичлар ўзгарувчан қийматлардан иборат бўлиб, бунда бир қиймат иккинчисига, иккинчиси учинчисига ваҳоказо боғлиқ бўлади. Масалан, ресурслар нархининг ўзгариши харажатлар ўзгаришини, ўз навбатида бу нархнинг, бинобарин чиқарилган товарга талабнинг ўзгаришини юзага келтиради. Бундай ўзаробоғлиқлик чизмаларда акс эттирилади. Булар ёрдамида назарий ғоя атрофлича, яъни тасвир воситасида ҳам ифода этилади шунингдек, ўзгарувчан қийматлар ўртасидаги боғлиқликни аниқлашга хизмат қилади. Чизмалар доирасимон бўлганда, у бўлақларга ажратилади, яъни ҳисса - улуш тасвирланади. Масалан, давлатнинг даромадлардаги улуши 25 фоиз бўлса, бу доиранинг $\frac{1}{4}$ қисми шаклида бўлади³⁷.

Чизмалар миқдорий ўзгаришларни, масалан, нархни ёки маҳсулот миқдоридаги ўзгаришларни билдиради. Икки ўзгарувчан қийматнинг ўзаро таъсирини англаш учун координатларга асосланган чизма ҳосил этилади. Бунда абсцисса ўқига бир кўрсаткич қўйилса, ордината ўқига бошқаси қўйилади. Бир қиймат миқдорининг ўзгариши бошқасининг қанчага ўзгартиришига қараб вертикал ва горизонтал чизиклар ҳосил этилади, улар кесишган нуқталар эгри чизик билан бирлаштирилганда иқтисодий ўзгаришлар қандайлиги аниқланади.

Назарияда сифатли таҳлил усули бирламчи, у мантиққа асосланган абстракциялаш усулидан иборат бўлиб, назарий хулосалар чиқаришга ва қонун-қоидаларни илмий таърифлашга хизмат қилади. Аммо бу миқдорий таҳлилга таянади, чунки мазкур усул кузатиш маълумотларини жамлаш, уларни умумлаштиришга имкон беради. Бундан ташқари миқдорий таҳлил ёрдамида назарий қонун-қоидалар иқтисодиётда нақадар амал қилаётганлиги билиб олинади. Масалан, инфляция даражасини миқдордан аниқлаш орқали пул муомаласи қонунининг амал қилиши кўрсатилади. Назарий таҳлилда қўлланидиган турли-туман усуллар бир-биридан ажратиб

³⁷ Ш.Р.Қобилов *Иқтисодиёт назарияси Тошкент-2013*

олиб алоҳида ишлатилмайди, улар биргаликда, лекин турли комбинацияда (нисбатда) ишлатилади. Бу таҳлил даражаси ва мақсадига боғлиқ бўлади.

3.2. Эконометрик моделлар.

Қуйидаги эконометрик моделларни ажратиб олиш мумкин: омилли, таркибли ва комбинацион. Битта модель тури турли иқтисодий объектларга нисбатан қўлланилиши мумкин. Агрегирлашган даражасига қараб иқтисодиётни ривожланишининг кўрсаткичлари макроиқтисодий, тармоқлараро, ҳудудлараро, тармоқли, ҳудудий моделларга бўлинади. Иқтисодиётни ривожлантириш жиҳатлари бўйича асосий фондларни, меҳнат ресурсларни такрор ишлаб чиқариш, молия тизими ва нарх шакллантириш ҳамда бошқа моделлар ажратилади.

Эконометрик моделларнинг ўзгарувчан кўрсаткичлари экзоген (ташқи) ва эндоген (ички) моделларга бўлинади. Масалан, моделдаги экзоген омиллар корхона учун етказиб беришларнинг жўшқинлигини, эндоген омиллар эса корхонада меҳнат ресурсларнинг мавжудлигини кўрсатиб бериши мумкин.

Омилли моделлар ўзгарувчи кўрсаткичларнинг турли миқдорини ва уларга мос равишда ўлчамларини ўз таркибига олиши мумкин. Омилли моделнинг содда тури бир омилли модель ҳисобланади. Унда омил сифатида бирон бир вақт кўрсаткичи хизмат қилади. Бу ҳолатда у ёки бу кўрсаткични таҳлил қилиш вақтнинг хронологик қаторига нисбатан боғлиқликда амалга оширилади ва шу йўл билан трендлар (у ёки бу динамик қатори ўзгаришининг умумий тенденцияни тавсифловчи боғлиқлик) аниқланади.³⁸

Таркибий моделлар бир бутун ёки агрегатни шакллантирувчи алоҳида унсурлар ўртасидаги нисбатларни, алоқаларни изоҳлаб беради. Ушбу моделлар таркибий-баланс турдаги моделлар сирасига киради, яъни унда у ёки бу агрегатни таркибий қисмларга бўлиш билан бир вақтда ушбу унсурларнинг ўзаро алоқалари кўриб чиқилади. Бундай моделлар матрицали шаклга эга ва тармоқлараро ҳамда ҳудудлараро алоқаларни таҳлил қилиш учун қўлланилади. Улар ёрдамида оқимларнинг, ўзаро алоқалари масалан маҳсулотни соҳалараро етказиб бериш изоҳланади. Таркибий-баланс моделининг энг кенг тарқалган шакли ишлаб чиқаришнинг тармоқлараро баланси ва маҳсулотларни тақсимлаш ҳисобланади.

Иқтисодий ўсишни таҳлил қилиш турмуш даражаси, эконометрик (нормативлар, чекланишлар), ташқи иқтисодий талабларини ҳисобга олади.

У ёки бу даражадаги барқарор иқтисодий тизимга эга кўпчилик давлатларда иқтисодий ўсишни прогнозлашда қуйидаги турдаги кўп омилли эконометрик моделлар кенг тарқалган:

$$Y=f(X_1, X_2, \dots, X_n)$$

³⁸ Michael Wickens Macroeconomic Theory A Dynamic General Equilibrium Approach, Princeton University Press Princeton and Oxford. Copyright 2008 by Princeton University Press 167-170 p.

Бир омилли моделлар ҳам кенг қўлланилади. Масалан, иқтисодий ўсишнинг вақтга боғлиқлигини ифодаловчи моделлар ёки ўтган даврга нисбатан ишлаб чиқариш фондлари ёки капитал (K) ўзгариши кам бўлган қисқа муддатли даврда таҳлил ва прогнозлаштиришда иқтисодий ўсиш ва меҳнат ресурслари (L) орасидаги боғлиқлик модели.

Ишлаб чиқариш функцияси шаклидаги модель энг кенг тарқалган:

$$Y = A_0 K^{\alpha} L^{\beta}$$

α ва β ни миқдорига қараб иқтисодий ўсишнинг 3 тури мавжуд:

Агар $(\alpha + \beta) = 1$ бўлганда миллий маҳсулот (даромад) ишлаб чиқариш омиллари (капитал ва меҳнат) сарфига мутаносиб равишда ошади, умумий иқтисодий самарадорлик ўзгаришсиз қолади, ишлаб чиқариш фақат экстенсив кенгайиб, капиталнинг паст самарадорлиги меҳнат ресурслари ошиши ҳисобига қопланади.

Агар $(\alpha + \beta) > 1$ бўлса, ишлаб чиқариш омиллари n марта ошганда, ишлаб чиқариш n мартадан кўпроқ ошади, яъни ишлаб чиқаришнинг ўсиши омиллар умумий харажатини акс эттиради. Лекин бу ФТТ ютуқларини, яъни янги техника ва технологияларни киритиб, ишлаб чиқариш фондлари самарадорлиги ошади ёки фондларнинг ўзгармас самарадорлигида МУ ошади. Биринчи ҳолатда $\alpha > \beta$ ва ўсиш фондларни тежайди, иккинчисида $\alpha < \beta$ ва ўсиш меҳнатни тежайди.

Агар $(\alpha + \beta) < 1$ бўлса, ишлаб чиқариш ўсиши ишлаб чиқариш омиллари ўсишига нисбатан секинроқдир. Бунда умумий самарадорлик пасаяди, ўсиш деинтехсификацияси руй беради.

Ишлаб чиқариш функцияси $(\alpha + \beta) = 1$ бўлган ҳолатни тасвирлаш Кобба-Дуглас функцияси деб аталади ва уни «Макроиқтисодиёт» курсида кўриб чиқиш керак.

Иккинчи ҳолда, ФТТнинг тасвири остида ИЧФда $(\alpha + \beta) > 1$ да бу тасвирни акс эттирувчи миқдорни топиш керак. Агар ФТТ нотекис бўлса, ИЧФ қуйидаги қўринишда бўлади:

$$Y = AK^{\alpha} L^{\beta} e^{\lambda t}$$

Умумий самарадорлик ўзгаришида ишлаб чиқариш фондлари ва жонли меҳнатнинг самарадорлик ўзгаришини алоҳида кўриб чиқиш мумкин:

$$\lambda = \lambda_K + \lambda_L$$

ИЧФнинг юқорида қурилган туридан ташқари ишлаб чиқариш натижаси (Y) бевосита ишлаб чиқариш омиллари миқдори орқали эмас, балки омиллар миқдорига ҳамда самарадорликка таъсир этувчи омиллар орқали билвосита боғлиқликни кўриб чиқиш мумкин.

Ишлаб чиқариш омиллари (капитал, меҳнат, ФТТ) бирламчи омиллар сифатида, уларга таъсир этувчи омиллар эса иккиламчи омиллар сифатида намоён бўлади.

Иккиламчи омилларни 2 томонлама қараб чиқиш мумкин.

Бир томондан улар глобал омилларнинг миқдорига, иккинчи томондан уларнинг самарадорлигига таъсир этишади. Омилларни таснифлашда қуйидаги мисолни келтирамиз:

Ишлаб чиқариш соҳасида жонли меҳнат:

1. Маҳсулот миқдорга таъсир этувчи омиллар:

- а) иш куни, ҳафтаси, йилининг давоми;
- б) ишчи кучининг ёш таркиби;
- в) ишчи кучининг жинс бўйича таркиби.

2. Меҳнат унумдорлигига таъсир этувчи омиллар:

- а) умумий таълим даражаси;
- б) касбий таълим даражаси
- в) кўникма даражаси (касб бўйича ишлаган вақт);
- г) меҳнатга ҳақ тўлаш даражаси ва тизими.

Ишлаб чиқариш фондлари (моддийлашган меҳнат):

1. Капитал миқдорига таъсир этувчи омиллар:

а) фондларнинг қанча вақт ишлатилиши ва потенциал қувватлардан фойдаланиш даражаси;

б) фондларнинг айланма тезлиги.

2. Ишлаб чиқариш фондлари баҳоланишига таъсир этувчи омиллар:

- а) фондлар технологик даражаси ва маънавий эскириш даражаси;
- б) фондларнинг тармоқлараро тақсимланиши;
- в) фондларнинг ҳудудий тақсимланиши;
- г) ишлаб чиқариш кўлами.

Омилли ёндашувнинг ривож ишлаб чиқариш функцияси усули такомиллашувидан кўра, иқтисодий ва статистик ишлар чуқурлашувини кўзда тутди.

Омилли таҳлил ва прогнозлашда тармоқлараро нуқтаи назарларга ёндашиш мақсадга мувофиқдир. Биринчидан, тармоқларнинг омиллар ва хусусиятлари роли кучаяди, оралиқ харажатлар (хом ашё, ёқилги, электр-энергия, яримфабрикатлар) муҳим аҳамият касб этади³⁹.

Иккинчидан жонли меҳнат ва ишлаб чиқариш фондларини дифференциациялаш имкони пайдо бўлади (масалан, иш кучини касблар ва малака даражасига қараб гуруҳлаш). Учинчидан бир тармоқўсиши бошқатармоқўсишига асос бўлгани учун, омилли таҳлил таркибий таҳлил билан бирикиб кетади.

Ялпи талаб – бу, барча хўжалик субъектлари (ҳукумат, уй хўжаликлари, фирмалар), товар ва хизматлар истеъмолчилари сифатида турли нарх даражаларида бу субъектлар қанча товар ва хизматлар сотиб олишларини кўрсатувчи моделдир.

«Макроиктисодиёт» курсида ялпи талабнинг нарх ва нархдан бошқа омиллари мавжудлиги маълум. ЯММни харажатбўйича аниқловчи ва ялпи

³⁹Michael Wickens Macroeconomic Theory A Dynamic General Equilibrium Approach, Princeton University Press Princeton and Oxford. Copyright 2008 by Princeton University Press 167-170 p.

талаб- AD ни ҳисобга олувчи баҳодан ташқари омиллар кўрсаткичлари ўхшашлигига эътиборни тортади:

$$Y = I + M + Q + S + J_g + G + X_n,$$

Бу ерда: S-шахсий истеъмол харажатлари;

J_g -ялпи ички хусусий инвестициялар;

G- ҳукуматни товар ва хизматлар ҳариди;

X_n -соф экспорт.

Ялпи талаб истеъмол, инвестиция, давлат харажатлари ва соф экспорт йигиндисидан иборат. Агар бу нархсиз омилларни қўшса, нархлардаги (ўртача тортилган нарх) товар ва хизматларга ялпи талабни топамиз. ЯММ ва AD орасида фарк нима? Гап шундаки, истеъмол харажатлари (C)- ЯММ элементи сифатида қаралганда, сотилган, яъни талаб қилинган товар ва хизматлар тушунилади. Бу ҳолда таҳлил ва прогнозлаганда шахсий истеъмол харажатлари ва истеъмол харажатлари каби тушунчалардан фойдаланиш мумкин. ЯММнинг истеъмолчисини топмаган қисми ЯММ ҳисобида ялпи ички хусусий инвестицияларга товар ва хизматлар захиралари ўзгариши инвестицияси сифатида киради. Захира ошиши ишлаб чиқариш (таклиф) сотувдан (талаб) ошганини билдиради ва бу фарқ ЯММ ҳисоб - китобида ҳисобга олиниши керак.

Агар захиралар камайса, бу йил ишлаб чиқариш сотув ҳажмидан камлигини, яъни ўтган йил захиралари сотилганини билдиради. Бунда ЯММни захиралар камайиши миқдорида камайтириш лозим. Бундан ташқари узок муддат фойдаланиладиган товарлар харажатларига фақат уларнинг амортизацияси киритилади. Бу ҳам шу йилда, ҳам ўтган даврларда сотиб олинган товарларга тегишли. Узок муддат фойдаланиладиган товарларнинг сотилмаган қисми захираларга инвестиция сифатида киритилади.

Макродаражада қисқа ва ўрта муддатли прогнозлашда истеъмол талаби (ИТ)ни моделлаштириш устувор ўрин эгаллайди. Чунки, ИТ ЯИМнинг катта қисмини белгилайди, ишлаб чиқариш структурасига, нархларнинг умумий даражаси (инфляция)га, иқтисодиётнинг турли секторларидаги нархларнинг динамикасига таъсир кўрсатади. ИТнинг макроиқтисодий функцияси аҳоли талаб қилувчи товар ва хизматлар ҳажмининг талабини белгиловчи асосий омилларга (аҳолининг соф-ихтиёридаги даромади, нархлар даражаси, жисмоний шахсларга солиқнинг даражаси, кредит ставкаларининг ўзгариши) боғлиқлигини кўрсатади.

ИТнинг функцияси умумий ҳолда қуйидагича бўлади:

$$C_{пк} (\Delta C, D_0, D_{-1}, D_{+1}, KP, И, \Delta PP),$$

Бу ерда:

ΔC - бойлик (ёки реал касса қолдиқлари), импортҳариди, % ставкаси самараси орқали талабга таъсир этувчи нархлар даражасининг ўзгариши;

D_0 -жорий шахсий ихтиёридаги даромад (иш ҳақи, рента, % дивиденд, транспорт тўловлари ва бошқалар), %;

Д₋₁-ўтган йилги даромад (шахсий бойлик ҳажми, ликвидли қолдиқлар ҳажми, яшаш жойлари билан таъминланганлик);

Д_{к1}-келгусида кутилаётган даромадлар (кутилаётган инфляция ёки дефляцияни ҳисобга олган ҳолда реал даромадлар);

КР- истеъмолчиларнинг кредит қарзлари;

И-жисмоний шахсларга солиқнинг даражаси;

Δ ПР-кредит % ставкаларининг ўзгариши.

Узоқ муддатли моделларга аҳоли сонининг, жинсий ёки структурасининг ўзгариши омилини қўшиш мумкин.

Қисқа муддатли прогнозга Кейнсча вариантдан фойдаланиш мумкин:

$C_{nkf}(D_0)$,

Яъни ўзгармас нархларда қисқа муддатли даврда ИТ фақат жорий йилдаги шахсий ихтиёридаги даромадга боғлиқ бўлади.

Турли давлатларда миллий иқтисодиёт кўринишига ва бошқарувда қўлланиладиган назарий тамойилларга қараб бир-биридан омилларнинг тўплами билан фарқланувчи шахсий истеъмол харажатлари (шахсий истеъмол) модели ёки ИТ модели ишлаб чиқилади.

Мисол сифатида АҚШда ишлаб чиқилган макроиқтисодий чизиқли моделни кўриш мумкин:

$Sq0,47+0,999S_{-1}+0,17U_{-1}-7,134\Delta RS$,

Бу ерда: S-шахсий истеъмол, млрд. доллар (ўзгармас нархларда);

S₋₁-ўтган (базис) йилдаги шахсий истеъмол;

U₋₁-базис йилдаги MD;

Δ RS-шахсий истеъмол товарларининг нархлар индекси.

АҚШнинг деярли барқарор юқори ривожланган тизимида МДнинг ўсиши оддий экстрополяция усули орқали МД трендидан фойдаланиши билан аниқланади ва у етарлича мавжуд омил бўлиб чиқади.

Ресурсларни тақсимлашнинг структуравий хусусиятлари эҳтиёжларнинг структуравий хусусиятлари каби кўп тармоқли тузилмалар орқалимакроиқтисодий кўрсаткичлар ўзгаришида ифодаланади.

Шундай қилиб, миллий иқтисодиёт структураси пронозининг роли алоҳида натижаларни олиш каби умумиқтисодий ва тармоқ прогнозлари орасидаги, шунингдек, ресурслар ва эҳтиёжлар прогнозининг тармоқдаги бўлаги билан миллий иқтисодиёт ривожланиши умумий прогнози ўртасидаги ўзароалоқаларни очиб беришидан иборат.

Структуравий прогнозлашда турли усулларида фойдаланилади: комбинациялашган прогнозлаш, эксперт баҳолаш, эконометрик моделлар, сценарий усули, ИММ, шу жумладан, ТАБни ишлаб чиқиш усули.

«Макроиқтисодиёт» курсидан маълумки, ТАБ асосида В.В.Леонтьев ишлаб чиққан «Харажатлар-ишлаб чиқариш» усули ётади.

«Харажатлар -ишлаб чиқариш» усули истиқболига прогнозни мамлакат СЭС умумий мувозанати тенгламалар системаси сонли ечимининг натижаси кўринишида ифодаланишидан келиб чиқади.

Бу тенламалар системаси ҳар бир тармоқнинг ишлаб чиқарилган оралиқ маҳсулоти ва белгиланган ҳажмдаги якуний маҳсулот ишлаб чиқаришни таъминлаш учун кетган харажатларни аниқлаш имконини беради.

Тенгламалар қуйидаги кўринишга эга:

$$x_i = a_{i1}x_1 + a_{i2}x_2 + \dots + a_{in}x_n + Y_i$$

Ёки умумий кўринишда:

$$x_i = \sum_{j=1}^n a_{ij}x_j + Y_i,$$

Бу ерда: x_i -берилган тармоқнинг (i -) ялпи ишлаб чиқаришҳажми;
 a_{ij} -тўғри харажатлар коэффициентлари, яъни (j) тармоқ маҳсулотларини ишлаб чиқариш учун (i) тармоқ оралиқ маҳсулотларининг харажат меъёлари;

Y_i -берилган (i -) тармоқ маҳсулотининг якуний ноишлаб чиқариш истеъмоли (талаб).

Агар барча тармоқларнинг маҳсулотларига талаб аниқланган (прогноزلанган) бўлса, ретроспектив таҳлил асосида олинган бевосита харажатлар коэффициентлари (технологик коэффициентлар)дан фойдаланиб, тармоқларнинг оралиқ маҳсулоти ва мос равишда ялпи маҳсулоти ҳажминихисоблаш мумкин. Лекин, технологияларнинг ривожланиши ишлаб чиқариладиган маҳсулот бирлигига ёқилғи-энергетика ва материал ресурслар харажати пасайтириши ва прогрессив хом ашё ва материалларга, жамловчиларга схема ва узелларга ўтишга имкон беришини кўзда тутиб, прогноз ҳисоб - китобларда турли вариантлардаги ФТТ прогнози натижаларини ҳисобга олиш зарур.

Маълумки, ТАБ натурал ва қиймат кўринишида ишлаб чиқилади. Қиймат кўринишидаги ТАБ ва қиймат кўринишидаги макроиктисодий кўрсаткичлар орасидаги боғлиқликни белгилашда, яъни тармоқларнинг ишлаб чиқариш ҳажми маълумотлари билан қуйидаги кўрсаткичлар ўртасида объектив қийинчиликлар мавжуд:

- тармоқлар даромад ва харажатларининг прогноз баланси;
- аҳоли даромадлари ва харажатларининг прогноз баланси;
- иқтисодий тизимда нормал такрор ишлаб чиқариш жараёнини таъминлаш учун зарур пул массаси ҳажми;
- давлат бюджети.

Асосий қийинчиликлар шундаки, прогнозни шакллантиришнинг асоси бўлган молиявий ҳисобот маълумотлари ҳар хил турдаги маҳсулот ишлаб чиқарувчи хўжаликтармоқлари бўйича тузилади, ТАБ эса «соф» тармоқ принципига кўра, яъни матрица устунининг ҳар бир қаторида бир турдаги маҳсулотбўйича тузилган. «Соф» тармоқбўйичабоғлиқликларни аниқлаш жуда муҳим, чунки у ишлаб чиқарувчиларнинг молиявий таъминланганлигини ва аниқ турдаги ресурсларнинг такрор ишлаб чиқаришлишини баҳолаш, бюджет ва аҳоли учун ресурсни ишлаб чиқаришдан даромадни баҳолаш имконини беради.

Инфляция - бу, миллий валюта кадрсизланиши. Бунинг натижасида товар ва хизматлар нархининг ёппасига ўсиши рўй беради (очиқ инфляция). Аммо давлат нархларини «музлатиб» қўйса ва шу билан бирга инфляцион омиллар амал килса, инфляция потенциали ўсади (сиқилган инфляция) ва агар нархлар «қўйиб юборилса», нархларнинг кўчкисимон ўсиши рўй беради. Инфляцияга нархларнинг ўсиши олиб келади, лекин ҳарқандай нархнинг ўсиши инфляция билан боғланмаган.

Нархлар ўсишининг инфляцион сабабларини кўриб чиқамиз.

Аввало—бу, давлат бюджет дефицитида аксини топувчи давлат харажатлари ва даромадларининг номутаносиблиги, баланслашмаганлигидир. Агар бу дефицит мамлакат марказий эмиссион банкида заёмлар ҳисобига, бошқача айтганда «босма ускунасидан» фаол фойдаланиш ҳисобига молиялаштирилса, муомаладаги пул массасининг ошишига олиб келади, ўз навбатидан нархлар даражасининг ўсиши рўй беради.

Агар аналогик усуллар билан инвестицияларни молиялаштириш амалга оширилса, нархларнинг инфляцион ўсиши рўй бериши мумкин. Айниқса, иқтисодиётни милитаризациялаш билан боғлиқ инвестициялар инфляцион хавфли ҳисобланади. МДни ҳарбий мақсадларга ноишлаб чиқариш истеъмоли нафақат миллий бойликни йўқотишини англатади, бир вақтнинг ўзида ҳарбий ассигнация қўшимча тўловга қобил талабни шакллантиради, бу эса пул массасининг товар таъминотисиз осилишига олиб келади. Ҳарбий харажатларнинг ўсиши давлат бюджети сурункали дефицитининг ва давлатнинг бошқа давлатлардаги қарзлари кўпайишининг сабабларидан бири ва у давлатни пул массасини кўпайтиришга мажбур қилади.

Нархлар даражасининг умумий кўтарилиши замонавий иқтисодиёт назариясининг турли мактаблари ва XX аср ўртаси ва охирида бозор структурасининг ўзгариши билан боғлиқ. Бозорда кўплаб ишлаб чиқарувчилар фаолият кўрсатса ва капитал қўйилиши осон бўлганда бу структура рақобат шартлари ҳақида тобора камроқ эслатади. Замонавий бозор — бу, маълум даражада олигополистик бозордир. Олигополия эса баҳо (нарх) устидан маълум ҳокимиятга эга. Барқарор нархларни сақлаб қолишга интилиб, олигополиялар уларнинг маҳсулотига талабнинг пасайганида, одатда, нархларни пасайтирмайдилар, балки дефицитни вужудга келтириб, ишлаб чиқаришни қисқартирадилар. Бундан ташқари олигополия асосида кучли касаба уюшмаларнинг фаолияти туфайли «нархлар-иш ҳақи-нархлар» инфляцион спирали шаклланади.

У ёки бу давлат иқтисодиёти «очиқлиги»нинг ўсиши билан, унинг жаҳон хўжаликалоқаларига кириб бориши билан импорт инфляцияси хавфи ортиб боради. Шундай ҳолда, 1973 йилда энерготашувчилар нархининг ўсиши («энергетик кризис») импорт қилинувчи нефть нархининг ўсишига ва технологик занжир бўйича бошқа товарларнинг нархининг ўсишига олиб

келди. Ўзгармас валюта курси шароитида мамлакат ҳар гал импорт товарлари нархлари кўтарилишига «ташқи» таъсирни бошдан кечиради.

Инфляцион кутишлар натижасида инфляция ўзини - ўзи қувватловчи характер касб этади. Ғарб мамлакатлари ва мамлакатимиздаги олимларнинг кўпчилиги бу омилга алоҳида қарайдилар. Улар ишлаб чиқарувчилар ва аҳолининг инфляцион кутишларини енгиб ўтиш - антиинфляцион сиёсатнинг энг муҳим (агарда бош бўлмаса) вазифаси дея урғу берадилар.

Инфляцион кутишларнинг иқтисодиётга таъсир механизм қандай? Гап шундаки, аҳоли узок вақт давомида нархларнинг ўсишини кўриб ва уларнинг пасайишига умидни йўқотиб, ўзининг жорий эҳтиёжларидан ортиқ товарлар сотиб ола бошлайди. Бир вақтнинг ўзида одамлар номинал иш ҳақини оширишни талаб қиладилар ва шу билан жорий истеъмол талабининг кўпайишига туртки берадилар. Ишлаб чиқарувчи яқин орада хом ашё, материал ва жамловчи маҳсулотлар қимматлашишини кутиб, маҳсулотига юқорироқ нарх қўя бошлайди. Пулдан қочиш бошланади.

Инфляция ва унинг омиллари орасидаги вақтли боғланишни белгилаш муҳим, бу инфляцион жараёнларни прогнозлаш ва бошқаришга имкон беради. Инфляциянинг янги куртаги чиқиши – бу, омилларнинг вақт орасидаги динамикаси билан боғлиқ. Пул массасининг ўсиши ва унинг товар билан таъминланиши ўртасидаги нисбатни топиш учун ишлаб чиқариш ва нархлар даражаси динамикасини таҳлилқилиш зарур. Айнан индекс инфляциядан дарак беради. Нархлар индексини ҳисоблаш учун маълум вақтдаги «бозор савати» товар ва хизматларнинг жами нархлари ўртасидаги муносабат олинади. Одатда, «бозор савати» товарлари таркибига барча аҳоли харид қиладиган кўпроқ товарлар киритилади. Индекс, одатда, %да ифодаланади:

$$Z = S / C \cdot 100 \%$$

Бу ерда: Z-берилган даврдаги нархлар индекси, %;

S-берилган даврдаги «бозор савати» нархи;

C-базис даврдаги «бозор савати» нархи.

Бирок, бу индекс қуйидаги қатор сабабларга кўра, инфляциянинг реал даражасидан паст бўлиб чиқади:

1. Аввало, одатда, «сават» таркибига кирмайдиган, янги турдаги маҳсулотларнинг нархи оширилади. Шунинг учун «сават» бўйича ҳисобланган нархларнинг ўсиш индекси савдодаги барча товарлар гуруҳи бўйича ҳисобланган индексдан анча паст чиқади.

2. Халқ истеъмоли товарларининг чакана нархи тушиши ўрнига уларнинг сифати пасайиши мумкин. Алоҳида тадқиқотчиларнинг маълумотларига кўра, 1987-1989 йилларда совет корхоналари ишлаб чиқарган халқ истеъмоли товарларининг сифати ҳар йили ўртача 2%га, чакана нархларни сақлаган ҳолда, пасайиши кузатилган. Сифатнинг пасайиши бу товарнинг истеъмол хусусияти, фойдалилиги пасайишига олиб келади, шу билан боғлиқ ҳолда у фойдалилик хусусияти бирлигидан анча

юқори нархда сотилади. Шундай қилиб, сифат пасайишини нархлар индексининг адекват ўсиши сифатида кўришга барча асос мавжуд.

3. Кўрсатилган 2 омил қаторида учинчи, етарлича қудратли, иқтисодий дефицитида намоён булувчи омил ҳам таъсир қилади. Халқ истеъмоли товарларининг дефицити инфляцияларнинг манбаи ҳисобланади. Дефицит билан боғлиқ инфляциянинг намоён бўлиши шундай нархларнинг ўсишида кузатиладики, агар товарни очик бозордан харид қилиш имкони бўлмаса, истеъмолчи уни шу нархларда норасмий, «қора бозор»дан сотиб олишга мажбур бўлади.

4. Истеъмол нархларининг ўсиши ишлаб чиқаришхаражатларининг кўпайиши (улгуржи нархларнинг ўсиши) билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. Қазиб олувчи тармоқларда, айниқса, ёқилги-энергетика мажмуаларида нархларнинг ўсиши маълум вақтдан кейин халқ хўжалигининг барча секторларидаги харажатлар даражасида «домино» принципи бўйича аксини топади.

Истеъмол товар ва хизматларининг қимматлашуви ва оқибатда иш ҳақи ва ижтимоий тўловларнинг кўпайиши рўй беради.

Демак, нархлар индексининг ўзгариши ва унинг катталигини прогнозлаш турли хил омилларга боғлиқ: «бозор савати»нинг таркиби, маҳсулот сифати, ишлаб чиқаришхаражатлари ва халқ истеъмоли товарлари дефицитининг катталиги. Шунинг учун бу индексни қўллаш инфляция суръатларини прогнозлаш учун етарли эмас.

Истеъмол нархлари ўсиши кўрсаткичини ЯИМ дефляторининг ўсишкўрсаткичларига ўзгартириш керак, деган фикр бор.

$$D = \frac{N_n}{N_p},$$

Бу ерда: Д-ЯИМ дефлятори;

N_n -номинал ЯИМ;

N_p -реал ЯИМ.

Маълумки, бу кўрсаткичларнинг устунлик ва камчиликлари бор. Нархлар индекси (ва мос равишда ўсиш суръатлари) нисбатан соддалиги ва ҳисоб - китобларнинг оперативлиги билан ЯИМ дефлятори индекси олдида устунликка эга. Катта харажатларсиз нархлар индексини нафақат йиллик, балки ойлик, ҳатто ҳафталик оралиқлар учун аниқлаш мумкин. Айнан шунинг учун ундан турли мақсадларда кенг фойдаланилади - аҳоли даромадлари индексациясини назарий таҳлилидан то амалий ҳисоб - китобларигача.

ЯИМ дефляцияси ҳисоб-китобларининг кенг қўламлилиги туфайли у чоракда бир марта, одатда бир йилда бир марта номинал ва реал ЯИМнинг йиллик ҳажми аниқланиши билан бир вақтда ўтказилади. ЯИМ таркибини ҳисоб - китобларидаги доимий тўғрилашлар туфайли унинг ҳажми, ўз навбатида ЯИМ дефляторининг ҳажми бир неча марта қайта кўриб чиқилади (баъзида йиллар ўтиб). Бу ҳолат нафақат ўтиш давридаги мамлакатларга, балки нисбатан мукамалроқ статистикага эга ривожланган

давлатлар учун ҳам характерлидир. Шунинг учун ЯИМ дефляторидан амалий мақсадларда кам фойдаланилади. Шунга қарамай, дефляторнинг истеъмол нархлари индекси олдида бир муҳим устунлиги бор, чунки дефлятор ЯИМнинг барча компонентлари учун ҳисобланади (хусусий ва давлат истеъмоли, инвестициялар, ташқи савдо), шунинг учун унда инвестицион жараёнлар, камида назарий, унда тўлиқроқ ҳисобга олиниши керак.

Корреляция коэффиценти ёрдамида истеъмол нархлари индекси ва ЯИМ дефлятори моҳиятига кўра, бир хил ҳодисани характерлаши исботланган. Улар орасида фарқ катта эмас. Шунинг учун омилли таҳлилда бир ўзгарувчини бошқасига алмаштириши унинг натижаларига статистик аҳамиятли таъсир этмайди. Ўз навбатида, истеъмол нархлари индекси кўрсаткичини ЯИМ дефлятори индекси кўрсаткичи билан алмаштириш ва аксинча, инфляция суръатларини бошқамакроиктисодий кўрсаткич билан боғлаб турувчи ҳолларда сифатли ўзгаришларни келтириб чиқариши мумкин эмас.

Бироқ кўпчилик иқтисодчилар инфляция суръатларини таҳлилқилиш ва прогнозлашда 1 та кўрсаткични ўрганиши етарли эмаслигини, турли кўрсаткичларнинг комплекс таҳлили кераклигини таъкидлайдилар.

Инфляция динамикасини прогнозлаш учун иқтисодий ривожланишнинг асосий омиллари ўртасидаги ўзаро таъсирни ва мос равишдаги вақт оралиғини белгилаш керак.

Одатда эса, масалани ўрганиш пул массаси динамикаси ва истеъмол нархлари индекси таҳлили билан чекланилади. Турли давлатларда миллий иқтисодиётнинг хусусиятларини ҳисобга олувчи инфляция даражасини прогнозлашнинг турли моделлари ишлаб чиқилмоқда. Масалан, АҚШда ишлаб чиқилган инфляция даражасини ҳисоблашнинг MODJSмоделли. Бу эконометрик моделда қуйидаги омиллар - аргументлар қўлланилган:

- ҳукумат кўзда тутаётган эгри солиқларнинг ўзгариши (нарх ичидаги солиқларнинг);
- давлат субсидиялари (субвенция ва дотациялари)нинг тахминий ўзгариши;
- давлат назоратидаги баъзи товар ва хизматлар гуруҳи нархининг тахминий ўзгариши;
- ҳукумат ва фермер уюшмалари ўртасида қишлоқ хўжаликмаҳсулотлари нархи бўйича меҳнат битимлари ва келишувларининг маълум ҳолати;
- трансферт тўловлари.

Юқорида келтирилган барча омиллар бошқарувчи (инструментал), чунки ҳукумат қарорларига боғлиқ ва шу маънода улар эндоген ҳисобланади.

Моделда омиллар сифатида баъзи экзоген ўзгарувчилар ҳам қўлланилган:

- импорт маҳсулотга прогноз нархлар;
- бандлик даражаси прогнози ва бошқалар.

Имитацион модель аналитик моделдан фаркли ўлароқ, ўрганилаётган объектнинг хатти-ҳаракати ва ички структурасигача кўрсатувчи ёйилган схемани билдиради. Моделда ифодаланувчи ҳодисаларни, уларнинг мантикий структурасини сақлаган ҳолда, вақт бўйича кетма-кетлигини, ўрганилаётган тизимнинг ўзгарувчилари ва параметрлари ўртасидаги алоқаларни сақлаган ҳолда қайта ишлаш имитацион модель учун характерлидир. Имитацион моделлар моделлаштирилаётган тизим ҳақида ахборот олиш ва кейин, қарорларни шакллантириш учун яроқли баҳони ишлаб чиқиш учун мўлжалланган. Мисол ўрнида кўп тармоқли иқтисодиётда ишлаб чиқариш ва истеъмолни мувофиқлаштиришнинг имитацион моделини кўриб чиқамиз.

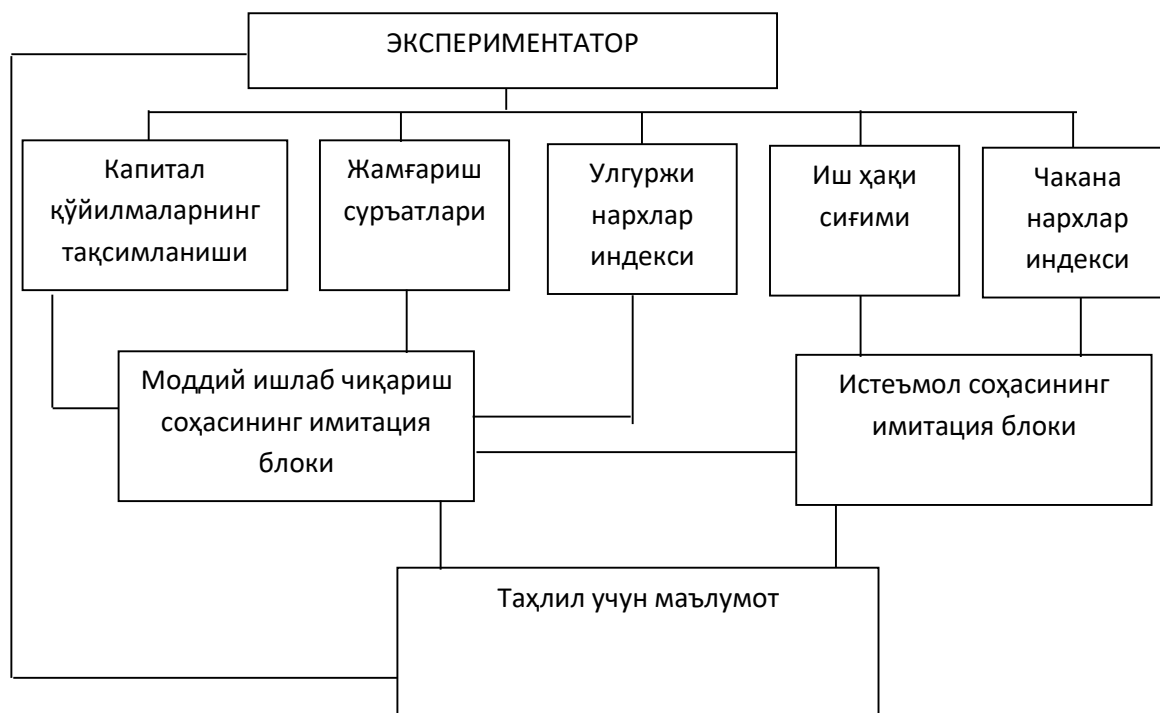
Система 2та формаллашган блокка эга: моддий ишлаб чиқариш имитацияси ва истеъмол муҳити имитацияси. Системада бир қанчабошқариш параметрларидан фойдаланувчи экспериментатор кўзда тутилган: тармоқлар ўртасида капитал қўйилмаларининг тақсимланиши, жамғариш суръатлари, иш ҳақи –маҳсулот бирлигининг иш ҳақи сиғими, улгуржи ва чакана нархлар.

Экспериментатор ЭХМ билан фаол мулоқотни амалга оширади. Маҳсулот турига ҳисобланган талабнинг тўғриланувчи кўрсаткичлари ва унинг тармоқда якуний ишлаб чиқарилиши ҳақида ахборотдан фойдаланилади. Агар кўрсаткич бирликдан юқорибўлса, талаб таклифдан юқори, агар бирликдан кам бўлса, аксинча бўлади. Тўғриланувчи кўрсаткичлар ва ялпи маҳсулотнинг тармоқлар бўйичаўсиш суръати экспериментатор томондан йул қўйиш мумкин бўлган даража позициясидан таҳлил қилинади. Агар улар ўзгариши керак бўлса, экспериментатор у ёки бу бошқарув параметрини ўзгартириши мумкин. Масалан, капитал қўйилмаларнинг тақсимланиши ёки аҳолининг ялпи даромади ёхуд нархлар масшоби ўзгартирилади. Блоклар янги тўғриланувчи кўрсаткичларни аниқлайдилар. Экспериментатор ишлаб чиқариш ва истеъмолнинг қониқарли мутаносибликка келгани ҳақида хулоса чиқариши биланок системани келгуси йилнинг ҳисоб-китобларига ўтказади.

Шундай қилиб, инсон-машина имитацион системаси аҳоли пул даромадлари ва таклиф қилинаётган товар ва хизматлар орасидаги энг яхши нисбатни таъминловчи прогноз вариантларини топишга имкон беради. Бошқарув парметрларини ажратиш, ораликқарорларни баҳолаш ва якуний қарорларни танлаш экспериментаторга юкланади, мумкин бўлган кўпчилик ечим вариантлари ЭХМда ечилади.

Имитацион бизнес ўйин имитацион системани янада ривожлантиришни кўзда тутуди ва ўз ичига асосий элементлар билан бирга (имитацион модель ва имитация натижаларини таҳлил қилиш ва қайта ишлаш воситалари) махсус инструкторив ва моделлаштирилаётган тизимнинг келгусидаги фаолиятида энг катта натижаларга эришишидан манфаатдор ҳамда қарор қабул қилувчи эксперт экспериментаторнинг таъсирини чегараловчи бошқа воситаларни ўз ичига олади.

Имитацион моделнинг структуравий схемаси

Ўйинчиларга ҳал қилувчи дақиқаларда ахборот олиш имконияти берилиши керак. Имитацион ўйин моделини яратишда, аввало, ўйинчиларнинг мотивация тизими ва ўйин сценарийсини ишлаб чиқиш лозим. Бундай моделларнинг бир қисми компьютердан фойдаланишга, бошқақисми - машинасиз имитацияга мослашган. Имитацион ўйин моделлари исталган даражадаги объектлар учун кўрилиши мумкин: цех бўлимидан тортиб, умуман, халқ хўжалигигача. Яхши моделни яратиш катта вақт сарфини талаб қилади (бир неча йилгача) ва арзон тушмайди, унинг ёрдамида прогнозлаш, яъни ўйин ўтказиш, шунингдек, жиддий уринишларни талаб қилади, чунки ўйин қатнашчилари сони бир неча юзга етиши мумкин. Бироқ, бу харажатлар ўзини оқлаган, зеро бундай моделлар бошқа моделлар ишламайдиган жойда прогноз олиш имконини беради.

Имитацион моделлар бир қатор устунликларга эга:

- адекват моделларни реал объектлар қўллаш ва турли йўл куйишларда модель билан чегараланмаган тажрибалар ўтказиш имконияти;
- моделга ноаниқлик омилларини, ўзгарувчиларнинг тасодифий характерини нисбатан осонроқ киритиш;
- жараёнлар, вақт параметрлари, муддатлар, кечикишлар динамикасининг нисбатан осонроқ ифодаланиши.

Иқтисодий моделлар прогнозланаётган тизимнинг тавсифини ҳам, формаллашмаган алоқаларини ҳам ҳисобга олгани учун улар унинг ривожланишини адекват ифодалашга қодир. Лекин айнан шундай формаллашмаган тавсифларни таърифлаш иқтисодий моделларни тузишнинг асосий қийинчилиги ҳисобланади.

Динамик иқтисодий моделлар бошланғич шартларга боғлиқ бўлмаган тизимнинг асосий ривожланиш қирралари ҳақида хулоса қилиш имконини беради. Бу хулосалар, албатта, прогнозлашнинг бошқа усуллари ёрдамида кейин деталлаштирилади.

Бир вақтнинг узида иқтисодий моделларни ЭХМ учун ишлаб чиқиш ва дастурлаш, одатда, кўп меҳнат ва вақт сарфлари билан боғлиқ. Чунки уларнинг ҳар бири узича ажойибдир. Иқтисодий моделлар асосида прогнозлаш ўз ичига бир қанча асосий босқичларни олади:

- тадқиқот вазифасини белгилаш, прогнозланаётган тизимни ўрганиш, эмпирик ахборотларни тўплаш, моделлашнинг асосий муаммоларини ажратиш;

- иқтисодий моделларни шакллантириш; модель ва унинг остки моделларини ифодалашнинг структураси ва принципларини танлаш, шунингдек йул қўйиладиган соддалаштиришни танлаш, ўлчанадиган параметрлар ва модельсифати мезонларини танлаш;

- киритилган маълумотлар билан иқтисодий моделнинг адекватлигини ва моделлаштирувчи алгоритмнинг назорат тажрибалари натижалари мувофиқлиги ва чегаравийлиги даражасига кўра, аниқлик ва яроқлилигини баҳолаш;

- кўп вариантли тажрибаларни режалаштириш, тадқиқот учун прогнозланаётган тизимнинг функционал тавсифини танлаш, тажриба натижаларини қайта ишлаш усулларини белгилаш;

- модель билан ишлаш, ҳисоб - китоблар ва имитацион тажрибалар ўтказиш; натижалар таҳлили, моделлаш маълумотлари бўйича хулосаларни шакллантириш, якуний прогноз ишлаб чиқиш.

Айтиш керакки, имитацион системадан фойдаланиш режимини имитацион бизнес ўйин шаклига ўтказиш мумкин. Бунинг учун, биринчидан, имитацион тажрибада эксперт-экспериментаторлар гуруҳи иштирок этиши, иккинчидан эса иштирокчиларнинг фаолияти алоҳида ўйин қоидалари кўринишида акс этган ва чегараланган бўлиши зарур. Имитацион тажрибада ҳар бир иштирокчининг асосий вазифаси мавжуд вариантлардан унинг фикрича яхши натижаларга эришишини таъминловчи қандайдир стратегияни шакллантириши лозим.

Иқтисодий тизимнинг мураккаблашуви, тасодифий катталиклар ва ноаниқлик омилларини ҳисобга олиш зарурияти, жорий натижалар ва келгуси ҳодисаларнинг ўзаробоғлиқлиги динамиқлиги, ўрганилаётган кўпчилик ҳодисалар ўртасида комплекс боғлиқлик туфайли бундай мураккаб тизимга адекват бўлган анъанавий ИММни тузиш мураккаброкдир.

Одатда, мураккаб тизимларни моделлаш вазифанинг йирик ўлчамлилигига, ички ўзаро боғланишлар сонига, турли хил эҳтимолли тавсифларга дуч келади.

Аралаш ахборот асосидаги усуллар комбинациялашганлигида ват «СЭС»и каби мураккаб тизимларни прогнозлашда қўлланиладиган қуйидаги усулларни киритиш мумкин:

- тарихий ўхшатиш усули;
- сценарий тузиш усули;
- эконометрик моделлар;
- имитацион моделлар.

3.3. Макроиктисодий моделлар.

Тармоқлараро моделлар мажмуаси йириклашган динамик ва кенгайтирилган табиий-қийматли моделларни ўзи ичига олади. Тизимнинг ҳамжихатлиги миллий даромад, уни тақсимлаш тузилмаси ҳамда моддий ишлаб чиқариш тармоқларининг сармоя қўйилмаларга бўлган эҳтиёжларини тавсифловчи кўрсаткичлар ва бошқалар каби йириклашган динамик моделининг асосий кўрсаткичларнинг табиий-қийматли тармоқлараро балансини тузиш учун қўлланилиши билан таъминланади.

Замонавий динамик тармоқлараро моделлар иқтисодий ривожланишнинг суръатлари ва нисбатларини аниқловчи учта асосий омиллар гуруҳи бўйича иқтисодиётнинг ривожланиш истиқболини башоратлашга имкон беради. Хусусан улар қуйидагилар: режали давр бошига йиғилган асосий ишлаб чиқариш фондларнимикёси ва таркиби билан тавсифланадиган иқтисодий салоҳиятнинг бошланғич даражаси; меҳнат ресурсларидан унумли фойдаланиш кўрсаткичлар ўзгаришининг истиқболли тенденциялар; жамиятнинг якуний эҳтиёжларининг истиқболли таркиби.

Макроиктисодий таҳлилда асосий тадқиқот усули макроиктисодий жараёнларни агрегат кўрсаткичлардан фойдаланган ҳолда иқтисодий математик моделлаштиришдир.

Макроиктисодий моделлар иқтисодий кўрсаткичлар ва жараёнлар ўртасидаги миқдорий, сабаб-оқибат боғланишларини математик формула, график ва расмлар кўринишида ифодалайди.

Бунга ялпи талаб-ялпи таклиф (АД-АС) моделини, Кейнс хочини, Филлипс эгри чизигини, IS-LM моделини, иқтисодий ўсишнинг Домар, Харрод ва Солоу моделларини и келтириш мумкин. Бу моделларни бир вақтнинг ўзида ҳам график кўринишда, ҳам алгебраик формула кўринишида тасвирлаш мумкин. Алгебраик формулалар каби макроиктисодий моделлар ҳам икки, уч ёки бундан кўп ўзгарувчили бўлиши мумкин⁴⁰.

АД-АС моделида ялпи талаб ва ялпи таклиф ҳажмларининг баҳоларнинг умумий даражаси динамикаси таъсирида ўзгариши ва

⁴⁰ *Макроиктисодиёт ўқув-ўслубий мажмуа Тошкент-2018 М.Т.Асқарова ва бошқалар.*

макроиқтисодий мувозанатга эришиш механизми ўрганилса, Филлипс эгри чизиғи ёрдамида ишсизлик ва инфляция кўрсаткичлари ўртасидаги боғлиқлик тадқиқ қилинади.

Юқорида санаб ўтилган моделлар барча мамлакатлар иқтисодиётини таҳлил қилишда қўлланаверади. Аммо уларда келтирилган эмпирик коэффициентлар, турли иқтисодий кўрсаткичларнинг ўзаро боғлиқлиги хусусияти бир мамлакатда иккинчисидан фарқ қилиши мумкин. Ҳар қандай макроиқтисодий моделда, у қанчалик содда ёки мураккаб бўлмасин, маълум даражада мавҳумликка йўл қўйилади.

Масалан, макроиқтисодий таҳлил давомида миллий иқтисодиёт баъзан ёпиқ иқтисодий тизим, яъни ташқи иқтисодий алоқалари мавжуд бўлмаган —ёпиқ иқтисодиёт деб қаралади. Амалда эса барча мамлакатлар ташқи дунё билан иқтисодий алоқаларга эга, яъни —очиқ иқтисодиётга эга. Ҳеч бир модель иқтисодий ҳодиса ва жараёнлар ўртасидаги боғлиқликларни тўла-тўқис қамраб олмайди. Шунга қарамадан макроиқтисодий моделлардан фойдаланиш энг муҳим иқтисодий қонуниятларни аниқлаш, қабул қилинадиган турли иқтисодий қарорларнинг олиниши мумкин бўлган кўп вариантли натижаларини олдиндан аниқлаб олиш, макроиқтисодий сиёсатнинг турли йўналишларини мувофиқлаштириш имконини беради.

Макроиқтисодий моделларда ташқаридан белгиланадиган, яъни моделда тайёр катталик сифатида қабул қилинадиган экзоген ўзгарувчилар ҳамда моделни ечиш натижасида топиладиган ички-эндоген ўзгарувчилар фарқланади. Бир моделда экзоген ҳисобланган ўзгарувчи (кўрсаткич) иккинчи модель учун эндоген ҳисобланиши мумкин.

Ҳар қандай иқтисодий тизимда товарлар ва хизматларни такрор ишлаб чиқариш умумий жараёнини ресурслар, товар ва хизматлар, даромадлар ҳамда харажатларнинг доиравий оқими модели кўринишида тасаввур қилиш мумкин. Бу содда модель макроиқтисодий таҳлил асосини ташкил этади. Фақат хусусий мулкка таянган (яъни давлат иштироки мавжуд бўлмаган) ёпиқ иқтисодиётда бундай доиравий оқими фирмалар ва уй хўжаликлари ўртасида амалга оширилади.

Уй хўжаликлари ишлаб чиқариш учун зарур бўлган барча иқтисодий ресурсларни ресурслар бозорига етказиб берадилар, корхоналар эса бу ресурсларни сотиб олиб турли хил маҳсулотларга, хизматларга айлантирадилар, сўнгра эса уларни тайёр маҳсулотлар ва хизматлар бозорига етказиб берадилар. Айни пайтда —ресурслар - товарлар ва хизматлар оқимига қарама қарши йўналишда —даромадлар - харажатларнинг ҳам доиравий оқими амалга оширилади. Яъни, уй хўжаликлари ўзлари етказиб берган иқтисодий ресурслар эвазига даромад олади ҳамда уларни товарлар ва хизматлар истеъмол қилиш учун

сарфлайдилар ёки аксинча корхоналар ресурслар учун сарф-харажатлар қиладилар ҳамда тайёр маҳсулотларни сотиш эвазига даромад оладилар.

Ресурслар ҳамда товарлар ва хизматлар оқими жами таклифни, даромадлар ва харажатлар оқими жами талабни кўрсатади. Давлат иштироки мавжуд бўлмаган ёпиқ иқтисодиётда ялпи талаб ва ялпи таклифнинг ўзаро тенг бўлиши фирмаларнинг ялпи сотуви, ёки ялпи ишлаб чиқариши ҳажми уй хўжаликларининг ялпи даромадларига тенг бўлиши шаклида намоён бўлади.

Бу кўрсаткичлар ўртасидаги тенгликнинг бузилиши ишлаб чиқаришнинг

пасайиши, инфляция ва ишсизлик даражаларининг кўтарилиб кетишига сабаб бўлади.

Давлат аралашуви мавжуд бўлган иқтисодиётда бу модель анча мураккаб кўриниш олади.

Бундай иқтисодиётда ресурслар - товарлар ва хизматлар, даромадлар-харажатларнинг узлуксиз ҳаракати ҳам бозор механизмлари орқали, ҳам давлат аралашуви билан таъминланади. Бунда ҳукумат ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчиларнинг ҳаракатини бевосита бошқармайди, балки ресурслар ва товарлар бозорларида қатнашиш орқали уларнинг иқтисодий фаолиятига қулай шароитлар яратади.

Давлат корхоналар ва уй хўжаликларини солиққа тортиш билан бирга корхоналарга субсидиялар бериш, аҳолига трансферт тўлаш орқали уларнинг ишлаб чиқариш имкониятлари ва ҳаридга қодир талабларига таъсир этади. Айни пайтда давлат ресурслар бозоридан ҳамда товарлар ва хизматлар бозорида сотиб олувчи сифатида иштирок этади.

Давлат ўз иштироки билан фирмаларнинг ишлаб чиқариш ҳажмлари ва уй хўжаликларининг товарлар ва хизматлар ҳарид қилиш миқдорлари тўғрисидаги қарорлари ўзаро мос келмаган ҳолларда рўй берадиган иқтисодий тебранишларни тартибга солиб туради. Очик иқтисодиёт шароитида доиравий оқимлар модели янада мураккаблашади. Энди унда тўртинчи макроиқтисодий субъект - ташқи дунё ҳам пайдо бўлади. Чет эл инвестицияларининг киритилиши ва хорижга инвестиция қилиш, экспорт ва импорт операциялари шу жумладан молиявий бозор орқали жамғармаларнинг инвестицияларга оқиб ўтиши ва молиявий маблағларнинг қайта тақсимланишини эътиборга олсак кўриб ўтилган модель мукамал эмаслигига иқрор бўламиз. Аммо шу кўринишда ҳам бу модель макроиқтисодий жараёнларни яхлит ҳолда тасаввур қилишга имкон беради. Доиравий оқимлар моделидан чиқариладиган хулоса шуки, давлат, фирмалар, уй хўжаликлари ва ташқи дунёнинг ялпи харажатлари ялпи ишлаб чиқариш ҳажмига тенг бўлиши ресурслар,

товарлар ва хизматлар оқимлари (яъни реал оқим) билан даромадлар ва харажатлар оқимлари (яъни пул оқимлари) ўзаро тенг бўлишининг асосий шартидир. Ялпи харажатлар ҳажмининг ошиши ишлаб чиқариш ҳажмлари ва иш билан бандлилик даражасининг ўсишига олиб келади. Бу эса ўз навбатида ялпи даромадларнинг ошишига сабаб бўлади. Каттароқ ҳажмдаги ялпи даромадлар унга мос ҳажмдаги ялпи харажатларни белгилаб беради. Сабаб оқибат боғланишлари ўрин алмашиши туфайли доиравий оқимлар модели доиравий айланиш кўринишини олади. Иқтисодиёт барқарор ривожланиб бориши учун ялпи харажатлар тўхтовсиз ўсиб бориши шарт. Бу вазифа бюджет-солик сиёсати воситалари бўлган солиқларни ҳамда давлат харажатларини ўзгартириш ҳамда пул-кредит сиёсати воситалари ёрдамида мул массасини ўзгартириш орқали бажарилади.

3.4. Иқтисодиётни ривожлантириш моделлари.

Иқтисодий-математик модели масалан қуйидагича ифодаланилиши мумкин $Z = aX$. Бу модель мисол тариқасида у ёки бу буюмни тайёрлаш учун талаб қилинадиган материалларга бўлган прогноз талабларини аниқлашда қўлланилиши мумкин. Бу ҳолатда X – буюмлар сони, a – битта буюм учун материал сарфланиш меъёри, Z – материалларга бўлган умумий эҳтиёжи.

Иқтисодий-математик модели, агар бир нечта тур буюмларни тайёрлаш учун материалларга бўлган эҳтиёжни аниқлаш керак бўлса, мураккаб кўринишга эга бўлади: $Z = a_1X_1 + a_2X_2 + a_3X_3 + \dots + a_nX_n$ ёки $Z = \sum_{i=1}^n a_i X_i$, бу ерда $n = 1, 2, 3, \dots, n$. Ушбу модель материалларга бўлган эҳтиёжнинг икки гуруҳ омилларга боғлиқ эканлигини кўрсатиб турибди: тайёрланаётган буюмлар сони ва буюм учун материаллар сарфланиш меъёри. Бундай модель дескриптив (лотинча “desckribo”) деб аталади.⁴¹

Бир маҳсулотли модель нафақат бир маҳсулотни ишлаб чиқаришга ихтисослашган соҳаларда, балки бир қатор ҳолатларда агар ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар истеъмол қилинишда бир-бирини ўрнини босадиган бўлса ёки уларни мутлақ кўрсаткичлар қўлланилиши мумкин. Кўп маҳсулотли моделларда бутун тармоқ ишлаб чиқараётган маҳсулотга ва хомашё ёки бошқа қандайдир ресурсларни истеъмол қилишга бўлган талаб бўйича иккита ёки ундан ҳам кўп чегаралар кўриб чиқилади. Ушбу моделларда турли маҳсулотларни истеъмолида ўрнини босадиган хусусиятини ҳисобга олган ҳолда турдош маҳсулотга келтириш имкониятидан унумли фойдаланилиши мумкин.

Миллий иқтисодиётни барқарорлаштириш шароитида ишлаб чиқариш жараёнининг самарадорлигини ошириш, иқтисодиётнинг

⁴¹БарроР.Дж., ХавьерСала-и-МартинЭкономическийрост. пер. сангл. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2014. – 120-130 с.

барқарор ва оқилона нисбатларда ривожланишини таъминлаш, бозор талаблари асосида ишлаб чиқариш жараёнини модернизация қилиш даражаси инновацион иқтисодиётнинг таркибий тузилмасини ўзгартириш ҳамда уни такомиллаштиришга боғлиқдир. Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантириш, унинг барқарор ўсиш суръатларига эришишининг яна бир муҳим омили – ин-новацион иқтисодиётда рискларни самарали бошқариш, улардан рақобат шароитида рискларга тўғри баҳо бериб, содир бўлиш даражаси ҳамда кутилажак хавфни камайтиришга қаратилган чоратадбирларни ишлаб чиқиш муҳим. Бироқ, мазкур жараён турли давлатларда турлича бўлиб, Ўзбекистонда ушбу омилдан самарали фойдаланиш борасида айрим муаммолар мавжуд.

Мазкур муаммонинг ҳал этилиши республикамизда жадал суръатлар билан ривожланиб бораётган тармоқлар ва ҳудудлар иқтисодиёти ҳамда истиқболи учун муҳим аҳамият касб этади.

Бунинг учун, энг аввало, инновацион тизимни қандай кўринишда шакллантириш, инновацион фаолиятни қандай ташкил этиш ва давлат томонидан қўллаб-қувватлаш лозимлиги, шу билан бирга риск менежментининг энг зарур хусусиятларидан кенг фойдаланиш ҳақида аниқ тасаввур ва йўналишга эга бўлиш мақсадга мувофиқ.

Инновацион иқтисодиётда риск менежменти жаҳон иқтисодиётининг барча соҳаларида замонавий ривожланиш мазмунига айланиб улгургани барчага аён. Инновацион фаолиятни самарали ташкил этишга риск менежментидан самарали фойдаланиш орқали эришилишини ҳисобга олсак, инновацион фаолиятда риск менежментининг мазмун-моҳиятини билиш нечоғли зарурлигини англаш мумкин.

Инновацион фаолиятнинг бугунги кунда ҳаётимиз мазмунига айланиб бораётганлиги ва ўз келажагимизни қуришда мақсад ва стратегияларимизни амалга ошириш жараёнига тобора чуқур кириб бораётганлиги, шу билан бирга янгидан-янги имкониятларни тақдим этаётганлиги мазкур атаманинг мазмунини ёритишга бўлган қизиқиш ва интилишларни янада кучайтирмоқда. Фикримизча, ҳар қандай мамлакатда инновацион фаолиятнинг ташкил этилиши ва ривожланиши учун қуйидаги шартларнинг мавжуд бўлиши ва бажарилиши талаб этилади:

- давлат инновация сиёсати – давлат ҳокимияти органлари томонидан мамлакатнинг инновацион стратегияси мақсадлари ва устувор инновацион дастурлар ва лойиҳаларни қўллаб-қувватлаш механизмларининг ишлаб чиқиши ва бажарилиши;

- инвестицион салоҳияти (давлат, тармоқ, корхона ва ташкилотнинг) – турли кўринишдаги ресурслар йиғиндиси (моддий, молиявий, интеллектуал, илмий-техникавий, иқтисодий ва бошқаларни қамраб олган ҳолда);

- инновацион соҳа – инновацияларни яратиш ва тарқатишни ўз ичига қамраб олувчи инновацион маҳсулот (иш, хизмат)ларини ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчиларнинг фаолиятсоҳалари;

- инновацион инфратузилма – инновацион фаолиятнинг амалга оширилишига имкон берувчи, таъсир кўрсатувчи турли муассасалар (инновацион-технологик марказлар, технологик инкубаторлар, технопарклар, ўқув-бизнес марказлари, консалтинг ва инжиниринг компаниялари, рейтинг баҳоловчи агентликлар ва бошқа махсус ташкил этилган муассасалар);

- инновацион дастур (корхона, тармоқ, ҳудуд, давлат, минтақа, давлатлараро) – инновацион лойиҳалар ресурслари, ижрочилари ва уларни амалга ошириш муддатлари бўйича келишилган ҳамда янги турдаги маҳсулот (технология)ларни ўзлаштириш ва жойлаштириш бўйича вазифаларнинг самарали ҳал этилишини таъминловчи инновацион лойиҳалар ва тадбирлар комплекси.

Инновация фаолиятини амалга оширишда қуйидаги вазифалар таъминланиши лозим: стратегик инновацион принципни ишлаб чиқиш; инновацион лойиҳалар ва дастурларни шакллантириш ва фаолиятнинг асосий йўналишларини аниқлаш; ташкилот тизими ҳамда инновацияларни бошқариш тизимини ишлаб чиқиш; ишлаб чиқариш жараёнлари ва инновацион маҳсулотлар сотилишини режалаштириш; ишларни календарь режа бўйича тақсимлаш ва уларнинг бажарилишини назорат қилиш; ижод қилиш муҳитини яратиш ва интеллектуал меҳнатнинг юқори мотивациясини таъминлаш.

Иқтисодий муносабатларга киришаётган субъектларнинг етарли тажрибага, билимга эга эмаслиги уларнинг бу жараёнда катта рискларга учрашига сабаб бўлиши мумкин. Айниқса, илм-фан, техника тараққиёти юксак чўққига кўтарилган ҳозирги пайтда махсус билим ва тажрибага эга бўлмаган субъект бирор ишга қўл ургани билан кўзлаган мақсадига эришиши жуда қийин кечиши мумкин. Бунга айнан риск мавжудлиги сабаб бўлади. Инновацион иқтисодиётдаги рискнинг ўзига хос хусусиятлари бу – ноаниқлик, кутилмаган ҳолат, ишончсизлик ва тахмин. Сиёсий ва иқтисодий нобарқарорлик шароитида риск даражаси ошади. Рискнинг иккита функцияси мавжуд: рағбатлантирувчи ва ҳимояловчи.

Рағбатлантирувчи функциясининг иккита, яъни конструктив ва деструктив жиҳати бор. Конструктив жиҳати шундай бир ҳолатда юзага келадики, бунда риск иқтисодий қарорларни ҳал қилишда катализатор вазифасини бажаради (айниқса инновацион қарорларни қабул қилиш жараёнида). Деструктив кўриниши эса асосланмаган риск билан қабул қилинган ва амалга оширилган қарорлар натижасида юзага келади. Рискнинг ҳимояловчи функцияси ҳам икки жиҳатга эга: тарихий-генетик ва ижтимоий-ҳуқуқий. Буларнинг барчаси инновацион иқтисодиётда риск менежменти бўйича ишлаб чиқиш лозим бўлган ҳам назарий, ҳам амалий тавсияларга бўлган заруратини ифода этади.

Умумий таснифда рискларни қуйидаги 3 йирик гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Умумий таъсир таркиби бўйича: иқтисодий риск; бозор rischi; инфляция rischi; валюта rischi; сиёсий риск; ижтимоий риск; экологик риск; технологик риск; маркетинг rischi; молиявий риск; кредит rischi; банкротлик rischi; илм-техника rischi; информацион риск ва бошқалар.

2. Муддати бўйича: қисқа муддатли рисклар; узоқ муддатли рисклар.

3. Олинадиган натижага қараб: спекулятив риск (улар таъсирида катта зарар ёки катта фойда олиш имконияти бор); соф рисклар (улар таъсирида нольга тенг бўлган зарар(фойда) кўриш мумкин).

Иқтисодий риск деганда, умумий йирик тизим ва унинг таркибий ривожланишида, шу жумладан, агар бундай тизимнинг умумиқтисодий мувозанати ва унинг ЯИМнинг ўсиш суръатини жаҳон бозорида рақобатбардош бўлган маҳсулотни ишлаб чиқариш орқали ўрнатиш мақсади қўйилган бўлса, у ҳолда ишлаб чиқариш шакллари оқилона уйғунлашувини танлашда юзага келадиган рисклар мажмуи тушунилади. Давлатнинг антициклик усуллар ва бошқалардан фойдаланиб самарали чора-тадбирлар ўтказишини тақозо қилади. Ижтимоий-сиёсий риск деганда, умуман йирик тизим ва унинг таркибий ривожланишида, шу жумладан, давлатнинг нархни шакллантириш сиёсати, шунингдек, мулк ва интеллектуал бойлик жамғармаларининг манбаларини, жумладан: аҳолининг барча гуруҳини умумий тавсифдаги рисклардан ижтимоий ҳимоясини таъминлаш; даромадларнинг адолатли тақсимоли; ишсизликни қисқартириш; таклиф ёки талабнинг жисмоний ҳажмларини нарх ва бошқалар орқали тартибга солишга сафарбар этиш ва жамлаш бўйича масалаларни ечишга аралашувида юзага келадиган рисклар мажмуи тушунилади.

Сиёсий риск – бу корхоналар ва ташкилотлар фаолиятига сиёсий аҳволдаги ўзгаришлар таъсиридир, бунга чегараларнинг ёпилиши, бошқа давлатларга маҳсулот, хом ашё олиб чиқишнинг тақиқланиши ва аксинча бошқа давлатлардан маҳсулот, хом ашёларни олиб кирилишига чекловларни ўрнатилиши тушунилади. Фискал-монетар риск давлат ўтказаятган молиявий ва бюджет сиёсати ёрдамида, нархлар даражасини барқарорлаштириш ва оптимал солиқ меъёрларини, пул массасининг таъминоти ва конъюктурасини тартибга солиш бўйича Марказий банкнинг самарали аралашуви ва бошқалар орқали йирик, мураккаб тизимлар барқарорлиги ва иқтисодий ўсишини таъминлаш бўйича масалаларни ечишда юзага келадиган рисклар мажмуидан иборатдир.

Таъсир муддатида кўра рискларни: ретроспектив, жорий ёки истиқболдаги рискларга ажратиш мумкин. Ретроспектив рисклар – банк фаолиятининг ўтган даврдаги турли рискларга боғлиқлигини ифодалайди ва жорий ҳамда истиқболдаги рискларни баҳолашга ёрдам беради. Банкларда кўпинча мижоз танлашга номуносиб ёндашув натижасида баланслашмаган ликвидлик rischi пайдо бўлиб, у беқарор иқтисодий вазиятдаги ташкилотларни кредитлашга устунлик берилганда келиб чиқади. Структуравий риск хоссасидан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, банкнинг

бутун баланси бўйича риск бўлиб, пул бозоридаги фоиз ставкасининг тебраниши натижасида юзага келади.

Шу боис фоиз ставкаси ҳам фоиз кўринишидаги фойдага ҳам бутун балансга таъсир қилади.

Фоиз ставкаси характеридан келиб чиқиб рискларни қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

- қатъий фоиз rischi;
- ўзгарувчи фоиз rischi;

- ҳисобдан чиқариш rischi (қимматли қоғозлар курси ўзгариши билан боғлиқ фоиз riskини хеджерлаш) - бу riskни молиявий инструментларни сотиб олган ёки сотган ҳолда бошқа томонга ўтказиш ҳисобланади. Riskни ўтказиш молиявий бозорларда (биржалар, электрон савдо тизимлари) ёки икки томонлама шартномаларда амалга оширилади. Фоиз riskидан бевосита хеджерлаш йўллари молиявий инструментларни, фоизли фьючерслар, фоизли опсионлар ёки фоиз своплари орқали амалга оширилади. Хеджерлаш riskини икки турга ажратиш мумкин. Иккала турдаги хеджерлаш (макро ёки микро) ҳам юқорида айтилган молиявий инструментлардан фойдаланиш орқали амалга оширилади.

Микрохеджерлаш - банкнинг алоҳида йирик позиция ва шартномаларини хеджерлаш учун қулай.

Макрохеджерлаш мажбурият ва талаблар таркибини бошқариш методига ёрдамчи равишда ишлатилиши мумкин.

Шу билан бир қаторда банк хеджерлаш орқали ўзига яна қўшимча riskни қабул қилади. АҚШ молиявий ҳисобот стандартлари бўйича кенгашнинг (Финансиал Ассоунтинг Стандартс Боард) тавсиялари бўйича молиявий фьючерслар билан хеджерлашда фойдаланиш маълум бир аниқ талаб ва мажбуриятлар ёки уларнинг комбинацияси бўйича амалга оширилиши лозим.

Айрим давлатларда монетар riskлар бўйича чет эл тижорат банклари, жумладан, Британия банклари riskларни 5 тоифага ажратади.

Бугунги кунда, инновацион иқтисодиётда ўзига хос бўлган шундай risk тури мавжудки, у «тармоқлар rischi» деб аталиб, бунда маълум бир тармоқнинг иқтисодий-молиявий фаолиятидаги бошқа тармоқларга нисбатан ўзгариб туриш даражаси билан тўғридан-тўғри боғлиқ жараёнлар ўрганилиб, чуқур таҳлил этилади. Тармоқ riskини бошқаришда қуйидагиларни эътиборга олиш керак бўлади: альтернатив тармоқлар фаолияти қай даражада, тармоқлар натижалари ва ривожланиш даражалари ўртасидаги фарқ, ўзгариш сабаблари; самарали фаолият кўрсатаётган тармоқдаги кескин ўзгаришлар сабаблари; банк ёки бошқа молиявий институтларнинг маблағидан фойдаланмоқчи бўлган корхонанинг молиявий натижаси билан ўз тармоғи ичидаги ўхшаш корхоналар молиявий натижалари ўртасидаги фарқ ва бошқалар. Бизнингча, бугунги инновацион иқтисодисодиётни шакллантириш жараёнида жаҳон амалиётидаги riskларни яна қуйдагича гуруҳлаш мақсадга мувофиқ.

Биз инновацион иқтисодийни барқарор ўсишини таъминлашга таъсир кўрсатувчи риск менежментида қўллаш мумкин бўлган рискларни баҳолашнинг “ИРБУ” усулини тавсия этамиз.

3.5. Тармоқлараро динамик баланс модели

Тармоқлараро баланс моделлари иқтисодийни ва унинг тармоқларини таҳлил қилишни таъминлаш, уларни миқдорий боғлиқлигини таъминлаш, иқтисодий таҳлил қилиш ва шулар асосида прогнозлаштириш ҳамда режалаштириш учун асосий воситалардан бўлиб ҳисобланади.

Тармоқлараро баланс ишлаб чиқаришни ва барча тармоқлар ҳамда маҳсулотларнинг аниқ белгиланган турларини прогнозлашда, режалаштиришда инвестицияларни, асосий фондлар ва ишлаб чиқариш қувватларини кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни таҳлил қилиш меҳнат миқдорини режалаштиришда, ишлаб чиқаришни ҳудудлар бўйича ташкил қилишда кенг қўлланилмоқда.

Тармоқлараро баланслар моделининг амалда кенг қўлланилиши макроиқтисодий таҳлил янада илмий асосли ўтказилиши, прогнозларни илмийлигини ва реал режалаштиришни таъминлайди.

Тармоқлараро баланс кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқаришнинг ўзаро алоқалар тизими ва пропорцияларини ўрганишда, таҳлил қилишда, прогнозлашда энг ихчам, амалда кенг қўллаш мумкин бўлган воситалардан, механизмлардан бири ҳисобланади. Ушбу баланс ёрдамида макроиқтисодий кўрсаткичлардан ҳисобланганялпи ички маҳсулот пировард яъни якуний маҳсулот ва миллий даромад тузилишини, маҳсулотларни такрор ишлаб чиқариш фондлари ўртасида тақсимланиш структурасини ва ижтимоий ишлаб чиқариш харажатларини тузилишини ҳар томонлама таҳлил қилиш ва тегишли хулосалар асосда самарали бошқарув ечимини қабул қилиш мумкин.⁴²

Тармоқлараро баланснинг оддий кўриниши статистик модел асосида ифодаланиб, маълум даврдаги ресурслар ва эҳтиёжларнинг миқдорий жиҳатдан ўзаро мослашишини таъминлайди, ишлаб чиқариш ресурсларининг чекланганлик шартлари, ишлаб чиқариш билан маҳсулотлардан фойдаланишнинг баланс муносабатлари, зарур техник технологик шартлар ва бошқаларни бажарилган ҳолда прогнозлаш ва унинг асосида режанинг мумкин бўлган вариантларини топишга имкон яратади.

Тармоқлараро баланснинг статик модели бир йиллик давр учун тузилади, бир йиллик ҳолатдан ташқаридаги ўзгаришлар инобатга олинмайди. Амалда эса ишлаб чиқариш доим ривожланиб, кенгайиб боради. Ушбу ҳолат статик тармоқлараро балансда ўз аксини топмайди. Бу камчиликни йўқотишнинг объектив йўли доимий ҳаракатдаги ўзгаришларни инобатга олувчи, кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқаришни ифодаловчи динамик тармоқлараро баланс тузишдир.

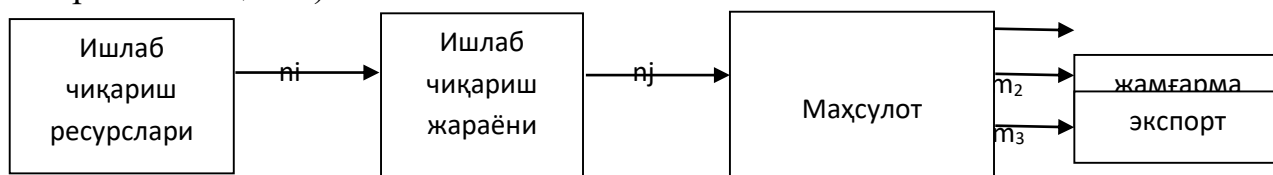
⁴²Леонтьев В.В. Экономические эссе. Теории, исследования, факты и политика. – М.: Политиздат, 1990, 80-85 с.

Таҳлил бу ўтган, бугун ва келажакни, ҳаракатдаги ҳатосини баҳолаш, шунинг учун макроиқтисодий жараёнларни, тармоқларни ўзаро алоқадаги ҳолатларини таҳлил қилишда кўпроқ динамик тармоқлараро баланс моделлардан фойдаланиш мақсадига мувофиқ ҳисобланади.

Таҳлил, натижаларнинг сифатини ошириш учун таҳлил объектнинг хусусиятларини чуқур ўрганиб, унинг ҳар бир элементини вақт бирлигида ўзгаришини чуқур ўрганиш, тадқиқот қилиш зарур. Иқтисодиётнинг макродаражаси ўта мураккаб тизим ҳисобланади. Чунки барча тармоқлар бир бири билан бевосита ажралмас ҳолда боғлиқдир. Алоҳидабир тармоқнинг ривожланишини таҳлил қилмоқчи бўлсак, унинг бошқа тармоқлар билан боғлиқлик даражасини инобатга олмаслик таҳлил натижаларини талабларига тўлиқ жавоб бермайди.

Таҳлил асосида макродаражада шакллантирилган режани амалда бажарилишини таъминлаш, тармоқлар ўртасида диспропорция бўлмаслиги, тармоқлараро материаллар харажатлари қандай бўлиши кераклиги, якуний, ялпи ва материаллар харажатлари ўртасидаги миқдорий боғлиқликни аниқлаш фақат тармоқлараро баланс моделлари асосида амалга оширилиши мумкин.

Ишлаб чиқариш жараёнини қуйидагича ифодалаш мумкин. (шартли бир йиллик ҳолат)

1-Расм. Оддий ишлаб чиқариш жараёни⁴³

Оддий ишлаб чиқариш жараёнида n_i миқдордаги ишлаб чиқариш ресурсларни ишлаб чиқариш жараёнига киритилди ва j -турдаги N миқдорли маҳсулот ишлаб чиқарилди. Ушбу жараён иқтисодиётнинг барча тармоқларини ўзаро боғлиқликда ва бевосита ўзаро алоқада бўлган ҳолда амалга оширилади. Тармоқлар ўртасида ишлаб чиқариш харажатлари ҳаракатини, натижада якуний ва ялпи ички маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳолатини қуйидаги статик тармоқлараро баланс орқали ифодалаш мумкин.

Статик тармоқлараро баланс устунларида моддий харажатлар тузилмаси ва ҳар бир тармоқнинг соф даромади акс эттирилган.

Моддий харажатлар ва соф даромад жами тармоқнинг ялпи маҳсулотига тенг. Биринчи истеъмолчи тармоқнинг ялпи маҳсулоти қуйидагича бўлади⁴⁴:

$$X_1 = X_{11} + X_{21} + X_{31} \dots + X_{n1} + V_1 + m_1 = \sum_{i=1}^n x_{i1} + V_1 + m_1$$

Барча тармоқлар учун ҳам қуйидаги тенглик ўринли.

$$X_j = \sum_{i=1}^n x_{ij} + V_j + m_j, \text{ бу ерда } j=1, n$$

⁴³Леонтьев В.В. Экономические эссе. Теории, исследования, факты и политика. – М.: Политиздат, 1990, 220-225с.

⁴⁴Леонтьев В.В. Экономические эссе. Теории, исследования, факты и политика. – М.: Политиздат, 1990, 300-315 с.

Статик тармоқлараро баланс қаторларида ҳар бир моддий ишлаб чиқариш тармоғи бир йиллик маҳсулотининг тақсимланиши тўғрисидаги маълумотлар келтирилган.

N-жадвал бўйича биринчи қатор қуйидаги тенглама орқали ифодаланиши мумкин, яъни:

$$X_1 = X_{11} + X_{12} + X_{13} \dots + X_{1n} + Y_1 = \sum_{j=1}^n x_{ij} + Y_1$$

Шунингдек бошқа тармоқлар бўйича қуйидаги умумий тенгламани асос қилиб олиш мумкин.

$$X_i = \sum_{j=1}^n X_{ij} + Y_i, (i=1,2,3,\dots,n)$$

Тармоқлараро баланс параметрлари ўртасидаги бевосита алоқаларни иқтисодий баҳолаш учун турли кўринишдаги коэффициентлардан фойдаланиш мумкин. Ҳисобот давридаги тармоқлараро баланс маълумотларидан фойдаланиб бевосита моддий харажатлар коэффициентларини (a_{ij}) тармоқлараро материал оқимлари миқдорини истеъмол қилувчи тармоқлар ялпи ички маҳсулоти нисбати орқали ҳисоблаш мумкин, яъни

$$a_{ij} = \frac{X_{ij}}{X_j}$$

Бевосита харажатлар коэффициентлари квадрат матрицани ташкил этади.

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} & \dots & a_{2n} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} & \dots & a_{3n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ a_{n1} & a_{n2} & a_{n3} & \dots & a_{nn} \end{pmatrix}$$

Агар a_{ij} нинг қиймати аниқ бўлса тармоқлараро харажатлар оқими қуйидагича топилади.

$$X_{ij} = a_{ij} X_j$$

Юқоридаги формуладан қатор бўйича тармоқнинг ялпи ички маҳсулотини қуйидагича ҳисоблаш мумкин:

$$X_i = \sum_{j=1}^n a_{ij} X_j + Y_i$$

3.6. Макроиқтисодий таҳлилда корреляция, регрессия моделларини қўллашнинг моҳияти

Ҳаётимизда ва турмуш тарзимизда учрайдиган ҳар қандай тасодифий ҳодисалар маълум бир қонуниятларга бўйсунди. Бундай ҳодисаларнинг рўй бериши ёки рўй бермаслиги аниқ ҳисобга олинган омилларга боғлиқ бўлиб, уларнинг сонлик ўрсаткичлари маълум бир аниқ хусусиятга эга бўлади. Масалан, биз иқтисодий-статистик текширувлар олиб борганимизда иқтисодий-техник кўрсаткичлар кўринишидаги ахборотларга дуч келамиз.

Бунда ишлаб чиқаришга кириш ахбороти ўртасидаги муносабатлар ўрганилади⁴⁵.

Амалиётда иккита x ва y ўзгарувчан миқдорлар ўртасидаги муносабатларнинг функционал, статистик ва корреляцион боғланишларини кузатиш мумки. Агар x миқдорнинг D соҳага тегишли ҳар бир қийматига бирор усул ёки конун бўйича y миқдорнинг бирор E соҳадагианиқ бир қиймати мос қўйилса, унда y ўзгарувчи миқдор, x ўзгарувчи миқдорнинг функцияси дейилади. x ва y миқдорларнинг орасидаги ушбу бир қийматлик мосланиши символик тарзда $y=f(x)$ кўринишида ёзилади. Бундай боғланишга функционал боғланиш деб аталади. Функционал боғланиш жадвал, аналитик ва график кўринишда берилиши мумки.

Статистик боғланишда тасодифий миқдорлардан бирининг ўзгариши иккинчи тасодифий миқдор эҳтимоллари тақсимооти қонунининг ўзгаришига олиб келади. Иқтисодий-статистик тадқиқотларда энг долзарб масалалардан бири иккита x ва y тасодифий миқдорлар орасидаги статистик боғланишни топишдир.

Тасодифий миқдорлар орасидаги статистик боғланишлар корреляцион-регрессион таҳлил усуллари ёрдамида ўрганилади.

y тасодифий миқдор қийматларининг x -нинг $X=x$ қийматига мос келувчи ўртача арифметик қийматига шартли ўртача u_x қиймат дейилади. Ушбу u_x қиймат шартли математик кутилма билан ифодалалади:

$$\bar{y}_x = M[Y/X = x] = f(x) \quad (1)$$

Ушбу шартли ўртача $\bar{y}_x$ қийматининг x билан функционал боғланишига y ва x тасодифий миқдорлар орасидаги корреляцион боғланиш дейилади. Бунда (1) тенглама y нинг x га регрессия тенгламаси деб аталади. $f(x)$ функциянинг шакли y нинг x га регрессия чизиғи дейилади.

Юқорида зикр қилинган мулоҳазаларни ҳава y тасодифий миқдорлар тартибига нисбатан такрор қўллаб, x нинг $Y=y$ қийматга мос келувчи шартли ўртача x_y қийматини ва x нинг y га регрессия тенгламасини ҳосил қиламиз:

$$\bar{x}_y = M[X/Y = y] = \varphi(y) \quad (2)$$

Регрессия - бу битта тасодифий миқдорнинг иккинчи тасодифий миқдор қийматлари билан боғланган шартли математик кутилмасининг ўзгариш қонунидир. Шундай қилиб, y тасодифий миқдорнинг x тасодифий миқдорга регрессияси, шунингдек, x нинг y га регрессия тенгламалари мос равишда $\bar{y}_x = f(x)$ ва $\bar{x}_y = \varphi(y)$ шартли ўртача қийматлар орқали ифодаланади.

Агар, $\bar{y}_x$ ва $\bar{x}_y$ регрессия функциялари чизиқли бўлса, унда x ва y тасодифий миқдорлар чизиқли корреляцияланган, яъни чизиқли боғланган дейилади. Табиийки, ўрганилаётган тасодифий ҳодисалар ўртасидаги боғланишлар ҳар хил: тўғри чизиқли ва эгри чизиқли шаклларда бўлиши мумкин.

⁴⁵Х.Беркинов, Иқтисодий масалаларда корреляцион-регрессион таҳлил моделлари татбиқи, ўқув-услубий қўлланма, Тошкент 2008

Корреляцион-регрессион таҳлил назарияси тажрибада кузатилган маълумотлардан фойдаланиб, қаралаётган икки ёки ундан кўп тасодифий омиллар орасидаги боғланишлар шаклини ва зичлигини аниқлашдан иборатдир.

Иқтисодий маълумотлар ҳар доим жадваллар шаклида тақдим этилади. Жадвалларда келтирилган сонли маълумотлар, одатда ўзаро очиқ (маълум) ёки (махфий) боғланишларга эгадир.

Очиқ турдаги боғланган кўрсаткичлар, масалан, режанинг бажарилиш фоизи, даражалар, тегишли салмоқлар, йнғиндида четланиш, ўсиш даражаси, индекслар ва ҳоказолар маълум формулалар ёрдамида оддиндан ҳисобланиши мумкин.

Иккинчи турдаги боғланишлар оддиндан маълум эмас. Лекин инсон мураккаб ҳодисаларни ва жараёнларни бошқариши учун уларга хос махфий боғланишларни тушунтира олиши ва башоратлаши керак. Шу сабабли мутахассислар кузатувлар ёрдамида махфий боғланишларни очишга ва уларни формулалар орқалиифодалашга, яъни ҳодисаларни ва жараёнларни математик тарзда моделлаштиришга интиломоқдалар. Шундан имкониятлардан бирини корреляцион-регрессион таҳлил тақдим этади.

Иқтисодчилар математик моделларни уч хил умумий мақсадда: тушунтириш, башоратлаш, бошқариш учун тузадилар ва фойдаланадилар.

Ҳозирги вақтда компьютердаги электрон жадвалларнинг корреляцион-регрессион таҳлил воситалари билан таъминланиши туфайли энг мураккаб гуруҳга тегишли, чуқур илмий ва шу сабабли кам фойдаланиладиган, деярли экзотик усуллардан бири бўлмиш корреляцион-регрессион таҳлил мутахассис учун кундалик, самарали ва оператив аналитик курулга айланди.

Корреляцион-регрессион таҳлил усулларида фонданиб, аналитиклар корреляция коэффиценти ёрдамида кўрсаткичлар ўртасидаги боғланишлар зичлигини ўлчамокда. Бунда ҳар хил турдаги (кучсиз, ўртача зичроқ, энг кучли ва ҳоказо) боғланишлар кузатилади. Агар боғланишлар ўта муҳим бўлса, унда мақсадга мувофиқ уларнинг регрессион модели тарзда математик ифодасини топиш ва моделнинг статистик қийматини баҳолаш лозим. Иқтисодиётда регрессия тенгламасининг қийматидан ўрганилаётган ҳодисани ёкикўрсаткични башоратлашда фойдаланилади. Шу сабабли регрессион таҳлил кузатувлар натижасида ҳосил қилинган маълумотлар ўртасидаги яширин боғланишларни очишда замонавий математик статистиканинг асосий усулидеб ҳисобланади.

Регрессион ҳисоблашлар ва энг яхши тенгламаларни танлаш - бу ҳар хил тармоқларда (маркетингда, савдо-сотиқда, тиббиётда, ишлаб чиқариш корхоналарининг фаолиятини оптимал моделлаштириш ва башоратлашда ваҳоказо) олиб борилаётган тадбиркорликда ва илмий тадқиқотларда бебаҳо, универсал курул ҳисобланади.

Маркетингда бир омилли ва тўплам регрессион моделлар кенг қўлланилади. Маркетингда оптимизацион ҳисоблашлар ҳамда трендларни

математик ва график моделлаштириш билан бир қаторда корреляцион-регрессион таҳлил энг муҳим усуллардан бири деб саналади.

Корреляцион-регрессион таҳлилнинг самарадорлиги кўпгина иқтисодий-ижтимоий муаммоларни ҳал қилишда муҳим рол ўйнайди. Бунда, энг аввало ўрганилаётган ҳодисалар (омиллар, кўрсаткичлар) ўртасидаги боғланиш ҳар томонлама синчиклаб таҳлил қилиниши лозим. Ҳақиқатдан ҳам боғланиш мавжуд бўлса, унда корреляцион-регрессион таҳлил усулидан фойдаланиб, реал аҳамиятга эга бўлган натижаларни олиш мумкин.

Корреляцион таҳлилнинг биричи вазифаси, корреляцион боғланиш шакллари, яъни регрессия функцияси кўринишларини (чизиқли, даражали, логарифмик, кўрсаткичли ва ҳоказолар) аниқлашдан иборат. Боғланиш шакллари танлаш регрессион таҳлил ва танланаётган функция ҳақидаги маълум башоратларни ишлаб чиқиш ҳамда таҳлил қилишдан бошланади.

Иқтисодий ҳодисалар ўртасидаги боғланишларнинг мураккаблиги туфайли уларни регрессион таҳлил ёрдамида моделлаштиришда боғланиш шакли моделини танлай олиш муҳим ҳисобланади.

Корреляцион таҳлилнинг иккинчи вазифаси ҳодисалар (ўзгарувчилар) ўртасидаги боғланиш зичлигини (кучини) аниқлашдан иборатдир. Бу корреляцион индекси $|R| \leq 1$ ва чизиқли корреляцион коэффициент $|r| \leq 1$ ларнинг сонли қийматларини ҳисоблаш йули билан текширилади. Агар $R=1$ ($r=1$) бўлса, унда ўрганилаётган омиллар ўртасида функционал боғланишлар мавжуд бўлади. Агар $R=0$ ($r=0$) бўлса, бу ҳолда омиллар ўзаро боғланмаган бўлади.

Боғланиш зичлиги R ва r ларнинг сонли қийматлари бўйича баҳолашда қуйидаги шартли таснифлаш қўлланилади:

- 0,1 дан 0,3 гача - кучсиз боғланиш;
- 0,3 дан 0,65 - ўртача зич боғланиш;
- 0,65 дан 0,80 - ўртачадан зичроқ боғланиш;
- 0,80 дан 0,99 - зич боғланиш.

Корреляцион индекс R жуфтли омиллар ўртасидаги боғланиш зичлигини баҳолашда қўлланилади. Чизиқли боғланишлар зичлигини аниқлашда корреляция коэффициентидан фойдаланиш мумкин. Корреляция коэффициентининг манфий қиймати ҳодисалар ўртасида тескари боғланиш мавжуд эканлигидан далолат беради.

Энди оддий корреляция ва регрессияни қарайлик. Иккита x ва y тасодиқий ўзгарувчилар ўртасидаги корреляция оддий (хусусий) корреляция дейилади. Хусусий корреляция усули билан таҳлил қилишдан мақсад, икки ўзгарувчи (ҳодиса) ўртасидаги боғланишнинг мавжудлиги ва зичлигини аниқлашдан иборат.

Фараз қилайлик, иккита тасодиқий: боғлиқмас ўзгарувчи x ва боғлиқ, ўзгарувчи y - натижавий кўрсаткич бир хил n ҳажмли (n - кузатувлар сони)

миқдорий қийматларидан тузилган танланматупламлари жадвали билан берилган бўлсин:

X	x_1	x_2	$\dots$	x_n
Y	y_1	y_2	$\dots$	y_n

(2.1)

Ушбу жадвалдаги қийматлардан тузилган $(x_1, y_1), (x_2, y_2), \dots (x_n, y_n)$ нуқталарни текисликда координаталар тизимида ясаб, тарқоқлик диаграммаси ҳосил қилинади.

x ва y тасодифий ўзгарувчиларнинг биргаликда тақсимооти (корреляцион боғланиши) қуйидаги параметрлар билан тасвирланади:

1. Тақсимоот маркази ($M(x), M(y)$) вазиятини аниқловчи x ва y тасодифий миқдорларнинг математик кутилмалари (ўртача қийматлари):

$$\begin{cases} M(x) = \bar{x} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n x_i \\ M(y) = \bar{y} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n y_i \end{cases} \quad (2.2)$$

2. Марказга нисбатан тақсимоот тарқоқлигини аниқловчи) ва а\ дисперсиялар:

$$\begin{cases} \sigma_x^2 = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2 \\ \sigma_y^2 = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2 \end{cases} \quad (2.3)$$

3. (2.1) маълумотлар тўплами билан берилган иккита x ва y тасодифий миқдорлар ўртасидаги статистик боғланишлар даражасини ифода қилувчи ковариация (корреляцион момент) коэффиценти:

$$\text{cov}(x, y) = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (x_i - M(x))(y_i - M(y)) \quad (2.4)$$

Агар x тасодифий миқдорнинг катта қийматлари y тасодифий миқдорнинг катта қийматларига мос келса, яъни улар орасида тўғридан-тўғриўзаро зич боғлиқлик мавжуд бўлса, унда ковариациянинг мусбат қиймати кузатилади.

3.7. Кобба-Дуглас функцияси асосида макроиқтисодий кўрсаткичларни таҳлил қилиш

Америкалик иқтисодчи олимлар П. Дуглас ва Д. Кобба тадқиқотида статистик маълумотлар асосида, қайта ишлаш саноатидаги ишлаб чиқарилган маҳсулотга унга таъсир этувчи капитал ва меҳнат харажатларининг боғланишини акс эттирувчи математик моделни топиш масаласи ҳал қилинган⁴⁶.

Статистик маълумотларга асосланган ҳолда, улар ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми Y , асосий капитал ҳажми K ва меҳнат харажатлари L орасидаги боғланишни ушбу

$$Y = \alpha K^\alpha L^\beta$$

⁴⁶Х.Беркинов ва бошқалар. Иқтисодий масалаларда корреляцион-регрессион таҳлил моделлари татбиқи. Ўқув-услубий қўлланма. Тошкент “Иқтисод-молия” 2008.

кўринишда таклиф этганлар. Бу ерда $a > 0$, $\alpha, \beta > 0, \alpha + \beta = 1$, α, β параметрларнинг сонли қийматларини Y, K ва L нинг ўрганилаётган йиллар мобайнида кузатишган қийматлари бўйича ЭКК усули ёрдамида топилиб,

$$Y = 1,01 \cdot K^{0,25} L^{0,75}$$

эканлиги аниқланган. Ушбу топилган муносабатнинг амалдаги боғланишдан катта фарққилмаслиги текширилган.

Ҳозирги вақтда Кобба-Дуглас тадқиқотида асосланган ҳолда, иқтисодий жараёнларни математик моделлаштиришда муҳим рол ўйновчи ажойиб ишлаб чиқариш функциялари назарияси яратилган.

Макроиқтисодий тадқиқотларда (2.1) кўринишдаги даражали функциялар кенг қўлланилади. Ишлаб чиқариш саноатининг ривожланиши қонуниятларини башоратлашда, кузатувлар натижасида тузилган статистик маълумотларга асосланган ҳолда: икки омилли ишлаб чиқариш функцияси (2.1) кўринишда изланади. Бунда номаълум параметрлар a, α, β нинг сонли қийматларини ЭКК усули билан топилади. Масалани соддалаштириш учун (2.1) нинг ҳар икки томонларини логарифмлаб, ҳосил қиламиз:

$$\ln Y = \ln a + \alpha \ln K + \beta \ln L$$

Агар $\ln Y = Z$, $\ln a = a_0$, $\ln K = x_1$, $\ln L = x_2$ деб белгиласак, (2.2) қуйидаги чизикли функция кўринишга келади:

$$Z = a_0 + \alpha x_1 + \beta x_2$$

Энди a_0, α, β ни топиш учун ЭКК усулини қўлласак, улар жадвалда берилган маълумотлар асосида (2.3) тенгламалар тизими бўйича аниқланади. Икки омилли $Y = F(K, L)$ ($K > 0$, $L > 0$) ишлаб чиқариш функциясининг K ва L ўзгарувчилар бўйича биринчи тартибли хусусий ҳосилалари қуйидагича ифодаланади:

$$\begin{cases} \frac{\partial Y}{\partial K} = \alpha \cdot \frac{Y}{K}, \\ \frac{\partial Y}{\partial L} = \beta \cdot \frac{Y}{L}. \end{cases}$$

Кобба-Дуглас ишлаб чиқариш функцияси учун эластиклик коэффициентлари қуйидагича қийматларга тенг:

$$\begin{cases} \varepsilon_K = \frac{\partial Y}{\partial K} \cdot \frac{Y}{K} = \left(\alpha \cdot \frac{Y}{K} \right) \cdot \frac{Y}{K} = \alpha, \\ \varepsilon_L = \frac{\partial Y}{\partial L} \cdot \frac{Y}{L} = \left(\beta \cdot \frac{Y}{L} \right) \cdot \frac{Y}{L} = \beta, \\ \varepsilon_K + \varepsilon_L \leq 1. \end{cases}$$

Маълумки, ушбу тенглама

$$\Phi(X, Y) = C \quad (2.5)$$

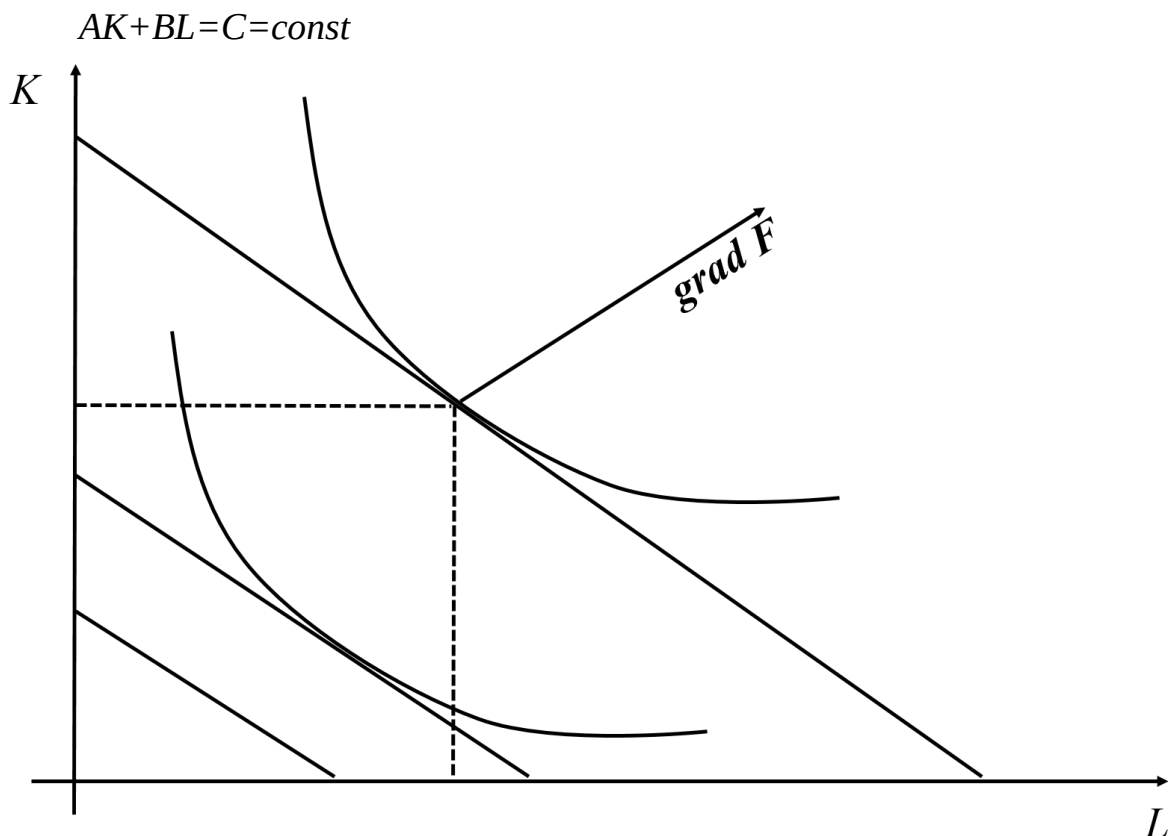
XOY текисликда бир C параметрли эгри чизиклар оиласини ифодалайди. C га ҳар хил $C_1, C_2, \dots, C_n$ қийматлар бериб, ҳар хил эгри чизиклар ҳосил қилинади.

Ушбу маълумотга асосланиб, (2.1) Кобба-Дуглас ишлаб чиқариш функциясида

$$\alpha \cdot K^\alpha \cdot L^\beta = X = \text{const}$$

деб фараз қилсак, унда геометрик жиҳатдан текисликда координаталар тизимида изокванталар (доимий Х-ялпи маҳсулотлар чизиғи) деб аталувчи эгри чизиқлар оиласини ҳосил қиламиз (4-шакл).

Изокосталар (С лар учуй доимий харажатлар чизиғи) деб аталувчи тўғри чизиқлар қуйидаги тенглама билан ифодаланади (4-шакл):

4-шакл

$Y = F(K, L)$ функциянинг максимал қиймати вектор - $\text{grad } F$ бўйича йўналган. Вектор градиент ва унинг сонли қиймати қуйидаги формулалар билан ифодаланади:

$$\text{grad} F = \frac{\partial F}{\partial K} \cdot i + \frac{\partial F}{\partial L} \cdot j$$

Градиентнинг сон қиймати

$$|\text{grad} F| = \sqrt{\left(\frac{\partial F}{\partial K}\right)^2 + \left(\frac{\partial F}{\partial L}\right)^2}$$

Масалада қуйидаги маълумотлар берилган:

N	$x_1 = 1nK$	$x_2 = 1nL$	$Z = 1nY$
1	6,1	5,7	2,9
2	6,3	5,9	2,8
3	6,4	6,1	3,1
4	6,5	6,1	3,3
5	6,6	6,0	3,3
6	6,8	6,0	3,1

7	7,0	6,2	3,2
8	7,1	6,3	3,5
9	6,9	6,1	3,6
10	7,1	6,5	3,7
11	7,3	6,5	3,9
12	7,5	6,8	4,0
13	7,5	6,9	4,0
14	7,6	7,0	4,1
15	7,7	7,0	4,2
Σ	105,3	95,3	47

Аниқлансин:

- ишлаб чиқариш функциясининг кўриниши;
- эластиклик коэффициентлари.

Ечиш. Номалум ишлаб чиқариш функциясини $Y = aK^{\alpha}L^{\beta}$ кўринишида қидирамиз ва (2.3) чизикли функция $Z = a_0 + \alpha x_1 + \beta x_2$ - дан фойдаланамиз. Номалум параметрлар $a_0 = \ln a$, α , β ни топиш учун (4.12) тенгламалар тизимини тузамиз. Масалада:

$$\begin{aligned}\Sigma 1nK &= 105,3; \Sigma 1nL = 95,3; \Sigma 1nY = 47, \\ \Sigma 1n^2K &= 730,18; \Sigma 1n^2L = 612,41; \Sigma 1nK1nL = 644,7, \\ \Sigma 1nK1nY &= 370,01; \Sigma 1nL1nY = 337,64; \Sigma 1n^2Y = 269,05.\end{aligned}$$

Ушбу қийматларни (2.5) тенгламага қўйиб, ҳосил қиламиз:

$$\begin{cases} 15a_0 + 105,3\alpha + 95,3\beta = 47, \\ 105,3a_0 + 730,18\alpha + 644,7\beta = 370,01 \\ 95,3a_0 + 644,7\alpha + 612,41\beta = 337,64. \end{cases}$$

Ушбу тенгламалар тизимини ечиб, топамиз:

$$a_0 = 0,908; \alpha = 0,64; \beta = 0,48;$$

$$1na = a_0; a = e^{a_0} = e^{0,908} \approx 2,72.$$

Энди (2.2) формуладан фойдаланамиз:

$$1nY = 1na + \alpha 1nK + \beta 1nL$$

ёки

$$1nY = 1n0,908 + 0,641nK + 0,481nL.$$

Бу ердан потенциаллаш усулига асосан исталган ишлаб чиқариш функциясини ҳосил қиламиз:

$$Y = 2.72K^{0,64}L^{0,48}.$$

Эластиклик коэффициентларини (2.5) формула бўйича топамиз:

$$\Theta_K = \alpha = 0,64; \Theta_L = \beta = 0,48.$$

Назорат ва муҳокама учун саволлар:

1. Макроиктисодий таҳлил моделларига қандай талаблар қўйилади?
2. Макроиктисодий таҳлил моделларининг қандай турлари мавжуд?
3. Тармоқлараро баланс нима? Уни тузишда қанақа талаблар мавжуд?
4. Тармоқлараро баланс неча қисмдан иборат?

5. Кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқариш деганда нимани тушунаси?
6. Динамик тармоқлараро баланс макроиқтисодий таҳлилда қандай қўлланилади?

Таянч сўз ва иборалар

Макроиқтисодий таҳлил моделларининг классификацияси. Эконометрик моделлар. Макроиқтисодий моделлар. Иқтисодий ривожлантириш моделлари. Тармоқлараро динамик баланс модели. Тармоқлар ва ҳудудлар ривожланишидаги иқтисодий моделлар. Тармоқлараро балансда саноат, капитал қўйилмалар, меҳнат ресурслари баланси. Тармоқлар орасидаги ўзаро боғлиқликлар. Ҳисобга олинган давр учун қатор йилларда маҳсулот ишлаб чиқарилиши ва тақсимланиши кўрсаткичларини ҳисоблаш. Макроиқтисодий таҳлилни мукаммалаштиришнинг муҳим йўналишлари. Иқтисодий ўсишнинг асосий параметрларини макроиқтисодий таҳлил қилишда верификацион-статистик ёндашиш. Динамик вақт қатори маълумотларидан максимал фойдаланишга асосланган ҳолда уларнинг ҳақиқий иқтисодий жараёнлар билан мосланган чизикли ва чизиксиз типдаги кўп омилли моделлари. Таркибий моделлар. Маҳсулот хом ашё номенклатурасига асосланган моделлар. Маҳсулот талабига кўра икки ёки ундан ортиқ моделлар, тармоқли ва оптимал режалаштириш моделлари. Миллий даромадни тақсимлаш моделлари. Аҳоли турмуш даражаси модели. Истеъмол таркиби модели. Экошиёсат модели. Иш ҳақи ва даромадларни ҳисоблайдиган моделлар.

Боб бўйича хулосалар.

Модель макроиқтисодий таҳлилнинг, тадқиқот қилинаётган жараёнларни илмий жиҳатдан билиш дастаклардан бири ҳисобланади.

Иқтисодий-ижтимоий жараёнлар ривожланишининг қонуниятларини ўрганиш воситаси иқтисодий-математик модели ҳисобланади. Иқтисодий-математик модели ўз моҳиятига кўра иқтисодий тизимни ҳосил қилувчи элементларининг асосий ўзаро алоқасини изоҳлаб берувчи расмийлашган нисбатлар тизимини ифодалайди.

Эконометрик моделларнинг ўзгарувчан кўрсаткичлари экзоген (ташқи) ва эндоген (ички) моделларга бўлинади. Тармоқлараро моделлар мажмуаси йириклашган динамик ва кенгайтирилган табиий-қийматли моделларни ўзи ичига олади.

Иқтисодий-математик модели масалан қуйидагича ифодаланилиши мумкин $Z = aX$. Бу модел мисол тариқасида у ёки бу буюмни тайёрлаш учун талаб қилинадиган материалларга бўлган талабларини аниқлашда қўлланилиши мумкин.

Тармоқлараро баланс моделлари иқтисодий ва унинг тармоқларини макроиқтисодий таҳлилни таъминлаш, уларни миқдорий боғлиқлигини таъминлаш, иқтисодий таҳлил қилиш ва шулар асосида

прогнозлаштириш ҳамда режалаштириш учун асосий воситалардан бўлиб ҳисобланади.

Боб бўйича тестлар

1. “Модель” сўзи қандай маънони англатади?

- А) олдиндан айтиш;
- Б) *намуна;
- В) қўшин тортиш;
- Г) тўғри жавоб йўқ

2. Иқтисодий ўсиш моделларининг мақсади – бу ...

- А) *ишлаб чиқариш динамикаси ва ҳажми ўртасидаги алоқаларни ўрганишдан иборат;
- Б) бозор ва маҳсулот етказиб берувчилар ўртасидаги алоқаларни ўрнатишдан иборат;
- В) асосий ва айланма маблағларнинг мутаносиблиги;
- Г) тўғри жавоб йўқ.

3. Иқтисодий ўсиш моделларини 2 та йирик қайси гуруҳларга бўлиш мумкин

- А) неоклассик ва либералистик
- Б) либералистик ва неолибералистик
- В) *неокейнсча ва неоклассик
- Г) неокейнсча ва либералистик

4. Ўзгарувчан макроиқтисодий моделлар қандай турга бўлинади?

- А) чизикли ва ночизикли
- Б) Омилли ва таркибий
- В) *эгзоген ва эндоген
- Г) Ҳамма жавоб тўғри

5. Янги иқтисодий ўсиш назарияларида классик Кобба-Дуглас ва Солоу моделлари қандай омил билан тўлдирилади?

- А) капитал омили
- Б) меҳнат омили
- В) *инвестиция омили
- Г) билим омили

6. R&D сектори моделлари қандай функция ҳисобланади ?

- А) капитал ишлаб чиқариш функцияси
- Б) меҳнатни ишлаб чиқариш функцияси
- В) *янги билимларни ишлаб чиқариш функцияси
- Г) ресурс ишлаб чиқариш функцияси

7. Тармоқлараро баланснинг 1-квантантида нима акс эттирилади?

- А) *тармоқлар ўртасидаги ишлаб чиқариш боғланишлари ва пропорцияларини
- Б) барча моддий ишлаб чиқариш тармоқларининг сўнгги маҳсулоти кўринади
- В) миллий даромадни ҳарактерлайди, фақат бунда унинг қиймати таркиби яъни барча тармоқларда меҳнатга тўланган ҳақ ва соф даромад йиғиндиси сифатида қаралади
- Г) ерда миллий даромаднинг сўнгги тақсимланиши ва фойдаланиши ўз аксини топади

8. Тармоқлараро баланснинг 2-квadrантида нима акс эттирилади?

- А) тармоқлар ўртасидаги ишлаб чиқариш боғланишлари ва пропорцияларини
- Б) *барча моддий ишлаб чиқариш тармоқларининг сўнгги маҳсулоти кўринади
- В) миллий даромадни ҳарактерлайди, фақат бунда унинг қиймати таркиби яъни барча тармоқларда меҳнатга тўланган ҳақ ва соф даромад йиғиндиси сифатида қаралади
- Г) ерда миллий даромаднинг сўнгги тақсимланиши ва фойдаланиши ўз аксини топади

9. Тармоқлараро баланснинг 3-квadrантида нима акс эттирилади?

- А) тармоқлар ўртасидаги ишлаб чиқариш боғланишлари ва пропорцияларини
- Б) барча моддий ишлаб чиқариш тармоқларининг сўнгги маҳсулоти кўринади
- В) *миллий даромадни ҳарактерлайди, фақат бунда унинг қиймати таркиби яъни барча тармоқларда меҳнатга тўланган ҳақ ва соф даромад йиғиндиси сифатида қаралади
- Г) ерда миллий даромаднинг сўнгги тақсимланиши ва фойдаланиши ўз аксини топади

10. Тармоқлараро баланснинг 4-квadrантида нима акс эттирилади?

- А) тармоқлар ўртасидаги ишлаб чиқариш боғланишлари ва пропорцияларини
- Б) барча моддий ишлаб чиқариш тармоқларининг сўнгги маҳсулоти кўринади
- В) миллий даромадни ҳарактерлайди, фақат бунда унинг қиймати таркиби яъни барча тармоқларда меҳнатга тўланган ҳақ ва соф даромад йиғиндиси сифатида қаралади
- Г) *ерда миллий даромаднинг сўнгги тақсимланиши ва фойдаланиши ўз аксини топади

4-боб. МАКРОИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛДАМИЛЛИЙ ҲИСОБЛАР ТИЗИМИ, АХБОРОТБАЗАСИ СИФАТИДА.

РЕЖА:

- 4.1. Ўзбекистон Республикаси давлат бошқарувида рақамли иқтисодиёт, электрон ҳукумат ҳамда ахборот тизимлари**
- 4.2. Ижтимоий-иқтисодий ахборотларнинг шаклланиши ва уларнинг турлари**
- 4.3. Макроиқтисодий кўрсаткичлар ахборот объекти сифатида**
- 4.4. Макроиқтисодий таҳлилда ахборот технологиялардан фойдаланиш йўналишлари.**

4.1. Ўзбекистон Республикаси давлат бошқарувида рақамли иқтисодиёт, электрон ҳукумат ҳамда ахборот тизимлари

Мамлакатимизда маъмурий тартиботлардан ўтишни соддалаштириш, аҳоли турмуши сифатини ошириш, инвестиция ва ишбилармонлик муҳитини яхшилашга қаратилган электрон ҳукуматни, шу жумладан давлат хизматларини кўрсатиш тизимини модернизация қилиш ва ривожлантириш борасида изчил чоралар кўрилмоқда.

Шу билан бирга, рақамлаштиришни таъминлашга ва рақамли иқтисодиётга ўтишга тўсқинлик қилаётган қатор ҳал қилинмаган муаммо ва камчиликлар сақланиб қолинмоқда.

Хусусан, давлат ахборот тизимларини ривожлантиришнинг ягона принциплари ишлаб чиқилмаган, ушбу соҳадаги тадбирлар эса ўзаро ва бошқа ахборот тизимлари билан узвий боғланмаган ҳолда амалга оширилмоқда.

«Электрон ҳукумат» тизими инфратузилмаси лозим даражада ривожланмаяпти, бу давлат хизматларини кўрсатишда ва идоралараро электрон ҳамкорлик қилишда замонавий ахборот-коммуникация технологияларини кенг қўллашга ўз таъсирини кўрсатмоқда.

«Электрон ҳукумат» тизимини жорий этишда таъсирчан мувофиқлаштирув ва ягона технологик ёндашувнинг мавжуд эмаслиги ресурсларнинг ноқилона фойдаланилишига олиб келмоқда ҳамда тадбирларнинг самарадорлигини пасайтирмоқда.

Рақамли иқтисодиётни ривожлантириш, «Электрон ҳукумат» тизимининг жорий этилишини таъминлаш, аҳоли, бизнес ва давлат ўртасида самарали ўзаро ҳамкорликни йўлга қўйиш учун қўшимча шарт-шароит яратиш мақсадида, шунингдек, 2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясига мувофиқ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасида рақамли иқтисодиётни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» 2018 йил 3 июлдаги ПҚ-3832-сон қарорига мувофиқ Ўзбекистон

Республикаси Президенти ҳузуридаги Лойиҳа бошқаруви миллий агентлиги (кейинги ўринларда — Агентлик) рақамли иқтисодиётни жорий этиш ва ривожлантириш соҳасида ваколатли орган этиб белгиланганлиги маълумот учун қабул қилинди⁴⁷.

2. «Электрон ҳукумат» тизимини жорий этиш рақамли иқтисодиётнинг ажралмас таркибий қисми ҳисобланади;

Агентлик электрон ҳукумат соҳасидаги ҳамда давлат бошқарувида ахборот тизимларини жорий этишда ваколатли орган ҳисобланади, ушбу соҳада ягона давлат сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш ҳамда давлат органлари ва ташкилотларининг фаолиятини мувофиқлаштириш учун масъулдир;

Агентликнинг электрон ҳукумат соҳасида, шунингдек, давлат бошқарувида ахборот тизимларини жорий этиш бўйича ўз ваколати доирасида қабул қилган қарорлари ижросини таъминлаш республиканинг барча вазирликлари, идоралари ва ташкилотлари учун мажбурий ҳисобланади;

давлат бошқарувида ахборот тизимлари, ресурслари ва бошқа дастурий маҳсулотларини яратиш ва жорий этиш бўйича лойиҳалар, шунингдек, бундай лойиҳаларни амалга оширишни назарда тутадиган норматив-ҳукукий ҳужжатлар лойиҳалари Агентликда экспертизадан ўтказилиши шарт;

Агентлик рақамли иқтисодиётни жорий этиш бўйича вазифаларни амалга ошириш доирасида халқаро молиявий институтлар ва хорижий ҳукумат молиявий ташкилотлар билан бевосита ўзаро ҳамкорлик қилиш ҳукуқига эга.

3. Ўзбекистон Республикаси Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги манфаатдор идоралар билан биргаликда:

ҳозирги кунда «Электрон ҳукумат» тизими доирасида амалга оширилаётган идоралараро ва идоравий ахборот тизимлари, маълумотлар базалари, дастурий маҳсулотларни яратиш ва жорий этиш лойиҳаларининг ҳамда ахборот-коммуникация соҳасидаги бошқа лойиҳаларнинг амалга оширилиши ва молиялаштирилишини тўхтатиб қўйди;

бир ой муддатда лойиҳалар тўлиқ хатловдан ўтказилади ва якуний натижалари бўйича Агентликка ахборот киритилади.

4. Агентлик:

а) амалга оширилаётган лойиҳаларнинг танқидий кўриб чиқилишини ҳамда мақсадга мувофиқ, долзарб, республикада рақамли иқтисодиётни ривожлантириш мақсад ва вазифаларига мос келадиган лойиҳаларнинг давом эттирилишини таъминлайди;

б) қуйидагиларни назарда тутадиган «Электрон ҳукумат» тизимини ривожлантириш концепцияси лойиҳасининг ишлаб чиқилиши ва

⁴⁷ www.lex.uz

Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрациясига киритилишини таъминлайди:

электрон ҳукуматнинг давлат, аҳоли ва бизнеснинг самарали ўзаро ҳамкорлигини, шунингдек, жаҳоннинг рақамли маконига интеграциялашувини таъминлаш бўйича ягона миллий тизим сифатидаги мақсадли аҳамиятини белгилашни;

«Электрон ҳукумат» тизимининг таркиби ва тузилмасини, уни яратиш шартлари ва архитектурасининг концептуал асосларини, жумладан ташкилий, функционал, техник тузилмасини, шунингдек, асосий рақамли активлар рўйхатини аниқ белгилашни;

электрон ҳукуматни яратишнинг асосий принциплари ва функционал вазифаларини, электрон ҳукумат имкониятларидан фойдаланган ҳолда рақамли трансформацияга эришишнинг аниқ кўрсаткич ва индикаторларини белгилашни;

электрон ҳукуматни яратишнинг ҳукуқий ва ташкилий-техник чораларини, жумладан рақамли трансформация жараёнларини тадқиқ этиш методологиясига, уларнинг ўзаро мувофиқлигига, ахборот соҳасида биргаликдаги ҳамкорлик, маълумотлар алмашиш протоколлари ва форматининг ўзаро мослигига доир талабларни белгилашни;

шахсий маълумотларни ҳимоя қилиш бўйича талабларни ҳисобга олган ҳолда ахборотни йиғиш, қайта ишлаш, тўплаш, сақлаш ва узатишда ахборот хавфсизлигини таъминлашни;

«Электрон ҳукумат» тизимини яратиш ва жорий этиш бўйича лойиҳани амалга ошириш механизмлари ва босқичларини назарда тутишни;

«Электрон ҳукумат» тизимини жорий этишда унинг самарадорлиги ва шаффофлигини оширишни таъминлайдиган, жумладан лойиҳалар бўйича ягона миллий дистрибьюторни ташкил этиш орқали яхлит жараённи (ишлаб чиқиш, лойиҳалаштириш, келишиш, лойиҳалар бўйича товарлар, ишлар, хизматлар харид қилиш, шунингдек, уларни фойдаланишга топширишнинг ягона тизимини) барпо этишни;

Агентлик негизида бошланғич лойиҳа сифатида электрон рақамли имзо инфратузилмасининг намунавий элементини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этишни назарда тутди.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Рақамли иқтисодиётни ривожлантириш мақсадида рақамли инфратузилмани янада модернизация қилиш чора-тадбирлари тўғрисида» 2018 йил 21 ноябрдаги ПҚ-4022-сон қарорига мувофиқ Агентлик томонидан «Рақамли ишонч» рақамли иқтисодиётни ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш жамғармаси билан биргаликда барча давлат хизматлари фақатгина операторнинг маълумотларни қайта ишлаш марказлари орқали кўрсатилишини таъминлашни назарда тутадиган 2019 — 2021 йилларда «Universal Mobile Systems» МЧЖни ривожлантириш Концепцияси ишлаб чиқилмоқда⁴⁸.

⁴⁸ www.lex.uz

Агентлик манфаатдор идоралар билан биргаликда маълумотларга ишлов бериш марказларига бўлган эҳтиёж ва уларнинг жойлашуви тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрациясига таклифлар киритади.

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Инновацион лойиҳаларни амалга ошириш ва идоравий ахборот тизимларини жадал интеграциялашувининг ташкилий чора-тадбирлари тўғрисида» 2018 йил 18 апрелдаги ПҚ-3673-сон қарорига мувофиқ Агентлик томонидан алоқанинг, шу жумладан, хорижда бўлиш вақтида, махфийлиги, тезкорлиги, хавфсизлиги ва телекоммуникация хизматларига сарфланадиган бюджет маблағларининг тежалишини таъминлайдиган ҳукумат мобиль алоқаси тизимини ишга тушириш, синаш ва ундан тажриба тариқасида фойдаланиш ишлари бажарилди⁴⁹.

Ушбу тизим давлат органлари, ташкилотлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, Ўзбекистон Республикасининг хориждаги дипломатик ваколатхоналари ходимлари учун ўз хизмат вазифаларини бажаришда фойдаланилиши мажбурий ҳисобланади.

7. Агентлик Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги ва Ташқи ишлар вазирлиги билан биргаликда икки ой муддатда давлат органлари, ташкилотлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, Ўзбекистон Республикасининг хориждаги дипломатик ваколатхоналарининг ўз хизмат вазифаларини бажаришда тизимдан фойдаланиши мажбурий бўлган ходимлари рўйхатини Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрациясига киритади.

8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасида лойиҳа бошқаруви тизимини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида» 2017 йил 24 июлдаги ПФ-5120-сон Фармонига мувофиқ яратиладиган Лойиҳа бошқарувининг ягона миллий ахборот тизими Агентлик томонидан тасдиқланадиган рўйхат бўйича ушбу тизимнинг барча иштирокчилари томонидан фойдаланилиши мажбурий ҳисобланади⁵⁰.

Рўйхатга киритилган вазирлик ва идоралар ҳуқуқ эгаларининг тегишли лицензияларисиз дастурий маҳсулотлардан фойдаланишга йўл қўймасдан, маълумотларнинг белгиланган протокол бўйича платформа форматида тақдим этилиши ва тизимга киритилишини таъминлайди.

9. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги:

Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг алоқа билан таъминлашга 2018 йилги ва 2019 йилга мўлжалланган харажатлари тўғрисида вазирлик ва идоралар кесимидаги ахборотни агентликка тақдим этади;

ушбу Фармондан келиб чиққан ҳолда Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг халқаро алоқа учун 2019 йилга мўлжалланган харажатларининг қайта кўриб чиқилишини таъминлайди;

⁴⁹ www.lex.uz

⁵⁰ www.lex.uz

хар йили Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети параметрларида ушбу Фармонни амалга ошириш доирасидаги тадбирларни молиялаштиришга маблағ ажратилишини назарда тутмоқда.

10. Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги Агентлик билан биргаликда:

бир ҳафта муддатда — «Электрон ҳукумат» тизимидан фойдаланиш мақсадида фойдаланувчиларнинг мажбурий тартибда идентификация қилинишини назарда тутган ҳолда Интернет тармоғидан симсиз фойдаланиш бўйича оммавий нуқталар тўғрисидаги низом лойиҳасини;

бир ой муддатда — ушбу Фармон талабларини ҳисобга олган ҳолда Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлигининг электрон ҳукумат соҳасидаги ваколатларини, шунингдек, унинг тузилмасини қайта кўриб чиқиш бўйича таклифларни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига киритади.

11. Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитаси икки ой муддатда «Электрон ҳукумат» тизимини жорий этиш доирасида товарлар киритиш учун алоҳида божхона омбори ташкил этилишини таъминлайди.

12. Агентлик Адлия вазирлиги ва бошқа манфаатдор идоралар билан биргаликда икки ой муддатда қонун ҳужжатларига ушбу Фармондан келиб чиқадиган ўзгартириш ва қўшимчалар тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига таклифлар киритади.

4.2. Ижтимоий-иқтисодий ахборотларнинг шаклланиши ва уларнинг турлари

Макроиктисодий таҳлилнинг асосий соҳаси — мамлакатда ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажми, инфляция суръатлари, ишсизлик даражаси, тўлов баланси сальдоси, айирбошлаш курси каби макроиктисодий кўрсаткичлар.

Макроиктисодий таҳлилнинг мақсади — умумий кўрсаткичлар маълумотларининг ўзгаришини изоҳлаш ва давлат органларига ҳамда жамоат ташкилотларига иқтисодий вазифаларни ҳал этишда ва иқтисодий вазиятдаги кутилмаган ўзгаришларга муносабат билдиришда йўл кўрсатишдан иборат.

Қуйида энг муҳим макроиктисодий кўрсаткичларни ва улар ўртасидаги ўзаро боғлиқликнинг асосий турларини, шунингдек, бозор ва ўтиш иқтисодиётига эга бўлган мамлакатларда инфляция, бандлик, ишсизлик, реал иш ҳақи даражасини ўлчаш ва таҳлил қилиш усулларини кўриб чиқамиз. Ушбулар эса айтилган пайтда ахборот объектлари ҳисобланади⁵¹.

Миллий иқтисодиёт ўзаро боғлиқ секторлар ва тармоқларнинг мураккаб йиғиндисини ўзида намоён этади. Унинг энг муҳим тавсифлари - товарлар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш ҳажми,

⁵¹ Н.М.Махмудов. Макроиктисодий таҳлил ва прогнозлаш фанидан ўқув услубий мажмуа. Т., ТДИУ, 2017 йил.

инфляция ва иқтисодий ўсиш суръатлари, бандлик, ишсизлик ва даромад даражалари. Ушбу макроиқтисодий кўрсаткичлар, уларнинг ўзгариши ҳақидаги ахборот миллий ҳисоб варақлар тизимида тўлиқ акс эттирилган. Макроқўрсаткичлар таҳлил учун асосий ахборот объекти ҳисобланади.

Макроиқтисодий таҳлил жараёнида турли хил ахборотлар ҳамда маълумотлардан фойдаланиш зарур бўлади. Уларнинг тўғри, аниқ, ишончли бўлиши ҳамда ўз вақтида олиниши таҳлил натижаларининг самарадорлигини оширади.

Ички ва ташқи фойдаланувчилар учун муайян шакл ва мазмунга эга иқтисодий ҳодиса, воқеа ва ҳўжалик жараёнларини қайд этиш ёки қайта ҳисоблаб тегишли манбаларда дарак ёки кўрсаткич кўринишида акс эттириш макроиқтисодий таҳлил учун маълумотлар ҳисобланади.

Макроиқтисодий таҳлилда фойдаланувчиларга узатиладиган хабар тавсифига эга маълумотлар ёки уларнинг тўплами ахборот тушунчасини беради.

Таҳлил учун керакли бўлган маълумотлар ҳамда ахборотларни мазмунига қараб қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

- иқтисодий маълумотлар;
- ҳуқуқий-меъёрий маълумотлар;
- илмий-техник маълумотлар;
- табиий-экологик маълумотлар;
- бенчмаркинг маълумотлари;
- бошқа маълумотлар.

Иқтисодий маълумотлар кўлами кенглиги жиҳатидан икки йирик гуруҳга бўлинади. Биринчиси – ички иқтисодий маълумотлар. Уларни бизнес-режа, ҳисоб тизими, бюджет ҳисоб-китоблари, корхона дастури маълумотлари, турли хил технологик маълумотлар ва шу кабилар ташкил этади. Иккинчиси – ташқи иқтисодий маълумотлар. Мисол учун, товар-хомашё бозоридаги маълумотлар, қимматли қоғозлар бозоридаги маълумотлар, рақобатдош корхона маълумотлари, тармоқдаги ўртача кўрсаткичлар ва шу кабилар. Бу манбалар таҳлилда энг кўп фойдаланилади.

Ҳукукий-меъёрий маълумотлар халқаро ва мамлакатда амал қилаётган барча қонунлар, ҳукумат қарорлари, меъёрий ҳужжатлар ҳамда актларда расмийлаштирилган ахборотлар, корхона паспорти, устави, корхона аъзо бўлган турли уюшмалардаги шартномалар ва шу кабилардан иборат бўлади.

Илмий-техник маълумотлар эса энг янги тараққиёт, илм-фандаги ўзгаришлар, фан ва техника ютуқларини ўзида мужассам этган ахборотлардир. Бу ахборотлар таҳлил учун муҳим аҳамият касб этади.

Табиий-экологик маълумотлар табиат, ер, сув, ҳаво, иқлим ва бошқа экологик омилларни мужассамлаштирган ахборотлардан иборат бўлади.

Бенчмаркинг маълумотлари рўй бериши мумкин бўлган, бироқ эҳтимолий маълумотлардир. Мазкур маълумотлар барча маълумот ва ахборотларни қайта ишлаш йўли билан ёки воқеалар ривожини билан эвристик усулда шакллантирилади.

Бошқа маълумотларга эса, иқтисодий, ҳукукий, илмий-техникавий, табиий-экологик, бенчмаркинг каби манбаларда акс этмаган маълумотлар тушунилиб, уларга оммавий-ахборот воситалари, газета ва журналлардаги, радио ва телевидениедаги келтирилган ахборотлар киради.

Турли ахборот ва маълумотларни таҳлил жараёнларида қўллаш натижаларнинг мазмунини бойитишга, бошқарув қарорларининг ҳолисона бўлишига асос саналади.

Иқтисодий ахборотлар бошқа турдаги ахборотлардан қуйидаги жиҳатлари билан ажралиб туради:

1) Ҳужжатлашганлиги. Барча иқтисодий ҳодиса ва жараёнлар содир бўлиши билан тегишли бошланғич ҳужжатларда қайд этилади ҳамда ахборот сифатида расмийлашади.

2) Турли хил бўлиши. Ҳодиса ва воқеалар кўп манбаларда қайд этилиши, ҳажми, мазмуни, шакли жиҳатидан бир-биридан фарқланади.

3) Оммавийлиги ва ҳажмининг кенглиги. Кўпгина иқтисодий ахборотлар тегишли шаклга эга бўлганлиги, ҳисобот шакллариининг юқори органлар томонидан тасдиқланганлиги уларни тушунишни, билишни осонлаштиради.

4) Давр оралиғида такрорланиб туриши. Тасдиқланган меъёрий ҳужжатлар мунтазам тўлғазилиб тегишли юқори ташкилотларга белгиланган даврда топширилади. Ҳисобот даврлари – чораклар, ярим ҳамда йиллик муддатларга бўлиниб ахборотлар тузилади.

5) Қонунлашганлиги ва чегараланганлиги. Барча юқори органга топшириладиган ёки очик эълон қилинадиган иқтисодий ахборотлар давлат ташкилотлари, молия вазирлиги, иқтисодиёт вазирлиги ва солиқ қўмитаси томонидан тасдиқланган талаб ҳамда шаклларга асосланиб тузилади. Бозор муносабатларида корхоналар учун муҳим саналган айрим маълумотлар бошқалар учун махфий бўлиб, фақат эгасининг рухсати билан эълон қилиниши мумкин.

6) Кўп қирралилиги ва сермазмунлиги. Иқтисодий ахборотлар миқдорий ва қиймат ўлчамларида кўрсатилади, бошланғич ҳужжатларда корхона номи, имзо чекувчиларнинг наслномаси, даври ва маҳсулотларнинг турлари кўрсатилган ҳолда расмийлашади.

Иқтисодий маълумотларнинг аксарият қисмини ҳисоб тизими ахборотлари ташкил этади. Бухгалтерия ҳисоби маълумотлари эса макроиқтисодий таҳлилнинг ахборотлари таркибида йирик салмоқни эгаллайди.

Ахборот ва маълумотлар мазмунига кўра турли хил бўлиши, уларнинг манбаларига ҳам таъсир этади. Чунки ҳар бир маълумот миқдор ва мазмунини шакллантириб бераоладиган манбадан олинади. Демак, манбалар таснифи ҳам мазмун таснифига ўхшашдир.

Таҳлил учун керакли манбалар қуйидаги талабларни бажариши лозим:

1. Ҳаққоний ва холис бўлиши.
2. Манбалар таҳлил мақсадлари учун мослаштирилган ҳамда кенг имкониятли бўлиши, яъни режа, ҳисоб ва статистик маълумотлар ҳодиса ва жараёнлар мазмунини тўлиқ ёритиши керак.
3. Иқтисодий ҳодиса ва воқеаларни ифодаловчи манбалар аниқ ўлчамларда акс эттирилиши лозим.
4. Барча манбаларнинг умумий бирлиги ва узвий боғлиқлиги сақланилади ҳамда улардаги ахборотлар бир-бирини тўлдириб турилиши тақозо этилади.
5. Манбалардаги кўрсаткичларни аниқланиш тамойиллари ва акс эттириладиган даврлари мослиги таъминланиши зарур.

Ушбу талабларга жавоб берувчи барча ахборот манбалари ва улардан фойдаланиш таҳлил натижаларининг аниқ ва сермазмун бўлишига имкон яратади.

Макроиқтисодий таҳлилда фойдаланиладиган барча манбаларнинг ишончилигини, аниқчилигини ва тўғрилигини текшириш натижаларининг самарали бўлишига замин яратади. Барча йиғма маълумотларни ҳар томонлама тўғрилиги техник ва мазмунан турлар ажратилиб текширилади.

Техник текшириш – ахборот манбаларини арифметик жиҳатидан тўғрилигини, расмийлаштириш қоидаларига риоя қилинганлиги ва кўрсаткичларни бир-бирига ўзаро мос келишини эътиборга олган ҳолда ўрганишдир.

Шундай тартибда дебиторлик ва кредиторлик қарзларни, пул маблағлар ҳаракатини ва бошқа маълумотларни миқдоран тўғрилигини текшириш мумкин.

Мазмун жиҳатидан текшириш – маълумотларнинг ҳаққоний эканлиги, унда акс эттирилган кўрсаткичларнинг ҳақиқатда мавжудлигини аниқлашни ўз ичига олади. Бундай текшириш бухгалтерия ҳисоби ҳужжатларида келтирилган маълумотларни инвентаризация ўтказиш орқали таққослаш, санаб кўриш ва ўлчаш йўли билан тўғрилигига ишонч ҳосил қилишдир.

Таҳлил учун керакли маълумотларнинг тўғрилигини текшириш ва уларни тез муддатда фойдаланишга тайёрлаш ҳамда қайта ишлашни самарали йўли компьютерларни таҳлил жараёнига жорий қилишдир.

4.3. Макроиктисодий кўрсаткичлар ахборот объекти сифатида

Мамлакатни макроиктисодий таҳлил қилиш, иқтисодиёт ривожланишидаги муаммоларни ҳамда уни янада ривожлантириш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқариш учун Миллий ҳисоблар тизимида ҳисобланадиган бир қатор кўрсаткичлардан фойдаланилади. Бу кўрсаткичларнинг асосийларидан бири бўлиб ялпи миллий маҳсулот ёки унинг модификацияси бўлган ялпи ички маҳсулот ҳисобланади.

ЯММни ҳисоблаш усулларини ўрганишдан олдин макроиктисодий ҳолатни акс эттирувчи асосий кўрсаткичларга тўхталиб ўтамиз. Бу кўрсаткичларга қуйидагилар киради:

- ЯММ, ЯИМ, соф миллий маҳсулот, миллий даромад, шахсий даромад, ихтиёридаги даромад;

- давлат бюджети тақчиллиги, дефлятор, истеъмол нарх индекси, инфляциянинг ўсиш суръатлари;

- ишсизлик даражаси ва ишсизлар сони, аҳолининг иш билан бандлик даражаси;

- аҳолининг моддий неъматлар ва хизматлар истеъмоли ҳажми, уларнинг жамғармалари, иш ҳақининг қуйи миқдори ва бошқалар киради.

Бу кўрсаткичлар иқтисодий тизимнинг умумий ҳолатини турли томондан ифодалаб, ижтимоий ишлаб чиқаришда барча қатнашувчилар яъни, корхона, тармоқ, минтақа, давлат ва уй хўжалиги фаолиятлари натижалари асосида аниқланади.

Миллий ҳисоблар тизими (МХТ) макроиктисодий маълумотларга ишлов бериш ва уларни макроиктисодий таҳлил мақсадлари учун тизимлаштирилган кўринишда тақдим этиш имконини берувчи бухгалтерия ҳисоби сифатида ишлаб чиқилган. У миллий иқтисодиёт кўрсаткичларини таҳлил қилиш, баҳолаш ва мониторингини амалга оширишда зарур бўлган ахборотнинг узлуксиз оқимини ташкил этиш учун халқаро ҳамжамият томонидан тан олинган базани ўзида намоён этади⁵².

Миллий ҳисоблар тизими – муайян даврда реал ишлаб чиқариш ҳажмини ва барча асосий секторлар ва ишлаб чиқариш омилларининг мамлакатнинг умумий ишлаб чиқаришига қўшган ҳиссасини кўрсатувчи турли фаолият турларини ҳисобга олувчи статистика тизими.

Таъкидлаш лозимки, МХТнинг макроиктисодий таҳлил учун ўта муҳим аҳамиятга эгалиги қуйидагиларда намоён бўлади.

Биринчидан, МХТ макроиктисодий таҳлил учун зарур база ҳисобланиб, ўзининг анча мослашувчанлиги ва қулайлиги билан ажралиб туради. Ривожланишнинг турли босқичларида турган мамлакатлар учун

⁵² Н.М.Махмудов. Макроиктисодий таҳлил ва прогнозлаш фанидан ўқув услубий мажмуа. Т., ТДИУ, 2017 йил.

ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун манба бўлиб хизмат қилади, ҳамда таҳлил учун ахборот базаси ҳисобланади.

Иккинчидан, МХТ нафақат муайян даврда, балки динамикада ҳам (муайян вақт қатори мобайнида) энг муҳим макроиқтисодий ўртача кўрсаткичлар (масалан, ишлаб чиқариш ҳажми ва бандлик даражаси) ҳаракатини кузатиш имконини берувчи тизимни ўзида намоён этади.

Учинчидан, МХТ – халқаро таққослашлар учун энг муҳим ахборот манбаи ҳисобланади, чунки халқаро ташкилотларга миллий ҳисобварақлар бўйича маълумотларни, халқаро стандартларга мос келувчи таърифлар ва таснифларни тақдим этишда фойдаланилади. Ушбу маълумотлар кўплаб ҳолатларда, масалан, имтиёзли ёрдам олиш ҳуқуқини белгилашда, ХВФга аъзо мамлакатлар квоталарини ҳисоблаб чиқишда, шунингдек, турли мамлакатлар миллий ҳисобларини таққослашни амалга ошириш имконини беради⁵³.

Миллий ҳисобчилик тизими макроиқтисодий кўрсаткичларни изоҳлаш асоси макроиқтисодиёт - бу мамлакат миқёсида моддий ишлаб чиқариш ва номоддий соҳаларини бир бутун қилиб бирлаштирган миллий ҳўжалиги даражасидаги иқтисодиётдир. Макроиқтисодиёт ўз ичига халқ ҳўжалигининг моддий ва номоддий ишлаб чиқариш ҳамда хизмат кўрсатиш соҳаларини олади.

Миллий иқтисодиётда ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ҳажми ва уларнинг ўсиши бир қатор кўрсаткичлар тизими орқали макроиқтисодий даражада аниқланиб, таҳлил қилинади. Макроиқтисодий кўрсаткичлар орқали бутун иқтисодиётнинг ҳолати унинг ўсиши ёки орқага кетиши таҳлил қилиниб, хулоса чиқарилади. Улар ёрдамида давлат ўз иқтисодий сиёсатини белгилайди.

Макроиқтисодий кўрсаткичлар тизими. ЯИМни унинг ҳаракатининг барча босқичларида, яъни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, қайла тақсимлаш ва натижада фойдаланиш босқичларида кўргазмали шаклда акс эттиришга имкон беради.

Ниҳоят мазкур кўрсаткичлар тизими мавжуд ресурслар ва улардан фойдаланишнинг мос келиши (тенглиги) кузатилганда мамлакатдаги умумий иқтисодий мувозанатлик ҳолатини акс эттиради.

Муайян мамлакат иқтисодий ҳолатини ифода этувчи кўрсаткичлар макроиқтисодий кўрсаткичлар деб юритилади. Макроиқтисодий кўрсаткичлар миқдор ва сифат кўрсаткичларига гуруҳланади. Макроиқтисодий миқдор кўрсаткичлари муайян мамлакатлар иқтисодиётини ифодаласа, сифат кўрсаткичлари мазкур мамлакатлар иқтисодиётини нисбий жиҳатдан акс эттиради. Макроиқтисодий миқдор кўрсаткичларига қуйидаги кўрсаткичлар киради: Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ), соф ички маҳсулот (СИМ), миллий даромад (МД), шахсий даромад (ШД), ихтиёрдаги даромад (ИД) ва бошқалар. Макроиқтисодий сифат кўрсаткичларига қуйидаги кўрсаткичлар киради: инфляциянинг ўсиш

⁵³Н.М.Махмудов ва бошқалар, Макроиқтисодий таҳлил ва прогнозлаш, Дарслик, Тошкент 2014 йил.

суръатлари, ишсизлик даражаси, аҳолининг иш билан бандлик даражаси, аҳоли жон бошига тўғри келадиган ялпи ички маҳсулот ва бошқалар⁵⁴.

Бу кўрсаткичлар иқтисодий тизимнинг умумий ҳолатини ифодалаб, ижтимоий ишлаб чиқаришдаги барча қатнашувчиларнинг (корхона, тармоқ, минтақа, давлат) фаолиятлари натижасида аниқланади. Улар мамлакатнинг иқтисодий имкониятларини, унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш истиқболларини нархлаши учун ишлатилади. Бозор иқтисодига ўтаётган мамлакатларда ижтимоий ишлаб чиқаришнинг кенгайтирилган тушунчасига амал қилинади. Шу маънода, ижтимоий ишлаб чиқариш - иқтисодиётнинг даромад яратувчи барча соҳаларининг ишлаб чиқаришидир. Бу ерда моддий ишлаб чиқариш соҳаларидан ташқари, пулли хизматлар кўрсатувчи тармоқлар (молия, суғурта, соғлиқни сақлаш, маориф ва бошқалар) ҳам ижтимоий ишлаб чиқаришга киради. Шу сабабли бозор иқтисодиётига ўтган мамлакатларда яратилган ижтимоий маҳсулот таркибига товарлар ҳам, хизматлар ҳам, миллий даромадда эса, товарларни сотишдан, хизмат кўрсатишдан олинган даромадлар ҳисобга олинади, ижтимоий ишлаб чиқаришдан четда фақат бепул хизматлар кўрсатиш жараёнлари қолади. Чунки бепул хизматлар кўрсатувчи тармоқларда даромад яратилмайди ва ҳар қандай мамлакатда бу тармоқлар давлат ҳисобига фаолият кўрсатади. Ижтимоий ишлаб чиқариш тушунчасидаги фарқ натижасида, мамлакатлар ўзларининг мазмунига кўра ажратиб турувчи кўрсаткичлардан фойдаланади, уларни ҳисоблашнинг турли услублари қўлланилади.

Макроиқтисодий миқдор кўрсаткичлари ўртасидаги ўзаро боғлиқликни миллий ҳисоблар тизими орқали қуйидагича ифодалаш мумкин:

- 1) Барча тармоқларнинг ялпи ишлаб чиқариши - оралиқ истеъмол – ялпи ички маҳсулот.
- 2) Ялпи ички маҳсулот - амортизация = соф ички маҳсулот.
- 3) Соф ички маҳсулот - бизнесга эгри солиқлар = миллий даромад
- 4) Миллий даромад - ижтимоий суғуртага бадаллар - корпорация фойдасига солиқлар - корпорацияни тақсимланмаган фойдаси + трансферт тўловлари = шахсий даромад.
- 5) Шахсий даромад - якка тартибдаги солиқлар = ихтиёрдаги даромад. Миллий даромад – бу, миллий ишлаб чиқаришдан олинган даромад ёки ижтимоий ишлаб чиқаришдаги барча даромад турларининг йиғиндисидир.

Ялпи миллий даромад қуйидагича ҳисобланади:

ЯМД= ЯИМ + хориждан олинган омилли даромадлар - хорижликларнинг ушбу мамлакат ҳудудидан олган омилли даромадлари.

Шахсий даромад ва миллий даромаднинг бир-биридан шуниси билан фарқ қиладики, ишлаб чиқаришда меҳнат қилиш эвазига олинган даромадларнинг бир қисми (ижтимоий суғурталар тўловлари, корпорация фойдасига солиқ ва корпорациянинг тақсимланмаган фойдаси) амалда бевосита уй хўжалигига тушмайди. Уй хўжалиги ҳисобига тўғри келадиган

⁵⁴Ўша жойда

даромадларнинг бир қисми. Масалан, трансферт тўловларимехнат натижаларини билдирмайди. Трансферт тўловларига – суғурта ташкилотлари томонидан тўланадиган, яъни қариликда ва бахтсиз ходисаларга шунингдек ижтимоий дастурларга асосланган ҳолда ишсизларга тўланадиган нафақалар, ногиронларга тўланадиган ҳар хил тўловлар, ишсизларга ва пенсионерларга тўланадиган нафақалар. Истеъмолчилар ва давлат томонидан тўланадиган фоиз тўловлари ва бошқа тўловлар кирази.

Шахсий ихтиёрдаги даромад деб индивидуал солиқларни тўлагандан кейинги даромадларга айтилади. Индивидуал солиқлар - даромад солиғи, хусусий мол- мулкларга ва мерос қолган мулкларга солинадиган солиқлардан иборат.

4.4. Макроиктисодий таҳлилда ахборот технологиялардан фойдаланиш йўналишлари.

Автоматик бошқариш тизимининг комплекс таҳлилдаги ўрни ва роли. Автоматлаштирилган бошқарув тизимининг (АБТ) пайдо бўлиши халқ хўжалиги бошқарувининг такомиллаштириш йўлларида бири ҳисобланади. АБТ бошқарувнинг барча даражаларидан ишлаб чиқилади: КАБТ–корхоналари, АБТ–тармоқлари, АТДТ–марказлашган бошқарув органлари ва бошқалар. Энг оммабоп турларидан бири КАБТ ҳисобланади. У корхонанинг хўжалик фаолияти бошқаришнинг асосий масалаларини ечиш учун замонавий ахборот-техникаси ва иқтисодий-математик усуллар қўллайдиган бошқарув тизимидир.

АБТ яратилишига қуйидагиавтоматик бошқариш тизимининг функционал бўғини ишлаб чиқилди:

Биринчидан,ишлаб чиқаришнинг техник тайёргарлигини бошқариш;

Иккинчидан,хом-ашё техник таъминот бошқаруви;

Учинчидан,асосий ишлаб чиқаришнинг операцион бошқаруви;

Тўртинчидан,сотишни бошқариш;

Бешинчидан,сифатни бошқариш;

Олтинчидан,молияни бошқариш;

Еттинчидан,норматив хўжаликни бошқариш.

Эндиэсашубўғиннингайриммасалаларнивауларнингвазифалариникўр иб чиқамиз. Техник иқтисодий режа бўғини масалаларнинг вазифаси корхонанинг хўжалик фаолияти кўрсаткичларнинг ҳисоб-китоб режасининг ўтказилишини таъминлаш. Унда қуйидаги масалалар ечилади:

Биринчидан,ишлаб чиқаришни режалаштириш;

Иккинчидан,махсулот реализацияси;

Учинчидан,ишлаб чиқариш самарадорлигини режалаштириш;

Тўртинчидан,капитал қўйилмаларни режалаштириш;

Бешинчидан,фойда ва рентабелликни режалашириш;

Олтинчидан,таннархни режалаштириш;

Еттинчидан, молиявий режани тузиш.

КАБТ даги бухгалтерия ҳисоби бўғини замонавий ҳисоблаш техника базаси асосида ҳисоб жараёнларини такомиллаштиришни таъминлаш керак. Бу эса ахборот сифатини оширишга, меҳнат харажатларини камайтиришга, ахборот олиш вақти ва уни қайта ишлашга ёрдам беради.

Халқ хўжалиги бўғинида ЭҲМ ёрдамида ҳар хил норматив ахборотларни олиш ва сақлашни ташкил этиши мумкин.

КАБТ бўғинида макроиқтисодий таҳлилда қарор қабул қиладиган база маълумўринга эга. Ҳозирги вақтда КАБТда алоҳида иқтисодий тизим йўқ. Макроиқтисодий таҳлилда фақат учта масала мустақил берилган:

- 1) таннарх, рентабеллик ва маҳсулот нархи таҳлили (цеҳлар бўйича бир ой учун);
- 2) хом-ашё ҳисоби ва таҳлили (цеҳлар бўйича бир ой учун);
- 3) ишчиларнинг ишлаб чиқариш нормаси бажарилишини ҳисоби ва таҳлили (цеҳлар бўйича бир ой учун);

Бу шартларда комплекс бошқарув ҳақида гапириб бўлмайди, чунки макроиқтисодий таҳлил каби бошқарув жараёнининг асосий босқичида уйғунлик йўқолади. Бунинг оқибатида оптимизациялаш масалалар ечими қийин, чунки бу мақсадларни амалга ошириш учун ахборотни бирламчи ҳужжатларда қўлда қилиш керак, ўз навбатида кўпгина меҳнат харажатларини ўз ичига олади. Банк маълумотларига асосланиб автоматлаштирилган тизим ишлашга шарт шароитлар яратилиб у замонавий АБТ ёрдамида ягона ЭҲМ ва кичик ҳисоблаш машина оиласини ҳозирги вақтда техник таъминлаш сифатида маълумотлар банки (МБ) деб, у АБТ ахборот таъминлаш ташкилотининг комплекс воситасидир⁵⁵.

Ахборотни қулай сақлаш учун маълумотлар базаси аниқ принциплар асосида файлларга гуруҳланади. Файл-бу маълумотлар тўплашни (ахборот массиви) ифодалайди, у классификация белгисига кўра гуруҳланади.

Шундай механизацияда микро ва мини ЭҲМ воситалари қўлланиши аналитик ишга ҳеч қанақа таъсир кўрсатмайди. Бу ерда автоматлаштиришга фақат ҳисоблаш жараёнига дуч келади, бу эса ўз навбатида аналитик ишни камайтиради.

КАБТда шу каби бўғиннинг яратилиши қуйидаги сабабларга чорлайди:

- 1) Макроиқтисодий таҳлилнинг комплекслиги;
- 2) Корхона фаолиятининг иқтисодий кўрсаткичлари ҳисобининг ягоналиги;
- 3) Корхона иш натижасининг умумийлиги;
- 4) Ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш учун захирани аниқлаш ва мобилизация қилиш.

Агар хўжалик фаолияти таҳлили (ХФТ) масалалари ҳар хил КАБТ бўғинларида ечилса, макроиқтисодий таҳлил комплексига эришиш қийин. Бу ҳолда масалалар кўриб чиқилмайди, ўзаро боғлиқлик ва ўзаро таъсири бир кўрсаткичларнинг бошқа кўрсаткичларига ўрнатилган, яъни умумийлик бўлиб кўрсатиладиган кўрсаткичлар тизимига киритилади. Бунинг барчаси

⁵⁵ А.Э.Ишмухамедов ва бошқалар, Макроиқтисодиёт, Тошкент 2005

корхона иқтисодиётини бошқаришини қийинлаштиради, хўжалик юргизиш самарадорлигини туширади. Комплекс макроиқтисодий таҳлилда КАБТ га қарашли мустақил тизимнинг яратилиши, корхоналар фаолияти таҳлилининг методикаси мавжудлиги билан осонлашади.

Бу методикаларда аналитик масалалар ечими мавжуд бўлиб, улар осон шаклланади, алгоритмланади ва ЭХМ да амалга оширилиши осон кечади.

Электрон ҳисоблаш машиналари ёрдамида макроиқтисодий таҳлилни ташкил этиш КАБТ даги бўғин макроиқтисодий таҳлилда тизимнинг яратилиши кўпгина ташкилий саволларнинг ахборот, математик, техник воситалар ёрдамида таъминланиб, ечимини талаб қилади. Қуйидаги асосий босқичларни кўрсатиб ўтишимиз мумкин:

- 1) Ахборот тизимининг ўрганилиши;
- 2) Хўжалик фаолиятининг комплекс таҳлили методикасини ишлаб чиқиш;
- 3) ЭХМда ечиш учун макроиқтисодий таҳлил масалаларини танлаб олиш;
- 4) Танлаб олинган таҳлилдаги масалаларнинг модель ва алгоритмнинг ишлаб чиқилиши;
- 5) Танлаб олинган масалалар ечими учун қўшимча ахборотни ишлаб чиқиш.

Биринчи босқичда корхонадаги дасталабки ҳужжатлар кўриб чиқилади, ҳужжат юритилишининг тизими ўрганилади. Иккинчи босқичнинг вазифаси корхонада қабул қилинган иқтисодий усулларнинг ўрганиши.

Бу методика комплекс макроиқтисодий таҳлил принципларига асосланган. Комплекс макроиқтисодий таҳлилни ўтиш секин асталик билан бошланади. Авваламбор, ЭХМда масалаларнинг ечими ўтказилади.

Хўжалик фаолиятининг комплекс макроиқтисодий таҳлил методикасида умумий масалар биринчилардан ЭХМда татбиқ этиш керак бўладиган масалалар танланиб олинади. Бу танлов қуйидаги принципларга асосан ўтказилади:

- ☐ масалалар муҳимлиги (асосий иқтисодиёт кўрсаткичлар таҳлил қилинадиган масалалар танлаб олинади);
- ☐ бошқарувдаражасида (корхона фаолиятининг иқтисодий кўрсаткичлари – йиллик, чорак, ойлик ҳисоботлари, бухгалтерия, статистик, оператив ҳисоботи маълумотлари, дастлабки ҳужжатлар ва ҳоказо).

Аналитик масалалар ечиш учун уларнинг математик ёзуви алгоритмлаштриши керак, бу ўз навбатида тўртинчи босқични ўзичига олади. Комплексиқтисодий таҳлил масалаларни ечиш учун ҳужжатлардаги маълумотлар етарли бўлмайди. Шунинг учун савол-жавоб маълумотлари, визуал кузатиш, ҳужжатларнинг янги шакллари ниқиритишга мурожаат қилишга тўғр икелади. Шунинг билан, бешинчи босқичда комплекс иқтисодий таҳлил учун янги ахборот тизими яратилади.

Олтинчи босқичда ЭХМ да аналитик мисолларни ечиш учун дастурлар ишлаб чиқилади.

Дастурлар машинакоди тилида, хоҳлаган алгоритмлаш тилида тузилиши мумкин. Бу эса АБТ техник базасига боғлиқ.

Охириги босқич –ЭХМ ёрдамида комплекс иқтисодий тизим методикасини киргизиш. Шунинг айтиб ўтиш жоизки, ЭХМда таҳлил масалаларини ечимини белгиланган дастурлар ўзи-ўзидан доимий комплекс макроиқтисодий таҳлил ўтказилишини таъминлайди. Комплекс макроиқтисодий таҳлил бўғинини административ-ҳуқуқий жиҳатдан таъминлаши керак, яъни корхона бўлими ва маълум одамлар, функционал тизимга жавоб беришини аниқлайди (ахборот ҳисоблаш марказига жавоб берадилар).

Бундай бўлимга ахборот ҳисоблаш маркази киради.

Қийин ташкилий саволларнинг бири АБТ шароитида комплекс макроиқтисодий таҳлилнинг ахборот билан таъминланишини, шунинг ахборот ҳисоблаш марказида КАБТдаги бўғин ягона маълумотлар базасини яратиши керак. Шунга ўхшаш масалаларни ечиш учун маълумотларни қўлда ишлаб чиқариш мақсадга мувофиқ эмас, бу ҳолда унинг қийинлигидан ЭХМ натижаси яхши бўлмайди.

Барча муҳим ахборот ЭХМнинг ташқи хотирасида сақланиши керак, чунки умумий ҳисоблаш машинаси магнит ленталарида, дискда, барабанда катта ташқи хотирага эга. Бу пайтда доимий ахборот, яъни ҳар хил нормативлар, нархлар, таърифлар ва режали маълумотлар, йил давомида ўзгармайдиган, алмашуви ва ЭХМнинг ташқи хотирасида сақланиши керак. Кейинчалик доимий ахборотга ўзгартиришлар киритилишини кўриб чиқиш керак, иқтисодий ахборотнинг кодламоқ тизимини ишлаб чиқиши керак. Ҳар хил шаклдаги ҳужжатларнинг қаттиқ унификациялаш ва стандартлаштириш керак. ЭХМ да ахборотни автоматлаштиришни ишлаб чиқиш асосий банк маълумотларини яратиб беролмайди. АБТдаги комплекс иқтисодий тизим ахборот билан таъминлашини, чиқиш ҳужжатларнинг шакллариини ишлаб чиқишини ифодалайди, стандартлар ўлчами, тузилиши бўйича осон, ЭХМда автоматик тўлдириш ишлаб чиқилиши керак. АБТдаги комплекс макроиқтисодий таҳлилга қарашли тизимни математик таъминланиши қуйидаги саволлар ечимини туғдиради:

- 1) Математик усулларни танлаш, шунга ўхшаш масалаларга қарашли тизимни кўзда тутмоқ.
- 2) Тизимга қарашли дастурларни ЭХМда масалаларни ечиш.
- 3) Стандарт жадваллар, классик шаклга эга аналитик ҳисоблар ўтказиш.

Барча дастлабки маълумотлар, охириги натижалар, ҳисоблаш усуллари жадвалларга киргизилади.

Иқтисодий ҳўжалик фаолияти ишининг расмийлаштириш усули ҳисобини, қўлда ёки механизациялашнинг кичик даражасида ташкил топган. Таҳлилда ЭХМдан қўлланиш усуллари, ҳисоблар жадвали усулларидан фойдаланишдан воз кечиш керак. Кейин эса формулалар ёрдамида ЭХМда мисолларни амалга ошириш учун уларни ечиш алгоритминини тузиш керак. ЭХМ фақат формулалар тилини тушунади.

Шунинг учун ҳам аналитик масалаларни ечишнинг математик усули формулалар ёрдамида ёзилиши керак. Кейин эса формулалар ёрдамида ЭХМда масалаларни амалга ошириш учун, уларни ечиш, алгоритмни тузиш керак.

Электрон ҳисоблаш машиналарида комплекс макроиктисодий таҳлил масалаларини ечиш.

ЭХМ да масалаларни ечиш учун қуйидагилар белгиланилиши керак:

- масалаларнинг иқтисодий моҳияти, масала номини, унинг ечими мақсадини, бошқарув органлари рўйхати;
- кириш ахборот, ўз ичига ҳужжатлар шакли белгиланадиган оператив ахборотни оладиган, меъёрий ахборот;
- чиқиш ҳужжати ҳамда чиқиш ҳужжатларини шаклини ўз ичига оладиган, ЭХМда олинadиган машиннограммалар;
- бошқа масалалар учун сақланadиган маълумот;
- масалаларнинг кейинги йиғими учун йиғиладиган ахборот;
- масала ечими алгоритми, ўз ичига керакли изоҳларни базасидан олади (блок схема тузилиши мумкин).

Мисол учун кейинги масалани кўриб чиқамиз. Тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш ва жўнатиш режасини бажарилиши таҳлили. Бу таҳлил завод бўйича ўтказилади ва цехларда йиғилади. Қиймат ва натурал ўлчовларда масалалар ечилади. Бу масалани ечиш мақсади–ишлаб чиқаришнинг ва тайёр маҳсулот сотишнинг ўз вақтида ва ритмлик оператив таҳлил. Масалани ечиш учун маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича бирламчи ахборот, маҳсулотни жўнатишга юк хати, йиғим цехи режалари, йиғилган бир даста ҳужжат заводнинг АХМга етказиб оборилади, машина соҳибларига маълумотлар ўтказилади. Масалалар ечими натижалари машинаграмма шаклида бўлиши мумкин, булар ўз навбатида маҳсулотни сотишга ва экспорт қилиб бюрога жўнатилади. Бу масала ҳар декада ва ҳар ойда ечилади.

Масала ечимини алгоритми:

- 1)дастлабки ҳужжатлардан ахборот машина ташувчиларга ўтказилади. Натижада транспорт юк хати массивлари пайдо бўлади.
- 2)Цех юк хати, буюртма рақами ва маҳсулот шифри массивлари бўйича тахланади. Маҳсулотни номер ва шифри бўйича маҳсулот массиви тахланиб декада учун юк хатини оламиз.
- 3)Формулада ишлаб чиқарилган маҳсулот шифри, цех номери ва буюртма номери бўйича қўшилиб чиқилади. Комплекс макроиктисодий таҳлилинимасалаларни барча ечимлари ЭХМга ўтказилиши, унинг тезлигини ва сифатини оширади ва ҳўжалигининг бошқарувида яхши қурол бўлиб хизмат қилади.

Демак, корхоналарда ишни автоматлаштирилган тарзда олиб борилиши иқтисодий самарадорликни ошишига олиб келади.

Ҳозирги ахборот технологиялари ривожланган шароитда макроиктисодий таҳлилда компьютер технологиялардан кенг

фойдаланилади. Ҳозирги кунда техника ривожланиши натижасида, кўплаб мураккаб ва кўплаб инсонлар меҳнатини қилувчи жараёнларни биргина дастур орқали амалга ошириш имкони мавжуд бўлмоқда. Одатда, иқтисодий таҳлилда математик амалий пакетлардан фойдаланиб, булар қуйидагилар: MS Excel, Stata, Eviews, Statistics ва бошқалар⁵⁶.

Амалиётда MS Excel, Stata ва Eviews дастурий пакетлардан кенг фойдаланилади. MS Excel оқали маълумотларни йиғиш, уларни қайта ишлаш ва статистик баҳолашда фойдаланилади. Маълумотларни статистик баҳолаш, таҳлил қилиш ва кўрсаткичларни ўзаро боғлиқлигини баҳолашда Stata дастурий пакетидан фойдаланилади. Бир қанча кузатув вақт маълумотлари асосида иқтисодий жараёнларни эконометрик баҳолаш ва прогноз қилишда Eviews дастурий пакетдан фойдаланиш қулай бўлиб ҳисобланади. Ушбу жараённи амалга ошириш учун қуйидаги босқичларни бажариш лозим:

- MS Excelда мавжуд маълумотларни янги MS Excelга кўчириб ушбу файлни —сохраниткак буйруғи ёрдамида MS Excel 5.0/95 шаклида сақлашимиз керак;
- компьютерда ўрнатилган Eviews дастурини ишга тушириб қуйидаги жараённи амалга ошириш керак: —File → —New → —Workfile, сўнггра сизда маълумотлар йиллик, ярим йиллик, чораклик, ойлик, ҳафталик ҳақидаги буйруқни танлашиз керак бўлади, кейинмаълумотларнинг бошланиш муддати ва тугаш муддати ҳақидаги маълумотни киритасиз —ентер|| тугмасини босгандан сўнг, янги иш саҳифси очилади;
- Мавжуд маълумотларни Eviews дастурига кўчириш учун қуйидаги жараённи амалгаошириш керак: —File → —Import → —Read Text-Lotus-Excel ва Excel 5.0/95 шаклида сақланган файлни танлаб —открыть|| буруғи берилади. Сўнггра ҳар бир кўрсаткич номи ёзилиб —ок|| буйруғи берилади (эслатиб ўтамыз, Excelда сақланган маълумотларда вергул ўрнига нуқта ишлатилади, кўрсаткичларнинг номи латин алифбосида ёзилади).
- Кўрсаткичларни ўзгариш тенденциялари асосида ҳолат қайси функция қонуниятига тегишлиги аниқланиб, функциянинг параметрлари қуйидаги буйруқлар орқали топилади: —Quick → —EquationEstimation. Олинган натижалар асосида жараён прогнозлаштирилади⁷.

Таянч сўз ва иборалар

Макроиктисодий таҳлилда ахборотнинг зарурлиги ва унинг моҳияти. Ахборот турлари, иқтисодий ахборотларнинг шаклланиши. Макроиктисодий таҳлилнинг ахборот базаси — макроиктисодий кўрсаткичлар. Ахборотнинг сифати ва ишончлилиги. Таҳлил объектларининг фаолиятини ифодаловчи ахборот статистикмаълумотлар. Макроиктисодий таҳлил учун ахборотлар йиғиш, қайта ишлаш, узатишда инфор­мацион технологиялардан кенг фойдаланиш. Таҳлилда ахборотларнинг моҳияти, таҳлил натижаларининг ишончлилигига ахборот

⁵⁶ Н.М.Махмудов. Макроиктисодий таҳлил ва прогнозлаш фанидан ўқув услубий мажмуа. Т., ТДИУ, 2017 йил.

сифатининг аҳамияти, иқтисодий моҳияти. Таҳлилдаги ахборот етишмовчилиги муаммоси ва уни ҳал қилиш йўллари. Ижтимоий-иқтисодий ахборотларни шаклланиши ва турлари. Ахборотларнинг ўлчов бирликлари, уларнинг макроиқтисодий таҳлил моделларида ифодаланиш талаблари ва тамойиллари.

Хулосалар

1. Ушбу макроиқтисодий кўрсаткичлар, уларнинг ўзгариши ҳақидаги ахборот миллий ҳисоб варақлар тизимида тўлиқ акс эттирилган. Макрокўрсаткичлар таҳлилчун асосий ахборот объекти ҳисобланади.
2. МХТ макроиқтисодий таҳлил учун ўта муҳим аҳамиятга эга.
3. Кўрсаткичларни ўзгариш тенденциялари асосида ҳолат қайси функция қонуниятига тегишлиги аниқланиб, функциянинг параметрлари қуйидаги буйруқлар орқали топилади: —Quick → —Equition Estimation. Олинган натижалар асосида жараён таҳлил қилинар экан.
4. МХТ миллий иқтисодиёт кўрсаткичларини таҳлил қилиш, баҳолаш ва мониторингини амалга оширишда зарур бўлган ахборотнинг узлуксиз оқимини ташкил этиш учун халқаро ҳамжамият томонидан тан олинган базани ўзида намоён этади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ахборот технологияларини макроиқтисодий таҳлилда қўллаш ҳақида фикрингиз нималардан иборат?
2. Макроиқтисодий таҳлилда МХТнинг зарурати нималарда намоён бўлади?
3. ЯИМни қўшилган қийматлар бўйича ҳисоблашни тушунтириб беринг.
4. Инвестициялар соф ҳажми нима ва у қандай аниқланади?
5. Трансферт тўловлар деганда нимани тушунасиз ва у мамлакат иқтисодиётига қандай таъсир кўрсатади?
6. Номинал ЯИМ, реал ЯИМ ва дефлятор тушунчаларига таъриф беринг.
7. ЯИМ қандай ҳисоблаш усуллари мавжуд?
8. Ахборот ишончлилиги деганда нимани тушунасиз?
9. Компьютер дастури нима?
10. Нима учун XXI асрни ахборот асри дейилди?

Тестлар

1. Макроиқтисодий таҳлилнинг асосий соҳаси — мамлакатда ишлаб чиқаришнинг қайси макроиқтисодий кўрсаткичларидир.
- А. Умумий ҳажми, инфляция суръатлари, ишсизлик даражаси, тўлов баланси сальдоси, айирбошлаш курси

- В. умумий ҳажми, инфляция суръатлари
 С. ишсизлик даражаси, тўлов баланси сальдоси
 D. айирбошлаш курси
2. Миллий иқтисодиёт ўзаро боғлиқ секторлар ва тармоқларнинг қандай йиғиндисини ўзида намоён этади.
 A. Оддий
 B. Самарали
 C. Ҳамма жавоб тўғри
 D. Мураккаб
3. Нима таҳлил ва прогнозлаш учун асосий ахборот объекти ҳисобланади.
 A. Макрокўрсаткичлар
 B. Микрокўрсаткичлар
 C. ЯММ
 D. ЯИМ
4. ... миллий иқтисодиёт кўрсаткичларини таҳлил қилиш, баҳолаш ва мониторингини амалга оширишда зарур бўлган ахборотнинг узлуксиз оқимини ташкил этиш учун халқаро ҳамжамият томонидан тан олинган базани ўзида намоён этади.
 A. МХТ
 B. ЯММ
 C. ЯИМ
 D. Тўғри жавоб йўқ
5. ... – муайян даврда реал ишлаб чиқариш ҳажмини ва барча асосий секторлар ва ишлаб чиқариш омилларининг мамлакатнинг умумий ишлаб чиқаришига қўшган ҳиссасини кўрсатувчи турли фаолият турларини ҳисобга олувчи статистика тизими.
 A. МХТ
 B. ЯИМ
 C. ЯММ
 D. МДҲ
6. ... – халқаро таққослашлар учун энг муҳим ахборот манбаи ҳисобланади, чунки халқаро ташкилотларга миллий ҳисобварақлар бўйича маълумотларни, халқаро стандартларга мос келувчи таърифлар ва таснифларни тақдим этишда фойдаланилади.
 A. МХТ
 B. ЯИМ
 C. ЯММ
 D. МДҲ
7. ... ўзаро боғлиқ секторлар ва тармоқларнинг мураккаб йиғиндисини ўзида намоён этади.
 A. Миллий иқтисодиёт
 B. Банк
 C. Тадбиркор

D. Маданият

8. Миллий ҳисоблар тизими қисқа ҳарфларда ...

A. МХТ

B. ЯИМ

C. ЯММ

D. Тўғри жавоб йўқ

9. Миллий ҳисоблар тизимининг макроиқтисодий кўрсаткичларга қандай аҳамияти бор

A. Ўта муҳим

B. Муҳим эмас

C. Аҳамиятсиз

D. Ҳамма жавоб тўғри

10. энг муҳим макроиқтисодий ўртача кўрсаткичлар

A. ишлаб чиқариш ҳажми ва бандлик даражаси

B. банк ва бозор

C. тадбиркорлик

D. тўғри жавоб йўқ

5 –боб. МАКРОИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛ КЎРСАТКИЧЛАРИНИ БОШҚАРУВ ВА ТАШКИЛИЙ ТУЗИЛМАДА ФОЙДАЛАНИШ ЙЎЛЛАРИ.

5.1.Макроиқтисодий даражадаги бошқарув тизими ва унинг ташкилий тузилмаси

5.2.Бошқарув услуги.

5.3.Менежментнинг ижтимоий услублари.

5.4.Ўз-ўзини бошқариш.

5.1. Макроиқтисодий даражадаги бошқарув тизими ва унинг ташкилий тузилмаси

Бошқарув тузилмаси, бошқарувни таркибий тузилишсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Менежмент таркибий тузилиши деганда, менежмент бўғинлари ва босқичлари миқдори ва таркиби тушинилади. Компания бошқарувида ташкилий тузилишининг оддий ва тушунарли бўлиши тизимнинг иш қобилияти юқори бўлишини кафолатлайди, яъни бошқарув ташкилий тузилмасида босқич ва бўғинларқанча кам бўлса, бошқарув шунчаликсамарали бўлади.

Структура - лотинча сўз бўлиб, нарсалар таркибий қисмларининг ўзаро боғлиқ равишда жойлашиши, тузилишини билдиради. Бошқариш структураси деганда, бошқарув мақсадларини амалга оширувчи ва функцияларини бажарувчи бир-бири билан боғланган тури бошқарув органлари ва бўғинларининг мажмуаси тушунилади.

Бошқаришнинг у ёки бу вазифаларини ҳал қилиш учун муайян органлар тузилади. Бошқариш органлари тизими, қуйи органларининг юқори органларига бўйсиниш ва улар ўртасидаги ўзаро алоқа бошқариш структураси тушунчасини ташкил қилади. Бундай структура одатда олий бошқарув аппарати структураси деб юритилади. У бирон-бир бошқарув органининг, масалан, вазирликнинг бошқарув аппарати, корхонанинг бошқарув аппарати бўлимлари таркибини билдиради⁵⁷.

Бошқариш структураси ишлаб чиқариш структураси билан ҳам ифодаланади. Бунда бошқаришни ташкил этишнинг дастлабки ва белгиловчи омили ишлаб чиқариш жараёни ҳисобланади. У ўзаро боғланган асосий, ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи жараёнлардан иборат бўлиб, бу жараёнлар бўлимлар ва ходимлар ўртасида меҳнат тақсимотини талаб қилади. Шу мақсадда ишлаб чиқариш бўлимлари ва уларга хос бўлган бошқарув аппарати тузилади.

Бўлинмалар йиғиндиси, уларнинг таркиби ва ўзаро алоқа шакллари корхоналарнинг ишлаб чиқариш структурасини ташкил этади. Ҳар бир

⁵⁷Н.Раҳматуллаева, А.Камалов Ижтимоий менежмент Тошкент “Иқтисод-Молия” 2017

корхона ўзига хос ишлаб чиқариш структурасига эгадир. Шундай қилиб, бошқаришнинг мақсадлари, функциялари, вазифалари, объектлари ва органлари унинг ташкилий структурасини белгилаб беради. Ташкилий структураларни ҳосил қиладиган бошқариш органлари бошқарув бўғинлари ва бошқарув босқичлари шаклида бўлади.

Бошқариш бўғини - бу бошқарувчининг айрим ёки қатор функцияларини бажарувчи мустақил структурали бўлимлардир, бу бўлимлар ўртасидаги боғланиш ва алоқалар горизонтал характерга эга. Бошқариш босқичи - бу иерархиянинг муайян даражасида амал қиладиган бўғиндир. Бошқариш босқичлари бир бошқариш бўғинининг иккинчисига, одатда, қуйи бўғиннинг юқори бўғинга изчиллик билан бўйсинишни кўрсатади. Бу вертикал бўйича бўлинишдир. Барча бўғин ва босқичларнинг таркиби ва уларнинг ўзаро бўйсиниш тартиби, улар бир бошқарув органи ва бўғинининг ҳуқуқи ва бурчлари, шунингдек, улар ўртасидаги муносабатлар тартиби, ахборот каби бошқаришнинг ташкилий унсурлари бошқариш тизимини ташкил қилади⁵⁸.

Бошқариш структурасини гуруҳлаш белгилари воситасида яққоллаштириш мумкин. Қуйидаги белгилар бошқариш структурасини аниқловчи белгилар ҳисобланади. Структурани аниқловчи белгилар: бошқариш мақсади, бошқариш функциялари ва вазифалари, хизмат қилинадиган регионлар ва истеъмолчилар гуруҳи, иш вақти режими ва интервали ва бошқалар. Структурага таъсир қилувчи омиллар: ташқи муҳит, технология, корхонанинг катта-кичиклиги, бизнес стратегияси, ходимлар сони, қабул қилинадиган қарорлар тизими, шаклланган структура ва б. Структурани оптималлаштирувчи белгилар, юқори малакали ходимларга эга бўлган, унча катта бўлмаган бўлимлар ва бўғинлар, кўп бўлмаган бошқарув бўғинлари, ўзгаришларга нисбатан сезгирлик ва ҳозиржавоблик, юқори даражадаги унумдорлик, паст даражадаги харажатлар, иш графигининг бевосита истеъмочиларга мослашганлиги ва бошқалар.

Кўриниб турибдики, бошқариш мақсади, функциялари ва вазифалари бошқариш структурасини аниқловчи энг дастлабки белгилардан ҳисобланади. Шу ўринда шуни таъкидлаш лозимки, кўпгина ҳолларда янги корхона ёки муассасаларни тузиш пайтида аввал бошқариш босқичлари ва бўғинларининг таркиби, бошқариш аппарати штатлари белгиланади, сўнгра улар ўртасида функциялар тақсимланади. Ҳолбуки, бу жараён аксинча бўлиши керак, яъни дастлаб мақсадга биноан функциялар сони аниқланиши, шундан сўнг бошқариш структурасини ташкил қилишга киришиш керак. Масалан, агар функция миқёси унча катта бўлмаса, у ҳолда мазкур корхонада бирон-бир бўлинмани ташкил қилишга ёки қўшимча лавозимни киритишга ҳожат бўлмайди.

⁵⁸Н.Раҳматуллаева, А.Камалов Ижтимоий менежмент Тошкент "Иқтисод-Молия" 2017

Бошқаришнинг ташкилий структураси бошқариш олдида турган вазифаларни муваффақиятли ҳал қилишга ёрдам берадиган қилиб тузилиши керак. Шу нуқтаи назардан бу структура қуйидаги талабларга жавоб бериши лозим: бошқариш структурасида бўғин ва босқичлар сони оптимал бўлиши керак. Бўғин ва босқичлар сонининг асоссиз кўпайиб кетиши: бошқарув аппаратини сақлаш харажатларининг ортиб кетишига, ахборотларнинг ўтиш йўли ва вақтининг чўзилиб кетишига бошқаришда параллеллик ва такрорланишларнинг вужудга келишига, бошқаришдамасъулиятсизлик унсурларининг туғилишига ва пировардда бошқарув самарасининг пасайишига олиб келади. Бошқариш структураси бошқариш аппаратининг оператив ишлашини таъминлаши лозим. Бу фаолият жорий вазифаларнинг ўз вақтида ва моҳирлик билан тез ҳал қилишда намоён бўлади. Бунга ишлаб чиқаришнинг миқёси, мураккаблиги, бошқариш объектларининг жойлашувитаъсир кўрсатади. Шундай қилиб, бошқариш структураси қанчалик мукамал бўлса, ишлаб чиқариш жараёнига таъсир ўтказиш шунчалик самарали амалга оширилади. Бошқаришнинг қуйидаги асосий ташкилий структуралари турлари маълум: чизикли структура, функционал структура, чизикли функционал структура, дастурли мақсадли структура, бошқаришнинг матрицали структураси.

Чизикли структура бошқариш структурасинингэнгсоддатури бўлиб, у қуйидаги кўринишга эга. Бунда бошқаришнинг ҳамма функциялари корхона раҳбари мақомида тўпланиб, барча қуйи раҳбарлар ва ишлаб чиқариш ячейкалари унга бўйсинади.

Ҳар бир раҳбар ўзига ишониб топширилган бўлинма фаолиятини яккабошчилик асосида бошқаради ва ҳамма зарур қарорларни мустақил равишда қабул қилади. Бўсунувчи ходимлар фақат ўзларининг бевосита раҳбарларининг фармойишларини бажарадилар. Юқори турувчи раҳбар ходимларга уларнинг бевосита бошлиғини четлаб мурожаат қилмаслиги керак. Масалан, корхона директори цех бошлиғини четлаб мастерга буйруқ бермаслиги керак. Шу тариқа раҳбарликнинг вертикал линияси ва бўйсунувчиларгатаъсир кўрсатишнинг тўғридан тўғри йўли очилади.

Бошқаришнинг чизикли структураси унча мураккаб бўлмаган ишлаб чиқариш шароитида ижрочиларнинг вазифалари оддий, буйруқ ва ахборотлар ҳажми кам бўлганда ўзини оқлаши мумкин, ишлаб чиқаришнинг тобора мураккаблашиб, кўламининг кенгайиб бориши бошқаришфункцияларининг табақалаштиришини талаб қилади, чизикли структуранинг ўзига чизикли-штабли структуранинг вужудга келишини тақозо этади⁵⁹.

Чизикли-штабли структура ҳар бир чизикли раҳбар қошида ихтисослашган хизматлар, маслаҳатчилар кенгаши, яъни штаблар тузиш орқали ташкил этилади.

⁵⁹Н.Раҳматуллаева, А.Камалов Ижтимоий менежмент Тошкент "Иқтисод-Молия" 2017

Штабларнинг вазифаси ҳар хил муаммоларни ўрганиш орқали раҳбариятга қарор қабул қилишда ёрдам беришдан иборат. Бундай штабларга эҳтиёжнинг пайдо бўлишига асосий сабаб - бу ташкилотлардаги функцияларнинг мураккаблашувидир.

Бу ерда меҳнат тақсимооти икки турдаги мақсад ва вазифалар билан белгиланади. Чизиқли раҳбарлар корхонанинг бош мақсадига эришиш йўлидаги бирламчи вазифаларнинг бажарилишига жавобгар бўлсалар, штабдагилар эса бирламчи вазифаларга тобеъ бўлган иккиламчи вазифаларнинг бажарилишига жавобгардирлар. Улар маслаҳат бериш функциясини бажарадилар. Чизиқли раҳбарларнинг асосий вазифаси таклиф этилган ижобий ва салбий маслаҳатлар ичидан мақсадга мувофиқлигини аниқлаш ва уни узил-кесил қабул қилишдан иборат. Штабларнинг ташкилқилиниши ва бундай ёрдамчиларга эга бўлгани учун корхона фаолияти бир томондан енгиллашади, бошқа томондан эса олинадиган маслаҳатлар қарама-қарши бўлганлиги сабабли мураккаблашади. Шундай ҳолларда ҳар иккала томон ўзиникини маъқуллашга, ўз обрўларини сақлашга ҳаракат қилади. Натижада ўртада низо чиқади. Штабдаги менежерлар ўзларини мутахассис, ўз соҳаларининг билимдони эканлигини исботламоқчи бўлсалар, чизиқли раҳбарлар эса якка раҳбар эканликларини пеш қиладилар⁶⁰.

Ғарб менежментидаги айрим назарийчилар бу икки турдаги менежерларнинг ташкилот таркибидаги қарама-қарши социал гуруҳ деб аташади. Бу ерда штабдагилар ўзларини элита даражасида ҳис этадилар. Йирик корпорациялардаги штаблар, кўп ҳолларда, мазкур корхонанинг асосий марказий органларига айланиб қоладилар ва чизиқли органлар фаолиятини мураккаблаштиришга уринадилар. Бундай вазиятдан қутилиш учун корхоналар бошқариш структурасига ўзгартиришлар киритиб штаблар сонини ёки уларнинг ходимларини қисқартиришга киришадилар. Бу структуранинг афзаллиги шундан иборатки, чизиқли раҳбарлар ўз диққатларини илмий-тадқиқий ишларга эмас, балки асосан корхонанинг жорий фироқиятига қаратадилар. Камчилиги эса бошқарув тизимида ортиқча бўғинларнинг пайдо бўлиши, натижада бошқариш тезкорлигининг сусайиши, бошқариш харажатларининг ўсишидир.

Бошқарувнинг функционал структураси раҳбарлар ва структура бўғинларини ҳар хил вазифаларга ва аниқ бўлинмаларда бошқарув фаолиятини ихтисослаштиришга қаратилгандир. Бунда ҳар бир бошқарув бўғинига муайян функциялар бириктириб қўйилади. Масалан, бири маркетингни, иккинчиси ишлаб чиқаришни, учинчиси эса молияни бошқариш билан шуғулланади. Бошқариш апаратини функционал ихтисослаштириш унинг самарадорлигини анча оширади. Бошқаришнинг ҳамма функцияларни бажариши лозим бўлган универсал раҳбарлар ўрнига

⁶⁰Н.Раҳматуллаева, А.Камалов Ижтимоий менежмент Тошкент "Иқтисод-Молия" 2017

ўз соҳасини пухта биладиган ўз штатига эга бўлган, ўзига топширилган иш участкаси учун жавоб берадиган мутахассислар аппарати пайдо бўлади.

Албатта, функционал хизматлар раҳбарлари ва мутахассислари: ўз соҳасини чуқур ва пухта биладиган жараёнлар ва ҳодисаларни таҳлил қилиш ва баҳолаш қобилиятига эга бўлган, ўз хулоса ва тавсияларини ҳимоя қила оладиган, чизикли структура раҳбарларини шу тавсияларни амалга ошириш мақсадга мувофиқлигига ишонтира оладиган кишилар бўлиши керак.

Функционал бўлинмалар бевосита қуйи структура бўлинмаларининг (А1, А2, А3, Б1, Б2, Б3) фаолиятини бошқаради. Функционал бошқариш у ёки бу функция ваколатига тааллуқли тор доирадаги масалалар бўйича қуйи босқич органлари ва бўлинмалари фаолиятига раҳбарликни таъминлайди. Масалан, корхонанинг режа бўлими цехларнинг режа бюрolarига раҳбарлик қилади. Бунда ҳам функционал бўлимлар раҳбарларининг вертикал бўйича ийерархияси ва бўйсунishi мавжуд. Аммо чизикли структурадан фарқли ўларoқ, бундай бўйсунishi маъмурий эмас, балки соф услубий маслаҳатли бўйсунishiдир. Масалан, корхона режа бўлимининг бошлиғи цех режа бюроси бошлиғига ҳатто айнан шу вазифага доир масала бўйича ҳам буйруқ бериш ҳуқуқига эга бўлмайди. Бирор маъмурий буйруқни корхона директори цех бошлиғига буюриши мумкин, цех бошлиғи эса цех режа бюроси бошлиғига шундай буйруқ бера олади.

Албатта, функционал хизматлар раҳбарлари ва мутахассислари ўз соҳасини чуқур ва пухта биладиган жараёнлар ва ҳодисаларни таҳлил қилиш ва баҳолаш қобилиятига эга бўлган, ўз хулоса ва тавсияларини ҳимоя қила оладиган, чизикли структура раҳбарларини шу тавсияларни амалга ошириш мақсадга мувофиқлигига ишонтира оладиган кишилар бўлиши керак.

Бошқарувнинг чизикли структура шароитида ишлайдиган раҳбарларига малакали ёрдам кўрсатиш учун функционал ва идоравий ташкилотлар ташкил этилади ва бу ташкилотларнинг вазифаси бошқарув қарорларини тайёрлаш ва раҳбарларга малакали ёрдам беришдан иборат.

Ҳозирги замон корхоналари фаолиятидаги кўпгина муаммоларни ҳал этиш горизонтал бўйича келишиб олиш ва мувофиқлашни талаб этади. Бу функцияларни турли хизматлар бажаради, уларни мазмуни ва муддатларига кўра келишиб олиш, ишлаб чиқаришнинг кўпгина унсурларини туташтириш лозим. Гоҳо функционал хизматлар ўртасидаги бу горизонтал алоқалар жуда чўзилиб кетади, улар баҳс ва низолар билан амалга оширилади. Чизикли структура раҳбари эса кўп сонли бўлинмалар ишини мувофиқлаштиришга жуда қийналади.

Чизикли-функционал бошқарув структурасида асосий бошқарув чизикли бошқарув ҳисобланади, бўлинма бошқарув босқичларида ва мустақил участкаларни бошқариш фаолиятида чизикли раҳбарлар ажратилади. Уларга ишлаб чиқаришни хўжалик фаолиятини яккабошчилик

бошқариш ҳукуқи берилган бўлиб, у олинган натижаларга тўлиқ жавоб беради.

Ҳозирги замон корхоналари фаолиятидаги кўпгина муаммоларни ҳал қилиш горизонтал бўйича келишиб олишни ва мувофиқлашни талаб этади. Масалан, корхона янги турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтадиган бўлса материалларни сарфлашнинг янги нормасини ишлаб чиқиш меҳнат нормаларини қайта кўриб чиқиш, турли касблардаги ишчиларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, янги материалларга эҳтиёжни аниқлаш, етказиб берувчилар билан алоқа ўрнатиш, янги технология ва техникани жорий этиш ва ҳоказолар талаб қилинади.

Бошқарувнинг мураккаб тизимлари эгилувчанлигини таъминлаш учун чизикли-функционал тузилмаларга матрицали тузилма кўринишидаги бошқарувнинг дастурий-мақсадли шакллари киритилади: лойиҳа бўйича бошқариш, маҳсулот бўйича бошқариш, текширув комиссиялари ва ҳ.к.

Механик тарзда ташкил этилган структурани кўникма ҳосил қилинган структура билан алмаштириши усули. Механик тарзда ташкил этилган структурага куйидаги салбий томонлар хос: горизонтал табақаланишдаги кескинлик, иерархик алоқалардаги қатъийлик, меъёрлаштирилган масъулият, юқори даражадаги расмийчилик, қарорлар қабул қилинишидаги ўта марказлашув ва унда кўпчилик бошқарувчиларнинг қатнаша олмаслиги. Бу структурани кўникма ҳосил қилинган синовдан ўтиб ўзини оқлаган структура билан алмаштириш маъқулдир⁶¹.

Механик тарзда ташкил этилган структура ичида турли шакллардаги узвий структурани ташкил қилиш. Будеган сўз корхона таркибига венчур ва инновация, яъни бизнесга таваккалчилик бўлимлари, бизнес марказлар, эксперт гуруҳлари, ишчи, бригадалар гуруҳларини ташкил қилишни билдиради. Венчур ва инновация бўлимларидаги тадбиркорлар янги технология учун ўзларининг капиталини ёки олган қарз маблағларини таваккал қиладилар. “Венчур” ибораси тадбиркор, раҳбар ёки менежернинг таваккалчиликдаги уддабуронлиги, эпчиллиги, серҳаракатлигини, кунтли, матонатлигини, дадиллиги, жасоратлигини, жўшқин, бизнесга берилиб кетишини билдиради.

Ҳозирги замон компаниялар фаолиятида кўпгина муаммоларни ҳал этиш горизонтал бўйича келишиб олишни ва мувофиқлашни талаб этади. Масалан, компания янги турдаги лизинг хизматларини кўрсатишга ўтадиган бўлса хизмат кўрсатишнинг янги нормасини ишлаб чиқиш, меҳнат нормаларини қайта кўриб чиқиш, турли касблардаги ишчиларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, янги материалларга, хизматларга эришишни аниқлаш, етказиб берувчилар билан алоқа ўрнатиш, янги технология ва техникани жорий этиш ва ҳоказолар талаб қилинади. Буларни мазмун ва муддатларига

⁶¹Н.Раҳматуллаева, А.Камалов Ижтимоий менежмент Тошкент “Иқтисод-Молия” 2017

кўра келишиб олиш, ишлаб чиқаришнинг кўпгина унсурларини туташтириш ишларини турли хизматлар бажаради. Гоҳо функционал хизматлар ўртасидаги бу горизонтал алоқалар жуда чўзилиб кетади, баҳс ва низолар билан амалга оширилади. Чизиқли структура раҳбари эса кўп сонли бўлинмалар ишини мувофиқлаштиришга жуда қийналади. Бу муаммоларни янги ташкилий бошқарув структураларни тузиш йўли билан, аниқроғи, чизиқли- функционалбошқарувструктураларини тугатишларкиритиш йўли билан ҳал қилади.

Матрицавий структура бойича бошқариш анча мураккаб бўлиб, у маҳсулоти нисбатан қисқа "умр" кўрадиган ва тез-тез ўзгариб турадиган корхоналар томонидан қўлланилади. Бу структура корхонада горизонтал алоқаларни йўлга қўйишга ва уларни замонавий компьютерлар ёрдамида мураккаб буюртмаларни бажарувчи турли хил корхоналар фаолияти билан боғлашга, техника соҳасида юқори малакали хизмат кўрсатишга ва экспертизани таъминлашга қаратилган. Ушбу структурани "Тўр" кўринишда тасаввур этиш мумкин. У икки турдаги структуранинг, яъни функционал структура, маҳсулот бўйича структураларнинг комбинациясини ифодалайди. Кўриб турибмизки, горизонталига функционал вазифалар (ишлаб чиқариш, сотиш, реклама ва ҳ.к.), вертикалига эса технология ва бошқарув соҳасида янгиликларни жорий этиш билан шуғулланувчи махсус гуруҳлар жойлашган. Мазкур структурага биноан бир вақтнинг ўзида тўртта янги маҳсулот бўйича лойиҳа тузилади. Ҳар бир лойиҳа учун алоҳида раҳбар жавоб беради. Гуруҳларнинг тўрттаси ҳам маҳсулотни лойиҳалашдан то сотишгача бўлганжарёнда қатнашади. Бошқаришнинг матрицали структурасининг моҳияти шундаки, унда ҳар бир ходим айна бир вақтнинг ўзида лойиҳа бўйича бошқаришда, шунингдек, ўзининг функционал органида хизматда бўлади ҳамда икки ёқлама бўйсунди. Бу структуранинг ўзига яраша афзалликлари бор. Булар жумласига қуйидагилар киради: бошқариши жараёнидаги горизонтал алоқаларни энг узунлигини кескин қисқартиради ва тартибга солади, қарорлар қабул қилишни тезлаштиради ва уларнинг мазмуни ҳамда натижалари учун масъулиятни оширади, корхонанинг ички ва ташқишароитларига таъсир этувчи омилларнинг ўзгаришига тезда кўникма ҳосил қилади, чизиқли бўйсиниш воситасида бўлим ичида бюрократияга бўлган мойилликни бирқадар сўндиради ва ҳ.к.

Шу билан бир қаторда бу структурага ҳам айрим камчиликлар хос. Бу унинг мураккаблиги ва бошқарув органларининг реал ваколатга эга эмасликларида намоён бўлади. Бундай тушунмовчилик нафақат раҳбарларни, шунингдек, уларнинг қўл остидаги кишиларнинг ҳам ноқулай ҳолатга тушиб қолишига сабаб бўлиши мумкин. Оқилона бошқарув тизимларининг шартлари ёки мезонлари сифатида қуйидагилар намоён бўлади: а) бошқарув бўғинларининг унинг функцияларига мослиги; б) бошқарув иерархиясида иложи борица поғоналар сонининг камлиги; в) улар бир поғонада барча зарур бошқарув функцияларига диққатни қаратиш; г)

функционал бўғинларнинг функционал тармоқларга мослашиши; д) ҳар бир функционал бўғиннинг ягона бошқарув жараёнида иштирок этиш характерининг аниқ намоён бўлиши; е) бошқарувнинг ҳар бир бўғинида жамоалар «кириш» ва «чиқиш» манбалари сонининг энг кам бўлиши.

Менежментнинг ташкилий тузилмаси бошқарув тузилмаси схемасида, иш жадвалларида, тузилмавий бўлинмалар тўғрисидаги ҳолатларда, шунингдек, бажарганишлар учун лавозим инструкцияларида ҳужжатлаштирилади.

5.2. Бошқарув услуби

Усул - бу тадқиқот қилиш ёки таъсир кўрсатиш. Тадқиқот қилиш нуқтаи назаридан метод деганда, бошқарув объектини ўрганиш жараёнида қўлланиладиган усуллар, яъни система (тизим)ли ёндашув, комплексли ёндашув, таркибий ёндашув, интеграцион ёндашув, моделлаштириш, иқтисодий-математик ёндашув, кузатиш, эксперимент, социологик кузатув каби таҳлилининг илмий усуллари тушунилади.

Таъсир кўрсатиш жиҳатдан метод деганда эса бошқариш функцияларини амалга ошириш учун бошқарув объектига қандай тарзда таъсир ўқазиш усуллари тушунилади. Бундай усулларга қуйидагилар киради:

- 1) функционал тизимости объектларни бошқариш усули;
- 2) бошқариш функцияларини бажариш усуллари;
- 3) бошқарув қарорларини қабул қилиш усуллари.

Ҳар хил ёндашувлар, йўсинлар, йўллар ёрдамида амалга ошириладиган турли-туман бошқарув ишларининг мажмуаси бошқарувнинг аниқ ва ўзига хос усуллари деб юритилади. Бошқарув усуллари - бу ходимларга ва, умуман, ишлаб чиқариш жамоаларига таъсир кўрсатиш усуллари бўлиб, бу усуллар қўйилган мақсадларга эришиш жараёнида мазкўр ходимлар ва жамоаларнинг фаолиятини уйғунлаштиришни назарда тутлади.

Бошқарув услубиёти - бу бошқарув жараёнида келиб чиқадиган муаммоларни ҳал қилиш усуллари, йўллари мажмуасидир.

Иш услуби - бу бошқарув функцияларини самарали бажариш мақсадида раҳбарнинг бўйсинувчиларга аниқ ва нисбатан барқарор таъсир кўрсатиш усули ва йўллари мажмуасидир. Масалан:

Биринчидан, мамлакат бошқарув органларининг иш услуби;

Иккинчидан, вазирлик, қўмита, ҳокимиятларнинг иш услуби;

Учинчидан, суд, прокуратураларнинг иш услуби;

Тўртинчидан, корхона, цехларнинг иш услуби;

Бешинчидан, айрим раҳбарларнинг иш услуби ва ҳ.к.

Бошқарувнинг турли поғона ва босқичларида турган бошқарув органлари ва раҳбарларнинг иш услублари ҳар хилдир. Шу нуқтаи назардан иш услуби ғоят кўп қиррали тушунчадир.

Раҳбарнинг иш услуби– бошқарув жараёнида у ёки бу масалаларни ҳал қилишда унинг ўзига хос ёндашиш. Раҳбар қарор қабул қилганда, унинг бажарилишини ташкил этганда ва қўл остидаги кишилар ишини назорат қилганда ўз вазифаларига мувофиқ иш кўради.

Бироқ ҳар бир раҳбар ўзига хос равишда бошқарув жараёнида ўзи учун мос бўлган ўз раҳбарлик услубини белгилайдиган усуллар билан ҳаракат қилади. Мутлақо бир хил икки киши бўлмаганидек, раҳбарликда ҳам мутлақо бир хил услуб йўқ. Раҳбарлик услуби раҳбарларнинг ўз қўл остидагилари билан алоҳида ўзаро муносабатларида таркиб топади. Услуб бошқарув органининг интеллектуал салоҳиятли сифатлари, унинг индивидуал хусусиятлари билан белгиланади.

Раҳбарлик услуби бошқариш методлари билан муайян ўзаро алоқада бўлади. Бошқариш методи ҳам бошқариш фаолиятини амалга ошириш усуллари ва йўллари мажмуасидан, бошқариш тизимига самарали мақсадга мувофиқ таъсир кўрсатилган, яъни бошқариш функцияларини амалга ошириш механизmidан иборат. Лекин шуни эътиборга олиш лозимки, метод бу тамомила объектив раҳбарга боғлиқ бўлмаган ва мустақил ташунчадир. Услуб ҳам таъсир ўтказиш усуллари мажмуасидан иборат бўлсада, методдан фарқ қилади у ёки бу раҳбарнинг субъектив, индивидуал хусусиятлари билан белгиланади.

Аввал кўриб чиқилган менежмент тамойиллари турли услубларни қўллаш йўли билан амалга оширилади.

Бошқарув услуби - бу ташкилот қўйган мақсадларга эришиш учун бошқарилаётган объектларга таъсир қилиш усуллари йиғиндиси. «Услуб» сўзи грекча «method» сўзидан келиб чиққан. Таржимаси бирор-бир мақсадга эришиш усули. Бошқарув услублари орқали бошқарув фаолиятининг асосий мазмуни амалга оширилади. Бошқарув услубларини характерлаб, уларнинг йўналиши мазмуни ва ташкилий шаклини очиш керак. Бошқарув услублари йўналиши бошқарув тизимига қаратилган бўлиб, таъсир қилиш усулларининг ўзига хослигидир. Ташкилий шакли - аниқ ҳосил бўлган вазиятга таъсир қилиш бу тўғридан-тўғри (бевосита) ёки билвосита таъсир бўлиши мумкин. Бошқарув амалиётида турли услублар ва уларнинг қоришмаси (комбинацияси)дан бир вақтнинг ўзида фойдаланилади. Барча бошқарув услублари ташкилий томондан бир-бирини тўлдиради, доимий динамик мувозанатда бўлишади⁶².

Бошқарув услублари йўналиши доим бир хил - улар турли меҳнат фаолиятини амалга оширувчи одамларга йўналтирилган. Шундан келиб чиқиш керакки, бошқарувнинг маълум услубида ҳам мазмун, ҳам йўналиш, ҳам ташкилий шакл маълум тарзда қориштирилган. Шунинг учун бошқарувнинг қуйидаги услубларини ажратиш мумкин:

- тўғридан-тўғри директив кўрсатмаларга асосланган ташкилий-маъмурий услуб;
- иқтисодий услуб;

⁶²Ш.Р.Қобилов, Иқтисодиёт назарияси, Тошкент 2013

-одамларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш мақсадида кўмаклашувчи ижтимоий ва ижтимоий-психологик услуб;
-ижтимоий тизимни ўзини-ўзи назорат қилиши сифатлилиги ўз-ўзини бошқариш услуби.

Ташкилий-маъмурий усуллар бошқариш усуллари тизимида алоҳида ўрин тутди. Бу усулларга: бошқариш апаратининг муайян тузилмасини тузиш, ҳар бир бошқарув бўғинининг функцияларини белгилаш, кадрларни тўғри танлаш, буйруқлар, фармойишлар ва қўлланмалар чиқариш, уларнинг бажарилишини назорат қилиш топшириқлар ва директив кўрсатмаларни бераётган бўлинма ва шахсларга нисбатан мажбурий чораларни қўллаш киради.

Ташкилий-маъмурий усуллар юқори органлар ҳокимиятига ва қуйи органларнинг бўйсунушига асосланади. Шунинг учун уларни, кўпинча, маъмурий усуллар деб юритилади. Юқори маъмурий органлар бошқарилувчи объектнинг бажариши мажбурий бўлган қоидаларни ишлаб чиқади, шунингдек бўйсунувчи органларга фармойишлар беради. Шу йўл билан ташкилий усуллар бошқариш тизимидаги ички ва ўртасида онгли алоқаларнинг таркиб топишига ёрдам беради. Бу методлар бошқариш функциялари бажарилишининг ташкилий барқарорлигини, интизомлилигини, мувофиқлилигини, узлуксизлигини таъмин этади.

Ташкилий-маъмурий усуллар бошқарув органларининг ўзаро боғланиб ишлашини, бошқарув муносабатларини акс эттириб, бошқарилувчи объектларга маъмурий таъсир кўрсатишнинг бутун механизмини характерлайди⁶³.

Шу билан бирга, маъмурий ёки тўғридан-тўғри бошқарув методи хўжалик юритувчи субъектнинг танлаш эркинлигини чеклаб қўяди, муайян ҳуқуқий доираларини белгилайди. Бироқ ривожланган бозор шароитида ҳам бошқаришнинг маъмурий усуллари ўз аҳамиятини сақлаб қолади ва зарур бўлганда улардан фойдаланилади. Хусусан, бозор иқтисодиёти ривожланган ҳамма мамлакатларда маъмурий усуллар воситасида монополияга қарши сиёсат амалга оширилади. Давлат бозорнинг монополлаштирилишига тўсқинлик қиладиган маъмурий чекловлар тизимини белгилайди. Монопол компаниялар фаолиятини директив йўсинда бошқаради.

Бошқаришнинг иқтисодий усуллари иқтисодий манфаатлардан фойдаланишга асосланади. Зеро, ҳар бир муайян жамиятнинг иқтисодий муносабатлари, энг аввало, манфаатлар тарзида намоён бўлади. Манфаатлар уч хилда бўлади: умумжамият манфаатлари, жамоа манфаатлари, шахсий манфаатлар.

Бу манфаатларни уйғун суръатда боғлаб олиб бориш муаммоси бир қатор вазифаларни ҳал қилишни, ҳар бир давр шароитларига мувофиқ келадиган муносабатлар ўрнатишни талаб қиладди. Масалан, бозор

⁶³Ш.Р.Қобилов, Иқтисодиёт назарияси, Тошкент 2013

иқтисодиёти шароитида умумжамият манфаатларини рўёбга чиқариш мақсадида қуйидаги иқтисодий бошқарув усулларига амал қилинади: корхоналар ва хўжаликларга фаолият юритишларига эркинлик ва мустақиллик бериш, хўжаликларни пировард натижаларига биноан моддий рағбатлантириш, солиқ имтиёзларини бериш, корхона ва хўжаликлар ўртасидаги ўзаро шартномаларнинг бажарилиши интизомини мустаҳкамлаш ва уларнинг ролини ошириш, молия-кредит муносабатларини такомиллаштириш иқтисодий бошқарув усуллариининг асосий воситаси ишлаб чиқариладиган маҳсулот (хизмат) бирлигига сарфланадиган харажатни камайтиришга имкон берувчи хўжалик механизмларининг янги усуллариини, шунингдек манфаатдорлик муҳитини вужудга келтириш ва улардан самарали фойдаланиш. Бу усулда кишиларнинг шахсий ва гуруҳ манфаатларини юзага чиқариш орқали уларнинг самарали ишлаши таъминланади. Шу мақсадда қўшимча иш ҳақи тўлаш, мукофотлар бериш, бир йўла катта пул билан тақдирлаш кабилар муҳим аҳамият касб этади. Иқтисодий ислохотлар бошқаришнинг барча ислохотлари ичида етакчи ўринни эгаллайди. Ҳар қандай даражадаги раҳбар бу методнинг мазмунини яхши билиши ва уларни тўғри қўллай олиш керак.

Ижтимоий-руҳий усулларнинг асосий мақсади жамоаларда соғлом ижтимоий-руҳий муҳитни яратишдир. Бу усул ижтимоий-маънавий вазиятга таъсир этиш йўли билан кишиларнинг феъл-атвори, руҳиятини ҳисобга олиб, уларнинг ижтимоий (социал) талабини қондириш орқали бошқаришни билдиради. Бошқача қилиб айтганда, социал-руҳий методлар ишлаб чиқариш жамоаларини, улардаги “психологик иқлимни”, ҳар бир ходимнинг шахсий хусусиятларини ўрганишга асосланган усуллардир.

Ўз моҳиятига кўра бошқариш методларининг бу гуруҳи жамоанинг шаклланиш ва юксалиш жараёнига кишиларнинг онгига, маънавий манфаатларига жамият манфаатларини ҳисобга олган ҳолда таъсир қилувчи воситаларнинг мажмуидир.

Ижтимоий-руҳий методлар “Бошқариш социология”си ва “Бошқариш психологияси”га асосланади.

Бошқариш социологияси инсоннинг ишлаб чиқариш омиллари билан ўзаро алоқаси, жамоанинг социал ривожланишни режалаштириш, меҳнат жамоасини таркиб топтириш, ходимларнинг ташаббуси ва ижодий фаоллигини ошириш каби муҳим муаммоларни кўриб чиқади.

Бошқариш психологияси кишиларнинг бошқариш фаолиятлари хусусиятлари ва натижаларни аниқлашга хизмат қиладиган ҳодисаларни ўрганади. У кадрлар танлашда, уларни жой-жойига қўйишда, топшириқларни функцияларни тақсимлашда ходимларни рағбатлантиришда, интизомни мустаҳкамлашда ва ҳоказоларда номланади.

Психология инсоннинг руҳиятини ўрганувчи фандир. Инсон руҳиятига эса сезиш, идрок қилиш, тасаввур, тафаккур, тассарруф жараёнлари, хотира, диққат, эътибор, ирода, шунингдек инсон шахсининг

рухий хусусиятлари, чунончи, кизиқиш, қобилият, характер ва миждоз киради.

Социал психология - бу кишилар ва жамоа фаолияти психологик ва социал омилларнинг ўзаро алоқаси қонунларини, турли социал гуруҳлар хусусиятларини, жамоа мулоқоти ва ўзаро таъсир кўрсатиш шаклларини ўрганадиган психология фанининг соҳасидир⁶⁴.

Бошқаришнинг ижтимоий-рухий усуллари қуйидаги муаммоларни ечишга қаратилган:

1. Кишиларнинг ижтимоий-рухий хусусиятлари, чунончи, қобилиятлари, миждозлари, ҳаракатлари ва ҳоказоларни ҳисобга олган ҳолда меҳнат жамоаларини ташкил топтириш. Бунинг натижасида жамоани ривожлантириш, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мақсадида биргаликда ишлаш учун қулай шарт-шароитлар яратилади.
2. Ижтимоий юриш-туриш нормаларини ўрнатиш ва ривожлантириш. Шу жумладан, яхши ва намунали анъаналарни қўллаб-қувватлаш ва социалистик урф-одатларни жорий этиш жамоа онгининг ўсишига ёрдам беради.
3. Социал ривожлантиришни ва кишиларнинг интилишини, ташаббусини рағбатлантириш, умумий таълим даражасини ошириш, маданий, намунавий ва маърифий ўсиш, малака ошириш, эстетик раванқ ва меҳнатга иждодий муносабат ва ҳ.к.
4. Кишиларнинг маданий ва социал-маиший эҳтиёжларини қондириш, чунончи уй-жойлар, болалар боғчалари, клублар, профилакториялар спорт иншоотлари ва ҳоказоларни қуриш.
5. Меҳнат жамоаларида талабчанлик ўзаро ёрдам, интизомни бузувчиларга мурасизликдан иборат соғлом ижтимоий психологик муҳитни вужудга келтириш ва уни қўллаб қувватлаш.
6. Одамларнинг ўз меҳнатида танлаган мутахассислиги ва касбидан мамнун бўлишлари, ишлаб чиқариш самарадорлиги ва иш сифатини ошириш учун шарт-шароитларни вужудга келтириш.

Бу муаммоларнинг ечими бошқаришнинг янада уюшқоқ самарали бўлишини талаб қилади.

Социал тадқиқот усулларини ўтказиш зарурияти шундан иборатки, бунинг учун бошқариш объектининг ҳолати тўғрисида кенг ахборотга эга бўлиш керак. Бундай ахборот олиш учун жамоада бевосита социологик тадқиқотлар ўтказиш лозим.

Умумий ҳолда бошқарув таъсири услубларини икки гуруҳга ажратиш мумкин: асосий ва мажмуавий. Асосийларига бошқарув услублари талабларини у ёки бу объектив қонунларга мослиги белгилари бўйича мазмун жиҳатлари яққол кўринадиганлар киради (масалан, ижтимоий-иқтисодий, ташкилий-техник). Асосий услубларнинг қоришмаси ижтимоий бошқарувнинг мажмуавий ёки мураккаб услубларига киради.

⁶⁴Ш.Р.Қобилов, Иқтисодиёт назарияси, Тошкент 2013

Мазмуни бўйича ижтимоий бошқарув услублари ижтимоий ривожланишнинг турли объектив қонунлари талабларини акс эттиради: иқтисодий, ташкилий-техник, демографик, социологик, психологик ва ҳ.к. Шунинг учун иқтисодий, ташкилий-маъмурий, ижтимоий ва ижтимоий-психологик бошқарув услублари ажратилади.

Бошқарувнинг ижтимоий услублари жамиятнинг ижтимоий мақсадларига эришишнинг нафақат инсон хулқининг иқтисодий, ташкилий-маъмурий услублари билан боғлиқ, балки бсвосита - ижтимоий мақсадларни қўйиш, турмуш сифатини ошириш, ижтимоий ташкилотларни мустаҳкамлаш, жамиятнинг ижтимоий етуқлигини ошириш билан ҳам боғлиқ. Ижтимоий услублар асосий ҳисобланиб, мажмуавий тарзда ҳам намоён бўлади.

5.3. Менежментнинг ижтимоий услублари.

Менежментнинг ижтимоий услублари ижтимоий меъёрдаги ижтимоий назорат маънавий рағбатлантиришнинг кенг спектрини ўз ичига олади. Ижтимоий меъёрлаш услублари турли ижтимоий гуруҳлар, жамоалар ва алоҳида ишловчилар ўртасидаги ижтимоий муносабатларни тартибга солишга имкон беради. Ижтимоий-сиёсий услублар ижтимоий таълим ва ишловчиларни ижтимоий бошқарувда иштирок этишга жалб қилишни ўз ичига олади. Ижтимоий меъёрларнинг аниқ услубларига ички меҳнат интизоми қоидалари, фирма ичидаги ахлоқ қоидалари киради. Ижтимоий назорат услублари ижтимоий муносабатларни ва манфаатларни намоён қилиш ва назорат қилиш йўли билан тартибга солиш учун қўлланилади. Маънавий рағбатлантириш услублари касбий фаолиятда маълум муваффақиятларга эришган жамоалар, гуруҳлар, алоҳида ишловчиларни рағбатлантириш учун қўлланилади.

Бошқарувнинг ижтимоий услублари жамоанинг шаклланиши ва ривожланиши жараёнларига, унинг ичида содир бўладиган жараёнларга таъсир этишнинг ижтимоий-психологик услубларидан иборат. Мазкур услублар таркибида расмий ва норасмий гувоҳлар, шахс роли ва мақоми ўзаро муносабатлари тизими ижтимоий эҳтиёжлар ва бошқа ижтимоий-психологик жиҳатлари бўлган жамоаларда амал қилувчи ижтимоий-психологик механизмнинг қўлланишига асосланади. Бошқарувнинг ижтимоий-психологик усуллари, биринчи навбатда, таъсир йўналишини аниқловчи тавсифи билан фарқланади. Рағбатлантириш усуллари орасида қуйидагилар ажратилади: тушунтириш, кўндириш, тақлид қилиш, қизиқтириш, мажбурлаш ва бошқалар. Инсон омилининг ўсиб бораётган ижтимоий эҳтиёжларини таъминлаш ижтимоий-психологик услубларни қўллашнинг мақсади ҳисобланади⁶⁵.

⁶⁵Ш.Р.Қобилов, Иқтисодиёт назарияси, Тошкент 2013

Бошқарувнинг психологик услублари персонални оқилонга танлаш ва жойлаштириш йўли билан одамлар орасидаги муносабатларни тартибга солишга йўналтирилган. Уларга кичик гуруҳларни тўлдириш, меҳнатни яхшилаш, касб танлаш ва ўқитиш услублари киради. Кичик гуруҳларни тўлдириш услублари ишловчилар ўртасидаги мақбул миқдори ва сифат муносабатларини аниқлашга имкон беради. Меҳнатни яхшилаш услубларига ёруғлик, муסיқа психологик таъсирини қўллаш, ижодий жараёнларни кенгайтириш ва бошқалар киради.

Умуман олганда, ижтимоий ва психологик услубларга ижтимоий ривожланиш қонунлари ва психологик қонунларига таянадиган бошқарув таъсири усуллари киради. Бу ерда ижтимоий ва психологик жараёнлар таъсир объекти ҳисобланади.

Бошқарувнинг иқтисодий услублари иқтисодий қонунлар талабларини амалга ошириш асосида бошқарувнинг иқтисодий мақсадларига эришиш усулларида иборат. Замонавий менежментнинг иқтисодий услублари деганда, барча иқтисодий қонунлар ва бозор иқтисодиёти категориялари тизимидан фойдаланишга асосланган иқтисодий ҳисоб-китоб тушунилади.

Бошқарувнинг кўпгина иқтисодий услублари ичида масалан, иқтисодий рағбатлантириш услубларини ажратиш мумкин. Иқтисодий рағбатлантириш ишловчиларнинг иқтисодий манфаатларига асосланган бошқарув услубидан иборат. Унинг асосини корхона ва ташкилотларнинг шунингдек ҳар бир ишловчи даромадларининг шаклланиши ташкил этади.

Иқтисодий рағбатлантириш тизими персонал ва ҳар бир ишловчининг иложи борида юқори фойда олишга қизиқишининг ортишига йўналтирилган чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш йиғиндисидир.

Иқтисодий рағбатлантириш қуйидаги асосий тамойилларга асосланган:

- иқтисодий рағбатлантириш мақсадларининг ташкилот ривожланиши мақсадларига мос келиши ва ўзаро алоқаси;
- ишлаб чиқариш тузилмасида зарур ўзгаришларни амалга оширишга йўналтирилган иқтисодий рағбатлантириш фарқланиши;
- иқтисодий рағбатлантиришнинг бошқа рағбатлантириш услублари билан қоришмаси;
- ташкилот ва алоҳида ишловчилар моддий масъулиятини кўзда тутувчи иқтисодий санкциялар билан иқтисодий рағбатлантиришнинг қоришмаси.

Ташкилий-маъмурий услублар ҳокимият, интизом ва масъулиятга асосланади. Ташкилий-маъмурий таъсир қуйидаги асосий кўринишларда амалга оширилади:

- 1) мажбурий характерга эга бўлган тўғридан-тўғри маъмурий кўрсатма. Улар аниқ бошқарилувчи объектларга ёки шахсларга мўлжалланган, аниқ ҳосил бўлган ҳолатга таъсир этади;

- 2) қўл остидагилар фаолиятини тартибга солувчи қоидаларни ўрнатиш;
- 3) ташкилий-маъмурий таъсирга лаёқатли у ёки бу жараёнларни ташкил этиш ва мукамаллаштириш бўйича маслаҳатларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш;
- 4) ташкилот ва алоҳида ишловчилар фаолияти устидан кузатув ва назорат.

Ташкилий-маъмурий услублар учта асосий гуруҳга ажратилади:

-ташкилий-мувозанатловчи. Мазкур услубларга регламентлаш, меъёрлаштириш ва инструкциялаш киради;

-кўрсатмали таъсир. Улар ўрнатилган ташкилий алоқалардан жорий фойдаланишни ва иш шароитлари ўзгарганда уларни қисман тўғрилашни акс эттиради. Кўрсатмали таъсир асосида ваколат ва мажбуриятлар ётади. Мазкур услубларга қарорлар, буйруқлар, кўрсатмалар, резолюциялар киради;

-интизомий таъсир. Улар ташкилий алоқалар мувозанатини интизомий талаблар ва масъулиятлар тизими воситасида ушлаб туришга мўлжалланган.

Менежментнинг ташкилий-маъмурий услубларининг барча учта гуруҳи ҳам алоҳида, ҳам биргаликда бир-бирини тўлдириб ишлатилади. Умуман олганда, бошқарувнинг ташкилий-маъмурий услубларидан фойдаланишнинг объектив асоси бошқарув механизмининг бир қисмини ташкил этувчи ташкилий муносабатлар ҳисобланади. Улар орқали бошқарувнинг муҳим функцияларидан бири - ташкил этиш функцияси амалга оширилгани учун ташкилий-маъмурий фаолиятнинг вазифаси қўл остидагиларга хатти-ҳаракатларини тартибга солишдан иборат. Маъмурий бошқарув ўзининг етишмовчиликлари учун тез-тез ва баъзан ҳақли равишда танқид қилинади⁶⁶.

Лекин шуни эсда тутиш керакки, жамоат ишининг аниқлиги, интизомини ва тартибини таъминловчи ташкилий-маъмурий таъсирсиз ҳеч қандай иқтисодий услублар амал қила олмайди. Ташкилий-маъмурий услублар асосан раҳбар ҳокимиятига асосланади. Бу ерда раҳбар унга берилган ҳуқуққа таянувчи ҳокимият субъекти, маъмур сифатида намоён бўлади.

Ташкилий-маъмурий услублар бошқарилаётган объектга ёзма ёки оғзаки бериладиган оператив кўрсатмалар, буйруқлар орқали тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади. Улар меҳнат интизоми ва ташкилий аниқликни таъминлаши зарур. Бу услублар меҳнат ва хўжалик қонунчилиги, ижтимоий назорат ҳуқуқий актлари билан регламентланади.

Аниқ ташкилот доирасида қуйидаги ташкилий-маъмурий таъсир кўрсатишни қўллаш мумкин:

- 1) мажбурий ёзув (буйруқ, таъқиқлов);
- 2) розилик шакллари (маслаҳат, компромис);

⁶⁶Ш.Р.Қобилов, Иқтисодиёт назарияси, Тошкент 2013

3) истаклар, хоҳишлар (тушунтириш, таклиф, ҳукм қилиш).

Замонавий бошқарув тизимининг асосий вазифаларидан бири бошқарилаётган тизим имкониятларини амалга ошириш учун қулай шароитлар яратишдан иборат. Бу имкониятлар турли ўз-ўзини бошқариш субъектларининг ҳуқуқ ва масъулиятини кенгайтирувчи бошқарув таъсирининг турли услубларидан фойдаланиш эвазига вужудга келади.

Ижтимоий-психологик усуллар. Маълумки, меҳнат натижалари кўп жиҳатдан бир қатор психологик омилларга боғлиқ. Бу омилларни ҳисобга ола билиш ва улар ёрдамида айрим ходимларга мақсадга мувофиқ ҳолда таъсир этиш раҳбарга ягона мақсадни ва вазифани кўзловчи жамоани шакллантиришда ёрдам беради. Меҳнат жамоаларини ташкил қилиш ва ривожлантиришнинг муҳим шартларидан бири психофизиологик мос эгилувчанлик тамойилига амал қилишдир⁶⁷.

Бошқарувда ижтимоий ва психологик жиҳатларга етарлича эътибор берилмаса жамоада носоғлом муносабатлар вужудга келади, бу ўз навбатида меҳнат унумдорлигини пасайтиради. Жамоага сезиларли таъсир ўтказиш учун фақат айрим ишчиларнинг маънавий ва руҳий хусусиятларини, айрим гуруҳ ва жамоанинг ижтимоий-социологик тавсифларини билиш билан чекланмай, бошқарув таъсирини ҳам амалга ошириш керак. Бу мақсадда меҳнат жамоасида юзага келадиган шахсий муносабатлар ва алоқаларга, шунингдек, уларда кечадиган ижтимоий жараёнларга ўзига хос тарзда таъсир кўрсатиш мажмуасидан иборат бўлган ижтимоий-психологик усуллар қўлланилади. Улар меҳнатни маънавий рағбатлантиришга асосланган бўлиб, шахсга психологик йўллар билан маъмурий топшириқни англаган вазифага, инсоннинг ички эҳтиёжига айлантириш мақсадида таъсир кўрсатади. Бунга шахсий характерга эга бўлган йўллар (шахсий намуна, авторитет ва бошқалар) орқали эришилади.

Бу усулларни қўллашдан асосий мақсад — жамоада ижобий ижтимоий-психологик иқлимни шакллантириш бўлиб, унинг ёрдамида тарбиявий, ташкилий ва иқтисодий масалалар ҳал қилинади.

Жамоадаги ижтимоий-психологик иқлим — бу жамоа аъзолари орасида ишлаб чиқариш фаолияти бўйича, шунингдек, ишлаб чиқаришдан ташқарида юзага келган маънавий-ахлоқий алоқалар тизимидир. Психологик иқлим можароли ҳолатлар ёки можаролар сони кўринишидаги кўрсаткич билан баҳоланиши мумкин⁶⁸.

Можаро — бу мақсадлар, унга эришиш йўллари ва усуллари тўғрисидаги, вазифалар характери ва уларни ҳал қилиш йўллари тўғрисидаги ва шунга ўхшаш бошқа масалаларда тасаввурларнинг тарқ қилиши туфайли томонларнинг, фикрларнинг, кучларнинг очиқчасига тўқнашишидир.

Жамоага таъсир кўрсатишнинг асосий воситаси — ишонтиришдир. Раҳбар ишонтираётганида инсон табиятини ва биргаликда фаолият юритиш жараёнида инсоний муносабатларни тўла ҳисобга олиши керак. Раҳбар

⁶⁷ Н. Раҳматуллаева, А. Камалов *Ижтимоий менежмент Тошкент "Иқтисод-Молия" 2017*

⁶⁸ Ш.Р. Қобилов, *Иқтисодиёт назарияси*, Тошкент 2013

томонидан шахснинг биологик табиатини ва ички дунёсини тушуниш унга жамоани жипслаштириш ва фаоллаштириш шакллариининг энг самаралисини танлашга ёрдам беради. Ишчиларнинг ўзаро муносабатлари, уларнинг меҳнат воситаларига ва атроф-муҳитга муносабатлари меҳнат жамоасидаги ижтимоий-психологик раҳбарлик объекти саналади.

Ижтимоий-психологик таъсирнинг асосий шакллари сифатида қуйидагиларни қўллаш мумкин: меҳнат жамоаларини ижтимоий ривожлантиришни режалаштириш, шахсни тарбиялаш ва шакллантириш усули сифатида ишонтириш, иқтисодий мусобақа, танқид ва ўзини-ўзи танқид, бошқарув усули сифатида ва ишчиларнинг бошқарувда иштирок этиш шакли сифатида доимий ўтказиладиган ишлаб чиқариш йиғилишлари, турли маросимлар.

Ижтимоий менежмент моҳияти унинг тизими тузилмасини аниқлайди. У қуйидагилардан иборат: бошқарув субъектлари, бошқарув объектлари, бошқарув жараёни ва бошқарув тизими механизмлари. Бошқарув субъектларига аҳоли, ҳокимият органлари, маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари, жамиятнинг фуқаролик институтлари, менежмент институти киради. Бошқарув объектларига эса ижтимоий жараёнлар, ижтимоий фаолият, ижтимоий ресурслар киради⁶⁹.

Ижтимоий менежмент механизмлари ижтимоий мақсадлилиқ, бошқарув услублари (иқтисодий, маъмурий-ташқилий, юридик, илмий ва бошқалар)га йўналтирилган. Улар орасида бутун бошқарув таъсирлари тизимида бирлаштирувчи бўлган ижтимоийликлар алоҳида ажратилади. Уларга меҳнатга муносабат, инсон хулқ-атвори бўйича чора-тадбирлар йиғиндиси киради. Бошқарув жараёни ва ижтимоий менежмент тизими механизми ижтимоий ташхис, ахборотни йиғиш, таҳлил қилиш ва сақлаш, уларни бошқарув субъектларига узатиш ва бошқарувнинг турли даражаларида ижтимоий меъёрлар бўйича бошқарув субъектлари фаолиятини назорат қилишни амалга ошириш услубларидан иборат.

Ижтимоий мақсадларни янада самаралироқ амалга ошириш ва ижтимоий менежмент тамойилларини амалга ошириш учун қуйидаги илмий услубларни қўллаш муҳим:

- Ижтимоий лойиҳалаштириш ва дастурлаш.
- Замонавий ҳисоблаш воситалари, биринчи навбатда, компьютер техникаси асосида ижтимоий ахборотни йиғиш ва таҳлил қилиш, уларни қайтаишлаш васақлашда математик услублардан фойдаланиш.
- Одамларни меҳнатга, ҳаётга, мақсадга мувофиқ хулқ-атворга жамиятга рағбатлантиришни яратиш. Шахснинг, шунингдек, менежерларнинг ҳаёт кучини фаоллаштиришга мўлжалланган психологик таъсир (махсус тренинглар ва ўйин услублари).

⁶⁹Н.Раҳматуллаева, А.Камалов *Ижтимоий менежмент Тошкент "Иқтисод-Молия" 2017*

- Ижтимоий бошқарувнинг кундалик ва истиқболдаги муаммоларига яроқли фундаментал фанлар, кибернетика, энергетика ва бошқа соҳаларда, тадқиқотларда олинган билимлардан фойдаланиш.

Ижтимоий менежмент тизими доирасида ечиладиган муаммолар мажмуига фақатгина тизимли ёндашув, унинг назарияси ва амалиётини бугунги кунда ижтимоий бошқарув олдида турган вазифалар даражасига кўтара олади. Айнан шунинг учун ҳам ижтимоий менежмент соҳасидаги бўлажак мутахассислар ҳар бир ўрганилаётган фанда муаммони ҳал қилиш ва уни ечиш услубларини қидиришнинг ижтимоий жиҳатларини қидиришлари керак.

5.4. Ўз-ўзини бошқариш.

Ўз-ўзини бошқариш муаммосини ўрганишда қатор саволлар пайдо бўлади: ўз-ўзини бошқаришни қандай тушуниш керак ва уни намоён бўлишининг ички ва ташқи шакллари қандай? Замонавий шароитларда ўз-ўзини бошқаришнинг ривожланиш даражаси қандай? Режалаштириш тизими, ташкилий тузилма, хўжалик ҳисоби муносабатлари ўз-ўзини бошқаришнинг ривожланганлик даражасига қандай боғлиқ?

Ўз-ўзини бошқариш инсоннинг, меҳнат жамоаси бошқарув фаолиятининг объектидан унинг субъектига айланиш жараёни сифатида намоён бўлади. Бу бошқарувни ташкил қилишнинг алоҳида варианты бўлиб, бунда унинг ҳар бир иштирокчиси унга берилган ваколатлар доирасида масалаларини ўзи ҳал қилади.

Янги хўжалик механизми ижтимоий ташкил этишнинг турли босқичларида ўз-ўзини бошқаришнинг ўрнатилиши ва ривожланиши қафолатини кўзда тутди.

Бозор тузилмаларида ўз-ўзини бошқариш характери унинг намоён бўлишидан қатъий назар ўз-ўзини бошқаришнинг ривожланиши ва мукаммалланиши учун кўмаклашади. Чунки ишлаб чиқариш жараёни ҳар бир иштирокчисининг шахсий иқтисодий ва ижтимоий манфаати ташкилотни бошқариш самарадорлигига боғлиқ. Жамоавий моддий ва маънавий манфаатдорлик барча бошқарув субъектларини жамият фаолиятининг барча жабҳаларида, жамоатчилик асосида башқарув қарорларини қабул қилиш ва амалга оширишда қатнашишга чорлайди. Меҳнат ва истисмол устидан назорат ва ҳисоб-китобни ўтказишда иштирок этиш, товар-моддий қимматликларни сақлаш мажбурий бўлиб қолади. Шундай қилиб назорат функцияси ўз-ўзини назорат қилишга айланади⁷⁰.

Ўз-ўзини бошқариш нафақат бошқарув субъекти томонидан у ёки бу қарорларни мустақил қабул қилишни балки уларнинг бажарилишини ҳам назарда тутди. Ундан ташқари жамоанинг ҳар бир аъзоси қарорларнинг бажарилиши юзасидан шахсий масъулият ҳис қилади.

⁷⁰Н.Раҳматуллаева, А.Камалов *Ижтимоий менежмент Тошкент "Иқтисод-Молия" 2017*

Ўз-ўзини бошқариш фақат ҳар бир ишчи ёки меҳнат жамоаси ўзини мулк субъекти сифатида иқтисодий шароитлардагина амалга ошириш мумкин. Ўз-ўзини бошқариш шароитларида меҳнат билан бошқарув мулкӣ муносабатлар орқали бирлашади. Чунки уларнинг амалга ошишининг иқтисодий шакли бўлиб корпоратизм ҳисобланади. Лекин корпоратив ўз-ўзини бошқариш катта меҳнат билан амалга оширилади. Жараённинг секинлашувида, умумий сабаблари билан бир қаторда, меҳнат жамоалари ичида индивидуал сабаблар ҳам мавжуд. Ундан ташқари, амалда мустақиллик ва ўз-ўзини бошқариш орасидаги муносабатни аниқлаш мушкул.

Жамоа иштирокидаги бошқарув таҳлили шунини кўрсатдики, ишловчиларнинг бир қисми бошқарув билан фаол шуғулланади, қолган қисми (кўпчилиги) эса суств. Меҳнат жамоаси етарлича миқдорда ахборотга эга бўлмай туриб нафақат бошқарув қарорлари қабул қилиш балки уларни тайёрлаш ва амалга оширишда қатнашиш назорат функциясини сифатли бажариш имкониятига эга бўлмайди.

Ўзини ўзи бошқариш органлари жамият ва давлат ишларини бошқаришда қатнашишга доир ўз ҳуқуқларини рўёбга чиқаришларида фуқароларга кўмаклашади, ўз ҳудудларидаги ижтимоий ва ҳўжалик вазифаларини ҳал этиш, оммавий-маданий тадбирларни ўтказиш, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларига Ўзбекистон Республикаси қонунларини, Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг халқ депутатлари кенгашлари ва ҳокимларнинг қарорларини бажаришда ёрдамлашиш мақсадида фуқароларни бирлаштиради.

Ўзини ўзи бошқариш органлари ҳудудий принцип бўйича тузилади. Улар иш олиб борадиган ҳудудларни фуқароларнинг тақлифларига кўра туман, шаҳар ҳокими белгилайди, ушбу қарор кейинчалик тегишли халқ депутатлари кенгаши томонидан тасдиқланади.

Фуқароларнинг йиғини (йиғилиши):

- ўзини ўзи бошқариш органининг фаолият дастури ҳамда харажатлар сметаси, аҳоли пунктларини ободонлаштириш ва санитария ҳолатини яхшилашга доир тадбирлар режаларини тасдиқлайди;
- раис (оқсоқол) ва унинг маслаҳатчилари ишининг асосий йўналишларини белгилайди ҳар йили уларнинг ҳисоботларини тинглайди;
- ўз ҳудудидаги ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш учун аҳолининг, ташкилот ва муассасаларнинг маблағларини ихтиёрийлик асосида бирлаштириш масалалари юзасидан қарорлар қабул қилади;
- пул маблағлари сарфланиши устидан назорат қилишни ташкил этади, зарур бўлганида тафтиш комиссияси тузади ва ушбу комиссия тўғрисидаги низомни тасдиқлайди;
- қонунларда тасдиқланган тартибда ўз ҳудудида кичик корхоналар, кооперативлар, устахоналар, халқ ҳунармандчилиги соҳаларини ташкил этиш масалаларини кўриб чиқади;

-йиғиннинг, маъмурий-худудий тузилмаларнинг чегараларини ўзгартиришга, кўча, майдон ва бошқа жойларнинг номини ўзгартиришга доир масалани кўриб чиқади ҳамда тегишли давлат органларига таклифлар тайёрлайди;

-Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Шундай қилиб, бозор муносабатларига ўтиш даврида, ташкилий-иқтисодий ўзгаришлар билан бир қаторда демократиялаштириш ва ўз-ўзини бошқариш муаммолари биринчи ўринга кўтарилмоқда. Меҳнат жамоаси ташкилотнинг ўз-ўзини бошқариш тизимига киргандагина ўз-ўзини бошқариш имконияти туғилади. Умуман, одамларни мажмуавий рағбатлантириш техникаси учта асосий гуруҳ усулларидан иборат:

1. Ишловчиларга йўналтирилган усуллар. Уларга қуйидагилар киради:

- а) ишловчи олдига аниқ мақсадларни қўйиш (масалан, ишлаб чиқариш меъёрини оширган ишчиларга мукофотлар тўланади);
- б) хулқ-атвор модификацияси (инсон хулқ-атворини яхшилаш мақсадида мукофот ва жазо қўллаш);
- с) қайта тайёрлаш (истикболли мутахассисларни ташкилот ҳисобидан ўқитиш).

2. Ишга йўналтирилган усуллар. Булар:

- а) иш жойларини мукаммаллаштириш ва ишловчилар фаолияти соҳасини кенгайтириш;
- б) эгилувчан иш графиги (бундай иш режимида ишловчи, иш бошлаш ва тугатиш вақтини мустақил режалаштиради);
- с) уй офислари ва телекоммуникацияни ташкил этиш (офисга уланган телефон, компьютер ёки факсда уйда ишлаш);
- д) ишдан бўшатишлар сонини камайтириш услублари сифатида иш вақтини қисқартириш ва функционал оғирликни бўлиш.

3. Ташкилотга йўналтирилган усуллар. Уларга қуйидагилар киради:

- а) хизматчилар ваколатларини кенгайтириш (ишловчиларга ташкилотнинг кундалик ишларида қатнашиш учун кенг имкониятлар бериш);
- б) мақсадларга эришишда иштирок этиш (жамоа ишининг муваффақиятли натижалари учун мунтазам пул мукофотлари олиш).

Ижтимоий менежмент усуллари моҳияти. Бошқарув таъсири усуллари йиғиндисиде уларнинг ўрни ва роли. Ҳар хил ёндашувлар, йўсинлар, йўллар ёрдамида амалга ошириладиган турли-туман бошқарув ишларининг мажмуаси бошқарувнинг аниқ ва ўзига хос усуллари деб юритилади.

Бошқарув усуллари - бу ходимларга ва умуман ишлаб чиқариш жамоаларига таъсир кўрсатиш усуллари бўлиб, бу усуллар қўйилган мақсадларга эришиш жараёнида мазкур ходимлар ва жамоаларнинг фаолиятини уйғунлаштиришни назарда тутди. Бошқарув услуби - бу бошқарув жараёнида келиб чиқадиган муаммоларни ҳал қилиш усуллари, йўллари мажмуасидир. Иш услуби - бу бошқарув функцияларини самарали

бажариш масқадида бирор-бир органнинг ёки раҳбарнинг бўйсинувчиларга аниқ ва нисбатан барқарор таъсир кўрсатиш усули ва йўллари мажмуасидир. Раҳбарнинг иш услуби - бу бошқарув жараёнида у ёки бу масалаларни ҳал қилишда унинг ўзига хос ёндашишидир. Раҳбар қарор қабул қилганда, унинг бажарилишини ташкил этганда ва қўл остидаги кишилар ишини назорат қилганда у ўз вазифаларига мувофиқ иш кўради. Ташкилий-маъмурий усуллар бошқарув органларининг ўзаро боғланиб ишлашини, бошқарув муносабатларини акс эттириб, бошқарилувчи объектларга маъмурий таъсир кўрсатишнинг бутун механизмини характерлайди⁷¹.

Бошқаришнинг иқтисодий усуллари иқтисодий манфаатлардан фойдаланишга асосланади. Ижтимоий-руҳий усулларнинг асосий мақсади жамоаларда соғлом ижтимоий-руҳий муҳитни яратишдир. Бу усул ижтимоий-маънавий вазиятга таъсир этиш йўли билан кишиларнинг феъл-атвори, руҳиятини ҳисобга олиб уларнинг ижтимоий (социал) талабини қондириш орқали бошқаришни билдиради. Бошқача қилиб айтганда, социал-руҳий методлар - бу ишлаб чиқариш жамоаларини, улардаги “психологик иқлимни, ҳар бир ходимнинг шахсий хусусиятларини ўрганишга асосланган усуллардир. Ўз-ўзини бошқариш - ижтимоий менежментнинг энг самарали усулларида бири. Турли усулларни бирлаштириш зарурати - ижтимоий менежмент тамойили.

Хулосалар

Тадқиқот қилиш нуктаи назаридан метод деганда, бошқарув объектини ўрганиш жараёнида қўлланиладиган усуллар, яъни система (тизим)ли ёндашув, комплексли ёндашув, таркибий ёндашув, интеграцион ёндашув, моделлаштириш, иқтисодий-математик ёндашув, кузатиш, эксперимент, социологик кузатув каби таҳлилининг илмий усуллари тушунилади.

Бошқарув усуллари - бу ходимларга ва умуман ишлаб чиқариш жамоаларига таъсир кўрсатиш усуллари бўлиб, бу усуллар қўйилган мақсадларга эришиш жараёнида мазкўр ходимлар ва жамоаларнинг фаолиятини уйғунлаштиришни назарда тутди.

Бошқарув услуби - бу бошқарув жараёнида келиб чиқадиган муаммоларни ҳал қилиш усуллари, йўллари мажмуасидир.

Бошқариш методи ҳам бошқариш фаолиятини амалга ошириш усуллари ва йўллари мажмуасидан, бошқариш тизимига самарали мақсадга мувофиқ таъсир кўрсатилган, яъни бошқариш функцияларини амалга ошириш механизmidан иборат.

Таянч сўз ва иборалар.

Усул, тадқиқот қилиш, таъсир кўрсатиш, бошқарув объекти, система (тизим)ли ёндашув, комплексли ёндашув, таркибий ёндашув, интеграцион

⁷¹Ш.Р.Қобилов, Иқтисодиёт назарияси, Тошкент 2013

ёндашув, моделлаштириш, иқтисодий-математик ёндашув, кузатиш, эксперимент, социологик кузатув, ташкилий-маъмурий усуллар, бошқариш усуллари, бошқариш аппарати, тузилма тузиш, бошқарув бўғини, кадрларни тўғри танлаш, буйруқлар, фармойишлар, қўлланмалар, директив кўрсатмалар.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. «Ижтимоий менежмент услуги» тушунчаси мазмунини очиб беринг.
2. Умумий бошқарув тизимида ижтимоий ва ижтимоий-психологик услубларнинг аҳамияти қандай?
3. Нима учун турли бошқарув услублари йиғиндисидан фойдаланиш муҳим?
4. Бошқарув усуллари, бошқарув услуги раҳбарнинг иш услуги деганда нимани тушунаси?
5. Қандай бошқарув услубларини қўллаш орқали бугунги кунда одамларни меҳнатга рағбатлантириш амалга оширилади?

Тестлар.

1. Усул – бу...
 - A. Тадқиқот қилиш
 - B. Таъсир кўрсатиш
 - C. Тадқиқот қилиш ёки таъсир кўрсатиш
 - D. Тўғри жавоб йўқ
2. Бошқарув услуги - бу бошқарув ... келиб чиқадиган муаммоларни ҳал қилиш усуллари, йўллари мажмуасидир.
 - A. Жараёнида
 - B. Натижасида
 - C. A ва B жавоблар тўғри
 - D. Тўғри жавоб йўқ.
3. Иш услуги - бу бошқарув функцияларини самарали бажариш мақсадида раҳбарнинг бўйсинувчиларга аниқ ва ... барқарор таъсир кўрсатиш усули ва йўллари мажмуасидир.
 - A. Нисбатан
 - B. Маънан
 - C. Жисмонан
 - D. A ва B жавоблар тўғри
4. Услуга ҳам ... усуллари мажмуасидан иборат бўлсада, методдан фарқ қилади у ёки бу раҳбарнинг субъектив, индивидуал хусусиятлари билан белгиланади.
 - A. Таъсир ўтказиш
 - B. Бошқариш
 - C. Раҳбарлик қилиш
 - D. Ишлаб чиқариш

5. Ижтимоий-руҳий усулларнинг асосий мақсади жамоаларда соғлом ижтимоий-руҳий муҳитни яратишдир. Бу усул ижтимоий-маънавий вазиятга ...
- A. Жамоаларга соғлом ижтимоий-руҳий муҳитни яратишдир
 - B. Жамоаларга соғлом иқтисодий-руҳий муҳитни яратишдир
 - C. Жамоаларга соғлом жисмоний-руҳий муҳитни яратишдир
 - D. Жамоаларга соғлом ижтимоий-иқтисодий муҳитни яратишдир.
6. Умумий ҳолда бошқарув таъсири услубларини нечта гуруҳга ажратиш мумкин?
- A. Иккита
 - B. Учта
 - C. Тўртта
 - D. Бешта
7. Ижтимоий-руҳий методлар "...га асосланади.
- A. "Бошқариш социологияси"
 - B. "Бошқариш психологияси"
 - C. "Бошқариш социологияси" ва "Бошқариш психологияси"
 - D. Тўғри жавоб йўқ.
8. Бошқариш психологияси ... бошқариш фаолиятлари хусусиятлари ва натижаларни аниқлашга хизмат қиладиган ҳодисаларни ўрганади.
- A. Кишиларнинг
 - B. Корхоналарнинг
 - C. Шаҳарларнинг
 - D. Тўғри жавоб йўқ.
9. Замонавий бошқарув тизимининг асосий вазифаларидан бири бошқарилаётган тизим имкониятларини амалга ошириш учун қулай ... яратишдан иборат.
- A. Шароитлар
 - B. Имкониятлар
 - C. Муҳит
 - D. Вазият
10. Ўз-ўзини бошқариш инсоннинг, меҳнат жамоаси бошқарув фаолиятининг ... айланиш жараёни сифатида намоён бўлади.
- A. Объектига
 - B. Субъектига
 - C. Объектидан унинг субъектига
 - D. Тўғри жавоб йўқ

6-боб. МАКРОИҚТИСОДИЙ МУВОЗАНАТНИНГ КЛАССИК ВА КЕЙНСЧА МОДЕЛЛАРИ ТАҲЛИЛИ

Режа:

6.1.Макроиктисодий мувозанат тушунчаси.

6.2.Кейнсча моделда инвестициялар функцияси.

6.3.Автоном харажатлар мультипликатори.

6.1. Макроиктисодий мувозанат тушунчаси.

Классик мактаб намоёндалари бозорлар ва баҳоларнинг умумий мувозанати назариясини яратдилар. Уларнинг умумий мувозанат концепциясига кўра иқтисодиётда фақатгина тўлиқ бандлилик шароитидаги мувозанат мавжуд бўлиши мумкин. Бундай хулоса Ж.Б.Сеининг бозорлар қонунига таянади. Бу қонунга кўра меҳнат тақсимотига асосланган иқтисодиётда ҳар бир субъектнинг ишлаб чиқариши бир вақтнинг ўзида бошқа субъектларнинг ишлаб чиқариш натижаларига талаб ҳисобланади.

Охир-оқибат ялпи талаб ялпи таклифга тенг бўлади. Классик иқтисодчилар фикрига кўра $AD \neq AS$ ҳолати рўй бермайди, умумий харажатлар миқдори етишмай қолган, яъни $AD < AS$ ҳолати рўй берган шароитда ҳам баҳо, иш ҳақи ва фоиз ставкаси каби дастаклар ишга тушади ва натижада харажатлар миқдорининг камайиши ишлаб чиқаришнинг реал ҳажми, бандлик ва реал даромадлар миқдорининг камайишига олиб келмайди.

Макроиктисодий мувозанатнинг классик модели ишлаб чиқариш ҳажми ресурсларнинг бандлилиги ва ишлаб чиқариш технологияларининг функцияси ҳисобланади ва эгилувчан баҳолар механизми томонидан потенциал даражада тутиб турилади деган шартларга таянади. Эгилувчан баҳолар механизми ҳисобига бозор иқтисодиёти барча мавжуд ресурсларнинг тўлиқ бандлигини таъминлаб туради⁷².

Классик макроиктисодий мувозанат моделининг ўзига хос хусусияти пулнинг нейтраллиги принципини кўзда тутишидир. Бу модель пул массаси реал ишлаб чиқаришга ҳеч қандай таъсир кўрсатмайди деган принципга асосланиб тузилади. Классиклар моделида пул, бозор агентларига фақатгина битимларга хизмат қилиши, яъни олди-сотти жараёнида соф техник вазифаларни бажариши учунгина керак. Бу асосга кўра классиклар томонидан классик дихотомия концепцияси шакллантирилган. Классик дихотомия концепциясида – икки параллел бозор, реал ва пул бозори алоҳида-алоҳида амал қилади, улар ўртасидаги мувозанат автоматик барқарорлаштиргичлар орқали таъминлаб туради деб ҳисобланади.

Пул бозори инвестиция ва жамғармалар тенглигини ҳамда тўлиқ бандлик шароитини таъминлайди. Фақатгина, ишсизликнинг табиий даражасида «ихтиёрий» ишсизлик бўлиши мумкин, деб ҳисоблашади. Бу

⁷²Д.Қ.Ахмедов ва бошқалар, Макроиктисодиёт, дарслик, Тошкент 2004

шуни билдирадики, AD ва AS нинг мувозанат нуқтасида ишлаб чиқариш ҳажми (Y) унинг потенциал ҳажмига эса (Y^*) тенг.

Иқтисодиётда яратилган даромадларнинг бир қисми жамғарилиши ялпи талабнинг ялпи таклифни қоплаши учун етишмаслигига олиб келмайди, чунки ҳар бир жамғарилган сўм тадбиркорлар томонидан инвестицияланади, деб таъкидлашади.

Агарда, тадбиркорлар уй хўжаликларининг жамғармалари миқдорида инвестиция қилинса, ишлаб чиқариш ҳамда бандлик даражалари доимий бўлиб қолади.

Классик иқтисодчилар таъкидлашларича, капитализмнинг ўзига хос пул бозори мавжуд ва бу бозор жамғарма ва инвестицияларнинг тенглигини таъминлайди. Бунда тенглаштирувчи омил ролини фоиз ставкаси ўтайди. Шунинг учун ҳам тўлиқ бандлик мавжуд бўлади. Бу иқтисодчилар давлатнинг иқтисодиётга аралашуви қисқа муддатли самара берсада, узоқ муддатга, охир-оқибат бозор иқтисодиётининг табиий ҳаракат механизмига нотабиий аралашилганлиги учун салбий оқибатларга олиб келади деб ҳисоблашади.

1936 йили инглиз иқтисодчиси Жон Мейнард Кейнс капитализм иқтисодиётига янги, иш билан бандлик назариясини киритади. У ўзининг «Пул, фоиз ва иш билан бандликнинг умумий назарияси» асарида янгича иқтисодий мувозанат назариясини изоҳлаб берди.

Кейнс макроиқтисодий мувозанатга тўлиқ бўлмаган бандлик шароитида ҳам эришиш мумкинлигини, тўла иш билан бандлик қонуний ҳолат эмаслигини, балки тартибга солинмаган иқтисодиётда тасодифий рўй беришигина мумкинлигини исботлаб берди.

Шунингдек, бу назарияда иқтисодиётдаги тебранишлар фақат уруш, табиий офат ва шу каби вазиятларгагина боғлиқ эмаслигини, балки у тинчлик йилларида ҳам ички омилларнинг салбий оқибатларидан келиб чиқиши мумкинлиги асосланган. Ишсизлик ва инфляциянинг келиб чиқиши инвестиция ва жамғармаларга бевосита боғлиқ. Нархларнинг ошиши ва иш ҳақининг пасайиши бошқа салбий омиллар билан бирга иқтисодиётнинг беқарорлигига олиб келади⁷³.

Бундай номутоносиблиklar режалаштирилган инвестициялар ва жамғармаларнинг бир-бирига мос келмаслиги туфайли рўй беради.

Бунга сабаб биринчидан, жамғариш ва инвестициялаш тўғрисидаги қарорларни ҳар хил гуруҳлардаги одамлар турли мақсадларда қабул қилиши бўлса. Иккинчидан, жамғарувчилар ва инвесторларни жамғариш ва инвестициялашга турлича сабаблар ундайди. Кейнсчилар фикрича, жамғарма ва инвестициялар битта омилга боғлиқ бўлмаган ҳолда турли сабаблар асосида амалга оширилади. Масалан, кишилар қиймати ўзининг иш ҳақи миқдоридан ортиқ бўлган маҳсулотларни сотиб олиш учун, масалан автомобил ёки телевизор харид қилиш учун жамғаришади. Жамғармалар бирор шахс ёки оиланинг келажакдаги истеъмолини

⁷³Д.Қ.Ахмедов ва бошқалар, Макроиқтисодиёт, дарслик, Тошкент 2004

қондириш мақсадида, яъни, уй хўжаликлари оила бошлиғининг нафақага чиққандан кейинги ҳаётини ёки болалари келажагини таъминлаш мақсадида амалга оширилади. Бундан ташқари жамғармалар тасодиғий вазиятларда фойдаланиш мақсадида ҳам амалга оширилади.

Инвесторларни инвестиция қилишга ундовчи сабаблар эса фойз ставкаси билан бирга кутилаётган соф фойда нормаси ҳамдир.

Классиклар назарияси бўйича жамғарма ва инвестициялар миқдорини аниқлайдиган асосий омил фойз ставкаси ҳисобланади. Агарда, у ошса, уй хўжаликлари камроқ истеъмол қилиб, кўпроқ жамғаришга ҳаракат қилишади.

Уй хўжаликларида жамғармаларнинг кўпайиши кредит нархларининг камайишига олиб келади. Бу эса ўз вақтида инвестициянинг ўсишини таъминлайди.

Кейнсчилар фикрича эса, фойз ставкаси эмас, балки аҳолининг ихтиёридаги даромади истеъмол ва жамғариш динамикасини белгилаб беради. Келтирилган назарий асосларга таянган ҳолда Кейнс ўзининг макроиқтисодий мувозанат моделини ишлаб чиқди.

Макроиқтисодий мувозанат ва унга эришиш йуллари. Бозор иқтисодиёти шароитида макроиқтисодий мувозанатга эришишнинг роли ва аҳамияти бениҳоя катта. Макроиқтисодий мувозанат мамлакат иқтисодиётининг тўғри ёки ортиқча йўлдан бораётганлигини кўрсатувчи индикаторлардан бири ҳисобланади. Чунки, иқтисодиётда бўлаётган доимий ўзгаришлар ҳар қандай мамлакатни ҳам иқтисодий мувозанатдан чиқариб юбориши мумкин. Яъни, кечаётган бирор жараён мутаносибли, мувозанатли бўлса, уни бир маромда фаолият кўрсатаётган организм дсб тушунамиз ва аксинча, ундаги ҳар қандай силжиш унинг мувозанатининг бузилиши деб қаралади⁷⁴.

Иқтисодий тизимлардаги бундай барқарорлик товарлар ва хизматлар тақчиллиги ёки ортиқча ишлаб чиқарилганлиги, инфляция, ишсизлик ва шунга ўхшаш бошқа салбий ҳодисалар сифатида намоён бўлади. Улар иқтисодиёт самарадорлигининг пасайишига ва аҳоли турмуш тарзи тушиб кетишига олиб келади. Шу сабабли ҳам иқтисодий мувозанат муаммоларини тадқиқ қилиш энг муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Иқтисодий мувозанат миллий иқтисодиётни шартли равишда барча истеъмолчи ва ишлаб чиқарувчи бирликларининг ўзаро боғлиқлиги сифатида кўз олдимизга келтирсак, унда мувозанат шундай ҳолатки, қачонки, улар ўртасида қарама-қаршиликлар бўлмайди ва ресурслар, товарлар ва даромадларнинг доиравий айланиши узлуксиз равишда амалга ошиши таъминланади. Миллий даражадаги ёки макроиқтисодий мувозанат пулда ифодаланган жами талаб ва таклифни, иқтисодиётни пулли ва моддий мутаносиблигининг мос келишини кўзда тутади. Бу миллий хўжаликнинг

⁷⁴Д.Қ.Аҳмедов Макроиқтисодиёт Тошкент-2004

идеал ҳолати бўлади, уни доимий таъминлаб туриш қийин вазифа ҳисобланади.

Жаҳон амалиёти иқтисодий мувозанатга эришишнинг икки асосий усулини ишлаб чиққан:

1. Нархлар талаб ва таклифларни тартибга солиб турувчи бир-бирига боғлиқ бўлган бозорлар ёрдамида (товар ва хизматлар, капитал, ишчи кучи бозорлари) мувозанатлашади.

2. Моддий, меҳнат ва молиявий балансларни тузиш йўли билан келажакда талаб ва таклифнинг ҳажмларини, шунингдек, нархларнинг ўзини ҳам ўрнатувчи давлат режалари ёрдамида мувозанатлашади.

Аралаш иқтисодиёт мамлакатларида макроиқтисодиёт мувозанатга эришишда асосан бозор усуллари асосланилади. Шу билан бирга давлат ҳам сезиларли даражада роль ўйнайди. У маъмурий - ҳуқуқий ва иқтисодий аралашув чегараларидан фойдаланиб, жами талаб ва таклифнинг ўзгаришига ва шу орқали макроиқтисодий мувозанатга ҳам бевосита ёки билвосита таъсир этади. Буни аввалам бор мамлакатда иқтисодий барқарорликка эришмасдан туриб амалга ошириб бўлмайди. Шунинг учун барча ривожланган ва иқтисодий барқарорлаштириш ислохотларни амалга ошираётган барча мамлакатларда энг долзарб ва қийин ҳал қилинадиган вазифадир.

Назария ва жаҳон амалиётида барқарорлаштириш сиёсатини амалга оширишнинг икки асосий ёндашуви ишлаб чиқилган: монетар ва таркибий. Монетар ёндашув тарафдорлари иқтисодиётда товар-пул мувозанати бузилишининг асосий сабаби бўлган инфляцияни асосан муомалада пул массасининг ортиқчалигидан келиб чиқади деб ҳисоблашади. Шунинг учун улар томонидан таклиф қилинаётган чоратадбирлар пул таклифини чеклашга қаратилган.

Жумладан, давлат харажатларини, биринчи навбатда ижтимоий дастурларни кескин қисқартириш, пул эмиссиясига давлат заёмларига қатъий чегара ўрнатиш, иш ҳақи ўсишини чеклаш, тадбиркорлик фаолиятига янада кенгроқ йўл очиб бериш.

Монетаристлардан фарqli равишда таркибий барқарорлаштириш тарафдорлари инфляцияни бугун инқирозий ҳолатларнинг бош сабабчиси деб ҳисобламайдилар, шунинг учун уларнинг таклифлари ишлаб чиқаришни ривожлантиришни рағбатлантириш ёрдамида нархлар ўсишининг олдини олишга қаратилган. Бунда улар давлат томонидан тартибга солиш усулларига муҳим аҳамият беради.

6.2. «Кейнс хочи». Ишлаб чиқариш ҳажмининг мувозанат даражасига эришиш механизми.

Жон Мейнард Кейнс (1883-1946) – ҳозиргизамоннинг буюк олими-иқтисодчиси. Унинг дунёқараши ўзи олдин билим олган, кейин ўқитувчилик қилган Кембридж университетида шаклланди. У А.Маршалл

қўлида таълим олди. Аммо унинг изидан бормади, ўзига хос йўналишда назария яратди. Ж.М.Кейнс ўз тадқиқотлари асосида бир қатор асарларни нашр этди. Агар умумий даромад ошса, унда кишилар ушбу ошган даромаднинг бир қисмини истеъмолга сарфласалар, иккинчи қисмини жамғарадилар.

Ж.М.Кейнснинг асосий психологик қонунига мувофиқ, даромадларнинг ўсиб бориши билан жамғармага бўлган мойиллик ошиб боради, яъни миллий даромаднинг жамғариладиган қисми кўпаяди.

Кейнс жамғарма ва инвестиция ўртасида боғлиқликни аниқлаб, агар жамғарма билан инвестиция ўртасида катта, сезиларли узилиш пайдо бўлса, у ўз навбатида иқтисодий инқирозга олиб келишини исботлаб

берди. Агар инвестициялар жамғармалардан кам бўлса, у ҳолда ялпи талаб таклифдан кам ва миллий даромад камая боради. Агар инвестициялар жамғармаларга тенг бўлса, ялпи талаб таклифга тенг ва миллий даромад даражаси ўзгармай қолади.

Ж.М.Кейнс инвестицияларнинг кўпайиши билан миллий даромаднинг кўпайиши ўртасидаги боғлиқликни таҳлил қилди.

Инвестицияларнинг кўпайиши ва унинг натижасида миллий даромад ва аҳолининг иш билан бандлигининг ўсиши мақсадга мувофиқ иқтисодий самара сифатида кўрилади. Иқтисодий самара мультипликатор деб аталади. Мультипликатор – бу сон коэффициенти бўлиб, даромад ўсиши билан ушбу ўсишни юзага келтирган инвестициялар ўсиши ўртасидаги нисбатни ифодалаб беради. Мультипликатор атамасини биринчи марта инглиз иқтисодчиси Р.Кан 1931 йили ишлатган (иш билан бандлик соҳасидаги мультипликатор).

Мультипликатор назариясига кўра, кишиларнинг жамғармага бўлган мойиллиги қанча кўп бўлса, мультипликаторнинг аҳамияти шунча кам бўлади. Тўла иш билан бандлик шароитида мультипликатор амал қилмайди, негаки бўш турган ресурсларнинг бўлмаганлиги сабабли ишлаб чиқаришни ортиқча кенгайтириб бўлмайди⁷⁵.

Кейнс бир қанча ҳисоб-китобларга асосланиб, АҚШнинг мультипликаторини аниқлади, у 2,5 га тенг экан. Бу даромадлар ўсиши инвестициялар ортишидан 2,5 марта ортиқ дегани, яъни 1 доллар инвестиция 2,5 доллар даромад келтиради (иш билан бандликни ўстириш – асосий мақсад).

Д.М.Кейнс «ликвидлик усутунлиги» (одам ўзида нақд пул бўлишини хоҳлаш) тушунчасини киритди. Ўз ишларининг юришиб кетишидан хавотирланиш, келажакка ишонмаслик кишиларни нақд пул сақлашга ундайди. Кишиларнинг ўз уйларида нақд пул захираларини ушлаб туриши, Ж.М.Кейнс бўйича, қўйидаги сабаб (мотив)ларга боғлиқ: харид қилиш зарурлиги (трансакцион мотив); кутилмаган вазият учун (эҳтиёт шартдан); олиб сотарлик сабаби.

⁷⁵Д.Қ.Ахмедов ва бошқалар, Макроиқтисодиёт, дарслик, Тошкент 2004

Ликвидликка бўлган талаб билан фоиз ставкаси ўртасида тескари боғлиқлик мавжуд: фоиз ставкаси қанча юқори бўлса, одамларда ўз активларини нақд шаклда сақлашга бўлган хоҳиш шунча кам бўлади ва аксинча.

Ж.М.Кейнс таълимотидаги асосий ютуқлардан бири шундан иборатки, унда иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиб туришнинг зарурлиги кўрсатиб берилди.

Кейнсни ҳозирги даврда ҳаммага яхши таниш ибора бўлган «аралаш иқтисодиёт»нинг отаси дейиш мумкин, бу иқтисодиётда ҳукумат ҳал қилувчи ўринни эгаллайди.

Ж.М.Кейнс фикрига кўра, иқтисодий жараёнларнинг давлат томонидан тартибланишининг самарадорлиги давлат инвестициялари ёрдамида воситаларни қидиришга, аҳолининг тўла иш билан бандлигига эришишга, фоиз нормасини пасайтириш ва белгилашга боғлиқ. Бошқача айтганда, Ж.М.Кейнс концепцияси бўйича, ссуда фоизи қанча паст бўлса, инвестицияларга бўлган қизиқиш шунча юқори бўлади, бу ўз навбатида иш билан бандликни оширади, ишсизликни тугатишга олиб келади.

XX асрнинг иккинчи ярмида Ж.М.Кейнс назарияси асосида янги кейнсчилик шаклланди. 50-йилларда кейнсчилик ғоялари ривожлантирилиб, янги ғоялар илгар сурилди. Уларнинг асосий моҳияти иқтисодий ўсиш суръатлари доимийлигини таъминловчи механизмларни аниқлаш ва исботлашдан иборатдир. Оқибатда «мультипликатор-акселератор» тизимини ҳисоблашга асосланган ва ўзига хос кейнсчиликнинг ўсиш назариялари, жамғариш ҳамда истеъмол ўртасидаги ўзаро боғланиш характеристикаларидан фойдаланиб иқтисодий динамикани моделлаштириш юзага келди. Унинг анча кўзга кўринган вакиллари америкалик Э.Хансен (1887-1975), П.Самуелсон (1915), Евсей Домар (1914), С.Харрис (1897-1974), Р.Солоу (1924), инглиз Роберт Хэррод (1900-1978)лар ҳисобланади.

Янги кейнсчиликнинг асосий тадқиқот объекти макроиқтисодий миқдорларнинг (ялпи талаб, ялпи таклиф, жамғарма) ўзаро таъсири ҳисобланади. Улар иқтисодий ўсиш назариясини ишлаб чиқдилар. Иқтисодий ўсишнинг асосий омиллари инвестиция ҳисобланади. Янги кейнсчилар мультипликатор тамойилини акселерация тамойили билан тўлдирдилар. Акселератор принципига кўра даромадларнинг ўсиши конкрет шароитда инвестициянинг кўпайишига олиб келиши ҳам мумкин. Бунинг маъноси шундан иборатки, даромадларнинг кўпайиши ялпи талабнинг ошишига олиб келади, ялпи талабнинг ошиши эса, ишлаб чиқаришнинг кенгайтирилишини тақозо этади ва янги инвестицияларга бўлган талаб келиб чиқади (Янги инвестицияларни кўпайиши – асосий мақсад).

Янги кейнсчилар иқтисодиётни билвосита ва бевосита тартиблаш чора-тадбирларини ишлаб чиқдилар. Билвосита таъсир ўтқазиш усулига

солиқ сиёсати, бюджет орқали молиялаштириш, кредит сиёсати ва б. киритдилар.

Уларнинг назарияси (моделли) иқтисодийнинг доим (мўътадил) суръатларда ўсиши динамик барқарорлик (илгарилаб бориш)нинг асосий шарти сифатида мақсадга мувофиқ эканлигининг умумий хулосаларини бирлаштиради. Уларнинг фикрича, шундагина ишлаб чиқариш қувватлари ва меҳнат ресурсларидан тўла фойдаланишга эришиш мумкин. Ҳаррод-Домар моделининг бошқа бир қондаси бўйича айрим параметрлар, чунончи даромадлардаги жамғарма ҳиссаси ва капитал қўйилмаларнинг ўртача самарадорлиги узоқ давр мобайнида доим деб тан олиниши ҳисобланади. Муаллифлар динамик барқарорлик ва доимий ўсишга эришиш автоматик равишда бўлмаслиги, балки давлатнинг шунга мувофиқ сиёсати натижасида, яъни давлатнинг иқтисодийга фаол иштироки туфайли рўй бериши мумкинлигини таъкидлайдилар.

Домар ва Ҳаррод моделларидаги фарқ бошланғич позициялардаги айрим кўрсаткичлардир. Масалан, Ҳаррод медалида инвестиция ва жамғармалар тенглиги ғояси, Домарда эса пул даромадлари (талаб) ва ишлаб чиқариш қувватлари (таклиф) тенг деб қабул қилинади. Иккала олим шунга ишончлари комилки, даромад ўсишини таъминлашда инвестициялар роли, ишлаб чиқариш қувватларининг оширилиши фаолдир, бунда шу нарса кўзда тутиладики, ўсиш бандликка ёрдам беради, бу эса ўз йўлида, корхоналарнинг ярим қувват билан ишлаши ва ишсизликнинг олдини олади. Бу Кейнснинг шу соҳадаги концепциясини сўзсиз тан олишдир, чунки Кейнс бўйича, иқтисодий жараёнлар инвестиция ва жамғармалар орасидаги пропорциялар хусусияти ҳамда динамикасига боғлиқ, аниқроқ айтилса инвестицияларнинг илдам ўсиши, баҳолар даражаси ўсишига сабаб бўлади, жамғармалар ўсиши эса корхоналарнинг тўла ишламаслиги ва ишсизликнинг сабабидир.

Кейнс ғояларининг ҳозирги даврдаги аҳамияти. Кейнс таълимоти инқирозлар, урушлар ва урушдан кейинги даврлар учун самарали бўлди, чунки фавқулотда ҳолатлар даврида давлатнинг роли кучли бўлиши керак. Амалда эса айниқса, 2-жаҳон урушидан сўнг ғарб мамлакатларини социалистик ориентацияси кучайди (давлат мулки ошиб борди), давлат бюджети қарзлари кўпайиб, ишсизлик ҳам ўсган, инфляция кучли. Бу ижтимоий ишларни кўпайтиришга қаратилган тадбирлар оқибатидир деб тан олинмоқда. Ишсизликнинг иш ҳақини пасайтириш йўли билан ҳал этиш тарафдорлари ҳам мавжуд, аммо пул массасини кўпайтириш (инфляцияга олиб келади), яъни эмиссия йўли кўпчиликка осон кўринади. Бу концепция маълум давр мобайнида инфляция бўлмаган ҳолда минимал ишсизлик даражасини исботлашга имкон беради.

70-йиллардан бошлаб Кейнс таълимотига нисбатан давлатнинг иқтисодийга аралашуви бўйича неолиберализм ғоялари асосий бўлиб қолди, чунки бу даврда жаҳоннинг кўпгина мамлакатларида инқироз ҳолатлари доим воқеага айланиб қолди. Инфляция, давлат бюджетининг

камомади, ишсизлик тобора кучайди. Неолибераллар кейнсчиларни танқид қилар эканлар, иқтисодиётда давлат секторининг ошуви, эркин рақобатнинг камайиши, иқтисодиётнинг муҳим тармоқларига инвестициялар камайганлиги улар ғояларининг саёзлигидан далолат беради, деб ҳисоблайдилар. 70-80-йиллар неолиберал ғоялар иқтисодиётда тобора устунлигини эгаллай бошлади. Кўп давлатларда иқтисодиётни денационализация қилиш кучайди (нодавлат шаклларига ўтилди). Бунинг оқибатида Буюк Британия (Тетчеризм), Франция, Япония, Чили (Пиночет), Испания ва бошқа мамлакатларда давлатнинг иқтисодиётга аралашуви минималлаштирилди ва иқтисодий аҳвол яхшиланди.

Монетаризм ва кейнсчилик концепцияларининг умумий томонлари шундан иборатки, ҳар икала назария, энг аввало, бозор иқтисодиёти шароитида қўлланишга қаратилган. Маълум маънода ҳар икала назария бир-бирини ўзаро тўлдириб туради.

Агар Ж.М.Кейнс даромадларнинг харажатларга миқдорий боғлиқлигини асослаб берган бўлса, М.Фридман эса даромадларнинг пулга боғлиқлигини кўрсатиб берди.

Режалаштирилган даромадлар чизиғи ҳақиқий ва режалаштирилган харажатлар бир-бирига тенг бўлган ($Y=E$) чизикни қайсидир а нуктада кесиб ўтади. Қуйида келтирилган 6.1-расмда товарлар ва хизматлар бозорида қисқа муддатли мувозанатга эришиш механизми тасвирланган бўлиб, у — Кейнс хочи номини олган. $Y=E$ чизикда ҳақиқий инвестициялар ва жамғармалар тенглиги сақланади, а нуктада эса даромадлар режалаштирилган харажатларга тенг бўлади. Шунингдек, бу ерда режалаштирилган ҳамда ҳақиқий инвестицияларнинг ўзаро тенглигига эришилади. Яъни, макроиқтисодий мувозанат таъминланади.

Агарда, ишлаб чиқаришнинг ҳақиқий ҳажми (Y_1) унинг мувозанат даражаси (Y_0)дан кўп бўлса, истеъмолчилар маҳсулотларни ишлаб чиқарувчилар таклиф қилганга нисбатан кам сотиб олади ($AD < AS$). Сотилмаган маҳсулотлар ТМЗ кўринишига эга бўлади. Заҳираларнинг ўсиши фирмаларда ишлаб чиқариш ҳамда бандлик даражаларини пасайтиришига олиб келади. Бу эса ЯИМ ҳажмини Y_1 дан Y_0 гача камайишига олиб келади ва даромад ҳамда режалаштирилган харажатлар тенглашади.

Ўз навбатида ялпи талаб ва ялпи таклифнинг тенглашишига ($AD = AS$) эришилади.

Аксинча, ҳақиқий ишлаб чиқариш (Y_2) унинг мувозанат даражасидан (Y_0) кам бўлган вазиятда эса, фирмалар истеъмолчилар талабига нисбатан кам ишлаб чиқараётганлигини ($AD > AS$) кўради. Талабнинг ошиши эса фирмалар заҳирасининг камайиши ҳисобига қондирилади. Натижада, ЯИМ аста секин Y_2 дан Y_0 га қараб ўсади ва яна $AD=AS$ тенглигига эришилади. Бу эса айти пайтда $E=Y$ ва $I=S$ айтиятларга эришилганлигини англатади.

Миллий ишлаб чиқаришнинг мувозанат ҳолати (Y_0), ялпи харажатлар компонентларининг ҳар бирининг (истеъмол, инвестиция, давлат

харажатлари ёки соф экспорт) ўзгариши натижасида тебраниши мумкин. Ушбу таркибдаги бирорта омилни миқдорининг ўсиши режалаштирилган харажатлар эгри чизигини юқорига суради ва аксинча камайиши пастга сурилишга олиб келади.

6.3. Автоном харажатлар мультипликатори.

Автоном харажатларнинг ҳар қандай ўсиши, яъни $\Delta A = \Delta (a + I + G + X_n)$ мультипликатор самараси ҳисобига ялпи даромадларнинг кўпроқ миқдорга (ΔY) ошишига олиб келади.

Автоном харажатлар мультипликатори мувозанатли ЯИМ ўзгаришининг автоном харажатларнинг ҳар қандай компоненти ўзгаришига нисбатини кўрсатади: $m = \Delta Y / \Delta A$:

Бу ерда: m - автоном харажатлар мультипликатори;

ΔY – мувозанатли ЯИМнинг ўзгариши;

ΔA – автоном харажатларнинг Y ўзгаришига боғлиқ бўлмаган ўзгариши.

Мультипликатор - ялпи даромадлар автоном харажатларнинг дастлабки ўсиши (камайиши)дан неча марта ортиқ ўсганлигини (камайганлиги) кўрсатади⁷⁶.

Автоном истеъмол ΔCA миқдорга ўсса, бу ялпи харажатлар ва даромадлар (Y) нинг ўша миқдорда ўсишига олиб келади. Бу эса, ўз навбатида истеъмолнинг иккинчи марта (даромадлар ошиши ҳисобига) $MPC \times \Delta CA$ миқдорда ўсишига олиб келади. Кейинчалик ялпи харажатлар ва даромадлар $MPC \times \Delta CA$ миқдорда яна ўсади.

Шундай қилиб, «даромад-харажат» кўринишидаги доиравий айланиш бўйича жараён давом этаверади.

Ушбу оддий вазиятдан кўриниб турибдики, ялпи даромадлар (Y), автоном истеъмолнинг дастлабки ўзгариши $\Delta CA \uparrow$ га нисбатан бир неча марта кўп ўзгаради.

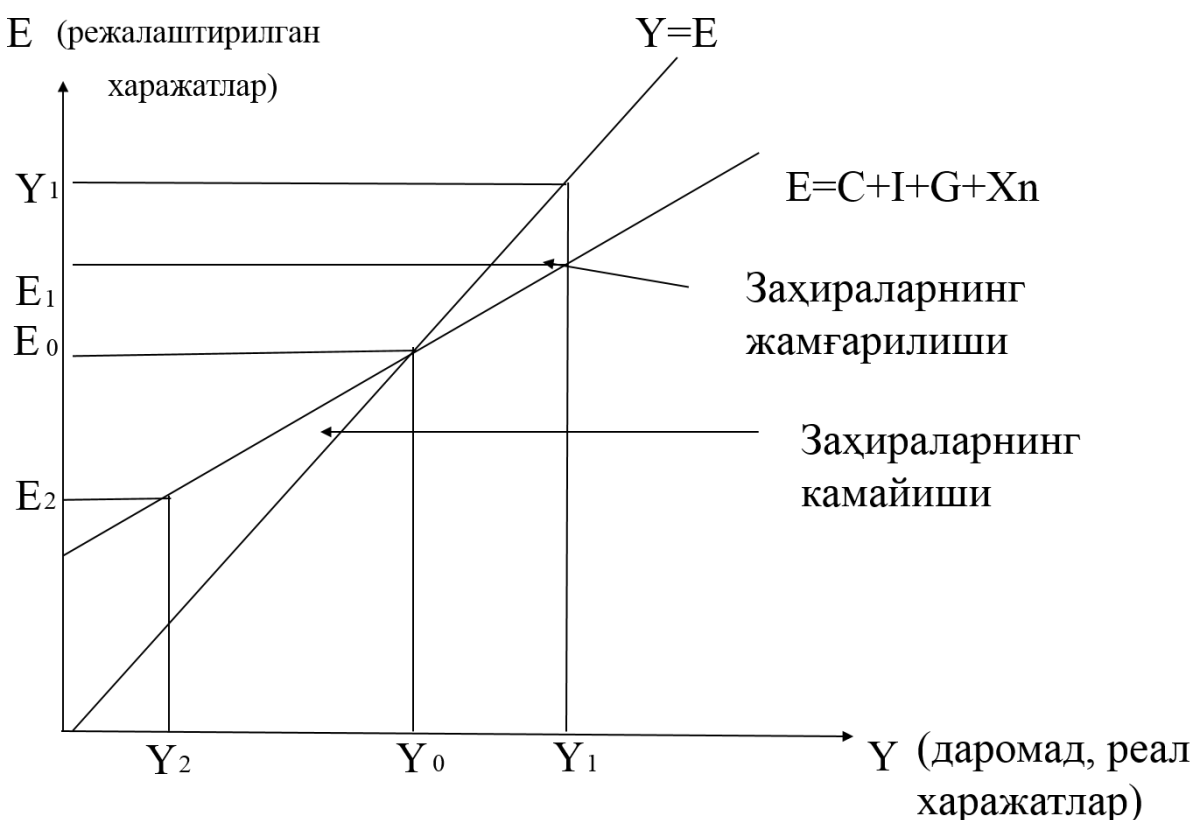
Бу шуни билдирадики C , I , G ёки X_n миқдорлардаги оддий ўзгаришлар ҳам ишлаб чиқариш ҳажми ва бандлик даражаларида катта ўзгаришларга олиб келиши мумкин.

Шундай қилиб, мультипликатор иқтисодий беқарорлик омили ҳисобланади. Шунинг учун ҳам давлатнинг бюджет-солиқ сиёсатидаги асосий вазифаларидан бири бўлиб, ўрнатилган барқарорлаштиргичлар тизимини яратиш ҳисобланади. Бу тизим истеъмолга чегараланган мойилликни камайтириш орқали мультипликация самарасини пасайтиради.

Мультипликатор самараси моҳиятини қуйидаги мисолда кўриб чиқамиз. Айтайлик, дастлаб иқтисодиётга инвестициялар миқдори 5 млрд. сўмга кўпайсин. Бу, ўз навбатида иш ҳақи, рента, фойда кўринишда уй хўжаликлари даромадига айланади. Агар истеъмолга чегараланган мойилликни 0,75 га ёки 75 %га тенг деб олсак. Уй хўжаликлари бу даромаднинг 75 фоизини, яъни 3,75 млрд. сўмни истеъмол харажатларига

⁷⁶Д.Қ.Ахмедов ва бошқалар, Макроиқтисодиёт, дарслик, Тошкент 2004

сарфлайди, қолган 1,25 млрд. сўмни жамғаради. Сарфланган 3,75 млрд. сўм бошқалар учун даромад ҳисобланади. Ўз навбатида улар ҳам 3,75 млрд. сўмнинг 75 фоизини истеъмол учун сарфлайдилар ва 25 фоизини жамғарадилар. Бу жараён охириги сўм жамғарилмагунча давом этади.

6.1-расм. Кейнс хоҳи (Кейнснинг макроиқтисодий мувозанат модели)⁷⁷.

Демак истеъмолга чегараланган мойиллик қанча катта бўлса мультипликатор самараси ҳам шунча юқори бўлади.

Мультипликаторнинг математик моҳияти чексиз камайиб боровчи геометрик прогрессияни англатади.

Автоном харажатлар мультипликатори миқдорининг катта ёки кичиклиги бюджет-солиқ сиёсати самарадорлигига таъсир кўрсатади. Давлат ўз харажатларини ошираётганда ёки инвестиция харажатларини ошириш чораларини кўраётганда, бу харажатлар жами талабни қанча миқдорга ошириб юбориши мумкинлигини ҳисобга олиши зарур.

Экспортваимпортнингҳаракатидаҳаммультипликациясамарасимавжуд бўлиб, бу омилни ҳисобга олиш ўта муҳим аҳамият касб этади. БуборадатаниқлиқтисодчиолимларданЖ.Кейнс,Р.Кан,Ф.Махлуп,

⁷⁷N.Gregory Mankiw. Macroeconomics. 7 th edition. Harvard University. NY.:Worth Publishers, 2015

П.Самуэльсон ва бошқалар ташқисавдо мультипликатори тўғрисидагиназарий асосларни яратишда катта ҳисса қўшдилар⁷⁸.

Экспорт мультипликатори ҳаминвестициялар мультипликатори сингари истеъмол соҳасидаги ички жараёнлар билан боғлиқ бўлиб, истеъмол ёки жамғармага сўнгги қўшилган мойиллик кўрсаткичлари орқали аниқланади:

$$M_x = \frac{1}{MRS} = \frac{1}{1 - MRC},$$

бу ерда:

M_x – экспорт мультипликатори коэффициенти;

MRS – жамғармага сўнгги қўшилган мойиллик;

MRC – истеъмолга сўнгги қўшилган мойиллик.

Экспорт ҳажми ошишининг ялпи миллий ишлаб чиқариш ҳажмигатаъсирини қуйидаги формула орқали аниқлаш мумкин:

$$\Delta YIM = M_p \Delta X,$$

бу ерда:

M_p – мультипликатор;

ΔX – экспорт ҳажмининг ўсиши.

Бироқ, халқаро савдо фақат экспортдан иборат бўлмай, балки ўз ичига импортни ҳам олади. Агар экспортдан олинган даромаднинг бир қисми импортга сарфланса, у ҳолда мамлакатнинг ички харид қобилияти пасаяди.

Импорт жамғарма сингари бой берилган имконият сифатида амал қилади, шунинг учун у математик ифодаларда манфий ишора билан қўлланилади.

Импортни жамғариш функцияси га ўхшаган ҳолда таҳлил қилиш мумкин. Бунинг учун импортга сўнгги қўшилган мойиллик тушунчасини кирити болами з. Бу мойиллик импорт ҳажми ўзгаришининг даромад ўзгаришиганаисбати орқали ифодаланиши мумкин. Натижада импорт мультипликатори формуласи қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$M_p = \frac{1}{(MRS + MRM)\Delta X},$$

бу ерда:

MRM – импортга сўнгги қўшилган мойиллик.

Импортни ҳисобга олган ҳолда экспорт ҳажми ўзгаришининг ялпи миллий ишлаб чиқариш ҳажмигатаъсирини қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$\Delta YIM = \frac{1}{(MRS + MRM)\Delta X}.$$

Ташқисавдо мультипликатори чексиз ҳаракатда бўлмайди. Импорт товарларни истеъмол қилишга сўнгги қўшилган мойилликнинг қиймати бирдан кам бўлганлиги сабабли навбатдаги қўшимча ўсишлар миқдоримунтазам қисқариб, мультипликация жараёни секин-аста сўниб боради.

⁷⁸Иқтисодиёт назарияси У.В.Фафуров ва бошқалар Тошкент-2013 май-июнь мавзуси

Халқаро савдо бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга:

1. Иқтисодий ресурсларнинг ҳаракатчанлиги мамлакатлар ўртасида мамлакат ичидагига қараганда анча паст бўлади. Масалан, ишчилар мамлакат ичида вилоятдан вилоятга, ҳудуддан ҳудудга эркин ўтиши мумкин. Мамлакатлар ўртасидагитилвамаданий тўсиқлардан ташқарияна иммиграцион қонунлари шикучининг мамлакатлар ўртасидаги миграциясига қаттиқ чеклашлар қўяди. Солиқ қонунчилигидаги, давлат томонидан тартибга солишнинг бошқатадбирларидаги фарқлар ва бошқа қатор муассасавий тўсиқлар реал капиталнинг миллий чегара орқали миграциясини чеклайди.

2. Ҳар бир мамлакат ҳар хил валютадан фойдаланади. Бу мамлакатлар ўртасида халқаро савдо ни амалга оширишда муайян қийинчиликлар туғдиради.

3. Халқаро савдо сиёсий аралашув ва назоратга маҳкум бўлиб, бу ички савдога нисбатан қўлланиладиган тадбирлардан тавсифи ва даражаси бўйича сезиларли фарқланади.

Халқаро савдонинг таркибий тузилиши ишлаб чиқаришасосий омилларининг турли мамлакатлар ўртасида жойлашуви ҳамда жаҳон ишлаб чиқариши тузилмасига боғлиқ. Агар бундан бир аср муқаддам халқаро савдода устун равишда хомашё, материаллар, озиқ-овқат ва енгил саноат маҳсулотлари айирбошланган бўлса, бугунги кунга келиб саноат товарлари, айниқса машина ва асбоб-ускуналарнинг салмоғи сезиларли даражада ўсди. Интеллектуал товарлар ва хизматларнинг улуши ҳам кескин равишда ошиб, умумий савдо айланмасининг 10 фоизига қадар етди. Шунингдек, халқаро савдонининг ташкил этиш шакллари ҳам такомиллашиб бормоқда.

Анъанавий кўринишдаги товар биржалари, аукционлар, савдо-саноат ярмаркалари, савдо кўргазмалари билан бир қаторда икки томонлама битимларнинг қуйидаги шакллари ҳам кенг қўлланмоқда:

1) бартер— товарларнинг ўғридан-ўғри, пулиштироки сиз бир-бирига айирбошлаш. Бартерда пул иштирок этмасада, товарларнинг қийматини бир-биригата қослашучун пулнинг қиймат ўлчови вазифаси орқали баҳолаб олинади;

2) экспорт қилувчилар томонидан етказиб берилган товарлар қийматининг бир қисмига импорт товарларни ҳарид қилиш;

3) техниканинг янги моделларини сотишда эскирган моделларни соти болиш;

4) импорт қилинган асбоб-ускуналар қисм ва деталларини импортга сотувчи мамлакат томонидан бутлаб бериш;

5) компенсацион битимлар. Мазкур битимлар шартига кўра, технологика асбоб-ускуналар етказиб берувчи томонларнинг биритақ дим этган кредит (молиявий,

товар кўринишидаги) бўйича тўловлар ана шу асбоб-ускуналардатайёрланган тайёр маҳсулотларни етказиб бериш орқали амалга оширилади;

6)

бирмамлакатдаундирилганхомашёнибошқабирмамлакатишлабчиқариш қувватлари ёрдамида қайта ишлашда ушбу қайта ишлаш ва ташиббериш хизматларини қўшимча хомашё етказиб бериш орқали тўлаш;

7) клиринг операциялари, яъни ўзаро талаб ва мажбуриятларни ҳисобга олиш орқали нақд пулсиз ҳисоблашув.

Иккитомонламасавдотамойилидаамалгаоширилувчихалқарооперациялар барча ҳажмида бартер битимлари⁴ фоиз, икки томонлама харид–55 фоиз, компенсацион битимлар– 9 фоиз, клиринг операциялари⁸ фоизни ташкил этади⁷⁹.

Хулосалар

1. Тўлиқ бандлик шароитида классик иқтисодчилар маҳсулотларни сотиб олиш учун харажатлар миқдори етишмаслиги мумкин эмас, етмай қолган тақдирда ҳам баҳо, иш ҳақи ва фоиз ставкаси каби дастаклар ишга тушиб, барча муаммоларни ҳал қилишади, деб ҳисоблашади.
2. Биринчилардан бўлиб инглиз иқтисодчиси Жон Кейнс ўзининг “Пул, фоиз ва иш билан бандликнинг умумий назарияси” номли асарида классик иқтисодчилар назарияларининг нотўғри жиҳатларини исботлаб берди.
3. Классикчилар фикрича, жами талаб эгри чизиғи вертикал тўғри чизикдан иборат ва ишлаб чиқаришнинг реал ҳажмини ифодалайди. Кейнсианларни фикрича, маҳсулотлар нархи ва иш ҳақи эгилувчан эмас, шунинг учун жами таклиф эгри чизиғи горизонтал ўқдан иборат.
4. Кейнснинг макроиқтисодий мувозанат моделида мувозанат даражадаги ишлаб чиқаришни таъминловчи иккита омил умумий харажатлар ва умумий даромадларнинг кесишув нуқтасида рўй беради. Бу моделда товар захираларини ўзгариши мувозанатни таъминловчи омил деб қаралади.

Таянч сўз ва иборалар

Иқтисодий мувозанат, бозор иқтисодиёти, тўлиқ бандлик, маҳсулотларни сотиб олиш, харажатлар миқдори, баҳо, иш ҳақи, фоиз ставкаси, реал даромад, номинал даромад, капитализм бозорида жамғарма, инвестицияларнинг тенглиги, ишсизлик, инфляция, нарх, жами талаб назарияси, макроиқтисодий барқарорлик, товар моддий захиралар.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

⁷⁹www.stat.uz

1. Классик иқтисодчилардан кимларни биласиз ва уларнинг қайси асарларини ўқигансиз?
2. Нима сабабдан классик иқтисодчилар назариялари танқидга учраган ва биринчилардан бўлиб унинг камчиликлари ким томонидан очиб ташланган?
3. Потенциал ЯИМ ва ҳақиқий ЯИМ га таъриф беринг.
4. Мультипликатив самара нима сабабдан рўй беради?
5. Кейнснинг умумий харажатлар ва ишлаб чиқаришни таққослаш усулини моҳиятини тушунтириб беринг.

Тестлар

1. Классик мактаб намоёндалари ... нинг умумий мувозанати назариясини яратдилар.
 - A. Бозорлар
 - B. Баҳолар
 - C. A ва B жавоблар тўғри
 - D. Тўғри жавоб йўқ
2. Классик макроиқтисодий мувозанат моделининг ўзига хос хусусияти пулнинг ... принципини кўзда тутишидир.
 - A. Нейтраллиги
 - B. Кўплиги
 - C. Камлиги
 - D. тўғри жавоб йўқ
3. Классик дихотомия концепциясида – ... параллел бозор бор
 - A. Икки
 - B. Уч
 - C. Тўрт
 - D. Беш
4. Классик иқтисодчилар таъкидлашларича, капитализмнинг ўзига хос пул бозори мавжуд ва бу бозор ...нинг тенглигини таъминлайди.
 - A. Жамғарма ва инвестициялар
 - B. Жамғарма ва фондлар
 - C. A ва B жавоблар тўғри
 - D. Тўғри жавоб йўқ
5. ... йили инглиз иқтисодчиси Жон Мейнард Кейнс капитализм иқтисодиётига янги, иш билан бандлик назариясини киритади.
 - A. 1936
 - B. 1926
 - C. 1946
 - D. 1939
6. Классиклар назарияси бўйича ... миқдорини аниқлайдиган асосий омил фоиз ставкаси ҳисобланади.
 - A. Жамғарма ва инвестициялар
 - B. Даромад ва харажатлар

- C. Жамғарма ва даромад
 - D. Инвестиция ва харажат
7. Агарда, ишлаб чиқаришнинг ҳақиқий ҳажми (Y_1) унинг мувозанат даражаси (Y_0)дан кўп бўлса, истеъмолчилар маҳсулотларни ишлаб чиқарувчилар таклиф қилганга нисбатан ... сотиб олади
- A. Кам
 - B. Кўп
 - C. Тенг
 - D. тўғри жавоб йўқ
8. Автоном харажатларнинг ҳар қандай ўсиши, яъни $\Delta A = \Delta (a + I + G + X_n)$ мультипликатор самараси ҳисобига ялпи даромадларнинг ... миқдорга (ΔY) ошишига олиб келади.
- A. Кўпроқ
 - B. Камроқ
 - C. Тенг
 - D. тўғри жавоб йўқ
9. Мультипликатор - ... автоном харажатларнинг дастлабки ўсиши (камайиши)дан неча марта ортиқ ўсганлигини (камайганлиги) кўрсатади.
- A. Ялпи даромадлар
 - B. Ялпи харажатлар
 - C. Ялпи инвестициялар
 - D. Тўғри жавоб йўқ
- 10..... ўз ичига товар, хизматлар тўлови, мулкдан фойдаланиш ёки унга нисбатан эгалик ҳуқуқининг қўлга киритиш, шунингдек, амалий хизматлар тўловини олади
- A. Тўлов операцияси
 - B. Бир ёқли операциялар
 - C. жорий операциялар
 - D. молиявий операциялар

7-боб. ПУЛ-КРЕДИТ СЕКТОРИНИНГ ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛИ

7.1. Пул-кредит сиёсатининг мақсади, кўрсаткичлари, асосий йўналишлари ва уларнинг амал қилиш механизми.

7.2. Пулга бўлган талаб, пул таклифи ва пул агрегатлари.

7.3. Пул-кредит сектори таҳлили услубияти.

7.4. Ўзбекистонда пул-кредит сиёсати ва пул-кредит секторининг таркиби таҳлили.

7.1. Пул-кредит сиёсатининг мақсади, кўрсаткичлари, асосий йўналишлари ва уларнинг амал қилиш механизми

Иқтисодиётни барқарорлаштириш зарурати шароитларида у ёки бу воситаларни қўллаш самарадорлиги ва натижадорлиги муҳим муаммо бўлиб қолмоқда. Маълумки, иқтисодиётни барқарорлаштириш мақсадларида фискал сиёсат ва бошқа механизмлардан фойдаланиш мумкин. Аммо бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларнинг кўпгина иқтисодчилари эътироф этишича, пул-кредит сиёсати – давлат барқарорлаштириш сиёсатининг ажралмас қисми ва самарали воситаси.

Пул-кредит сиёсатидан фойдаланишнинг муҳим афзаллиги мамлакат иқтисодиёти ҳолатига жадал ва мослашувчан таъсир кўрсата олишдир. Агар тегишли фискал сиёсатни қўллаш учун давлат ҳокимияти олий органларида муҳокама талаб этилса, пул-кредит сиёсати жадаллик билан Марказий банкнинг ўзида ҳал қилиниши мумкин. Мазкур сиёсатни қўллаш натижалари давлатнинг молиявий ҳолатида жуда тез акс этади. Бу, масалан, инфляцияга қарши кураш учун тезкор чораларни кўриш шароитларида ўта муҳимдир.

Демак, пул-кредит сиёсати тўлиқ бандлик шароитида ялпи миллий маҳсулотни ишлаб чиқаришга инфляция⁸⁰ нинг таъсирини камайтириш ёки бартараф этиш мақсадида муомаладаги пул миқдорини ўзгартиришга қаратилган чора-тадбирлар тушунилади. Пул кредит сиёсати давлат томонидан белгиланади ва уни Марказий банк⁸¹ амалга оширади. Унинг ёрдамида ҳар қандай давлат иқтисодий барқарорликни таъминлаш вазифасини ҳаётга тадбиқ этади.

⁸⁰ Интернет маълумотлари: Read more: <https://sputniknews-uz.com/economy/20180922/9499947/Markaziy-bank-ayta-moliyalash-stavkasi-16-foiz-etib-belgilandi.html> Ажратилаётган кредит қўйилмаларининг қарийб ярми давлат дастурлари доирасидаги кредитлар ҳиссасига тўғри келиши, шунингдек, 2018 йилнинг 1 октябридан бошлаб жорий этиладиган мажбурий резервлар бўйича янги нормативлар депозитлар бўйича фоиз ставкалари ошганда ҳам кредитлар бўйича ставкаларни ошириш заруратини камайтириб банкларга фоиз юклагасини пасайтириш имконини беради.

⁸¹ Ўзбекистон республикасининг Марказий банки. Ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 15 февралда қабул қилинган «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида» қонунига мувофиқ, мамлакатнинг Давлат банки сифатида ташкил этилиб, 1992 йил 2 июлда Ўзбекистон Республикасининг Марказий банкига айлантирилди. Марказий банкнинг фаолияти асослари «Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида»ги қонунида (1995 йил 21 декабр) белгилаб берилган. Марказий банк ўз сарф-харажатларини ўзининг даромадлари ҳисобидан амалга оширадиган, иқтисодий жиҳатдан мустақил юридик шахс бўлиб, давлатнинг мутлақ мулки ҳисобланади.

Пул-кредит сиёсати – Мамлакат Марказий банки томонидан иқтисодиётнинг барқарор, самарали амал қилишини таъминлаш мақсадида ўтказиладиган курс ва барқарор пул тизимини қўллаб-қувватлашга қаратилган пул муомаласи ва кредит соҳасидаги чоратadbирлар

Пул-кредит сиёсатини амалга оширишнинг мақсадли кўрсаткичлари:

- Иқтисодий ўсиш.
- Тўлиқ бандлик.
- Баҳолар ҳамда тўлов балансининг барқарорлигини таъминлаш.

Бу мақсадларга эришиш учун миллий валютани муомаладаги пул массаси, фоиз ставкаси ва миллий валюта алмашинув курсининг оптимал катталикларини таъминлаб туриш зарур бўлади. Бу вазифаларни амалга ошириш учун Марказий банк қатор вазифалардан фойдаланади.

Пул-кредит сиёсатининг асосий йўналишлари:

1. Пул эмиссияси.
2. Захира сиёсати.
3. Валюта сиёсати.
4. Очиқ бозор сиёсати.
5. Ҳисоб сиёсати.

Пул эмиссияси (лот. *emisio*, инг. *emision* - чиқариш) - [давлат](#) томонидан муомалага жами турдаги [пул](#) белгиларни чиқариш. Пул эмиссияси пул белгиларини босиб чиқариш билан бирга муомаладаги нақд ва нақд бўлмаган пул массасининг кўпайишини ҳам билдиради. Пул эмиссиясининг асосий шакллари [кредит](#) пуллар - [банкнотлар](#) ва депозит - чеклар эмиссияси. Баъзи мамлакатларда [хукумат](#) ўз харажатларини, [бюджет](#) тақчиллигини қоплаш мақсадида [қўшимча](#) пул эмиссиясини амалга оширади, натижада [инфляция](#) кучаяди. Кўпгина мамлакатларда пул эмиссиясини хукумат номидан [Марказий банк](#) амалга оширади.

Захира сиёсати - Марказий банк томонидан тижорат банкларининг (ва бошқа молиявий институтлар) депозит ҳисобларига тушувчи маблағларнинг бир қисмини **мажбурий захирага** ажратиш меъёрини белгиланиши. Илк мажбурий захира нормалари АҚШда 1865 йилда жорий қилинган эди.

Мажбурий захиралар кредит мақсадлари учун ишлатилмайдиган банк омонатларининг бир қисмидир. Улар мижозлар томонидан ўз омонатларини талаб қилиб олганда зарур бўлади. Захира нормаси икки асосий функцияни бажаради:

- банк ликвидлигини жорий тартибга солиш учун шароит яратади
- кредит эмиссиясини чеклайди.

Марказий банк тижорат банклари Марказий банкда ушлаб туришга мажбур бўлган захира ларнинг энг қуйи нормасини ўрнатади ва шу восита ёрдамида улар кредитлаш қобилиятига, имкониятига таъсир этади. Бу меъёр қанчалик юқори бўлса, ортиқча захира лар шунчалик кам ва тижорат банкларининг кредит бериш йўли билан «пулларни барпо этиш» қобилияти паст бўлади.

7.1.1. чизма - Мажбурий захира функцияси⁸²

Агар, Марказий банк мажбурий банк захирасини камайтирса, ортиқча банк захиралари ортади, бу эса пул таклифининг мультипликацион ортишига олиб келади. Масалан, ушбу меъёр 25 % бўлса, унда банкка қўйилган 8 млн сўмдан 2 млн сўм мажбурий банк меъёрини ташкил этади. Бунда банк фақат 6млн сўмни қарзга бериши мумкин бўлади. Энди фараз қилайлик, меъёр 10 % га туширилади, унда банк 7млн 200 минг сўмни қарзга бериш имкониятига эга бўлади ва бошланғич пул таклифини 7млн 200 минг сўмга оширади.

Мажбурий банк захираси меъёрини кўтариш ёрдамида пул таклифини камайтиради. Зеро, бу банкларнинг ортиқча банк захиралари қисқаришига олиб келади. Пул-кредит сиёсатини ўтказишда бу восита бутун банк тизимининг асосларига таъсир этади. Турли мамлакатларда қўлланилаётган мажбурий захира нормалари турличадир. Юқори инфляция даражаси шароитида Жанубий Кореяда бу норма -100 фоиз бўлган бўлса, Италияда - 25 фоизни, Японияда бор йўғи -2.5 фоизни ташкил этган эди.

Ўзбекистон Республикасида мажбурий захира лаш нормаси кейинги ўн йил давомида сезиларли даражада камайди 7.1.1-жадвал.

7.1.1-жадвал

⁸² Муаллифлар томонидан ишланган.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг мажбурий захиралаш нормаси⁸³

Амал қилиш санаси	Муддатсиз ва муддати 3 йилгача бўлган депозитлар бўйича	3 йилдан ортиқ муддатли депозитлар бўйича	Хорижий валютадаги депозитлар бўйича
01.06.1996 й. гача	30%	10%	0%
01.06.1996 й.дан	25%	10%	0%
01.12.1997 й.дан	20%	10%	0%
01.03.2000 й.дан	20%	20%	0%
04.07.2004 й.дан	20%	20%	0%
01.02.2015 й.дан	15%	15%	5%
01.09.2017 й.дан	13 %	13 %	13 %
01.11.2018 й.дан	15%	15%	15%

Бундай пасайиш пул мультипликатор миқдорининг катталашишига ва албатта иқтисодиётда пул таклифининг кўпайишига олиб келади. Тижорат банклари ортиқча резервларининг кўпайиши уларнинг актив операцияларини кўпайтиради ва бу иқтисодиётнинг реал сиёсати ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади.

Валюта сиёсати - Мамлакатда пул таклифи миқдориغا бевосита таъсир кўрсатиш. Марказий банк валюта сотиб пул миқдорини қисқартиради, харид қилиб эса унинг миқдорини оширади

Президент Шавкат Миромонович Мирзиёев 2017 йил 7 февралда имзолаган “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармоннинг “Иқтисодиётни янада ривожлантириш ва либераллаштириш” деб номланган бўлимида валюта сиёсатини ислоҳ қилиш ушбу йўналишдаги биринчи зарурий қадам эканлиги таъкидланган ва ислохотларнинг муваффақияти кўп жиҳатдан пул-кредит, солиқ-бюджет ва иқтисодий сиёсатнинг бошқа соҳаларида

⁸³ Экономика Узбекистана., Информационно - аналитический бюллетен за январь-март 2019., 2019.-июнь., с.13., “Ўзбекистон Иқтисодиёти”. 2018 йил учун ахборот - таҳлилий бюлетени. Т.: 2019. август., 22-б. Маълумотлари асосида муаллифлар ишланмаси.

амалга оширилаётган саъй-ҳаракатларнинг самарали мувофиқлаштирилишига боғлиқлигига алоҳида урғу берилган эди. Шу боис, ушбу фармон эълон қилинган кундан бошлаб мутасадди идоралар мазкур масалани талаб даражасида ҳал этиш учун кенг кўламли тайёргарлик ишларини олиб боришди.

Энг аввало, валюта сиёсатини эркинлаштиришга мўлжалланган Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Валюта сиёсатининг устувор йўналишлари тўғрисида”ги қарори лойиҳаси Ягона интерактив давлат хизматлари порталида эълон қилинди ва умумхалқ муҳокамасига қўйилди. Мазкур масалага қизиққанлар унга нисбатан ўз фикр ва мулоҳазаларини баён қилишди. Порталга тушган таклифлар валюта сиёсатини эркинлаштириш бўйича қабул қилинган фармонни бойитишга хизмат қилди.

Юртимизда миллий валютамызни хорижий валюталарга эркин конвертация қилиш механизмини такомиллаштириш билан боғлиқ ўта муҳим бир жиҳат намоён бўлганлигини эътироф этиш лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 2019 йил 29 январь куні валюта сиёсати ва ташқи савдо фаолияти соҳасини такомиллаштириш бўйича амалга оширилаётган чора-тадбирлар натижадорлиги таҳлилига кўра, экспорт тушумлари бўйича мажбурий сотув талаби бор пайтда экспортдан тушган валюта тушумларининг ички бозорга ишлатилиши 30 фоизни ташкил этган бўлса, бундай чеклов ва талаблар олиб ташланганидан кейин ушбу кўрсаткич 61 фоизга етди. Бунинг натижасида ташкилотлар ўзлари учун зарур хомашё ва асбоб-ускуналарни харид қилиш, жорий ва инвестиция эҳтиёжларини қоплаш имкониятига эга бўлди, шунингдек ўтган йили саноат ҳажмлари 14,4 фоизга, экспорт тушуми 19 фоизга ўсди ва экспортёрларнинг банкларга сотган валюта ҳажми 1,9 баробар ошишига эришилди ⁸⁴. Бу эса ўз навбатида, Ўзбекистон иқтисодиётига хорижий инвестицияларни жалб қилиш, рақобатбардош ишлаб чиқариш корхоналарини ташкил этиш, экспорт салоҳиятини оширишга хизмат қилмоқда.

Очиқ бозор сиёсати - Марказий банк томонидан давлат облигацияларини (қимматли қоғозларни) тижорат банклари ва аҳолидан сотиб олиш ва уларга сотиш бўйича операциялардир.

Марказий банк тижорат банкларидан ёки аҳолидан бу қимматли қоғозларни сотиб олар экан, тижорат банклари захираларини сотиб олинган облигациялар миқдори ҳажмида кўпайтиради. Бу захиралар пул базасига киради, яъни юқори қувватли пуллар бўлганлиги учун пул таклифи мултипликатив кўпаяди. Марказий банк тижорат банклари ва аҳолига облигацияларни сотиш билан захираларни ҳамда тижорат банкларининг кредит бериш қобилиятини кенгайтиради. Бу ҳолда пул таклифи қисқаради.

⁸⁴ Интернет маълумотлари: <https://www.gazeta.uz/uz/2019/01/29/valyuta-siyosati/>

Ҳозирда ҳамма мамлакатларда пул миқдорини тартибга солишда очик бозордаги операцияларни, яъни давлат қимматли қоғозларини таклиф қилиш усулидан кенг фойдаланилмоқда. Ушбу операцияларни Марказий банк асосан нуфузи катта банклар гуруҳи билан биргаликда амалга оширади.

Пул бозорида муомалада пул миқдори ортиқчалиги мавжуд деб фараз қиламиз. Табиийки, Марказий банк ортиқча пул массасини камайтиришга ҳаракат қилади. Бунинг учун, ўзида мавжуд бўлган ўзининг қимматли қоғозларини у очик бозорда аҳоли ва банкларга таклиф этади, улар эса уни харид қила бошлайдилар. Давлат қимматли қоғозларини (сотиш ёки харид қилиш йўли билан) таклифи ошиб борган сари, унга бўлган баҳо пасаяди, ўз навбатида, унга бўлган фоиз (яъни, қимматли қоғозларни сотиб олганларга фоиз шаклида тўланадиган ҳақ) ошади, бу эса унга бўлган талабни оширади. Банклар ва аҳоли қимматли қоғозларни кўпроқ харид қила бошлайди, пировард натижада банкларнинг захиралари қисқаради, ўз навбатида, бу ҳол пул таклифининг банк мультипликаторига тенг нисбатда қисқаришига, шунингдек, банк захираси ва пул таклифининг ортишига олиб келади. Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки ҳам пул кредит сиёсатини юритишда бу воситанинг ролини кескин оширишни мақсад қилиб олган.

Пул - кредит сиёсатини амалга оширишнинг муҳим воситалардан бири – бу, ҳисоб ставкаси сиёсатидир.

Ҳисоб сиёсати – Марказий банк томонидан тижорат банкларига ссудалар бериш учун ҳисоб ставкаси ёки қайта молиялаштириш ставкаси белгиланиши

Ҳисоб ставкаси ёки қайта молиялаш ставкаси деб Марказий банк томонидан тижорат банкларига бериладиган ссуданинг фоиз ставкаси тушунилади. Бу ссудаларни тижорат банклари айрим кўзда тутилмаган зарурат туғилганда ва молиявий аҳволи мустаҳкам бўлган ҳоллардагина оладилар. Ҳисоб ставкасининг пасайиши билан тижорат банкларида Марказий банкдан қўшимча захираларни олиш имкониятлари кенгаяди. Ўз навбатида, бу тижорат банкларининг захиралардан янги кредитлар бериш билан пул таклифини кўпайтиради. Яна шундай ҳоллар мавжудки, Марказий банк ҳисоб ставкасини кўтара бориб, тижорат банклари томонидан қўшимча захираларни олиш йўлидаги тўсиқларни бироз кўтаргандай бўлади ва кредитлар бериш бўйича уларнинг фаолиятини пасайтиради, шу йўл билан пул таклифини чеклайди. Агар ушбу ставка паст бўлса, унда тижорат банклари кўпроқ кредит олишга ҳаракат қиладилар. Натижада банкларнинг ортиқча захиралари ортиб боради ва муомаладаги пул массаси миқдорининг ошиб боришига олиб келади. Агарда ҳисоб ставкаси миқдори юқори бўлса, унда банклар камроқ кредит олишга, олганларини эса қайтариб беришга ҳаракат қиладилар, пировард натижада ортиқча банк захиралари қисқаради, муомаладаги пул миқдори камаяди.

Бу кўрсаткичлар даражаси турли мамлакатларда иқтисодий вазиятга қараб турлича мақсадда бўлади. Масалан иқтисодиётда турғунлик элиментлари кўрингач инвестицияларни қўллаб қувватлаш ва умуман иқтисодий фаолликни ошириш учун АҚШ Федерал захира тизими ҳисоб ставкасини 2018 йилда бир фоизгача қисқартирди. Ўзбекистон Республикасида қайта молиялаштириш ставкаси 2016 йилда ўртача 16,0 фоизни ташкил этган бўлса, 2017 йилда ўртача 14,0 фоиз, 2018 йилда ҳам 14,0 фоизни ташкил этган (7.1.2-жадвал). Амалиётда, давлатлар ҳисоб ставкаси сиёсатини очиқ бозордаги операциялар сиёсати билан мувофиқлаштирилган ҳолда олиб боришга ҳаракат қиладилар.

7.1.2 -жадвал

Ўзбекистон Республикасида фоиз ставкаларининг ўзгариши (2000-2018 йй %)⁸⁵

Йиллар	Йиллик қайта молиялаш ставкаси	Қисқа муддатли кредитлар бўйича ўртача тортилган ставка	Юридик шахсларнинг сўмдаги муддатли депозитлари бўйича ўртача тортилган ставка	Жисмоний шахсларнинг сўмдаги муддатли депозитлари бўйича ўртача тортилган ставка
2000	32,3	25,7	12,9	32,2
2001	26,8	28,0	16,0	38,1
2013	34,5	32,2	19,2	40,2
2014	27,1	28,1	17,1	36,2
2015	18,8	21,2	11,3	34,5
2016	16,0	18,8	9,6	27,1
2017	14,0*	19,4	9,8	16,7
2018	14,0	18,5	9,4	20,3

Пул-кредит сиёсати асосида иқтисодиётга пул-кредит сиёсатининг таъсир этиши жараёнларини ўрганувчи пул назарияси ётади. Ушбу назарияга икки хил ёндашувчи иқтисодчилар ўртасида кўп йиллардан бери тортишувлар бўлиб келмоқда. Буларга неокейнсчилар назарияси ва замоновий пул миқдори назарияси тарафдорларини киритамиз. Ҳар икки назария тарафдорлари ҳам пул таклифининг номинал ЯИМ га таъсирини

⁸⁵Экономика Ўзбекистана., Информационно - аналитический бюллетен за январь-март 2019., 2019.-июнь., с.13., “Ўзбекистон Иқтисодиёти”. 2018 йил учун ахборот - таҳлилий бюлетени. Т.: 2019. август., 22-б. Пул-кредит соҳасидаги мавжуд вазият ва монетар сиёсатнинг 2018 йилга мўлжалланган асосий йўналишлари. / Банк ахборотномаси, №6, 2018 йил февраль маълумотлари асосида муаллифлар ишланмаси.

инкор этмайдилар, аммо бу таъсирнинг аҳамиятига ҳар хил баҳо берадилар. Кейнсчилар фикрича, монетар сиёсат юритишда фоиз ставкаси даражасига асосланиши, монетаристлар фикрича эса, пул таклифининг даражасига асосланиши лозим. Кейнсчилар бозор иқтисодиётини тартибга солишда давлат аралашуви шарт деб ҳисоблашади, монетаристлар эса уни ортиқча деб ҳисоблайдилар.

Кейнсчилар пул таклифининг ялпи ички маҳсулотга таъсирини куйидаги кетма-кетликда амалга ошади деб ҳисоблашади:

- пул таклифининг ўзгариши фоиз ставкасининг ўзгаришига олиб келади;
- фоиз ставкасининг ўзгариши ўз навбатида, инвестицияларга бўлган талабнинг ўзгаришига олиб келади;
- инвестицияларга талаб ўзгариши ялпи талаб (ялпи харажатларнинг ўзгаришига олиб келади);
- ялпи талабнинг ўзгариши ишлаб чиқариш ҳажмига (ялпи ички маҳсулотга) таъсир этади.

Монетаристлар эса пул миқдорининг ўзгариши билан ялпи ички маҳсулот ўзгариши ўртасида яқинроқ алоқа мавжуд; яъни, пул миқдорининг ўзгариши бевосита ялпи миллий маҳсулот ўзгаришига олиб келади деб ҳисоблашади. Буни улар пулнинг миқдорий назарияси тенгламаси билан изоҳлайдилар.

Айни пайтда монетаристлар пулнинг айланиш тезлигини барқарор деб ҳисоблайдилар, кейнсчилар эса, аксинча, беқарор дейдилар.

Ҳозирда мавжуд бўлган монетаристик сиёсатнинг моделлари бу икки ёндашувни синтез қилган, яъни, бу ёндашувларнинг ижобий жиҳатларини қўшиб, ўзида акс эттиради. Пул кредит сиёсатининг узоқ муддатли мақсадларига эришиш учун монетаристик ёндашув кўпроқ ишлатилади. Шу билан бирга қисқа муддатли даврларда эса давлат фоиз ставкасига таъсир этиш усулидан воз кечмайди.

Марказий Банк бир вақтнинг ўзида ҳам пул массасини, ҳам фоиз ставкасини ўзгартирмасдан ушлаб тураолмайди. Пулга талаб ўсган ҳолатларда мақсад фоиз ставкасининг барқарорлигини таъминлаш бўлса Марказий Банк пул таклифини оширишга мажбур бўлади. Бу тадбир юмшоқ пул кредит сиёсати деб юритилади.

Пул массасининг кўпайиб кетишига йўл қўймаслик учун пул таклифини чеклаш сиёсатини қўллаш фоиз ставкасининг кўтарилишига олиб келади ва бу сиёсат қаттиқ пул кредит сиёсати деб юритилади.

Агар пулга талаб инфляция тасирида кўпайса қаттиқ пул кредит сиёсатини қўллаш мақсадга мувофиқ бўлади. Мабода пулга талаб ишлаб чиқариш ва даромадларнинг ўсиши оқибатида ошса юмшоқ пул кредит сиёсатини қўллаш ўринлидир.

Пул кредит сиёсатининг ишлаб чиқариш ҳажмига таъсири биринчи параграфда таъкидланганидек пул таклифи ўзгаришининг фоиз ставкаси даражасига, фоиз ставкаси ўзгаришининг эса инвестиция харажатлари

ҳажмига (бу билан ялпи харажатлар ҳажмига ҳам) ва ялпи харажатлар ўзгаришининг ишлаб чиқариш яъни ялпи таклиф ҳажмига таъсири кўринишида босқичма - босқич рўй беради. Фоиз ставкасининг пул таклифи ўзгаришига тасирчанлиги, ёки инвестиция харажатларининг фоиз ставкаси ўзгаришига тасирчанлиги паст бўлиши пул кредит сиёсатини амалга оширишда муаммоларни келтириб чиқаради.

Пул-кредит сиёсати фискал ва савдо сиёсатлари билан чамбарчас боғлиқ. Агарда Марказий банк қайд қилинган валюта курсини сақлаб туришни мақсад қилиб қўйса мустақил (ички) пул сиёсатини олиб бориш мумкин бўлмай қолади. Чунки алмашинув курсини таъминлаб туриш учун валюта захираларини кўпайтириб ёки камайтириб туриш иқтисодиётда пул ҳажмига бевосита таъсир кўрсатади. Пул-кредит ва фискал сиёсатларни мувофиқлаштириш билан боғлиқ қийинчиликлар ҳам мавжуд. Агарда ҳукумат иқтисодиётни давлат харажатларини ошириш орқали қўллаб-қувватлашни амалга оширолмас бўлса, унинг муваффақиятли амалга ошиши кўпроқ пул-кредит сиёсатининг характерига боғлиқ. Чунки, бу мўлжалланаётган харажатлар қимматли қоғозлар (яъни, облигациялар)ни чиқариш эвазига амалга ошса, пулга бўлган талаб ошади ва натижада эса фоиз ставкалари кўтарилади. Бу эса инвестиция харажатларининг камайишига олиб келади. Ёки Марказий банк ҳукуматнинг юқоридаги сиёсатини қўллаб-қувватлаш учун пул таклифини маълум миқдорда кўпайтирса, пул қадрсизланиши мумкин. Умуман, барқарор пул-кредит сиёсати ҳукумат томонидан олиб бориладиган фискал сиёсатга ҳамма вақт ҳам мос келмайдими.

7.2. Пулга бўлган талаб, пул таклифи ва пул агрегатлари

Пул – иқтисодиёт субъектлари мулкнинг бир тури бўлиб, мулкнинг бошқа турларидан икки хусусиятига кўра фарқ қилади: биринчидан, пул юқори ликвидлиликлар, яъни қисқа муддатда, сезиларсиз сарф - харажатлар билан бошқа буюмга айирбошланиш қобилиятига эга; иккинчидан баҳолар ўзгармас бўлган шароитда пул ёки ҳеч қандай даромад келтирмайди, ёки унинг даромадлилиги даражаси бошқа мулк турлариникидан анча кам. Шунга қарамайдан кишилар нима учун мулк сифатида пулга эгалик қилишга ҳаракат қиладилар? Бу саволга жавобни пулнинг функцияларидан топамиз.

Одатда пулнинг уч асосий функцияси мавжуд деб қаралади.

Булар :

- **Тўлов воситаси (алмашинув воситаси);**
- **қиймат ўлчови воситаси;**
- **жамғариш (бойлик тўплаш) воситаси.**

Пулга бўлган талаб пул таклифи ҳақидаги маълумотлар.

Пулнинг миқдорий назарияси пулга бўлган талабни алмашинув тенгламаси ёрдамида аниқлайди:

$$M \cdot V = P \cdot Y \quad (7.2.1)$$

Ушбу формулада:

M – муомаладаги пул миқдори;
 V – пулнинг айланиш тезлиги;
 P – баҳолар даражаси (баҳо индекси);
 Y – реал ЯИМ.

Пулнинг айланиш тезлиги, иқтисодиётда битимлар таркиби нисбатан барқарор бўлганлиги учун ҳам доимий катталиқ деб қабул қилинади. Аммо банк тизимида ҳисоб-китобларни тезлаштирувчи техник воситалар жорий қилиниши натижасида у ўзгариши мумкин. V - доимий бўлган шароитда алмаштириш тенгламаси қуйидагича бўлади:

$$M \cdot V^* = P \cdot Y \text{ (Фишер тенгламаси), бундан:} \quad (7.2.2)$$

$$P \cdot Y$$

$$M = \frac{P \cdot Y}{V^*} \quad (7.2.3)$$

$$V^*$$

$P \cdot Y$ – номинал ЯИМ миқдорини билдиришини ва доимий миқдорлигини ҳисобга олсак, муомала учун зарур бўлган пул миқдори ишлаб чиқарилаётган товарлар ва хизматлар миқдори ва уларнинг баҳоси ўзгаришларига, бошқача айтганда, номинал ЯИМ ўзгаришига боғлиқ. Муомаладаги пул массасининг ўзгариши, классик назарияга кўра, Y - секин ўзгариши туфайли асосан баҳолар даражасига таъсир кўрсатади. Бу ҳолат “пулнинг нейтраллиги” номини олган.

Монетаристлар қоидасига кўра ҳукумат пул массасининг ўсиш суръатини, реал ЯИМнинг ўртача ўсиш суръати даражасида таъминлаб турсалар иқтисодиётда баҳолар даражаси барқарор бўлади.

Фишер тенгламасидан ташқари бу тенгламанинг бошқа бир шакли Кембриж тенгламасидан ҳам кенг фойдаланилади:

$$M = k \cdot P \cdot Y \quad (7.2.4)$$

Ушбу формулада:

$k = 1/V$ – пулнинг айланиш тезлигига тесқари миқдор.

k - коэффициентни номинал пул миқдори (M)нинг даромадлар ($P \cdot Y$)даги улушини кўрсатади.

Кембриж тенгламаси турли даражада даромадли бўлган турлича молиявий активлар мавжудлигини ва даромадни уларнинг қайси бири кўринишида сақлашни танлаш имконияти мавжудлигини кўзда тутаяди.

Пулга реал талаб қуйидаги кўринишда ҳисобланади:

$$(M/P) \cdot D = k \cdot Y \quad (7.2.5)$$

Ушбу формулада:

M/P – “реал пул қолдиғи”, “пул маблағларининг реал захира си” деб номланади.

Пулга талабнинг Кейнс назарияси, ликвидлиқнинг афзаллиги назарияси, пулни нақд кўринишда сақлашга кишиларни ундовчи уч сабабни ажратиб кўрсатади:

- трансакцион сабаб (жорий битимлар учун нақд пулга талаб);
- эҳтиёткорлик сабабли (кўзда тутилмаган ҳолатлар учун маълум миқдорда нақд пулларни сақлаш);

- спекулятив сабаб (фойда олиш мақсадида қимматли қоғозлар сотиб олиш учун пулга талаб).

Спекулятив сабаб фоиз ставкаси билан облигациялар курси ўртасидаги тесқари боғлиқликка асосланади. Агар фоиз ставкаси кўтарилса, облигациялар баҳоси пасаяди, уларга талаб эса ошади. Бу эса ўз навбатида, нақд пул захираларининг қисқаришига ҳамда нақд пулларга талабнинг пасайишига олиб келади.

Пул ликвидлилик хусусиятига эга бўлганлиги учун ҳам аҳоли уни сақлашни афзал билади. Ликвидлиликнинг афзаллиги назарияси кўрсатадики пулга бўлган талаб миқдори фоиз ставкасига боғлиқ. Фоиз ставкаси нақд пул воситаларини кўлда ушлаб туришнинг муқобил харажатлари миқдорини, яъни, сиз фоиз олиб келмайдиган нақд пулларни кўлда ушлаб турган шароитда йўқотадиган пул миқдорини билдиради. Ноннинг нархи нон талаби миқдорига таъсир қилганидек, нақд пулларни кўлда ушлаб туриш миқдори ҳам пул захираларига талаб миқдорига таъсир кўрсатади. Шунинг учун фоиз ставкаси ошганда, инсонлар бойликларини нақд пул шаклида камроқ ушлаб туришга ҳаракат қилади.

Реал пул захираларига талаб функциясини қуйидаги кўринишда ёзамиз:

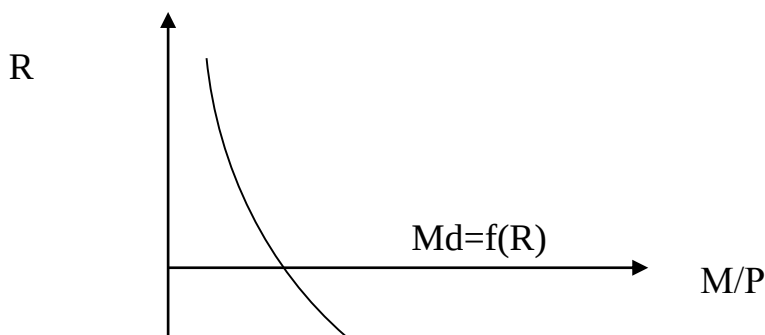
$$M/P = f(R) \quad (7.2.6)$$

Бу тенглама кўрсатаётгани, пулга бўлган талаб миқдори фоиз ставкаси функцияси экан. Графикда фоиз ставкаси ва реал пул захиралари миқдорига талаб тесқари боғлиқликка эга эканлиги кўринади. Чунки, юқори фоиз ставкаси пулга талаб миқдорининг камайишини кўрсатади.

Классик ва кейнсчиларга хос ёндашувларни умумлаштириб, пулга талабнинг қуйидаги омилларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

- даромадлар даражаси;
- пулнинг айланиш тезлиги;
- фоиз ставкаси.

Агар классик назария пулга талабни асосан, реал даромад ҳажми билан боғласа, кейнсчиларда эса пулга талаб асосан, фоиз ставкасига боғлиқ деб ҳисобланади.

7.2.1-чизма. Пулга талаб графиги⁸⁶

⁸⁶ Муаллифлар томонидан ишланган.

Пулнинг айланиш тезлигини ҳисобга олмаганда, реал пул қолдиғига талаб формуласи қуйидагича бўлади:

$$(M/P) D = f (R, Y); \quad (7.2.7)$$

Ушбу формулада:

R – фоиз ставкаси;

Y – реал даромад.

Чизиқли боғлиқликни эътиборга олсак, қуйидагича формула ҳосил бўлади:

$$(M/P) D = k Y - h R \quad (7.2.8)$$

Ушбу формулада:

k ва h – пулга талабнинг даромадлар ва фоиз ставкасига таъсирчанлигини ифодаловчи коэффицентлар;

k – фоиз ставкаси (реал фоиз ставкаси).

Реал фоиз ставкаси номинал фоиз ставкасидан инфляция суръатини айириб топилади.

Даромад даражасининг ўзгариши фоиз ставкаси ўзгармас бўлган шароитда ҳам пулга талабнинг кўпайишига олиб келади. Бу графикда пулга талаб эгри чизигининг силжиши кўринишида намоён бўлади.

Пул таклифи ўз ичига банк тизимидан ташқаридаги нақд пуллар ва зарур бўлганда иқтисодий агентлар битимлар учун ишлатиши мумкин бўлган депозитларни олади.

$$M_S = C + D \quad (7.2.9)$$

Ушбу формулада:

M_S - пул таклифи;

C-банк тизимидан ташқаридаги нақд пуллар;

D- иқтисодий агентлар битимлар учун ишлатиши мумкин бўлган депозитлар.

Аксарият мамлакатларда давлат пул чиқаришда монопол ҳуқуққа эга. Уни амалга ошириш ҳуқуқи нисбатан мустақил муассаса Марказий банк ихтиёрида. “ Марказий банк Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қонуний тўлов воситаси сифатида банкнотлар ва тангалар кўринишидаги пул белгиларини муомалага чиқариш мутлақ ҳуқуқига эга”⁸⁷. Аммо пул таклифини кўпайтириш имконига ёки пул яратиш қобилиятига тижорат банклари ҳам эга. Улар кредитлар бера бориб, тўлов воситалари эмиссиясини ёки кредит мультипликациясини амалга оширади. Масалан,

А банкнинг депозити 2000 (бирлик)га ўсган бўлса, захира нормаси 20 фоизга тенг бўлганда (захира нормаси – тижорат банклар депозитларининг маълум қисмини Марказий банкда сақлаб туриш нормаси), у 400 (бирлик)ни

⁸⁷ Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки тўғрисида”ги Қонуни, 1995йил. 21 декабрь / Ўзбекистон банк тизимини ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш бўйича қонунчилик ҳужжатлари тўплами.Т.: Ўзбекистон, 2003., 18-б.

Марказий банкда захиралаб, қолган 1600 (бирлик)ни қарзга беради. Шундай қилиб, А банк пул таклифини 1600 (бирлик)га кўпайтиради ва у энди $2000+1600=3600$ (бирлик)ни ташкил этади. Яъни, омонатчиларнинг депозитлардаги 2000 сўмдан ташқари яна 1600 сўм қарз олувчилар қўлида қолади. Агар, 1600 (бирлик) яна банка тушса, (масалан, Б банкка) унда 20 фоизга тенг бўлган захира нормасида у 320 (бирлик)ни захирада қолдириб, 1280 (бирлик)ни кредитга беради ҳамда шу миқдорда пул таклифини оширади. Кредит беришнинг бу жараёни сўнгги пул бирлигидан фойдаланишга қадар давом этади. Якуний ҳисоб китоб банк депозитлари жами 10000 (бирлик)га кўпайганлигини кўрсатади. Бу жараённи формула кўринишида қуйидагича ёзишимиз мумкин:

$$M = (1/r) \times D \quad (7.2.10)$$

Ушбу формулада:

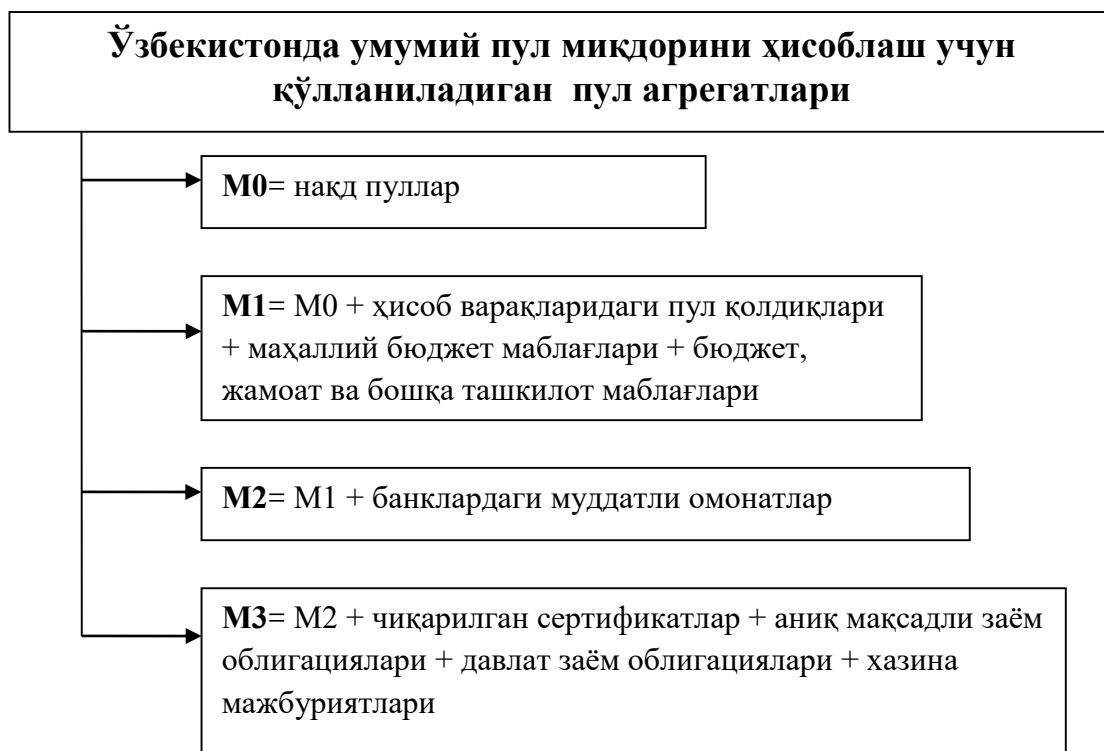
M- пул таклифи ҳажми;

r – мажбурий захиралаш нормаси ;

D - дастлабки депозит.

Келтирилган формуладан кўриниб турибдики, пул таклифи $1/r$ коэффицентига боғлиқ бўлиб, уни банк мультипликатори ёки пул экспансияси мультипликатори, деб аталади. У ушбу банк захиралар нормасида ортиқча захираларнинг бир пул бирлиги билан яратилиши мумкин бўлган янги кредит пуллариининг энг кўп миқдорини билдиради.

Пулнинг юқори ликвидлилиги ва қийматни сақлаб туриши хусусиятлар барча турдаги тўлов воситаларида бир хил эмас. Нақд пуллар ва муддатсиз депозитларнинг ликвидлилиги джаражаси муддатли депозитларга ёки векселларга қараганда юқорироқ. Шу сабабли пул массаси ликвидлилик даражасининг пасайиб бориши тамойилига асосланган агрегатларга бўлинади. Ўзбекистонда пул массасини аниқлашда - M0; M1; M2; M3; M4 деб белгиланадиган пул агрегатларидан фойдаланилади.

7.2.2 - чизма. Ўзбекистонда умумий пул миқдорини ҳисоблаш учун қўлланиладиган пул агрегатлари⁸⁸

Пул агрегатларининг таркиби ва миқдори турли мамлакатларда ўзаро фарқ қилиш мумкин, яъни ривожланган мамлакатларда пул массасини аниқлашда - M_1 ; M_2 ; M_3 ; M_4 деб белгиланадиган пул агрегатларидан фойдаланилади.

Макроиктисодий таҳлилда M_1 ва M_2 пул агрегатлари энг кўп фойдаланилади. Пул агрегатларининг динамикаси турли сабабларга боғлиқ. Масалан, даромадларнинг ошиши натижасида M_1 га талаб тезроқ ўсса, фоиз ставкасининг ўсиши натижасида M_2 ва M_3 га талаб M_1 га нисбатан тезроқ ўсади.

7.3. Пул-кредит сектори таҳлили услубияти

Пул-кредит масаласининг асосий мақсади - пул-кредити тартибот органларининг кўп миқдорда таъсир қила олиши мумкин бўлган ва ўзлари ҳам маълум миқдорда бошқа иқтисодий агрегатларга таъсир эта олувчи, молиявий агрегатларнинг таҳлилини таъминлаб беришдир. Бунинг учун пул-депозит банклари ва пул-кредит органларининг баланс-ҳисобот маълумотлар иқтисодчи ва сиёсий иқтисодни ўзлаштиришга жавобгар шахсларни қизиқтириш бир неча тоифаларга ажратилади.

Бир қанча сабабларга кўра, пул-кредит текширувчи фақатгина юқорида қайд этилган молиявий воситаларни қамраб олади. Биринчидан,

⁸⁸ Муаллифлар томонидан ишланган.

муҳлатли депозитда ва нақд ҳолда, бутунлай ликвид ҳолда мамлакат иқтисодиётидаги сарф-харажатларнинг катталигига, шу билан ишлаб чиқариш ҳамда бандликка нисбатан қаттиқ ва бевосита таъсир кўрсатади. Иккинчи, банк молиявий восита муассасаларининг баланс ҳисоботлари, қоидага асосан, фақат мавжуд тўхташдан кейингина фойдаланиш имкониятига эга бўладилар, лекин айтилиши вақтда пул сиёсати ни шакллантиришда бу маълумотлардан фойдаланиш имкониятини чеклайди.

Нихоят, пул сиёсатини тартибга солувчи марказий банклар томонидан ишлатиладиган ускуналар пул-депозит банклари операцияларига кўпинча бевосита таъсир кўрсатади, лекин уларнинг бошқа молиявий муассасалари операцияларига таъсири камроқ намоён бўлади.

Ички кредит (банк тизимининг активи) банк тизимининг давлат бошқарув органлари, бошқа давлат муассасалари ва хусусий секторлар (масалан, пул-кредитхарақатига эга бўлмаган хусусий шахслар корпорация, молиявий муассасалар) барча тўланмаган талабларни ўз ичига олади. Бутун халқаро банк кредит, шунингдек, Марказий банк томонидан пул-депозит банки (томони) таклиф этилган кредитлар, корпорация жараёнидан истисно қилинади.

Пул-кредит масаласида марказий ҳукумат талаблари банк тизимида ҳукумат депозитларини ушлаб қолиш билан кўрсатилади.

Бундай муносабат марказий ҳукумат операцияларининг мамлакат иқтисодиёти ликвидлигига таъсирини ўлчаш имкониятини беради.

Бундан ташқари, марказий ҳукумат сиёсий-иқтисодиётга жавобгардир ва шунинг учун унинг харажатлари бўйича қарорлари, қоидага биноан, банк депозитлари суммасига боғлиқ эмас, балки кенгроқ идрок қилиш асосида қабул қилинади. Давлат муассасаларига талаблар алоҳида модда ҳолида ва жами ҳисоблаб чиқилиб кўрсатилади, чунки улар мавжуд депозитларнинг харажати таъсир кўрсатилганидек ҳисобланади.

Шунга ўхшаш сабабга кўра, ялпи ҳисоблаб чиқилганда бошқа секторга ҳам талаблар кўрсатилади.

Пул соҳасидаги ўзгаришларни миқдорий жиҳатдан баҳолашда ва уларни иқтисодиётнинг бошқа секторлари билан боғланиши учун пул-кредит масаласи асос бўлиб хизмат қилади. Пул-кредит масаласининг асосий кўриниши қуйидагича бўлиши мумкин:

$$\text{НФА} + \text{ДС} - \text{МҚ} + \text{ДИН} \quad (7.3.1)$$

Ушбу формулада:

НФА – ташқи нетто активлар;

ДС – ички кредит;

МҚ – кенг маънодаги пуллар, яъни тор маънодаги пуллар, плус квази - пуллар;

ДИН – баъзи моддалар, нетто.

Пул-кредит тартибот органларининг муҳим масаласи - бу, бошқа макроиқтисодий ўзгаришларнинг исталган ёки кутилган моҳиятга муносиб,

юқорида келтирилган ўзгарувчиларнинг келгусидаги моҳиятини таърифлашдир Бундаги, биринчи ва асосий қадам-бу пулга талаб ҳақидаги маълумотдир.

Пулга бўлган эҳтиёжнинг икки асосий кўриниши мавжуд. Биринчи, номинал пулнинг кўплик массасига бўлган муносабатига белгиланган, пул массаси айланиш тезлиги охириги ўзгаришининг экстрополировкалаш.

Агар охириги бир неча йиллар ичида айланиш тезлиги равон белгиланишга мувофиқ ўзгарган бўлса, бунга асосан башоратланаётган давр қийматини баҳолаш мумкин.

Пул массасининг айланиш тезлиги маъноси шу ҳолда аниқланганда, шунингдек, фоиз ставкалари ва инфляция кутилиши ўзгаришларини кўрсатиш мақсадида тузатишлар киритиш мумкин. Пул айланиши ҳақидаги маълумотни пулга бўлган талаб миқдори муносиб режалаштирилган ёки номинал ТИМ маълумоти мазмунини олдиндан билиш учун ишлатиш мумкин.

Маълумот беришнинг бундай усули даражаси паст ёки етарли эмас, маълумотларнинг таҳлил қилиш қийин, шунингдек, молиявий сектор тузилишида институционал ўзгаришлар аҳамиятга эга бўлган мамлакатларда, айниқса, фойдалидир.

Иккинчи усул-электрик усулдан фойдаланишга асосланган пулга талаб миқдорини баҳолашдир. Тахмин қилинишича, иқтисодий агентларнинг молиявий қарорлари унча кўп бўлмаган иқтисодий ўзгаришларнинг вазифаси сифатида ва пул агрегатлари ўртасидаги ўзаро алоқа ва тушунтириш мумкин бўлган ўзгаришлар маълум вақт ичида ўзгармаслигини кўриш мумкин.

Модомики, аҳоли ўз хоҳишига кўра, ушлаб туришга тайёр пул миқдори унинг сотиб олиш қудратига боғлиқ, пулга эҳтиёжнинг тенглашиши реал маънода унинг ишлатиш миқдори билан ёзилади. Айнан қайси пул таърифини ҳисоб-китоб учун ишлатиш эмпири натижалари билан белгиланиши керак. Аҳоли томонидан энг барқарор, талаб қилинадиган пул агрегатини олдиндан аниқлаш мумкин эмас. Қоидага биноан, пул массасини аниқлашга киришаётган нодавлат сиёсати олдида банк тизими мажбуриятининг бу томони қанча кўп бўлса, бундай аниқлаш пул-кредит соҳасидан маълумот беришга шунчалик фойдалидир. Бироқ пул агрегатининг аниқланиши қанчалик кенг бўлса, пул-кредит тартибот органи унинг миқдорини назорат қилиши шунчалик мушкулдир.

Иқтисодий операциялар билан боғлиқ ҳолда, ўзгариш миқдорини тушунтирувчи сифатида, пулга талаб функцияси кенг миқёсида ишлатилади – қоидага асосан, реал ва ўзгарувчан бошқа молиявий ёки реал активлар билан солиштирилганида пулни сақлашнинг нисбатан жалб қилиниши акс эттирилади.

Ўзгарувчи муқобил нархни танлашда қайсидир даражада пул агрегатининг ишлатилаётган таърифи ёки мамлакат институционал

тузилишига боғлиқдир. Фоизлик даромад келтирмайдиган пул активларини сақлаш муқобил нарх энг мос келадиган ўлчови-бу, намоён бўлувчи номинал фоиз ставкасидир. Фоизли даромад келтирувчи пул активларига фоиз ставкаларининг пулга ва бошқа молиявий активларига ўлчашнинг ўзаро фарқловчи ўзгарувчанлиги кўпроқ муносибдир.

Шахсий сектор олдида банк тизимининг молиявий мажбурияти шахсий сектор молиявий активлари мажмуасининг кўпроқ қисмини ўзида акс эттирувчи мамлакатларда реал фоиз ставкалари баъзан реал активларининг даромади билан молиявий актив даромадлари ўртасидаги ўлчов сифатида ишлатилади. Фоиз ставкаларининг узоқ вақт мобайнида ўзгармас миқдорини аниқлаш учун бир даражада инфляция ўзгариши ҳақидаги маълумотлардан фойдаланиш мумкин.

Тенглаштиришда барқарор ўзаро алоқа ўрнатилгандан кейин, фоиз ставкалари ва инфляция даражаси кутилаётган ёки дастурлаштирилган ТИМ нинг реал ўсиш маъносини акс эттирувчи каузал ўзгаришлар миқдори асосида келажакда пулга бўлган талаб маълумотини олиш мумкин.

Пул массаси миқдорининг маълумоти, пул-кредит пасивларининг текшириш маълумотининг асосий элементиدير. Активларга тўхталганимизда, соф хорижий активларнинг миқдори ўзгаришини умумий ташқи салдо тўловлари маълумоти ёрдамида аниқлаш, бошқа моддалари (ОИН) маълумоти тўлиқ ахборот йўқ ҳолларда тегишли трендга асосланиши мумкин. Бошқа моддалар халқаро захираларни ташкил қилувчи валюта курсини айирбошлаш натижасида соф хорижий активлар миқдорининг ўзгариш эквивалентини ўзичига олади.

Соф хорижий активлар ва бошқа моддаларнинг маълумот бериш давридаги моҳияти, шунингдек, пулга бўлган талаб маълумотини, тенглаштиришга муносиб ички кредит миқдорининг ягона моҳиятини аниқлаш имконини беради. Соф кредитнинг давлат сиёсати га тўлов ўзгариши, банк тизимида давлат сиёсати нинг соф қарзи бюджет маълумотига асосланган умумий кредит миқдори ва давлат кредити ўртасидаги фарқни кўрсатувчи шахсий кредит сиёсати қолдиқли миқдор сифатида ҳисоблаб чиқилади. Шахсий секторга кўрсатилиши мумкин бўлган кредит суммасининг мувофиқлигига баҳо бериш муҳимдир.

Пул-кредит тартибидаги органларга пул сиёсати оралиқ йўналиши бўлган пул-кредит асосий ўзгарувчанлик текширувнинг режавий мазмунига эришиш учун операцион белгиланган ўзгаришлар маълумотлари ҳам зарур. Бундай маълумотлар тўпланади. Муносиб ўхшашлик қуйидагича ёзилиши мумкин:

$$\text{НФА}^* + \text{НДЖЖ}^* + \text{ССБ}^* - \text{қРМ}^* - \text{қДИН}^* \quad (7.3.2)$$

Ушбу формулада:

НФА - пул-кредит органларининг соф хорижий активлари;

НДЖЖ – давлатга соф ички кредит;

ССБ – тижорат банкларига талаблар;

РМ-захира пуллар;

ДИН – бошқа моддалар, нетто.

*- пул-кредит тартибининг ҳисоб белгисидир.

Пул-кредит текширувида акс этган консалидар банк тизими М2 пул агрегатининг миқдорий ўзгаришлари билан қуйидаги тенглик ёрдамида боғлиқ бўлиши мумкин:

Иқтисодиётда мавжуд пул массаси ялпи талабга таъсир кўрсатиб, пул массаси ялпи талабни ифодалайди. Ялпи таклифни маълум даражада ушлаб туриш Марказий банкнинг вазифаси бўлиб, у муомалага чиқарадиган пул таклифи дастаги орқали бошқарилиб туради. Бу билан аҳолининг истеъмол ва жамғарма ҳажмига таъсир кўрсатади.

7.4.Ўзбекистонда пул-кредит сиёсати ва пул-кредит секторининг таркиби таҳлили

Ҳар қандай мамлакат иқтисодиётининг таянадиган асосий устунларидан бири молиявий жиҳатдан мустаҳкам ва барқарор фаолият кўрсатувчи секторлар тизими ҳисобланади. Шунинг учун давлатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси ва келажақдаги тараққиёти аввало, мазкур мамлакатда барпо этилган ва мунтазам равишда такомиллаштирилиб бориладиган банк тизимининг фаолиятига бевосита боғлиқдир.

Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига ўтиш жараёни кўпгина муҳим иқтисодий ислохотларнинг таркибий қисми сифатида банк-молия тизимида ҳам чуқур ўзгаришларни амалга оширилишини ва иқтисодиётни пул-кредит воситалари орқали тартибга солишнинг бир бутун механизмининг яратилишини тақозо этмоқда.

Пул-кредит сиёсати давлат иқтисодий сиёсатининг таркибий қисми бўлиб, уни амалга ошириш ҳуқуқи фақатгина Марказий банкка берилган ҳамда бу сиёсат Марказий банкнинг энг асосий вазифаси бўлиб ҳисобланади ⁸⁹ . Пул-кредит соҳасини тартибга солишга доир ҳаракатларнинг аниқ мақсадли асосий кўрсаткичларини ўз ичига олади.

Пул-кредит сиёсати бевосита ва билвосита восита(инструмент)лар орқали амалга оширилади.

Бевосита воситалар – Молиявий институтлардаги молиявий активлар нархлари (фоиз ставкалари)ни ёки улар ҳажмини тўғридан-тўғри бошқариш орқали олиб борилади.

⁸⁹ Интернет маълумотлари: <https://sputniknews-uz.com/economy/2018>. Марказий банк Бошқаруви қайта молиялаш ставкасини 2018 йилнинг 25 сентябридан 2 фоиз бандга ошириб, йиллик 16 фоиз даражасида белгилаш тўғрисида қарор қабул қилди.

Марказий банк томонидан тижорат банкларидаги мавжуд депозит кўринишидаги пулларни ҳамда улар томонидан бериладиган кредитлар нархлари ва ҳажми назорат қилинади.

Билвосита воситалар – Марказий банк томонидан молиявий институтлар ресурсларига бозор механизмлари (мажбурий захира талаблари, очиқ бозордаги операциялар, тижорат банкларини қайта молиялаш ва Марказий банкнинг ҳисоб ставкаси, тижорат банкларидан депозитларни қабул қилиш ва бошқалар) орқали иктисодиётдаги пул массасига таъсир кўрсатиши.

Аксарият мамлакатларда қўлланилиб келаётган пул-кредит сиёсатининг воситаларидан бири бу тижорат банкларининг мажбуриятларига нисбатан мажбурий захира талаблари меъёридир. Пул-кредит сиёсатининг бу воситаси қўлланилиш жиҳатидан содда бўлиб, тижорат банкларининг тўловга қобилиятлилиги даражасига таъсир қилади. Шунинг учун ҳозирда, айниқса, ривожланаётган мамлакатларда пул-кредит сиёсатининг билвосита усулларида айнан шу воситаси кенг қўламда қўлланилмоқда, шу жумладан, Ўзбекистонда энг самарали восита (инструмент) ҳам айнан шу воситадир. Мажбурий захира талаблари бу ўз мажбуриятларига нисбатан тижорат банкларининг Марказий банкда сақлашлари шарт бўлган депозитнинг мажбурий даражаси (меъёри)дир.

Мажбурий захира меъёрини ўзгартириш орқали Марказий банк мамлакатдаги пул массаси ҳажмига ва тижорат банкларининг кредит бериш салоҳиятига ҳамда тижорат банкларининг тўловга қобилиятлилигига таъсир кўрсатади. Марказий банк мажбурий захира ставкасини оширган тақдирда тижорат банкларининг кредит бериш салоҳияти пасаяди, бу эса, ўз навбатида, мамлакатда пул таклифи ҳажмини пасайтиради ва аксинча, мажбурий захира ставкаси камайтирилганда банкларнинг кредит бериш салоҳияти ортади⁹⁰.

Марказий банк ўзи белгилаган энг кам миқдорда резервлар сақлаш тўғрисида банкларга кўрсатма беради. Марказий банкда депозитга ўтказиладиган мажбурий резервларнинг энг кам миқдори Марказий банкнинг норматив ҳужжатлари билан белгиланиб, у омонатларнинг ҳажми, тури, муддатига, банкларнинг бошқа мажбуриятларига боғлиқ бўлади. Мажбурий резервларнинг миқдорлари жалб этилган маблағлар ва омонатларнинг ҳар бир тоифаси бўйича барча банклар учун бир хилдир.

⁹⁰ Интернет маълумотлари: Read more: <https://sputniknews-uz.com/economy/20180922/9499947/Markaziy-bank-ayta-moliyalash-stavkasi-16-foiz-etib-belgilandi.html> Ажратилаётган кредит қўйилмаларининг қарийб ярми давлат дастурлари доирасидаги кредитлар ҳиссасига тўғри келиши, шунингдек, 2018 йилнинг 1 октябридан бошлаб жорий этиладиган мажбурий резервлар бўйича янги нормативлар депозитлар бўйича фоиз ставкалари ошганда ҳам кредитлар бўйича ставкаларни ошириш заруратини камайтириб банкларга фоиз юкласини пасайтириш имконини беради.

Мажбурий резервлар Марказий банкда нақд пул ёки омонатлар кўринишида, Марказий банк белгилайдиган тартибда депозитга ўтказилади.

Мажбурий резерв талабларининг нормативлари ёки таркиби белгилангани ёки ўзгартирилгани тўғрисидаги кўрсатмаларда камида бир ойлик муддат кўрсатилади, резервларнинг таркиби ёки миқдорига доир янги нормативларни банклар ана шу муддатгача бажаришлари шарт. Ўз навбатида, Марказий банк мажбурий резервлар бўйича фоизларни тўлаш тўғрисида қарор қабул қилади.

Пул-кредит сиёсатида пул миқдорини тартибга солишда очиқ бозор операцияларидан, яъни қимматбаҳо давлат қоғозларини таклиф қилиш усулидан ҳам кенг фойдаланилади. Ушбу операцияларни Марказий банк асосан нуфузи катта банклар гуруҳи билан биргаликда амалга оширади.

Марказий банк қимматли қоғозларни бозорда сотиш ёки харид қилиш йўли билан пул таклифига таъсир этади, яъни пул бозоридаги талаб ва таклиф мувозанатини таъминлайди. Дейлик, пул бозорида муомалада пул миқдори ортиқчалиги мавжуд. Табиийки, Марказий банк ортиқча пул массасини камайтириш ёки йўқ қилишга ҳаракат қилади. Бунинг учун, у ўз қимматли қоғозларини очиқ бозорда аҳоли ва банкларга таклиф этади, улар эса уни харид қила бошлайдилар. Давлат қимматбаҳо қоғозларининг (сотиш ёки харид қилиш йўли билан) таклифи ошиб борган сари, унга бўлган баҳоси пасаяди, ўз навбатида, унга бўлган фоиз (яъни, қимматли қоғозларини сотиб олганларга фоиз шаклида ҳақ тўланади) ошади, бу эса унга бўлган талабни оширади. Банклар ва аҳоли қимматли қоғозларни кўпроқ харид қила бошлайди, пировард натижада банкларнинг захиралари қисқаради, ўз навбатида, бу ҳол пул таклифининг банк мультипликаторига тенг нисбатда қисқаришига олиб келади. Бу эса банк захира ва пул таклифининг ортишига сабаб бўлади.

Амалда Марказий банк юқоридаги учта асосий инструментлардан ташқари дисконт сиёсати, таргетирлаш ва бошқа усуллардан ҳам фойдаланиши мумкин.

Республикамизда барқарор иқтисодий ўсиш суръатлари ҳамда Марказий банк томонидан қатъий монетар сиёсатининг юритилиши, ўз навбатида, мамлакатимизнинг пул ва молия бозорларидаги фоиз ставкалари динамикасида, жумладан, тижорат банкларининг кредитлари ва депозитлари бўйича ҳамда банклараро кредитлар бўйича фоиз ставкаларида ўз аксини топмоқда. Хусусан, 2018 йил давомида аҳоли ва хўжалик юритувчи субъектлар даромадининг ошиши ҳисобига республикамиздаги молия институтлари ресурс базасининг кенгайиши банклараро пул бозоридаги ресурслар таклифининг кўпайишига ва ўз навбатида, молиявий ресурслар нархининг арзонлашишига сабаб бўлмоқда.

Мамлакатимизда ялпи ички маҳсулотнинг ва унга мос равишда аҳоли даромадларининг йилдан-йилга юқори суръатлар билан ўсиши, банк тизимига бўлган ишончнинг ортиб бориши ҳамда иқтисодиётдаги инфляцион кутилмаларнинг пасайиб бориши каби омиллар таъсирида 2018

йилда банк депозитлари бўйича фоиз ставкаларининг пасайиши кузатилди. Хусусан, жисмоний шахсларнинг тижорат банкларидаги жами депозитлари бўйича ўртача тортилган фоиз ставкаси 2017 йилдаги ўртача йиллик 6,0 фоиздан 2018 йилда 5 фоизгача пасайди.

Шунингдек, банклараро пул бозоридаги операциялар ҳамда депозитларни жалб қилиш бўйича фоиз ставкаларининг пасайиши натижасида тижорат банкларининг актив операциялари бўйича, жумладан, иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарини кредитлаш бўйича фоиз ставкалари ҳам сезиларли миқдорда пасайди.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, давлат томонидан амалга ошириладиган пул-кредит сиёсати мамлакатда ЯИМ, бандлик ва баҳолар даражасига бевосита таъсир кўрсатади. Шу боис, бундан кейин ҳам ички ва ташқи молия бозорларидаги ўзгаришларни инобатга олиб, монетар сиёсатнинг тегишли бозор инструментларини кенг қўллаган ҳолда қатъий пул-кредит сиёсатини юритиш лозим. Бунда монетар сиёсат инструментларининг самарадорлигини янада ошириш ва кўрилаётган чора-тадбирларнинг пул бозори ҳолатига таъсирини кучайтириш бўйича аниқ мақсадли ишлар олиб бориш мақсадга мувофиқдир.

Бу борада қуйидаги чора-тадбирларни амалга оширилиши мамлакатимизда пул-кредит сиёсатининг самарадорлигининг янада ошишига хизмат қилади:

- Марказий банк томонидан банк тизими ликвидлигини доимий равишда мониторинг қилиш орқали тижорат банкларининг вакиллик ҳисобварағидаги ва бошқа юқори ликвидли активларининг ҳаракати таҳлил қилиб бориш ва уларнинг энг мақбул даражада бўлишини таъминлаш;

- Мажбурий резервлар нормаси банк тизимининг ликвидлик даражаси пул массаси ва тижорат банклари кредит қўйилмаларининг ўсиш суръатларидан келиб чиққан ҳолда белгилаш ҳамда зарур ҳолларда ўзгартириб бориш;

- Банк тизимида вужудга келиши мумкин бўлган ортиқча ликвидликнинг инфляцион босимининг олдини олиш ҳамда пул массасини тартибга солиш мақсадида тижорат банкларининг бўш турган пул маблағларини Марказий банкдаги турли муддатли депозитларга жалб қилиш орқали стерилизация операцияларини ўтказиб бориш;

- Банк тизимида вақтинчалик ликвидлик етишмовчилиги юзага келган ҳолларда Марказий банк томонидан ликвидлик билан таъминлаш инструментларидан, хусусан, Марказий банк томонидан тижорат банкларидан хорижий валютани (АҚШ доллари, евро, япон иенаси ва фунт стерлинг), белгиланган муддат ва алмашинув курсида қайта сотиш шарти билан, сотиб олиш операциялари – валютавий СВОП операцияларидан фойдаланиш;

- Ички валюта бозоридаги барқарорликни ва сўмнинг алмашув курсининг белгиланган коридор доирасида бўлишини таъминлаш

мақсадида Марказий банк банклараро валюта бозорида олди-сотди операцияларини амалга ошириш;

- Банк тизими ликвидлигини тартибга солиш тизимини бозор тамойиллари асосида янада такомиллаштириш, фоиз сиёсатининг самарадорлигини ошириш ва пул бозорида фоиз хатарларини пасайтириш.

Фикримизча, мамлакатимиз банк тизимини янада ривожлантириш, тижорат банкларининг ресурс базасини мустаҳкамлаш ва иқтисодиёт тармоқларини кредитлашни янада кенгайтириш мақсадида қатъий ва самарали пул-кредит сиёсатини юритиш ҳамда Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг мажбурий резервлар талаблари ва қайта молиялаштириш ставкаларидан оқилона фойдаланишни давом эттириш мақсадга мувофиқдир.

Таянч сўз ва иборалар

Пул-кредит сиёсати , макроиқтисодий кўрсаткичлар, пул воситалари, пул-кредит, пул агрегатлари, пул таклифи, банклар, пулнинг айланиши, пул талаби, инфляция.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Пул-кредит сиёсатининг бошқа макроиқтисодий кўрсаткичлар билан ўзаро алоқасини тушунтиринг.
2. Пул воситаларининг оқими деганда нимани тушунаси?
3. Пул-кредитни тартибга солувчи ташкилотларни санаб ўтинг.
4. Пул агрегатлари нима? Уларнинг иқтисодий моҳиятини таърифлаб беринг.
5. Пулга бўлган талаб қандай аниқланади?
6. Пул таклифи қандай аниқланади?
7. Пул-кредит ва банклар фаолиятлари ўртасидаги муносабатлар нималардан иборат?
8. Пулнинг айланиш тезлиги иқтисодий моҳияти нималардан иборат?
9. Пул талаби ва инфляция ўртасида қандай ўзаро боғлиқлик мавжуд?
10. Пул-кредит сиёсатининг самарадорлигини ошишига таъсир этувчи омилларни изоҳланг

Тестлар

11. Пул-кредит сиёсати тушунчаси тўлиқ изоҳланган қаторни белгиланг

А. Пул-кредит сиёсати – Мамлакат Марказий банки томонидан иқтисодиётнинг барқарор, самарали амал қилишини таъминлаш мақсадида ўтказиладиган курс ва барқарор пул тизимини қўллаб-қувватлашга қаратилган пул муомаласи ва кредит соҳасидаги чора-тадбирлар

В. Пул-кредит сиёсати - Марказий банк томонидан тижорат банкларининг (ва бошқа молиявий институтлар) депозит ҳисобларига тушувчи маблағларнинг бир қисмини мажбурий заҳирага ажратиш меъёрини белгиланиши.

С. Пул-кредит сиёсати - Мамлакатда пул таклифи миқдорига бевосита таъсир кўрсатиш. Марказий банк валюта сотиб пул миқдорини қисқартиради, харид қилиб эса унинг миқдорини оширади

Д. Пул-кредит сиёсати - Марказий банк томонидан давлат облигацияларини (қимматли қоғозларни) тижорат банклари ва аҳолидан сотиб олиш ва уларга сотиш бўйича операциялардир

12. Ички ва ташқи мувозанатни таъминлаш муаммоси товар, пул ва валюта бозорларининг амал қилишига

- А. Тааллуқлидир
- В. Тааллуқли эмас
- С. Ҳар вақт ҳар хил
- Д. Тўғри жавоб йўқ

13. Манделл-Флеминг модели қанақа иқтисодиёт модели ҳисобланади

- А. Кичик очик
- В. Катта очик
- С. Кичик ёпиқ
- Д. Катта ёпиқ

14. Пул сиёсати ички даромадларга қандай таъсир кўрсатади

- А. Бевосита
- В. Билвосита
- С. А ва В жавоблар тўғри
- Д. Тўғри жавоб йўқ

5.Молия тизими деганда нимани тушунаси

А. Молиявий муносабатлар ва турли даражада уларга хизмат қилувчи молиявий муассасалар мажмуаси

В. Иқтисодиёт ривожланишига давлатнинг абсолют аралашмаслиги

С. Буржуа давлати иқтисодий ривожланиши асосий йўналтирувчи

Д. Иқтисодий жараёнларда одамларнинг ижтимоий муносабатлари асосийдир

6. Валюта бозори нима

А. Хорижий валюталар ёки хорижий валютадаги тўлов ҳужжатлари бўйича операцияларни амалга ошириш билан боғлиқ иқтисодий муносабатларнинг алоҳида соҳаси;

В. Иқтисодиёт ривожланишига давлатнинг абсолют аралашмаслиги;

С. Буржуа давлати иқтисодий ривожланиши асосий йўналтирувчи;

Д. Иқтисодий жараёнларда одамларнинг ижтимоий муносабатлари асосийдир;

7.Ўзбекистонда умумий пул миқдорини ҳисоблаш учун қўлланиладиган пул агрегатлари тўлиқ келтирган қаторни кўрсатинг

- A. M1; M2; M3; M4
- B. M0; M1; M2; M3; M4
- C. M1; M2; M3
- D. M1; M2; M3; M4; M5

8. Пул агрегатларининг таркиби ва миқдори турли мамлакатларда ўзаро фарқланадими?

- A. Фарқланади
- B. Фарқланмайди
- C. Билмайман
- D. A ва B жавоблар тўғри

9. Пул-кредит масаласининг асосий мақсади

A. Пул-кредити тартибот органларининг кўп миқдорда таъсир қила олиши мумкин бўлган ва ўзлари ҳам маълум миқдорда бошқа иқтисодий агрегатларга таъсир эта олувчи, молиявий агрегатларнинг таҳлилини таъминлаб беришдир.

B. Пул-кредит органларининг баланс-ҳисобот маълумотлар иқтисодчи ва сиёсий иқтисодни ўзлаштиришга жавобгар шахсларни қизиқтириш бир неча тоифаларга ажратилади.

- C. Билмайман
- D. A ва B жавоблар тўғри

10. Пулга бўлган эҳтиёжнинг асосий кўриниши келтирилган қаторни белгиланг

- A. 1. номинал пулнинг кўплик массасига бўлган муносабати;
2. пул массаси айланиш тезлиги охириги ўзгариши.
- B. Фарқланмайди
- C. Пулга бўлган эҳтиёжнинг асосий кўриниши мавжуд эмас
- D. A ва C жавоблар тўғри

8-БОБ. БЮДЖЕТ - СОЛИҚ СЕКТОРИНИНГ ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛИ

РЕЖА:

8.1. Бюджет-солиқ сиёсатини иқтисодий мазмуни ва тамойиллари.

8.2. Бюджет-солиқ сиёсатининг таркибий тўзилиши ва улар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик.

8.3. Ўзбекистонда бюджет-солиқ сектори таҳлили.

8.1. Бюджет-солиқ сиёсатини иқтисодий мазмуни ва тамойиллари

8.1. Бюджет-солиқ сиёсатини иқтисодий мазмуни ва тамойиллари.

Давлатнинг асосий вазифаларидан бири иқтисодиётни барқарорлаштириш ҳисобланади. Бундай барқарорлаштиришга монетар сиёсат воситалари қатори фискал сиёсат орқали ҳам эришилади. Фискал сиёсат шунингдек, бюджет-солиқ сиёсати деб ҳам айтилади.

Бюджет-солиқ сиёсати деганда ноинфляцион ЯИМ ишлаб чиқариш шароитида иқтисодиётда тўлиқ бандлиқни, тўлов балансининг мувозанатини ва иқтисодий ўсишни таъминлашга қаратилган давлат харажатлари ва солиқларини ўзгартиришни ўз ичига олган чора тадбирлар тушунилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев таъкидлаб ўтганларидек, “Солиқ-бюджет сиёсатига қатъий амал қилиш, давлатнинг ижтимоий мажбуриятларини бажариш, иш ҳақи, пенсия, нафақа ва стипендиялар ҳажми, йирик инвестиция лойиҳалари ва мамлакат муҳофазат қилиш мустақамлашни молиялаштириш - ушбу энг муҳим вазифаларни амалга ошириш”⁹¹ шу ўринда мамлакатда иқтисодий барқарорликни таъминлаш долзарб вазифалардан биридир. Юқорида зикр этилган мақсадларни руёбга чиқаришда давлат фискал сиёсати давлат бюджети харажатлари ва даромадларини ўзгартириш орқали эришилади. Иқтисодиётда фаолликни ошириш, аҳоли турмуш фаровонлигини таъминлаш, аҳолининг самарали бандлигини таъминлаш ҳамда шу орқали барқарор иқтисодий тараққиётга эришишга ҳаракат қилади. Ушбу жараёнларга ўз-ўзидан эришиб бўлмайди. Чунки иқтисодий тебранишлар шароитида ва жаҳондаги турли таркибий ўзгаришлар ҳамда қўшни давлатлардаги ташқи иқтисодий сиёсатнинг ўзгариши давлат томонидан олиб борилаётган иқтисодий сиёсатни тубдан такомиллаштиришни тақозо этади.

⁹¹ Мирзиёев Шавкат Миромонович. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маъруза, 2017 йил 14 январь. - Тошкент: «Ўзбекистон», 2017. -16.

Иқтисодиёт турғунлик ёки пасайиш даврида бўлган вазиятларда давлат томонидан рағбатлантувчи фискал сиёсат - фискал экспансия олиб борилади. Яъни, давлат қисқа муддатда иқсодиётнинг пасайиши муаммосини давлат харажатларини ошириш ёки солиқларни камайтириш, ёхуд иккаласини бир вақтнинг ўзида олиб бориш эвазига ҳал этади. Узоқ муддатда давлат харажатларининг юқори бўлиши ва солиқларни камайтириш ишлаб чиқариш омилларининг ўсишига ва натижада, иқтисодий салоҳиятнинг кўтарилишига олиб келиши мумкин. Аммо, бунга Марказий банк томонидан олиб бориладиган пул-кредит сиёсатидан самарали фойдаланиш ва давлат харажатлари таркибини мақбул ҳолатга олиб келиш орқалигина эришиш мумкин. Иқтисодиётда тўлиқ бандлик ва ортиқча талаб натижасида инфляция келиб чиқиши мумкин бўлган вазиятларда чекловчи фискал сиёсат-фискал рестрикция олиб борилади.

Чекловчи фискал сиёсат давлат харажатларини камайтириш ёки солиқларни ошириш ёки бўлмаса иккала тадбирни бир вақтда олиб бориш орқали иқтисодиётнинг даврий ўсишини чегаралашдан иборат. Қисқа муддатли даврларда ушбу тадбирлар талаб инфляциясини камайтиради. Узоқ муддатли даврларда эса юқори солиқлар иқтисодиётда стагнацияга олиб келиши мумкин. Бу эса мамлакатнинг иқтисодий салоҳиятини издан чиқаради. Бунга давлат харажатларидан самарасиз фойдаланиш қўшимча туртки бўлиши мумкин.

Давлат бюджети сиёсатини юритишда икки дастакка эгадир. Булар давлат даромадлари ва харажатларидир. Буларнинг бевосита ва билвосита усуллар деб аташ мумкин.

Бюджет сиёсатининг билвосита усуллари бўлиб, солиқлар ва солиқсиз туловлар орқали иқтисодиётга таъсир кўрсатиш каби тадбирлар ҳисобланади. Солиқ ставкаларининг ўзгариши, солиқлар бўйича имтиёзлар яратиш ёхуд уларни бекор қилиш, турли хил туловларни жорий қилиш каби билвосита усуллар орқали мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий вазиятга таъсир кўрсатиш мумкин, бунда солиқ туловларнинг моддий қизиқишлари бюджет сиёсатидаги ҳал қилувчи ролни уйнайди.

Бюджет сиёсатининг бевосита усуллари эса бюджетнинг харажатлар қисми орқали ижтимоий-иқтисодий вазиятга таъсир кўрсатиш киради. Тармоқларни молиялаштириш харажатлари миқдорини ўзгартириш, ночор корхоналарга дотациялар ажратиш, субвенциялар бериш, бюджет ссудаларини ажратиш, улар бўйича имтиёзлар жорий қилиш, чет эл инвестицияларини жалб қилиш учун кафолатлар бериш каби тадбирлар бюджет сиёсатининг тўғридан-тўғри усуллари ҳисобланади.

Барқарор бюджет сиёсатини юритиш, ўз навбатида, бюджет-солиқ сиёсати яхлитлигини таъминлашга хизмат қилади. Бюджет солиқ сиёсатини муваффақиятли амалга ошириш иқтисодиёт олдида турган муҳим вазифаларни ҳал қилишда асосий рол уйнайди.

Давлат бюджет-солиқ сиёсатининг стратегик вазифаси давлат маблағларини тўзилмавий қайта қуришни, иқтисодий мустақилликни ва охир-оқибатда аҳоли фаровонлигининг ошишини таъминлаш учун ривожланиётган бозор иқтисодиёти ва унинг инфратўзимасига мақсадли таъсир кўрсатишга йўналтиришдан иборат. Бу ерда бюджет-солиқ сиёсати деганда давлатнинг бюджет даромадларини оптимал шакллантириш ва давлат харажатларини рационализация қилиш учун солиқ олишни такомиллаштириш соҳасидаги сиёсати тушунилади.

Айни пайтда бюджет-солиқ сиёсати ишлаб чиқаришни устиришга ва унинг самарадорлигини оширишга, солиққа тортиладиган базани кенгайтириш мақсадида ҳуқуқий ва жисмоний шахслар даромадларини кўпайтиришга қаратилган бўлиши лозим. Бюджет-солиқ сиёсатининг хусусияти шундан иборатки, у нафакат давлатнинг даромадлар базасини таъминлаш ва келиб тушган пул маблағларини харажат қилиш, балки жамиятда макроиқтисодий барқарорликни ҳамда инфляциянинг паст даражасини, аҳолининг оптимал бандлигини таъминлаши зарур.

Бюджет-солиқ сиёсати тор маънода макроиқтисодий барқарорлик ва мустаҳкам иқтисодий ўсиш, иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни таъминлаш, ташқи иқтисодий фаолиятни ва босқичма-босқич валюта бозорини эркинлаштириш, аҳолининг барқарор моддий фаровонлигини таъминлаш ва аҳолининг ижтимоий ҳимоясини ошириш каби умумдавлат макроиқтисодий вазифаларни таъминлашга йўналтирилган.

Бюджет-солиқ сиёсати амалиётда амалга ошириш нуқтаи назаридан бирламчи вазифалар ўртасида тўғри мувофиқликни аниқлаш муҳим ҳисобланади.

Бошқача айтганда, бюджет-солиқ сиёсати доирасида умумий стратегияни ишлаб чиқиш билан бир қаторда навбатдаги амалга ошириладиган аниқ чора-тадбирларга фақат тўғри урғу бериш орқали муваффақиятга эришиш мумкин.

Бозор муносабатларига ўтишнинг муайян босқичи вазифаларига мос равишда бюджет-солиқ сиёсати инструментлари ҳам ўзгариб боради. Миллий иқтисодиётимизни ислоҳ қилишнинг бугунги кундаги энг муҳим вазифалардан бири давлат бюджети даромад ва харажатлари мувофиқлигини таъминлашга қаратилган. Бюджет-солиқ сиёсатининг стратегик вазифаси давлат харажатларини тўзилмавий қайта қуришни, даромадларнинг янги манбаларини излаб топишни, иқтисодий мустақилликни ва охир-оқибатда аҳоли фаровонлигининг ошишини таъминлаш учун ривожланаётган бозор иқтисодиёти механизмларига мақсадли таъсир кўрсатишни йўналтиришдан иборат. Бунда бюджет-солиқ сиёсати давлатнинг бюджет даромадларини бюджет харажатлари таркибий тўзилишининг ўзгаришига қараб шакллантириш, даромадларни оқилона сарфлаш механизминини ишлаб чиқиш соҳасидаги сиёсат тушунилади.

Давлат бюджети сиёсати давлатнинг даромадлари ва

харажатларини рационал шакллантириш, бюджет буғинлари ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш, маҳаллий бюджетлар манфаатларини мувофиқлаштириб туришни таъминлаши лозим.

Айни пайтда, бюджет-солиқ сиёсати ишлаб чиқаришни устиришга ва унинг самарадорлигини оширишга солиққа тортиладиган базани кенгайтириш мақсадида ҳукуқий ва жисмоний шахслар даромадларини кўпайтиришга қаратилган бўлиши керак.

Бозор иқтисодиёти шароитида бюджет-солиқ сиёсатининг асосий вазибалари иқтисодиётда ишлаб чиқариш жараёнининг пасайиб кетишига йўл қўймаслик яъни ишлаб чиқаришни рағбатлантиришга йўналтирилган чора-тадбирлар ишлаб чиқишдан иборат. Бунинг учун солиқ сиёсати соҳасида солиқ ставкаларини пасайтириш, янги инвестициялар учун солиқ имтиёзларини бериш, тезлаштирилган амортизацияни қўллаш каби тадбирлар амалга оширилади.

Ўзбекистондаги бюджет-солиқ сиёсатининг характерли хусусиятлари сифатида қуйидагиларни ажратиш мумкин:

- ҳукумат ижтимоий-иқтисодий ва бюджет-солиқ сиёсатининг ўзаро боғланганлиги ва бир-бирини тулдириши;
- бюджет-солиқ сиёсатининг макроиқтисодий барқарорлик ва иқтисодий юксалишни рағбатлантиришга эришиш ҳамда уни мустаҳкамлашга йўналтириши;
- солиқ йиғимини оқилона усулда ташкил этиш ва солиқларнинг рағбатлантирувчи ролини таъминланиши;
- бюджет харажатларининг ижтимоий мақсадларга йўналтирилиши.

Бир бутун олганда мамлакат ҳукумати томонидан ўтказилаётган бюджет-солиқ сиёсати давлат ғазнаси билан солиқларнинг рағбатлантирувчи роли ва бюджет харажатларининг энг мақбул тўзимаси ўртасидаги ўзаро нисбатнинг самарадорлигига эришиш имконини яратди. Ўз навбатида, даромадлар бўйича бюджетнинг барқарор ва тўлақонли ижроси бюджетда белгиланган барча тадбирларни ўз вақтида ва тула молиялаштиришни таъминлайди.

Макроиқтисодий жиҳатдан эса давлатнинг самарали бюджет-солиқ сиёсати инвестиция иқлимини яхшилаш, молиявий барқарорлик пул ва молия бозорлари ривож, корхоналарни молиявий соғломлаштириш ва аҳолининг реал даромадлари ўсишига имкон беради.

Солиқ тадбирлари бюджет тадбирларини тулдириб туради ва улар биргаликда талаб мажмуасини ривожлантиришга, натижада эса ишлаб чиқаришни ҳам ривожлантиришга олиб келади. Бюджет-солиқ сиёсати пул-кредит сиёсати каби давлатнинг яхлит тадбирларини ишлаб чиқишни тақозо этади. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Иқтисодий ҳолатни кутариш даврида давлат бюджет-солиқ ва пул-кредит сиёсати да қарама-қарши тадбирларни мужассамлаштириб туриш сиёсати ни ўтказди. Ушбу даврдаги бюджет-солиқ сиёсати

солиқлар ставкасининг кўтарилиши, давлат харажатларининг қисқариши, амортизация сиёсати ни ўтказиш доирасида чегараланишлар билан характерланади.

2. Молиявий барқарорликни таъминлаш. Бунинг учун, энг аввало, иқтисодий ислохотларни муваффақиятли ўтказишнинг асоси сифатида пул муомаласини барқарорлаштириш бўйича зарур чоралар куриш даркор. Фақат барқарор пул тизими яратилган шароитида хўжалик механизмининг барча қатнашчилари ва ташкилий қисмлар ўртасида алоқалар ўрнатиш мумкин.

3. Инвестицион фаолликни ривожлантириш ва унинг миллий даромаддаги улушини кўпайтириш.

4. Бюджетнинг давлат дотациялари бўйича алоҳида моддий ишлаб чиқариш соҳаларига ишлаб чиқариш харажатларини қисқартириш. Харажатлар орқали бюджет, иқтисодиётни бошқариш ва ривожлантиришнинг муҳим дастаги бўлиб хизмат қилади .

5. Бюджетнинг даромад базасини, солиққа тортишни такомиллаштириш ва солиқларни тўлиқ тўланиши бўйича назоратни кучайтириш ҳисобига барқарорлаштириш. Солиқлар орқали корхоналар фаолиятини рағбатлантириш рақобатбардошликни оширади, капитал йиғилиши учун кулай шароит яратади. Бунда турли солиқлардан имтиёзлар берилиб, иқтисодий ривожланиш учун замин яратилади.

6. Давлат харажатларини мақсадли ва самарали ташкил қилиниши бўйича молиявий назорат тизимини шакллантириш.

Ҳозирги кундаги энг долзарб масалалардан бири - бюджет даромадлари ва харажатлари ўртасидаги мутаносибликни таъминлашдан иборат. Бунда асосий уринни бюджет-солиқ сиёсати яхлитлигига эришиш масаласи эгаллайди.

8.2.Бюджет-солиқ сиёсатининг таркибий тўзилиши ва улар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик

Бюджет уч таркибий қисмдан - харажатларлар, даромадлар қисмлари ва улар балансидан иборат, яъни даромадларнинг харажатларга мувофиқлиги қоидасига кўра тўзилади. Бюджетни шакллантириш, аввало, унинг харажатлар қисмини тўзиш йўли билан юз беради, чунки давлат ўзида мавжуд молиявий имкониятлардан келиб чиқибгина харажатлар қилиши мумкин.

Давлат, аввало, жамиятни самарали ривожлантириш мақсадида унинг зарур маблағлари ҳажмини белгилаш ва шундан кейингина ўз қўлида бўлган бюджет даромад қисмини тулдиришнинг асосий воситаси солиқ ва бошқа манбалари ёрдамида ана шу молиявий ресурсларни жалб этиши керак. Бюджет-солиқ сиёсати маблағлар ҳаракатининг аниқ йўналишларини, миллий даромадни қайта тақсимлашни акс эттиради, бу эса унга мамлакатда иқтисодиётни ва ижтимоий жараёнларни самарали

бошқаришга имкон беради.

Иқтисодиёт ривожланишининг турли босқичларида бюджет давлат сиёсатини амалга ошириш курали, мўлжалланган дастурлар ва тадбирларни амалга ошириш учун пул маблағларининг асосий манбаси ҳисобланади. Охир оқибатда айтиш мумкин у давлат ҳокимиятининг кундалик масалаларини ҳам, ривожланиш истиқболларини ҳам ҳал этишдаги салоҳиятни белгилайди.

Бюджет иқтисодиётга, ишлаб чиқариш жараёнига, хўжалик ҳаётига давлат томонидан таъсир ўтказиш воситасидир, у давлат исътемолининг молиявий асоси сифатида намоён бўлади ҳамда давлат томонидан ижтимоий сиёсат олиб бориш учун фойдаланилади.

Давлат бюджети давлатнинг асосий молиявий режаси сифатида, ҳукумат органларига ўз ваколатларини амалга ошириш учун иқтисодий имкониятлар бериши. Бюджет давлат учун зарур бўлган молиявий ресурсларни акс эттириб, шу билан биргаликда, мамлакат солиқ сиёсатини белгилайди.

Солиқ сиёсатини ўзгартириб, давлат муайян доираларда мамлакатни иқтисодий ривожлантиришни рағбатлантириши ва унинг иқтисодиётда пайдо бўладиган салбий кўринишларига йўл қўймаслиги мумкин. Солиқлар ёрдамида тартибга солиш ҳар қандай мамлакатнинг хўжалик ҳаётини, яъни ишлаб чиқариш таркиби, сармоя жамғариш шахсий исътемоли камраб олади, чунки солиқ сиёсатининг ўзгариши мамлакат иқтисодиётининг таъсирчан воситасидир. Бундай тартибга солишнинг асосий мақсади бўлиб, корхоналарнинг ички ва ташқи фаолияти учун (айниқса, инвестиция фаолиятини жонлантириш учун) солиқ қилимини яратиш ҳамда сармоя ҳаракатини тармоқ ва минтақавий йўналишларда ривожлантиришни рағбатлантириш учун шарт-шароитларни таъминлаш ҳисобланади. Солиқ сиёсати ёрдамида тартибга солиш ҳар доим ҳам самарали натижалар беравермайди, бунга мавжуд иқтисодий вазиятни тўғри баҳоламаслик ўзоқ муддатли стратегик тахминлаштиришни нотўғри белгилаш, солиқ юкининг тақсимланишида номутаносиблик сабаб бўлиши мумкин.

Солиқ сиёсати асосига бюджетга солиқ тушумлари ҳажмларини солиқ ставкаларини ошириш ҳисобига эмас, балки ишлаб чиқаришни тегишли тармоқларини ва маҳсулотларнинг устувор турларини рағбатлантириш воситасида солиқ солиш базасини кўпайтиришга имкон яратадиган чоралар ҳисобига ошириш зарурлигига асосий эътиборни қаратиш лозим.

Солиқ сиёсати солиқларнинг жамиятдаги ролини белгилайди. Солиқларнинг усткурма тартибнинг субъектив ҳодисаси сифатидаги аҳамияти давлат фаолияти билан ҳамбарчас боғлиқ. Ушбу аҳамият доимий ҳаракатда бўлиб, бутун халқ хўжалигини манфаатлари ва мақсадларини жамлама кўринишда акс эттирадиган ҳолда давлат сиёсати ни ўзгаришига боғлиқдир.

Давлат бюджет-солиқ сиёсати яхлитлигини таъминлашга бир канча сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий омиллар таъсир кўрсатади. Бунга давлат тўзилиши, сиёсий ҳолат, ички ва ташқи сиёсат йўналишлари, мамлакатдаги макроиқтисодий барқарорлик аҳолининг иш билан таъминлаш даражаси, инфляция, иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар, инвесторлар учун яратилган қулай инвестицион муҳитнинг мавжудлиги, аҳолининг турмуш даражаси ва бошқалар киради. Юқорида келтириб утилган омил ва мезонлар бюджет-солиқ сиёсати яхлитлигини таъминлашга билвосита таъсир кўрсатади. Лекин бюджет-солиқ сиёсати яхлитлигини таъминлашга бевосита таъсир кўрсатувчи омиллар ҳам мавжудки, улар ушбу сиёсатни самарадорлигини белгилаб бериб, давлат тадбирларининг энг муҳим дастаклари ҳисобланади. Фикримизча, бюджет-солиқ сиёсати яхлитлигини таъминлашга бевосита таъсир этувчи омиллар ва мезонлар таркибига 8.2.1-жадвал кўрсатилган омиллар ва мезонлар киради.

8.2.1-жадвал

Бюджет-солиқ сиёсати яхлитлигига таъсир этувчи омиллар⁹²

Бюджет-солиқ сиёсати яхлитлигига	Бюджет-солиқ сиёсати яхлитлигига таъсир этувчи мезонлар
Бюджет даромадларининг таркиби, тўзилиши ва йўналишларига боғлиқ омиллар	- бюджет даромадларида солиқли ва солиқсиз тўловлар нисбатининг ўзгариши; - янги солиқ ва тўловларни жорий этиш, самарасиз солиқлар ва туловларни бекор қилиш, солиқсиз туловларнинг бюджетдаги ролини ошириш; - юридик ва жисмоний шахслар учун солиқ юкини пасайтириш, солиқ базасини камайтириш, солиқ ставкасини пасайтириш, солиқ туловчилар учун
Бюджет харажатларининг таркибига боғлиқ омиллар	- харажат миқдори ва нисбатларининг ўзгариши; - харажат таркибининг ўзгариши; - бюджетдан ажратиладиган субсидия ва дотациялар миқдорининг ўзгариши; - давлат бюджети такчиллиги даражаси ва бошқалар.

Маълумки, бюджет-солиқ сиёсати яхлитлигига юқорида кўрсатилган икки муҳим йўналишдаги омиллар ва уларнинг таркибий элементлари жиддий таъсир кўрсатади. Бунда асосий уринни давлат бюджети солиқли даромадлари ташкил этиб, унинг ўзгаришига қуйидаги омиллар таъсир қилади.

⁹² Манба: Ваҳобов А.А. Косимова Г.А. ва бошқ Бюджет-солиқ сиёсати яхлитлиги. «Иқтисод-молия». Т., 2005. 248 б.

Давлат томонидан утказилаётган солиқ-бюджет сиёсати давлат газнаси билан солиқларнинг рағбатлантирувчи роли ва бюджет харажатларининг энг мақбул тўзилмаси ўртасидаги ўзаро нисбатнинг самарадорлигига эришиш имконини яратди. Ўз навбатида, даромадлар бўйича бюджетнинг барқарор ва тўлақонли ижроси бюджетда белгиланган барча тадбирларни ўз вақтида ва тўла молиялаштиришни таъминлайди.

Макроиктисодий жиҳатдан эса давлатнинг самарали солиқ-бюджет сиёсати инвестиция иқлимини яхшилаш, молиявий барқарорлик пул ва молия бозорлари ривож, корхоналарни молиявий соғломлаштириш ва аҳолининг реал даромадлари ўсишига имкон беради.

Хулоса ўрнида шуни айтиш жоизки, тарққий этган мамлакатларни бюджет солиқ сиёсати яхлитлигини таъминлаш амалиёти билан солиштирганда бизнинг давлатда ушбу соҳани натижаси улароқ ҳар йили бюджетимиз профицит билан чиқаётганидан кўришимиз мумкин.

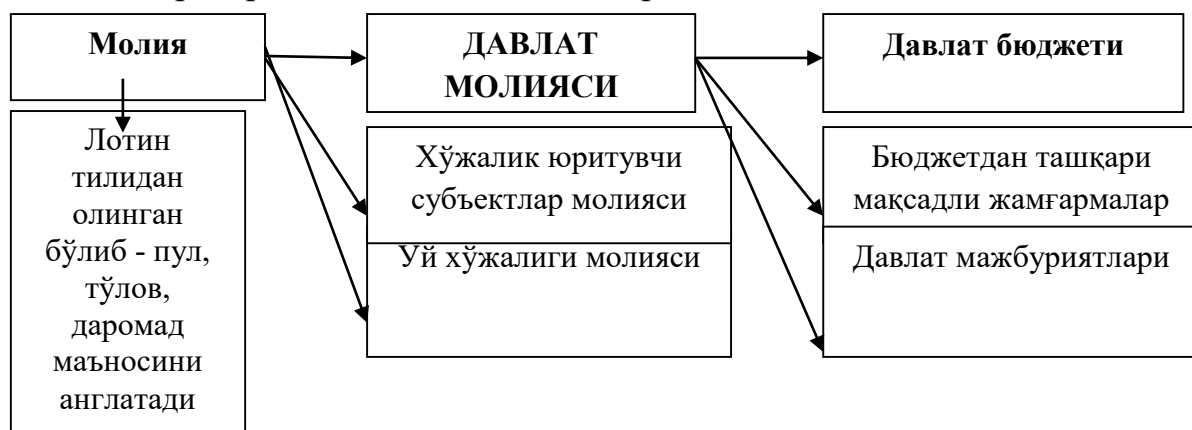
Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети молиялаштириш давлат молияси орқали амалга оширилади. Давлат молияси ўз навбатида давлат бюджети, бюджетдан ташқари мақсадли жамғармалар, давлат мажбуриятларига йўналтирилади.

Давлат молияси - давлат ихтиёрида пул жамғармаларининг ташкил этилиши, тақсимланиши ва сарфланиши соҳасидаги молиявий муносабатлар. Давлат молиясининг маблағлари умуммиллий манфаатлар йўлида сарфланади, давлатнинг функцияларини бажаришга хизмат қилади. Давлат молияси пул жамғармалари, молия механизми, давлатнинг молиявий институтлари (идоралари) ва молия сиёсати ни ўзида мужассамлаштиради. Давлат молияси таркибан давлат бюджети, маҳаллий (мунитсипал) бюджетлар, давлат корхоналарининг молияси (уларнинг бюджети), ҳукуматга қарашли махсус жамғармалар, давлат кредити (давлат қарз олган ва қарзга берадиган воситалари) каби турларга бўлинади.

Илк маротаба “Давлат молияси” атамаси 16-асрда Францияда ишлатила бошлади. Ўша даврда Давлат молияси турли солиқлар тарзида майдонга келди. Йирик давлатларнинг вужудга келиши ва улар харажатларининг ортиб бориши билан нақд пулга эҳтиёж ўсди, натижада халқдан олинadиган солиқлар, асосан, пул шаклида йиғиб олинadиган бўлди, мажбурий солиқлар ва заёмлар давлат заёмлари билан алмашинди. Бунинг оқибатида Давлат молиясининг мураккаб тизими вужудга келди.

Ҳозирги вақтда давлатнинг иқтисодий ва молиявий сиёсати ни амалга оширишда Давлат молияси катта аҳамиятга эга. У халқнинг моддий ва маънавий турмуш фаровонлигини ошириш, давлат органларини маблағ билан таъминлаш, мамлакат иқтисодиётини ўстириш, халқ хўжалигини, ижтимоий соҳани молиялаштириш, иқтисодиётни инвестициялаш, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш, миллий хавфсизликни таъминлаш, давлатни идора қилиш ва бошқаришда етакчи восита ҳисобланади. Мавжуд барча

корхоналар ва халқ хўжалиги тармоқлари молияси Давлат молияси ва молия тизими захираларининг асосий манбаидир.

8.2.1.-расм. Давлат молиясини тақсимланиши⁹³

Мамлакат бюджет тизими Республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, Тошкент шаҳар бюджети, 12 та вилоятлар бюджети, 199 та туман ва шаҳарлар бюджети ва қарийиб 47(аниқлаш керак) мингта бюджет ташкилотларини ўзида мужассамлаштиради.

Бюджет шаклланиши ва фойдаланишига кўра маҳаллий бюджет ва давлат бюджетига бўлинади. Маҳаллий бюджетлар вилоятлар миқёсида бўлиб улар маҳаллий йиғимлар солиқлардан шакллантирилади. Маҳаллий бюджет маблағлари шу вилоят эҳтиёжларини қондириш мақсадида фойдаланилади (йўл қурилиш, ободончилик ва бошқалар). Давлат бюджети эса республика миқёсида, давлат солиқ йиғимлар божхона тўловлари ва бошқа йиғимлар орқали шакллантирилади.

Солиқ кодексининг амалда қўлланилиши республика ва маҳаллий бюджетлар даромадларининг шаклланишини умумдавлат ва маҳаллий солиқлар ва йиғимларни белгилаш орқали таъминловчи солиқ тизимини тартибга солди. Солиқ солиш жараёнини тартибга солувчи амалдаги норматив ҳужжатлар тизимлаштирилди, солиқ муносабатлари иштирокчилари учун ягона меъёрий- ҳуқуқий асос яратилди.

Ўзбекистон бюджет тизими ривожланишининг муҳим омили Ўзбекистон Республикасининг “Бюджет тизими тўғрисида”ги Қонуни қабул қилиниши бўлди.

Ушбу қонун қуйидагиларни белгилади:

- Ўзбекистон Республикасининг бюджет тизими тузилиши ва уни бошқариш асосларини;
- Давлат бюджети тузилишининг асосий принципларини;
- бюджет тизими қонунчилигини;
- ижро органларининг бюджет тизимини бошқариш соҳасидаги ваколатларини;
- бюджет тизимининг бюджетлари ва давлат бюджетига жамланган давлат мақсадли жамғармалар бюджетларини ўз ичига олувчи

⁹³ Муаллифлар томонидан ишланган.

давлат бюджети таркибини;

- Давлат бюджети бюджетларининг даромадлари ва харажатларини гуруҳловчи бюджет таснифини;

- молиявий ёрдамлар (дотациялар, субвенциялар, бюджет ссудалари, бошқа ўзаро ҳисоб-китоблар) турларини;

- бюджет тизими бюджетларининг даромадлар ва харажатлар ваколатларини чегаралашни;

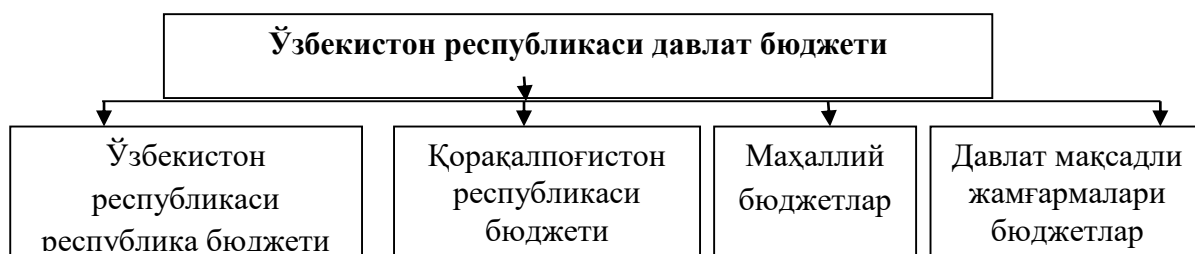
- турли даражадаги бюджетлар ўртасида Давлат бюджети маблағларини қайта тақсимлаш қоидаларини;

- бюджет тизимининг иккинчи даражали бюджетларига чегаралашни;

- бюджет жараёни давомида бюджет фаолиятининг тартиби ва қоидалари⁹⁴.

Бу чора-тадбирлар давлат бюджетининг даромадлари ва харажатларини бошқариш жараёнига халқаро стандартларнинг жорий этилишини, уйғун солиқ солиш тизими яратилишини, бюджетни тасдиқлаш ва ижро этиш жараёнлари жаҳон андозаларига яқинлаштирилишини таъминлади.

Ўзбекистон Республикасининг “Бюджет тизими тўғрисида”ги Конунига биноан бюджет тизимининг бюджетлари давлат бюджетининг ташкил этувчилари ҳисобланади, уларнинг даромадлари ва харажатлари давлат бюджетида мужассамлашган.

8.2.2-расм. Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети таркиби⁹⁵

Даромад қисмида бюджетни тўлдирувчи манбалар келтирилса, харажат қисмида уни тақсимланиши келтирилди. Агар йил охирида давлат бюджетида даромадлар харажатларга тенг бўлса, унда мамлакат бюджети баланслашган бўлиб мамлакат барча маблағларидан самарали фойдаланган ҳисобланади. Агар даромад харажатга нисбатан ортса, унда бюджет тақчиллиги ёки дифецити юзага келади. Ушбу тақчилликни бартараф этиш мақсадида давлат муомалага қимматли қоғозларини чиқариб тақчилликни бартараф этади. Агар даромадлар харажатлардан ортиқча бўлса, бюджет профицити юзага келади ва мамлакат ортиқча пуллари қарзларини тўлашга йўналтиради.

⁹⁴ Ўзбекистон Республикасининг “Бюджет тизими тўғрисида”ги Конуни, 9-модда.

⁹⁵ Муаллифлар томонидан ишланган.

Ўзбекистон Республикасида сўнгги йилларда самарали солиқ – бюджет сиёсати натижасида давлат бюджети профицит билан якунламоқда.

8.2.2- жадвал

Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети 1995-2018 йй тақчиллиги ва профицити динамикаси (% ҳисобида)⁹⁶

Кўрсаткичлар	Йиллар					
	1995	2000	2007	2008	2010	2018
Тақчил (-), Профицит (+)	-2,8	-1,0	1,1	1,5	-0,1	0,1

Давлат бюджетини профицит ёки дифецит (тақчил) бўлиши унинг шакллантиришига боғлиқдир, Кўплаб мамлакатларда, шу жумладан Ўзбекистон Республикасида ҳам бюджет солиқлар ҳисобидан шакллантирилади.

8.2.3- жадвал

Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети даромадлар таркиби 1995-2018 йиллардаги даромадлар таркиби (% ҳисобида)⁹⁷

Бюджет даромадлари турлари	1995	2000	2000	2000	2011	2018
Даромадлар, мақсадли	100	100	100	100	100	100
Шу жумладан						
Тўғри солиқлар:	33,4	28,9	29,8	29,2	28,0	27,
- юридик шахслар даромадига солиқ	18,9	12,8	11,3	9,3	9,0	8,9
- тадбиркорлик билан шугулланувчи жисмоний шахслардан олинадиган	1,2	1,6	2,2	1,8	1,3	1,3
- жисмоний шахслар даромадига солиқ	11,5	11,5	12,8	12,4	12,3	11,
- кичик корхоналардан олинадиган	0,7	1,4	1,9	2,2	3,5	3,7
- ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш учун солиқ	1,1	1,0	1,1	1,3	2,1	1,7
Эгри солиқлар	51,1	54,0	56,7	51,8	54,6	57,
- ККС	30,2	24,8	26,8	25,3	24,0	22,
- акциз солиғи	18,9	27,7	27,4	24,0	26,4	29,
- жисмоний шахслардан транспорт воситаларига бензин, дизель ёнилғиси ва газ инъегициялик учун олинадиган	-	-	-	-	1,3	1,6
- жисмоний шахслардан товарлар олиб кирганлик учун йигимлар	0,5	0,6	1,3	1,1	1,3	1,9

⁹⁶ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика бошқармаси (1994-2019йй) маълумотлари асосида муаллифлар ишланмаси.

⁹⁷ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика бошқармаси (1994-2019йй) маълумотлари асосида муаллифлар ишланмаси.

- Божхона божи	1,5	0,9	1,2	1,4	1,6	1,7
Ресурс туловлари ва мол-мулк солиғи:	11,9	10,9	10,0	9,3	7,5	9,5
- юридик ва жисмоний шахсларнинг мол-мулкига солиқ	3,0	3,1	3,2	3,1	1,8	3,0
- автотранспорт воситалари эгаларига	-	-	-	-	-	-
- ер солиғи	4,4	4,1	3,1	2,9	2,0	2,2
- ер каъридан фойдаланганлик учун	1,6	1,1	1,1	0,7	1,0	1,3
- сув ресурсларидан фойдаланганлик	0,5	0,4	0,5	0,4	0,3	0,4
- экология солиғи	2,4	2,1	2,1	2,2	2,3	2,6
Бошка даромадлар (соликсиз даромадлар билан бирга)	3,6	3,4	4,4	9,1	8,7	4,7

Мамлакатимизда олиб борилаётган самарали солиқ сиёсати натижасида йилдан йилга солиқ ставкаларининг тушиши солиқ тушимининг умумий миқдорига таъсир кўрсатмай, уларнинг миқдорини ошишига, солиқ ставкасининг тушиши солиққа тортилувчилар сонининг ошишига олиб келмоқда.

8.2.4- жадвал

Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетининг
1995-2018 йиллардаги харажатлар таркиби (% ҳисобида)⁹⁸

Бюджет харажатлари турларининг кўрсаткичлари		1995	2000	2007	2008	2010	2018
1.	Ижтимоий соҳа ва аҳолини ижтимоий ҳимоялаш	47,6	50,2	52,3	54,4	53,7	59,1
1.1.	Ижтимоий-маданий тадбирлар харажатлари	40,1	42,1	43,7	47,5	45,9	48,4
-	маърифат	27,5	28,6	29,8	32,8	31,6	33,8
-	соғлиқни сақлаш ва спорт	10,3	10,9	11,5	11,9	11,6	12,9
-	фан, маданият ва оммавий ахборот воситалари	1,9	2,2	2,0	1,9	1,7	1,3
-	ижтимоий таъминот	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4
1.2.	Аҳолини ижтимоий ҳимоялаш тадбирларига мўлжалланган харажатлар	6,9	6,6	6,9	6,9	7,9	10,4
2.	Иқтисодиётга ва марказлашган инвестицияларни молиялаш харажатлари	24,3	23,2	22,1	20,7	20,6	17,5
3.	Давлат ҳокимияти, бошқарув, суд ва фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларини	2,5	2,7	2,7	2,9	3,3	3,5
4.	Бошқа харажатлар	25,5	23,8	22,9	21,1	21,5	19,6
Давлат бюджетининг харажатлари (мақсадли жамғармаларсиз), жами:		100	100	100	100	100	100

⁹⁸ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика бошқармаси (1994-2019йй) маълумотлари асосида муаллифлар ишланмаси.

8.2.5- жадвал

Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетининг 2018 йиллардаги харажатлар таркиби (млрд.сўмда, фарқи %да)⁹⁹

Йўналиш номи	2018 йил	Фарқи (%)
Харажатлар (мақсадли жамғармаларсиз)	62 170,0	126,6
1. Ижтимоий соҳа ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш харажатлари	34 664,0	127,8
2. Уй-жойлар қуриш дастурларини биргаликда молиялаштиришга кредит линияси	370,0	358,9
3. ННТ ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш харажатлари	15,0	124,7
4. Иқтисодий харажатлари	6 957,8	131,9
5. Марказлаштирилган инвестицияларни молиялаштириш харажатлари	3 047,6	100,7
6. Давлат ҳокимияти, бошқаруви, адлия ва прокуратура органларини сақлаш харажатлари	3 049,9	1256,1

Бюджет харажатларининг тахлили куйидагиларни кўрсатди:

- Бюджет харажатларидаги катта улуш ижтимоий соҳага ва аҳолини ижтимоий ҳимоялашга тўғри келади ва у ўсиб бориш тенденциясига эга. Бу Ўзбекистоннинг иқтисодий ривожланиш модели - ижтимоий йўналтирилган модель эканлиги билан изоҳланади ва жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг чуқурлашиб бораётган шароитда унинг таъсирини юмшатиш ва бартараф этиш мақсадида мамлакат ҳукумати бюджетнинг ижтимоий соҳага ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлашга мўлжалланган харажатларни оширади;

- ижтимоий соҳага оид харажатларнинг асосий қисми ижтимоий аҳамиятга эга бўлган хизматларга - яъни маърифат, соғлиқни сақлаш ва спортга тўғри келади;

- Ўзбекистонда бозор муносабатларига ўтиш шароитида аҳолини қўллаб-қувватлаш аҳоли учун ижтимоий аҳамиятга эга бўлган хизматларнинг нархлари тафовутини бюджетдан қоплаш йўли билан, шунингдек, оилаларга (болали оилаларга ҳам) ижтимоий нафақалар тўлаш орқали амалга оширилади. Тахлил этилаётган даврда аҳолига қийматлар ва нархлар орасидаги фарқни бюджетдан қоплаш қисқариб борди, лекин бюджет харажатларида оилаларга бериладиган ижтимоий нафақалар улуши ошиб борди. Бунга асосий сабаб, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш тизимида бюджет дотацияларидан адресли моддий ҳимоялашга оид ажратмаларга ўтилишидир. Бу чора-тадбирлар ижтимоий адолат тамойилини таъминлаб,

⁹⁹ Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги “Бюджетнома 2018”. Т-2017 24-25 бб. Маълумотлари асосида муаллифлар ишланмаси.

аҳолининг ўртача турмуш даражаси ўсишига олиб келади;

- бюджет харажатларида иқтисодиётга ва марказлашган инвестицияларга оид харажатлар улуши таҳлил этилаётган даврда пасайди, бу ҳолат таълим ва соғлиқни сақлаш тизимида муҳим ижтимоий дастурлари татбиқ этилишининг якунланиши билан бошқа харажатлар катта улушга эга, унинг таркибига: мудофага, ташқи иқтисодий фаолиятга оид харажатлар, экспортчиларга ҚҚСни қоплаш, статистик ишларни амалга ошириш учун давлат буюртмаси, жорий давлат қарзини бошқариш ва бошқалар киради.

Шаклланган бюджетни тақсимлаш муҳим аҳамиятга эга бўлиб ҳисобланади. Бюджетнинг асосий қисми қайси соҳага йўналтирилганлиги мамлакат келажақдаги иқтисодий ривожланишини белгилаб беради. Мамлакатимизда бюджет харажатлари йилдан йилга ижтимоий соҳага бўлган харажатлари ошиб бормоқда, бу мамлакат иқтисодиётини истиқболда барқарор иқтисодий ўсишга замин яратилаётганлигидан далолат беради.

8.3. Ўзбекистонда бюджет-солиқ сектори таҳлили

Мамлакатимизда кечаётган иқтисодий ислохотларнинг устувор вазифаси макроиқтисодий барқарорлик, ишлаб чиқаришнинг изчил ва мутаносиб ўсиш суръатларини таъминлаш, инвестицияларни янада кўпроқ жалб этиш ҳисобига таркибий ўзгаришларга эришиш, иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизация қилиш ва янгилашдан иборатдир. Ушбу вазифаларни амалга оширишда бюджет – солиқ сиёсатини янада эркинлаштириш, аҳолини иш билан таъминлаш ва унинг фаровонлигини ошириш энг муҳим йўналишлардан бири бўлиб, у саноат, вишлоқ хўжалиги, қурилиш, хизмат кўрсатиш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳаларини қўллаб-қувватлашда ҳамда ривожлантиришда ўзига хос аҳамиятга эга.

Юқоридаги тадбирларни ҳаётга татбиқ этиш, пировардида, самарали натижаларга эришиш мамлакат молия тизимининг марказий бўғинида турган давлат бюджети билан бевосита боғлиқ. Давлат бюджетининг оптимал тузилиши ва унинг ижро этилиши нафақат, мамлакатнинг макроиқтисодий барқарорлигини таъминлашга хизмат қилади, балки хўжалик субъектларининг молия-хўжалик фаолиятига таъсир этиш орқали давлатнинг иқтисодий юксалишига ҳам олиб келади. Кейинги йилларда юртимизда ислохотларни чуқурлаштириш ва иқтисодиётни эркинлаштириш чора-тадбирларини изчил амалга ошириш натижасида иқтисодий ўсишнинг барқарор суръатлари, инфляция даражасининг пасайиши ва халқ фаровонлигининг ошиши тенденцияси мустаҳкамланмоқда.

Ўзбекистонда молиявий-иқтисодий, бюджет, банк-кредит тизими, шунингдек, иқтисодиётнинг реал сектори корхоналари ва тармоқларининг

барқарор ҳамда узлуксиз ишлашини таъминлаш учун етарли даражада мустаҳкам захиралар яратилгани ва зарур ресурслар базаси мавжуд эканини таъкидлаш жоиз. Мамлакатимизда пухта ўйланган бюджет – солиқ сиёсати изчил олиб борилиши туфайли кейинги йилларда давлат бюджети 2005 йилдан бошлаб профицит билан ижро этиб келинмоқда. 2018 йилда ҳам давлат бюджети кўзда тутилган тақчиллик ўрнига ялпи ички маҳсулотга нисбатан 0,1 фоиз профицит билан бажарилди. Дефицитни умумий миқдорини ижобий сальдонинг (даромаддан олинган трансфертлар) - (хайрия харажатлардан қарзни тўлаш учун ушлаб қолинадиган кредитлар). Бу моддалар «чизик устида», қолган моддалар «чизик остида» жойлашган, «маблағ ажратиш» деб аталади. Буни қуйидагича ёзиш ҳам мумкин: дефицитнинг умумий миқдори ижобий салдонинг маблағ ажратишнинг (заёмлари - амортизация) - (накд пулларнинг тоза кўпайиши).

Давлат томонидан пулни айланишга чиқариш ва давлат ўзига шу кўпайиш ва тез жамғарма депозитлар бўйича масъулиятни олиши молиявий муассасасининг вазифаси деб қаралади ва шу манбалардан ҳар қандай келаётган маблағлар молиявий муассасадан тушаётган бўлиб ҳисобланади.

Давлат бошқарув идораларининг маблағ ажратиши ички маблағ ажратишга бўлинади. Улар резидентлардан тушади. Ташқи маблағ ажратиши резидент эмаслардан олинади. Кейинчалик бу категориялар қарз олувчи мажбурий тури қарзли воситалар тури бўйича классификацияланади.

Иқтисодий ва молиявий таҳлилда, қарз олувчилар мажбуриятлари таснифи маъқул, чунки бунда қарз олувчилар мажбуриятлари талаб гуруҳига бирлашган иқтисодий характерга эга.

Агар у ёки бу қарзли воситалар бошқа молиявий дастурлаштириш гуруҳланишга кирса, муайян имкониятларга эга бўлади.

Юқоридаги 8.2.2-жадвал маълумотлари таҳлили шундан далолат берадики, мамлакатимизда давлат бюджети профицит билан ижро этиб келинмоқда. Ўзбекистон Республикасида давлат бюджети ижроси бўйича эришилган ижобий натижалар билан бир қаторда ечимини кутаётган муаммолар ҳам мавжуд. Айниқса, маҳаллий бюджет даромадларини шакллантириш масаласи муҳим аҳамиятга эга. Чунки йилдан-йилга маҳаллий ҳокимият органлари ваколатлари кенгайиб, унга мос равишда харажатлари ҳам ошиб бормоқда. Айниқса, ишлаб чиқариш ҳамда инфратузилма яхши ривожланмаган ҳудудларда яққол сезилмоқда. Бунинг устига, бюджет даромадларини шакллантиришда маҳаллий солиқларнинг роли сезиларли даражада эмас, асосий қисм маҳаллий бюджет даромадларини тартибга солувчи даромадлар – бюджет тизими бюджетлари ўртасида ажратмалар нормативлари белгиланадиган умумдавлат солиқлари ва бошқа мажбурий тўловлар, шунингдек, солиқ бўлмаган тўловлар ҳисобига шаклланыпти.

Айни пайтда Қорақалпоғистон Республикаси, Наманган, Самарқанд, Сурхондарё, Жиззах ва Хоразм каби вилоятлар ҳамда кўплаб қишлоқ

туманлари бюджетлари ҳам республика бюджети ҳисобидан таъминланмоқда. Бундан ташқари Тошкент, Фарғона, Қашқадарё, Навоий ва Бухоро вилоятларининг бюджетлари асосан йирик саноат корхоналари ҳисобидан қопланяпти. Масалан, Тошкент вилоятида мавжуд 14 та туманнинг 7 таси субвенция ҳисобидан таъминланса, қолган 7 таси йирик корхоналар, яъни Олмалиқ тоғ-кон комбинати, Бекобод металлургия комбинати, Бекобод цемент заводи, Оҳангарон цемент заводи каби корхоналар томонидан тўланадиган маҳаллий солиқлар ҳисобидан қопланяпти. Ушбу омил эса маҳаллий молиянинг таркибий қисми ҳисобланган маҳаллий бюджет билан бирга, хўжалик субъектларининг молиясини уйғунлашган ҳолда ўрганиш ва уларнинг даромадларини ошириш йўналишларини ишлаб чиқишни тақозо этади. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, кучга кирган Бюджет кодекси мамлакатимиздаги бюджет тизимини ривожланган давлатлар бюджет тизимига интеграция қилинишига замин яратади.

Бюджет кодексига асосан маҳаллий бюджетларга келиб тушадиган маҳаллий солиқлардан ташқари, айрим умумдавлат солиқлари (юридик шахслар ва яқка тартибдаги тадбиркорлардан тадбиркорлик фаолияти айрим турлари бўйича олинадиган қатъий белгиланган солиқ; сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ; Ўзбекистон Республикасида ишлаб чиқариладиган пиво ва ўсимлик ёғи учун акциз солиғи) ҳам бириктириб қўйилди, яъни ушбу солиқлар амалдаги қонунчиликка асосан ҳар йили белгиланадиган нормативга асосан эмас, балки бевосита маҳаллий бюджетларга келиб тушадиган бўлди. Ушбу омил Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар молия ва солиқ бошқармаларида маҳаллий бюджетлар даромадларини кўпайтиришга ижобий таъсир этиши лозим эди. Лекин бу соҳада ҳали кутилаётган натижаларга эришилгани йўқ. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, юртимизда кейинги йилларда маҳаллий бюджетларни субвенциядан чиқариш бўйича аниқ чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Уларга мисол қилиб айрим шаҳар ва туман бюджетларини бирлаштириш, жойларда янги корхоналарни бунёд этиш ва бошқаларни келтириш мумкин.

Мазкур муаммога диққат-эътиборини қаратган Президент Ш.Мирзиёев қуйидагиларни танқидий равишда таъкидлаган эди: “Чуқур таҳлиллар асосида ҳар бир ҳудуднинг ўзига хос хусусият ва имкониятлари, талаб ва эҳтиёжларини инобатга олган, ҳар бир маҳаллани назарда тутган ҳолда, 2017-2021 йилларда туман ва шаҳарларни комплекс ривожлантириш дастурлари қабул қилинади. Бу дастурларни амалга ошириш натижасида субвенция оладиган 81 та туман молиявий жиҳатдан ўзини тўлиқ таъминлайдиган ҳудудга айланади, шунингдек, 41 та туман ва шаҳар бўйича субвенция даражаси сезиларли равишда камаяди”¹⁰⁰.

¹⁰⁰ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони билан тасдиқланган “2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор

Президент Ш.Мирзиёев 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармонининг “Иқтисодиётни янада ривожлантириш ва либераллаштириш” номли учинчи йўналишида кўрсатилган чора-тадбирларни рўёбга чиқариш учун миллий валюта ва нархларнинг барқарорлигини таъминлаш, валютани тартибга солишнинг замонавий бозор механизмларини босқичма-босқич жорий этиш, маҳаллий бюджетларнинг даромад базасини кенгайтириш, ташқи иқтисодий алоқаларни кенгайтириш, экспортга мўлжалланган маҳсулот ва материаллар ишлаб чиқариш учун замонавий технологияларни жорий этиш, транспорт-логистика инфратузилмасини, тадбиркорликни ривожлантириш ҳамда хорижий инвесторлар учун инвестициявий жозибадорликни ошириш, солиқ маъмурчилигини яхшилаш, банк фаолиятини тартибга солишнинг замонавий принциплари ва механизмларини жорий этиш, кўп тармоқли фермер хўжаликларини ривожлантириш, шунингдек, туризм индустриясини жадал ривожлантириш назарда тутилмоқда. “Ҳар бир туман ва шаҳарда, республика аҳамиятига молик йирик корхоналар ҳиссасини эътиборга олмаган ҳолда, солиққа тортиш базасини кенгайтириш бўйича амалий чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ҳисобидан Қорақалпоғистон Республикаси ва Тошкент вилоятининг барча туманларини субвенциядан чиқаришни сўзсиз таъминлаш керак. Бу йил бошқа ҳокимликлар ва тегишли органлар учун ҳам субвенциядан қутилиш масаласида синов йили бўлади”¹⁰¹.

Фикримизча, юртимизда маҳаллий бюджетларни субвенциядан чиқариш учун қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлади деб ҳисоблаймиз:

– барча ҳудудларда замонавий корхоналар, савдо тармоқлари, умуман инфратузилмани ривожлантиришга маҳаллий ҳокимият ва тижорат банклари томонидан эътиборни кучайтириш лозим;

– барча шаҳар ва туманларда маҳаллий ҳокимият ва тижорат банклари томонидан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш ҳамда уни молиявий қўллаб-қувватлашга қаратилган давлат мақсадли дастурларини амалга ошириш ҳамда юртимизда ишбилармонлик муҳитини сифат жиҳатдан яхшилаш ва пировардида янги иш ўринлари яратиш кўламларини ошириш жараёнларида фаол иштирок этиш;

– барча шаҳар ва туманларда солиқ тўловчиларни қайтадан тўлиқ инвентаризациядан ўтказиш ва олинган натижалар асосида солиқ тўловчиларни тўлиқ қамраб олиш бўйича аниқ чора-тадбирларни ишлаб чиқиш лозим. Бунинг натижасида қўшимча иш ўринлари яратиш билан бир қаторда, маҳаллий бюджетларга қўшимча даромадлар тушади.

йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегияси” Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.

¹⁰¹ Уша манбадан.

Таянч сўз ва иборалар

Бюджет, бюджет-солиқ сиёсати, «Давлат бошқарув органлари», даромад, трансферт, молия, ссуда, дотация, субвенция, инвестиция, инфратўзилма модернизация, диверсификация, инновация, саноат, тадбиркорлик, инвестициявий муҳит.

Назорат ва мулоҳаза учун саволлар

1. Бюджет-солиқ сиёсатини иқтисодий мазмунини изоҳланг.
2. Бюджет-солиқ сиёсатини тамойилини изоҳланг.
3. Иқтисодиётда тўлиқ бандлилик деганда нимани тушунаси?
4. Чекловчи фискал сиёсат нима?
5. Фискал рестрикция нима?
6. Давлат даромадлари ва трансфертларини изоҳлаб беринг.
7. Давлат бюджетининг таркибий тўзилиши.
8. Ўзбекистондаги бюджет-солиқ сиёсатининг характерли хусусиятларини изоҳланг
9. Давлат бюджетининг шаклланиш манбаларини айтиб беринг
10. Давлат бюджетининг ижтимоий соҳага сарфланиши ҳақида фикрингиз.

Тестлар

1. Бюджет-солиқ сиёсати деб?

А. Бюджет-солиқ сиёсати деганда ноинфляцион ЯИМ ишлаб чиқариш шароитида иқтисодиётда тўлиқ бандлиқни, тўлов балансининг мувозанатини ва иқтисодий ўсишни таъминлашга қаратилган давлат харажатлари ва солиқларини ўзгартиришни ўз ичига олган чора тадбирлар тушунилади

В. Омиллари ўртасидаги боғланишларни, иқтисодий ўсиш йўллари аниқлаб кўрсатади ва давлатнинг ички ва ташқи иқтисодий сиёсати да илмий асосланганлиги

С. Макроиқтисодиёт даражасида таҳлил қилиб, кўрсаткичлари, омиллари ўртасидаги боғланишлардан

Д. Макроиқтисодиёт даражасида таҳлил қилиб, унинг соҳалари, кўрсаткичлари, омиллари ўртасидаги боғланишлардан.

2. Рағбатлантувчи фискал сиёсат - фискал экспансия деганда нимани тушунаси?

А. Иқтисодиёт турғунлик ёки пасайиш даврида бўлган вазиятларда давлат томонидан рағбатлантувчи фискал сиёсат - фискал экспансия олиб борилади

В. Корхона ва ташкилотларнинг техник ва технологик имкониятларини юксалтиришдир

С. Қўшимча маҳсулотнинг кўпайиб бориши

Д. Қўшимча маҳсулотнинг камайиб бориши

3. Ишлаб чиқаришни диверсификациялаш нима?

А. Корхона ва ташкилотларнинг техник ва технологик имкониятларини юксалтириш ишлаб чиқаришни диверсификациялаш

В. Машинасозлик, металлургия, кимё ва ёқилғи-кимё, енгил ва озиқ-овқатсаноати соҳаларига йирик капитал қўйилмалар йўналтирилиши

С. Барча жавоблар тўғри

Д. Корхона ва ташкилотларнинг техник ҳолати.

4. Иқтисодий тараққиётнинг мезон ва кўрсаткичлари

А. Қўшимча маҳсулотнинг кўпайиб бориши, ишлаб чиқариш имкониятларининг кенгайиши тараққиётнинг мезон кўрсаткичлари.

В. Ишлаб чиқариш имкониятларининг кенгайиши

С. Қўшимча маҳсулотнинг кўпайиб бориши

Д. Саломатлик, овқатланиш, турар жой, уйлардаги мол-мулклар, пулли хизматлар

5. Чекловчи фискал сиёсат?

А. Чекловчи фискал сиёсат давлат харажатларини камайтириш ёки солиқларни ошириш ёки бўлмаса иккала тадбирни бир вақтда олиб бориш орқали иқтисодиётнинг даврий ўсишини чегаралашдан иборат

В. Тўқ турмуш даража, нормал даража, камбағаллик, қашшоқлик

С. Иқтисодий прогнозлаш, тўқ турмуш даражаси

Д. Иқтисодий тамойиллар мажмуаси, нормал даража

6. Давлат бюджети сиёсатини юритишда икки дастак деганда нимани тушунаси?

А. Давлат даромадлари ва харажатлари давлат бюджети сиёсатини юритишда икки дастак

В. Тўқ турмуш даражаси, -нормал даража, камбағаллик, қашшоқлик

С. Иқтисодий прогнозлаш, тўқ турмуш даражаси

Д. Иқтисодий тамойиллар мажмуаси, нормал даража

7. Бюджет-солиқ сиёсати пул-кредит сиёсати каби давлатнинг яхлит тадбирлари келтирилган қаторни кўрсатинг

А. Иқтисодий ҳолатни кутариш; молиявий барқарорликни таъминлаш; инвестицион фаоллик; давлат дотациялари, даромад базаси, давлат харажатлари

В. Иқтисодий прогнозлаш, тўқ турмуш даражаси

С. Иқтисодий тамойиллар мажмуаси, нормал даража

Д. Саломатлик, овқатланиш, турар жой, уйлардаги мол-мулклар

8. Бюджетнинг таркибий қисм келтирилган қаторни кўрсатинг

А. Харажатларлар, даромадлар қисмлари ва улар балансидан иборат

В. Харажатлар

С. Даромадлар

Д. Харажат ва даромадларнинг баланси

9. Бюджет-солиқ сиёсати яхлитлигига таъсир этувчи омиллар

А. Бюджет даромадларининг таркиби, тўзилиши ва йўналишларига боғлиқ омиллар, бюджет харажатларининг таркибига боғлиқ омиллар

В. Харажат миқдори ва нисбатларининг ўзгариши

С. Бюджет даромадларида солиқли ва солиқсиз тўловлар нисбатининг ўзгариши

Д. Юридик ва жисмоний шахслар учун солиқ юкини пасайтириш

10. Илк маротаба “Давлат молияси” атамаси қачон фанга киритилган

А. Илк маротаба “Давлат молияси” атамаси 16-асрда Францияда ишлатила бошлади

В. Илк маротаба “Давлат молияси” атамаси 17-асрда Францияда ишлатила бошлади

С. Илк маротаба “Давлат молияси” атамаси 18-асрда Францияда ишлатила бошлади

Д. Илк маротаба “Давлат молияси” атамаси 19-асрда Францияда ишлатила бошлади

9- БОБ. ИШСИЗЛИК ВА ИНФЛЯЦИЯ ДАРАЖАСИНИНГ ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛИ

9.1. Аҳоли бандлиги сиёсати, усуллари ва йўналишлари.

9.2. Ишсизликнинг келиб чиқиш сабаблари, турлари, асосий мезонлари ва кўрсаткичлари.

9.3. Янги иш ўринларини яратиш ва аҳоли бандлигини таъминлашнинг муҳим омили.

9.4. Инфляциянинг моҳияти, турлари ва ҳисоблаш усуллари.

9.1. Аҳоли бандлиги сиёсати, усуллари ва йўналишлари

Аҳолининг асосий кўрсаткичларидан бири аҳоли бандлиги ҳисобланади. Аҳоли бандлигини муайян даражада барқарор ушлаб туриш ҳар қандай мамлакат олдида турган мураккаб вазифалардан саналади. Бандлик соҳасида бозорнинг ўзини-ўзи автоматик суратда тартибга солиш жараёнига таъсири ҳар доим ҳам сезилмайди. Шу сабабли бозор иқтисодиётига йўналтирилган барча мамлакатларда доимий бандлик соҳасига таъсир кўрсатиш шакллари ва воситалари жиҳатидан эгилувчан чораларни қўллаш асосида бандликни тартибга солиш сиёсати амалга оширилмоқда. Аҳолининг тўлиқ ва самарали бандлигини таъминлаш ҳар қандай демократик жамиятнинг муҳим вазифаларидан биридир.

Бандлик сиёсати – жамият ва унинг ҳар бир аъзосининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига бевосита ва билвосита таъсир этувчи чоратadbирлар йиғиндисидир

Бандлик соҳасидаги давлат сиёсати иккита асосий вазифани ҳал қилишга қаратилган: биринчидан, амалда инвестицияланадиган капиталнинг ишчи кучига бўлган эҳтиёжини қондириш. Жадал ва фойдали амал қиладиган капитал ишчи кучидан самарали фойдаланишнинг энг муҳим далилидир; иккинчидан, меҳнатга лаёқатли аҳолини кишиларнинг меъёрдаги ҳаёт кечиришларининг муҳим шарти сифатида иш жойлари билан таъминлаш¹⁰². Аҳоли фаровонлиги тўғрисида ғамхўрлик қилиш давлатнинг анъанавий вазифаси ҳисобланади.

Давлат меҳнат бозорида икки турдаги сиёсатни, яъни пассив ва актив сиёсатни амалга ошириши мумкин. Пассив сиёсат иш излаётган фуқароларни рўйхатга олиш, ишсизлик нафақасини тайинлаш, уни тақдим қилиш тизимини ташкил этиш, ишсизлар ва уларнинг оилаларини қўллаб-қуватлашнинг пулсиз шакллари амалга ошириш билан чекланади.

Тўлиқ бандликни таъминлашга қаратилган актив сиёсат олиб бориш ривожланган мамлакатлар меҳнат бозоридаги давлат сиёсати нинг

¹⁰² Абдурахмонов К.Х. Меҳнат иқтисодиёти. -Т: «Меҳнат», 2010., 105-б

устувор йўналишлари ҳисобланади. Бу сиёсат асосий тадбирларига қуйидагилар киради:

-давлат томонидан иқтисодийга инвестицияларни рағбатлантириш, бу янги иш ўринларини яратишнинг асосий шarti ҳисобланади;

таркибий ишсизликларни қайта ўқитиш ва малакасини оширишни ташкил этиш;

-меҳнат бозорида воситачилик қилаётган меҳнат биржалари ва бандликка кўмаклашиш марказларини ривожлантириш;

-кичик ва оилавий тадбиркорликка кўмаклашиш, бу кўплаб мамлакатларда аҳоли бандлигини таъминлашнинг муҳим услуби сифатида ўрганилмоқда;

-зарурат туғилганда, иш топиш учун яшаш жойини ўзгартиришда кўмаклашиш;

-давлат сиёсати да - таълим, тиббий хизматлар, коммунал хўжалиги, жамоатчилик бинолари ва иншоотлари қуриш соҳаларида ишчи ўринларини яратиш ва бошқалар¹⁰³.

Шу ўринда иш билан бандликни ижтимоий-иқтисодий ҳодиса сифатида қуйидагича таърифлаш мумкин: иш билан бандлик – фуқароларнинг қонун ҳужжатларига зид келмайдиган ўз шахсий ва ижтимоий эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ бўлган, уларга иш ҳақи ёки меҳнат даромади келтирадиган фаолиятдир.

Иқтисодийнинг сифат жиҳатидан олдингисидан фарқ қилувчи ҳар бир ривожланиш босқичи учун иш билан таъминлашнинг муайян модели (концепцияси) мос келади, чунки унинг асосий хусусиятлари жамият фаолиятининг муҳим жараёнларини очиб беради.

Аҳолининг иш билан бандлик концепцияси – жамият ижтимоий- иқтисодий ривожланишнинг муайян босқичидаги иш билан таъминлашнинг хусусиятини очиб берадиган қарашлар, тасаввурлар тизимидир. Бундай назарий тушунчалар марказига уни ривожлантиришнинг ижтимоий бозор типигаги давлат учун хос бўлган обектив жараёнларини ҳисобга олувчи иш билан таъминлашнинг шаклланиши қўйилади. Бу ўз навбатида муайян давр мобайнида қўйилган мақсадларга эришишнинг реал имкониятлари билан чекланмайди. Иш билан бандлик ижтимоий ривожланишнинг ҳар бир босқичига хос бўлган турли кўринишлар ва шаклларда намоён бўладиган ўзига хос ҳодисадир.

Иш билан бандлик сиёсатига уни қаттиқ тартибга солишдан воз кечиш, ижтимоий соҳада меҳнат қилишнинг мажбурий эмаслиги, ижтимоий фойдали меҳнат қилишнинг ҳар қандай соҳасини танлаш эркинлиги ва ихтиёрийлиги орқали инсон манфаатлари ва эҳтиёжларининг намоён бўлишига ёрдам бериш асос қилиб олинган.

¹⁰³ Артыкова Д.А «Формирование занятости население а Республики Узбекистан». -Т.: «Фан»; 2005г., 45с.

Давлатнинг иш билан бандликка кўмаклашиш тамойили асосида меҳнат қилиш ҳуқуқини рўёбга чиқариш учун шарт-шароитлар яратиб бериши ижтимоий ишлаб чиқаришнинг иқтисодий жиҳатдан эркин иштирокчилари иқтисодий хулқ-атвориға бевосита усуллар билан тузатиш киритишдан иборатдир. Бунда давлатнинг иш билан бандликка бевосита таъсир кўрсатиш чоралари рағбатлантирувчи тадбирларининг устуворлигига асосланади. Бу ўринда меҳнаткашларнинг тадбиркорлар ва ҳудудларнинг ижтимоий ва иқтисодий ҳуқуқларини ҳамда эркинликларини бузадиган воситалар бўлмаслиги керак. Иш билан бандликда кўмаклашиш тамойили бир қанча жиҳатларга эгадир. Иш билан бандликка таъсир кўрсатишнинг ўзини очиб бериш асосида уни (бандликни) исталган йўналишда шакллантириш жараёнини бевосита тўғри йўлга солиш ётади.

9.2.Ишсизликнинг келиб чиқиш сабаблари, турлари, асосий мезонлари ва кўрсаткичлари

Иқтисодчи олимлар ўртасида оммавий ишсизликнинг ҳақиқий сабаблари қандайлиги тўғрисида турлича қарашлар мавжуд.

Маълумки, Ж.М.Кейнс “ишсизликнинг давоси сифатида иш ҳақини пасайтириш ғоясини қатъий инкор этиб, ўзига инвестициялар, давлат харажатлари ва соф экспортдан ташқари истеъмол харажатларини – бунда ҳам сўнгги – умумий талабнинг асосий қисмини ҳам қамраб оладиган умумий талабдан келиб чиқади”.

Фикримизча, Ўзбекистонда ишсизликнинг пайдо бўлиши ва ўсиш тарихи айнан Кейнс қарашларининг тўғрилигини исботлайди. Ишсизлар расмий рўйхатга олингандан бошлаб, ишсизлик даражаси маълум даражада мунтазам ортиб боради, ишга жойлаштириш қанчалик юқори бўлса, ишсизлик даражаси шунчалик паст бўлади.

Иш билан бандликнинг кескин камайиши иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар (давлат сиёсати нинг камайиши), инфляция ҳамда хўжалик юритишнинг муқобил шакллари (хусусий корхоналар, ҳиссадорлик жамиятлари) етарлича тез ўсмаганлиги туфайли кўпгина корхоналарда молиявий аҳвол ёмонлашуви натижасида юзага келади. Буларнинг ҳаммаси, табиийки, умумий талаб ҳажмида салбий акс этади: давлат таъсири қисқаради, инвестиция фаолияти сустлашади, истеъмол харажатлари эса инфляция таъсирида турмуш даражасининг ёмонлашуви туфайли бирмунча камаяди.

Демак, Ўзбекистонда ишсизлик ўсишининг асосий сабаби – энг аввало ишлаб чиқаришнинг қисқаришидир. Иқтисодий ўсиш динамикаси билан ишсизлик ўртасидаги алоқа узвий боғлиқ кўрсаткичлардир.

Қоидага кўра, ғарб иқтисодчилари иқтисодий ўсиш суръатларини аҳолининг иш бандлигини ўсиш суръатлари билан, таназзулни эса ишсизлик

даражасининг ўсиши билан боғлайдилар. Ҳақиқатан ҳам, индустриал турдаги нормал ишлаётган бозор иқтисодиётида иқтисодий ўсиш доимо тармоқларнинг ривожланиши ва кенгайишини, демак, иш билан бандликнинг ортишини англатади. Шундай бўлсада, ривожланаётган мамлакатларда бундай боғлиқлик кўзга ташланмайди. Масалан, кўпгина ривожланаётган мамлакатларда саноатнинг тез ўсиши иш билан бандликнинг мувофиқ кенгайишини келтириб чиқармади. Иқтисодчилар бу ҳодисани саноатдаги ўсиш суръатларидан анча юқори бўлган урбанизация суръатлари ҳамда қишлоқдан шаҳарга кўчиб келаётган аҳоли малакасининг пастлигида деб изоҳлайдилар.

Аҳолининг иш билан бандлик динамикаси, ЯИМ билан ишсизлик ўртасидаги бевосита алоқанинг тасдиқланмаслиги дастлабки қарашда мантиқан зид ҳодисадир. Иккита далил кишини ҳайратга солади: биринчидан, ишсизликни ЯИМ нинг ўсишига қиёсан илгариларчи қисқариши; иккинчидан, иш билан бандликнинг камайиши билан бирга ишсизликнинг қисқариши.

Фикримизча, бу ҳодисаларни фақат статистик хатоликлар ва ишсизлик мақомини бериш шартларининг мураккаблашуви билан изоҳлаб бўлмайди. Кўринишидан яхши бўлган иқтисодий ўсиш кўрсаткичларидан иш бандликнинг камайишини иккита сабаббилар изоҳлаш мумкин;

Биринчидан, яширин ишсизликнинг юқори даражаси сақланганлиги, у ўз потенциалини ҳатто айрим барқарорлик шароитларида ҳам очик бозорга чиқариб туради.

Иккинчидан, яширин иш билан бандликнинг кўпайиши, у ишчи кучи ва ишсизларнинг сезиларли қисмини очик меҳнат бозоридан тортиб туради.

Сабаблари	Оқибатлари
Иш ҳақининг пастлиги	Аҳолини иш билан бандлик даражаси пасаяди
Меҳнат шароитлари қониқарли эмаслиги	Мамлакатда ишсизлик даражаси ошади
Иш жойларини етишмаслиги	Аҳоли турмуш даражаси пасаяди
Таркибий ўзгаришлар туфайли ишлаб чиқаришни қисқариши	Ишлаб чиқаришни камайиши ва ЯИМ пасаяди
Иш қидировчи аҳолининг малака даражасининг пастлиги	Инфляция даражаси ошади
Иш қидирувчиларни рақобалга бардош бера олмаслиги	Мамлакатга кириб келаётган инвестиция оқимини пасайтиради

9.2.1-расм. Ишсизликнинг сабаб ва оқибатлари

Республикамизда ишсизликнинг пайдо бўлиш сабабларига кўра қуйидаги асосий турлари кўпроқ учрайди:

-яширин, бу асосан қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш тармоқлари учун характерлидир ва бу ҳақиқий иш кучини камроқ миқдорда талаб қилади. Амалда ишсизликнинг яширин шакли фақат иқтисодий эмас, шу билан бирга сиёсий хусусиятга ҳам эгадир. Яширинишсизлик ишлаб чиқаришнинг чуқур таназзули шароитида корхоналарда ортиқча бандликнинг сақланиб қолганлигидан далолат беради;

-мавсумий, маълум бир мавсумда иш билан бандликни таъминловчи, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва уларни қайта ишлаш ва тайёрлаш муддати билан асосланган. Уни нормал ишсизлик жумласига киритиш мумкин. Мавсумий ишсизликнинг ҳажми ишчи кучига бўлган талаб ва таклиф мавсумий омилларининг барабар таъсир қилиши сифатида намоён бўлади;

-технологик, ўзгарувчан, бу шакли масалан, фан – техника ютуқлари натижасида қўл меҳнати ўрнини машина эгаллаши натижасида юзага келади;

-таркибий, иқтисодиётнинг янги тармоқлари пайдо бўлиши ёки эскисига бар ҳам берилиши ва мулкчилик шаклларининг ўзгариши билан юзага келади.

Ишсизликнинг ижтимоий - иқтисодий мазмуни, сабаблари ва турлари назарий асосланиши ишсизлик ҳолатининг мезонлари ва кўрсаткичлари очиб берилишини тақозо қилади. Чунки ишсизликнинг асосий мезонлари ва кўрсаткичлари меҳнатга лаёқатли аҳоли оқилона бандлигини шакллантиришни тартибга солишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Ишсизлик ҳолатининг демографик, ижтимоий, иқтисодий ва бошқа жиҳатлари қуйидаги **мезонларда** ўз аксини топади: ишчи кучига талаб ва таклиф ўртасида бозор мувозанатига эришиш; ишчи кучи таклифини камайтириш; иш жойларини кўпайтириш; иқтисодий фаол аҳолининг меҳнатда иштирокини ошириш; кадрлар малакаси, сафарбарлиги ва рақобатбардошлигини ошириш; аҳолининг меҳнат даромадларини кўпайтириш ва бошқалар.

Мазкур мезонлар қуйидаги ишсизлик **кўрсаткичлари** ёрдамида аниқланади:

- мавжуд ва янги яратилган иш жойларининг сони;
- бажарилган иш вақтининг миқдори;
- аҳоли жон бошига ишлаб чиқарилган ялпи ички маҳсулотнинг ҳажми;
- маҳаллий ва жалб этилган меҳнат ресурсларининг сони;
- ижтимоий инфратузилма хизматларининг ҳажми;
- ўртача йиллик иш ҳақи;
- ҳар бир аҳолининг уй-жой билан таъминланиши;
- меҳнат ресурсларининг малака ва маълумот даражаси;
- саноат корхоналаридаги асосий фондлардан фойдаланишнинг сменалик коэффиценти;

-ижтимоий ишлаб чиқаришда иш билан банд бўлмаган шахслар ва ишсизлик сони ҳамда уларнинг нафақа миқдори;

-меҳнатнинг умумий натижаларидан ва ижтимоий инфратузилма хизматларидан қаноатланиш даражаси;

-мулкчиликнинг турли шакллари ҳамда меҳнатни ташкил қилишнинг самарадорлиги ва ҳоказолар.

Америкалик иқтисодчи олим А.Оукен табиий ёки даврий ишсизликнинг салбий таъсирга эга эканлигини математик ҳолда исботлаб берди. А. Оукен қонунига кўра, ишсизликнинг табиий даражаси 1 фоизга ошганда ялпи миллий маҳсулот 2,5 фоизга камаяди.

Аҳолини иш билан бандлиги таркиби шаклланишида илмий-техник тараққиётнинг ўрни ҳам катта. Аҳолини самарали равишда иш билан таъминлаш тизимини ривожланиши замирида ишлаб чиқаришининг ўсиши ва ҳар бир банд одамнинг самарали ишлашининг ўсиши ётади. Бироқ ишчиларнинг тажриба ва маҳорат даражасини оширмай туриб меҳнат унумдорлигини ошириб бўлмайди. Миллий иқтисодиётдаги маҳоратли ишчиларнинг қанчалик кўп бўлиши, шунчалик меҳнат унумдорлигини ва турли хизмат ва маҳсулотларнинг кўп бўлишини аниқлатади. Иқтисодиётнинг ривожланишини аниқловчи асосий омил бугунги кунда ишчи кучининг сифатидир.

9.3. Янги иш ўринларини яратиш ва аҳоли бандлигини таъминлашнинг муҳим омили

Мамлакат таррақиётининг ҳозирги босқичида миллий иқтисодиётни юксалтириш ва унинг ички ҳамда ташқи бозордаги рақобатбардошлигини ошириш, иқтисодиётда инновацион жараёнларни жадаллаштириш, нодир ва ноёб ресурслардан унумли фойдаланиш асосида аҳолининг сифатли товарлар ва хизматларга бўлган талабини тўлароқ қондириш каби ўта муҳим вазифалар долзарб аҳамият касб этмоқда. Аҳоли турмуш даражасини юксалтириш нуқтаи назаридан ўта муҳим бундай вазифаларни амалга ошириш бир неча омилларга боғлиқ бўлиб, у катта куч ва ресурсларни сафарбар қилишни, улардан мақсадли ва тежамкорлик билан фойдаланишни тақозо этади. Бироқ, барча омиллар ичида кишиларнинг меҳнатга бўлган муносабати, уларнинг фидойилиги, ижтимоий ишлаб чиқаришдаги фаоллиги алоҳида, аниқроғи, бош ўрин тутаяди. Инсон истеъмоли учун зарур бўлган ноз-неъматларнинг деярли ҳаммаси инсон меҳнати туфайли, унинг ақлу-заковати воситасида яратилади.

Иқтисодиётда банд бўлганларнинг фаолияти, мақсад ва интилишлари жамият манфаатларига мос келган тақдирдагина, меҳнатга лаёқатли ҳар бир киши ижтимоий ишлаб чиқаришда фаол, самара билан, астойдил иштирок этгандагина, жамият олдида қўйилган ҳар қандай мураккаб вазифаларни ҳал этиш мумкин. “Эртанги кунимиз учун, болаларимиз, фарзандларимизнинг бахти учун меҳнат қилиш, фидойилик кўрсатиш, - деб таъкидлаган

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президент И.А.Каримов, - бу барчамизнинг муқаддас бурчимиздир”.¹⁰⁴ Демак, аҳолининг меҳнатдаги фидойилиги, фаоллиги мамлакат тараққиётининг бош омили ҳисобланади.

Табийки, янги иқтисодий тартибот, бозор муносабатларига асосланган иқтисодий тизим ҳам ўзига хос камчилик ва нуқсонлардан бутунлай холи эмас. Бу хусусдаги илмий қарашлар иқтисодиёт соҳасидаги адабиётларда кенг эътироф этилган. Уларнинг тафсилотларига берилмасдан, тадқиқотимиз бобидан келиб чиққан ҳолда, янги иқтисодий тизимнинг жамиятнинг барча аъзолари учун, унинг ҳаёт фаолияти ва меҳнатининг барқарорлигига маълум бир хавф-хатар, таҳдид соладиган ишсизлик омилини ҳам олиб келганлигини алоҳида таъкидлаш ўринли. Ишсизликнинг олдини олишда хизмат кўрсатиш соҳасининг ўрни бекиёс. Бу соҳа айниқса, илк бор иш қидираётган ёшлар, меҳнат тажрибаси етарли бўлмаган, юқори малакага эга бўлмаган аҳоли қатламлари учун ишга жойлашиш учун қулай. Ишлаб чиқариш соҳасида турли сабабларга кўра ишсиз қолганларнинг айнан хизмат кўрсатиш соҳасида фойдали иш билан банд бўлиш имконига эга эканлиги ишсизликнинг кундалик, амалий муаммоларини ҳал этишда эътиборга олиниши, қолаверса айнан шу имкониятдан унумли фойдаланиш лозим.

Ўзбекистон тараққиётининг ҳозирги босқичида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш асосида аҳоли бандлигини ошириш, иқтисодиётнинг турли соҳа ва тармоқларида бандликдан олинadиган даромадларни аҳоли даромадларининг асосий манбаига ҳамда унинг турмуш даражасини шакллантиришнинг муҳим омилига айлантириш имкониятларини ишлаб чиқишни талаб этади. Ушбу муаммонинг долзарблиги ва ўта муҳимлиги мамлакат тараққиётининг ҳозирги босқичида ишга лаёқатли аҳолини иш билан таъминлаш зарурияти, меҳнат бозорида талаб ва таклиф ўртасида номутоаносибликнинг сақланиб турганлиги билан белгиланади.

Меҳнатга лаёқатли ҳар бир кишининг ижтимоий ишлаб чиқаришда, турли-туман ноз-неъматлар яратишда фаол иштирок этишини тўла таъминлай олган, аҳоли фаоллигини оширишнинг самарали механизмларини яратиб, улардан иқтисодий юксалишнинг амалий вазифаларини ҳал этишда унумли фойдалана олган жамиятгина тараққиётга юз тутади, ўз халқининг фаровон ҳаёт кечиришига эришади.

Сўнгги йилларда эришилган муваффақиятлар иқтисодий ислохотларнинг ижтимоий йўналишларини кучайтириш имкониятини бермоқда, кишиларнинг турмуш даражасини яхшилаш, уларни иш билан таъминлаш, аҳолининг эҳтиёжманд қатламларини, айниқса, давлат тамонидан моддий кўмак кўрсатишга муҳтожларнинг сонини пасайтириш учун зарур бўлган чораларни излаб топишни тақозо этмоқда. Айниқса, хизмат кўрсатиш соҳаси иқтисодиётнинг ижтимоий йўналишига ўзининг

¹⁰⁴ Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримов Асосий вазиғамиз – Ватанимиз тараққиётини ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. - Т.: Ўзбекистон, 2010. - 75 б.

ижобий таъсирини кўрсатиб, мамлакатимизда ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришнинг муҳим омилига айланиб боради.

Жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида содир бўлаётган ўзгаришлар орқали истеъмол таркиби тобора ўзгариб, ундаги моддий ноз-неъматлар истеъмолининг максималлашуви аста-секин киши мукаммаллашиши учун зарур бўлган истеъмол турларини кўпайтиришга замин яратиб бермоқда. Жамиятда бутунлай бошқача истеъмол тизими таркиб топмоқда, унинг таркибида ижтимоий, интеллектуал ва маданий истеъмолларнинг аҳамияти тобора кучайиб бормоқда, турмуш тарзини енгиллаштирадиган, уй хўжалигини олиб боришда вақтни тежайдиган, ўқиш, дам олиш, соғлиқни сақлаш, спорт, саёҳат ва хоказолар учун маҳсулот ва хизматларнинг яна ҳам юқори сифатлисига талаб кучаймоқда, яъни истеъмоли тизимида одамлар ҳаёт тарзини ва сифатини оширишга кўмак берувчи ўзгаришлар рўй бермоқда.

Харакатлар стратегиясининг ижтимоий соҳани ривожлантиришнинг устувор йўналишларидан, 2017 йил давомида саноатни (5440 та лойиҳа 131 мингта иш ўрни билан), қишлоқ хўжалигини (8430 лойиҳада 55,8 мингта иш ўрни билан) ва хизмат кўрсатишни (11 мингта лойиҳа 69,5 мингта иш ўрни билан) ривожлантириш назарда тутилган. Бундан ташқари меҳнат бозорида вазиятнинг мураккаблиги, ишсизлик даражаси юқори бўлган 34 та туманда 46,8 мингта янги иш ўрни, жумладан: хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасида - 8,7 мингта, 10 минг нафар битирувчиларга ўз тадбиркорлик фаолиятини бошлаши учун кредит маблағлари ажратилиши, аёллар тадбиркорлигини молиявий қўллаб-қувватланиши юқорида қайд этган фикрларимизнинг далилидир.

Ўзбекистон республикасининг узоқ муддатли ижтимоий-иқтисодий сиёсати нинг энг асосий мақсади – ижтимоий тенгсизликни пасайтириш ва бутун аҳоли турмуш даражасини узлуксиз кўтаришдан иборатдир.

Умуман бозор иқтисодиёти шароитида меҳнатга яроқли, лекин моддий ишлаб чиқариш тармоқларидан сиқиб чиқарилган кишиларни, шунингдек, энди меҳнат ёшига етган ўсмирларни иш билан таъминлаш муаммоси кескинлашади. Бозор муносабатлари уйғунлашиб, унинг механизмлари тўла куч билан амал қилиб борган сайин, ишлаб чиқаришда янги техника ва технологияларни қўллаш, меҳнатни илмий асосда ташкил этиш, меҳнат натижалари билан иш ҳақи ўртасидаги боғлиқликни кучайтириш каби омилларнинг таъсири натижасида меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги ва меҳнат унумдорлиги ҳам мос равишда ошиб боради. Демак, бандлик муаммоси бозор муносабатларига асосланган иқтисодиётнинг маҳсули, унинг ажралмас қисми сифатида вужудга келади ва ўта муҳимлиги сабабли, ҳамиша барчанинг диққат марказида туради. Ушбу жиддий муаммони ҳал этмай туриб, ижтимоий соҳага йўналтирилган бозор иқтисодиёти, кишиларнинг моддий фаровон ҳаёти, юқори турмуш сифати ҳақида гапириш ёки фикр юритиш мантиқан нотўғри, сиёсий жиҳатдан эса калтабинликдир. Меҳнат ва унинг эвазига олинадиган иш ҳақи аҳоли

даромадларининг асосий манбаи, аксарият кўпчиликнинг яшаш воситаси бўлиб келган ва бозор иқтисодиёти шароитида ҳам шундай бўлиб қолаверади.

Маълумки, иқтисодий ислохотларнинг ҳозирги босқичида аҳоли бандлиги ва аҳоли фаровон турмуш даражасини таъминлашга доир масалаларни ҳал этишда, хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришга кенг имкониятлар яратилмоқда. Бу имкониятлар, ўз навбатида, ушбу соҳанинг иқтисодиётда тобора муҳим ўрин эгаллашини ҳам талаб этмоқда. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг (2016 йил 16 январ) йил якунларига бағишланган маърузасида мазкур соҳа иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари қаторига киритилди.

Банд бўлганларнинг *меҳнат фаоллигини ошириш* – уларни фақатгина турли омил ҳамда воситалар (иш ҳақи, мукофот ва хоказолар) ёрдамида самарали меҳнат қилишга ундаш бўлиб қолмасдан, балки ана шундай меҳнат қилиш учун зарур шарт-шароитлар яратиб бериш ҳамда самарали меҳнат қилиш салоҳиятига эга бўлган иш кучини жалб этиш ҳамдир.

Чунки, самарали меҳнат қилишга қодир, самарали меҳнат қилиш салоҳиятига, имкониятига эга бўлган шахсларгина самарали меҳнат қилиши мумкин.

Банд бўлганларнинг меҳнат фаоллигини оширишга қаратилган чоратадбирлар комплекс ёндашиш асосида, бир-бирига боғлаб амалга оширилса, катта ижобий самара беради.

Ўзбекистонда аҳолининг турмуш даражаси ва сифатини ошириш, унга муносабат ва фаровон яшаши учун қулай шарт-шароитларни яратиш, биринчи навбатда, меҳнатга лаёқатли аҳолини иш билан таъминлаш, янги иш ўринларини яратиш ва ишсизлар сонини кескин камайтиришнинг мамлакатда пухта ўйланган йўналишларини ва уни амалиётда жорий қилиш механизмларини ишлаб чиқишни тақозо этади.

Бизнинг назаримизда, Ўзбекистонда ишсизлик ва бандлик муаммосини ҳал этиш ҳамда меҳнат бозорида талаб ва таклифни мувофиқлаштиришнинг икки муҳим йўналишлари, яъни:

- биринчи йўналиш – моддий ишлаб чиқариш тармоқларини, айниқса, саноат, қурилишни жадал суръатлар билан ривожлантириш бўлса, иккинчи йўналиш – хизмат кўрсатиш соҳасини жадал суръатлар билан ривожлантириш билан боғлиқлигини асос қилиб олган ҳолда улар қуйидагича асосланди. Биринчи йўналиш – бу Ўзбекистонда ишлаб чиқарилаётган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг (пахта ёки бошқалари) 1 миллион 400 минг тонна пахта толасини қайта ишлаш имкониятига эга

эканлиги мамлакатда тайёр маҳсулот ишлаб чиқарувчилар эҳтиёжини тўлиқ қопланади¹⁰⁵.

Ҳаракатлар стратегиясининг таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш, етакчи тармоқларини модернизация ва диверсификация қилишнинг устувор йўналишларидан 2017 йилда умумий қиймати қарийб 40 млрд. долларга тенг бўлган минерал-хом ашё ресурсларини чуқур қайта ишлаш бўйича 649 та инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш мўлжалланган.

Ушбу лойиҳаларнинг амалга оширилиш натижасида, қисқа вақт ички бозорни ўзимизда ишлаб чиқариладиган товарлар ва хизматлар билан тўлдириш мақсадида саноатни жадал ривожлантиришни талаб этади. Бунинг натижасида ушбу тармоқда янги иш ўринлари пайдо бўлади. Қимматбаҳо ва юқори сифатли қишлоқ хўжалик маҳсулотларидан ташқи бозорда рақобатбардош, экспортбоп маҳсулотларни ишлаб чиқариш ҳам саноатни ривожлантириш ва янги иш ўринларини яратиш учун кенг имкониятлар юзага келади.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда қишлоқ ва ўрмон хўжалигида банд бўлган аҳоли сони иқтисодиётда банд бўлган аҳолининг 26,2 фоизини ташкил этади. Ривожланган мамлакатларда, жумладан, Буюк Британияда - 2,6 фоизни, АҚШда ушбу кўрсаткич - 3,3 фоизни, Испанияда - 4 фоизни, Германияда - 5,5 фоизни ташкил этади¹⁰⁶. Қишлоқ хўжалиги субъектлари (фермер ва деҳқон хўжаликлари) моддий-техника базалари мустаҳкамланиб, техника воситалари кўпайиб бориши натижасида қўл меҳнатига эҳтиёж камайиб боради ва келажақда тармоқда банд бўлганлар сони ҳам камайиб боради. Ҳисоб-китоблар шуни кўрсатдики, агар қишлоқ ва ўрмон хўжалиги ривожланган мамлакатлардаги меҳнат унумдорлик даражасига эришилса у ҳолда 3395,1 минг киши ишсиз қолади.

Жаҳон амалиётининг кўрсатишича, бугунги кунда жамиятнинг ахборотлашуви ва глобаллашув шароитларида ҳеч бир алоқа тури уяли алоқанинг ўрнини боса олмайди. Масалан, “Европа комиссиясининг маълумотларига кўра, Европа ҳамжамяти ялпи ички маҳсулот ва меҳнат унумдорлиги ўсишининг 40 фоизи телекоммуникация хизматларидан фойдаланиш асосида амалга оширилган”. Таҳлилнинг кўрсатишича, ривожланган мамлакатларнинг иқтисодий ўсиш суръатлари муайян даражада телекоммуникация сиёсатига киритиладиган инвестициялар даражаси ва унинг рақобатдошлиги билан изоҳланади¹⁰⁷.

Айтиш жоизки вақтинча (сабабли) бўш қолган ишчи- хизматчиларга (корхона фаолияти вақтинча тўхтатилган ҳолат бундан истисно) таълим

¹⁰⁵ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий мажлисга мурожатномаси. “2018 йил - Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили” Халқ сўзи, 2017 й 23 декабр.

¹⁰⁶ Кушнир И.В. Мировая экономика // <http://www.be5.Biz/ekonomika/mo13/tech.htm>

¹⁰⁷ Махкамов.Б.Ш. Глобаллашув ва иқтисодиётни модернизациялаш шароитида уяли алоқа хизматларини самарали ривожлантириш. Автореферат. - С.: - 2016 29 б.

хизматлари кўрсатиш ўта муҳимдир. Бунга эришиш учун бир томондан қуйидаги тадбирларни амалга оширилиши лозим, яъни:

- вақтинча бўшаб қолган ишчи - хизматчиларни 6 ой муддатга янги касбга ўқитиш ва янги касб йўналиши бўйича ишга жалб этиш (бунда янгидан очилаётган ёки ишчи хизматчиларга эҳтиёжи туғилиб қолган корхоналарни касб бўйича ишга олиш бўйича шартномалар бўлган тақдирда). Ўқитиш харажатлари истисно тариқасида шахс томонидан, истёсмол ёки таълим кредитлари ҳисобидан (у ҳам имтиёзли бўлиши шарт);

- шундай шахсларни хорижий давлатларда ўқишини ташкил этиш, агарда хорижий давлатларнинг қўшимча корхоналар очиш бўйича лойиҳалари мавжуд бўлган тақдирда (харажатларни қоплаш хорижий давлат ҳисобидан амалга ошириш, ўзига керакли кадрларга эҳтиёжи мавжуд корхоналар назарда тутилмоқда). Бундай тартиб хорижий ҳамда бизнинг давлатимиз учун қўл келиши мумкин бўлган энг муқобил бўлиб ҳисобланади десак, муболаға бўлмайди;

- тугатилган ёки вақтинча тўхтатилган корхона ишчи хизматчиларини ўз иш ўринларига ёки мутахассисликлари бўйича ишга жойлашган ҳолда фаолияти юритилишига манфаатдор бўлган субъектлар маблағлари ҳисобидан ва ҳоказо.

Аҳолининг иш билан, хўжалик субъектларини ишчи кучи билан таъминлашга доир амалга оширилаётган тадбирлар ва дастурларнинг самарадорлиги, улардан олинаётган амалий натижаларнинг таҳлилига ҳам жиддий эътибор берилиши керак.

Ўзбекистон ва унинг минтақалари иқтисодиётида бозор муносабатлари тобора мустаҳкамланиб бориши натижасида интенсив омиллар ролининг кучайишини ҳисобга олган ҳолда меҳнат бозорида ишчи кучига бўлган талабнинг ҳолатини баҳолаш ҳамда унинг истиқболларини прогнозлашда янгича услубий ёндашувларни қўллаш. Меҳнат бозорида кечаётган жараёнлар тўғрисида тўлароқ тасаввурга эга бўлиш учун қўшимча равишда қуйидаги кўрсаткичларни қўллаш зарур:

- Меҳнат бозорида ишчи кучига бўлган талабнинг қондирилиш даражаси. Уни қуйидаги формула ёрдамида ҳисоблаш мумкин:

$$Тқд = \frac{\Sigma Б + \Sigma И}{\Sigma Б} \times 100 \quad (9.3.1)$$

Ушбу формулада:

Тқд – ишчи кучига бўлган талабнинг қондирилиш даражаси;

$\Sigma Б$ – жами иқтисодиётда бандлар сони;

$\Sigma И$ – жами ишсизлар сони.

Ушбу кўрсаткич меҳнат бозоридаги рақобат даражасини кўрсатади. У қанчалик юқори бўлса, ишчи кучининг таклифи талабдан шунча юқори бўлади, иш ўринлари учун ишсизлар ўртасидаги ўзаро рақобат ҳам шунча кучли бўлади.

- Меҳнат бозорининг тўйинганлик даражаси. Уни ҳисоблаш учун қуйидаги формулани қўллаш мумкин:

$$МБ_{тд} = \frac{\sum Б}{\sum И} \quad (9.3.2)$$

Бунда: МБ_{тд} – меҳнат бозорининг тўйинганлик даражаси;

$\sum Б$ – жами иқтисодиётда бандлар сони.

$\sum И$ – жами ишсизлар сони.

Ушбу кўрсаткич ҳар бир ишсизга қанча иқтисодиётда банд бўлган аҳоли сони тўғри келишини кўрсатади. Ҳар бир иш ахтариб юрган кишига иқтисодиётда банд бўлганларнинг сони кўп бўлса, унинг иш топиш учун имкониятлари ҳам шунча юқори бўлади.

9.4. Инфляциянинг моҳияти, турлари ва ҳисоблаш усуллари

Инфляция нима? Инфляциянинг соддалаштирилган таърифи – бу баҳоларнинг умумий даражасининг ошиши. Инфляциянинг тўлиқ таърифи - бу товар айланмасига зарур бўлган пул массаси муомала воситаларининг ҳаддан ташқари ошиб кетиши, натижада пул бирлиги қадрининг тушиши ва ўз навбатида товар баҳоларнинг ошиши.

Инфляция деб пул муомаласи қонунлари бузилиши билан боғлиқ ҳолда қоғоз пулларнинг қадрсизланишига айтилди

Бу ерда қоғоз пул миқдорининг нисбатан ортиб кетиб, унинг қадрсизланишига пулнинг ортиқча эмиссия қилиниши, пул эмиссияси ўзгармасдан, унинг айланиш тезлигининг ошиши, муомаладаги пул миқдори ўзгармаса ҳам товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш ҳажмининг камайиб кетиши, товарлар ва хизматлар ижтимоий қиймати, бинобарин, нархининг пасайиши, ниҳоят, пул қийматининг пасайиши каби омиллар таъсир қилади.

Қоғоз пуллар инфляцияга учраганда уч хил нарсага нисбатан қадрсизланади:

1) олтинга нисбатан – бу олтиннинг қоғоз пулларда бозор нархининг ошишида ўз ифодасини топади;

2) товарларга нисбатан – бу товарлар нархининг ошишида ўз ифодасини топади;

3) бардошли чет эл валюталарига нисбатан – бу чет эл валюталарига нисбатан миллий пул курсининг тушиб кетишида ўз ифодасини топади.

Инфляция нарх индекси ёрдамида базис даврга нисбатан ўлчанади. Нархлар индекси эса жорий даврдаги истеъмол нархларини базис даврдаги истеъмол нархларига нисбати орқали аниқланади⁹:

$$И_{и} = ТН_{ж} / ТН_{б} * 100\% \quad (9.4.1)$$

Ушбу формулада:

$И_{и}$ – нархлар индекси;

$ТН_{ж}$ – жорий даврдаги истеъмол товарлари нархи;

ТНб-базис даврдаги истеъмол товарлари нархи.

Нархлар ўзгаришини ҳисобга олиш камровига кўра нархлар индексининг қуйидаги турларини ҳисоблаш мумкин:

- истеъмол нархлари индекси;
- улгуржи нархлар индекси;
- нархлар индекси - ЯИМ дефлятори;
- экспорт ва импорт нархлар индекси.

Нархлар индексидан фойдаланган ҳолда инфляция суръатини (ИС) қуйидаги формула орқали аниқлаш мумкин:

$$ИС_x = \frac{ТН_ж - ТН_б}{ТН_б} * 100\% \quad (9.4.2)$$

Инфляцияларни келиб чиқиш сабаблари ва ўсиш суръатларига қараб, инфляциянинг бир қанча кўринишларини фарқлаш мумкин¹⁰

Инфляция турлари. Келиб чиқиш сабабларига қараб:

Административ инфляция «административ» бошқариладиган баҳолар туфайли пайдо бўлади.

Талаб инфляцияси. Ишлаб чиқариш соҳаси аҳолининг талабини тўла қондира олмайди, таклифга нисбатан талаб ошиб кетади. Натижада товарлар баҳоси ўсади. Кам миқдордаги товарларга кўп пул массаси тўғри келади.

Таклиф инфляцияси, бунда баҳоларнинг ўсишига сабаб сифатида гарчи ресурслардан тўлалигича фойдаланилмаган бўлсада, ишлаб чиқариш харажатларини ошишини келтириш мумкин.

Харажатлар инфляцияси, бунда ишлаб чиқариш омиллари баҳоси ошганда ишлаб чиқариш харажатлари ҳам ошади ва натижада ишлаб чиқарилган маҳсулот нархи ҳам ошади.

Импорт инфляцияси, бунда ташқи омиллар таъсир қилиб, мамлакатга чет эл валютасининг ҳаддан ташқари оқиб келиши ва импорт товарларининг баҳоси ошиши туфайли юзага келади.

Кредит инфляцияси, ортқча кредит экспансияси туфайли юзага келади.

Кўриниши жиҳатидан:

Очиқ инфляция, яъни товар ва хизматларнинг эркин бозордаги инфляцияси.

Яширинча (босилган) инфляция, бунда давлатнинг баҳоларни бир даражада мажбурий ушлаб туришида пайдо бўлади. Товар дефицити бўлганда товарлар «қора бозор» га ўтиб, у ерда уларнинг баҳолари доимий равишда ўсиб боради.

Кўламига кўра:

Маҳаллий инфляция, айрим мамлакатларда юз берадиган инфляция;

Жаҳон инфляцияси

Юқоридаги инфляция турларидан келиб чиққан ҳолда тўхталиб ўтамиз.

1. Талаб инфляцияси . Нарх даражасининг анъанавий ўзгариши жами талаб ортиқчалиги билан тушунтирилади. Иқтисодиётнинг ишлаб чиқариш соҳаси маҳсулотнинг реал ҳажмини кўпайтириб, ортиқча талабни қондира олмайди. Чунки барча мавжуд ресурслар тўлиқ фойдаланилган бўлади. Шу сабабли, бу ортиқча талаб нархнинг ошишига олиб келади ва талаб инфляциясини келтириб чиқаради. Талаб инфляциясини қуйидаги чизма орқали ҳам изоҳлаш мумкин.

2. Таклиф инфляцияси. Инфляция ишлаб чиқариш харажатлари ва бозордаги таклифнинг ўзгариши натижасида ҳам келиб чиқиши мумкин. Ишлаб чиқариш харажатларининг ўсиши келтириб чиқарадиган инфляция маҳсулот бирлигига қилинадиган харажатларнинг кўпайиши ҳисобига нархларнинг ошишини билдиради.

Шунингдек, инфляциянинг қуйидаги сабабларини ҳам кўрсатиш мумкин;

- монополистик фаолиятларнинг пайдо бўлиши ва амал қилиши;
- нотўғри солиқ сиёсати ни юритиш;
- жаҳон бозорларидаги нархларнинг ўсиши;
- ҳарбий соҳадаги харажатларнинг ўсиши ва ҳоказо.

Иш ҳақи ўсиши билан келиб чиқадиган инфляция. Иш ҳақи ўсиши билан келиб чиқадиган инфляция иқтисодиёт учун энг хавфли инфляция туридир. Касаба уюшмаларининг талабларига кўра ёки давлат

Инфляциянинг асосий сабаблари:

Миллий иқтисодиёт айрим соҳалари ўртасидаги номутаносибликлар.

- Жамғарма ва истеъмол ўртасидаги номутаносибликлар.
 - Талаб ва таклиф орасидаги номутаносибликлар.
 - Давлат даромадлари ва харажатлари орасидаги номутаносибликлар.
- Муомиладаги пул массаси ва иқтисодиётнинг пулга бўлган эҳтиёжи орасидаги номутаносибликлар.

Инфляциянинг келиб чиқиш сабабларига кўра;

- талаб ва таклиф инфляциясига;
- қандай бориши жиҳатидан эркин бозор инфляцияси ва давлат бостириб турадиган инфляцияга;
- шиддати жиҳатидан ўрмаловчи, йўрғаловчи ва тезюгурувчи-гипер инфляцияга ажратилади.

Инфляция даражасини нархларнинг зўр бериб ўсиши белгилайди. Инфляция меъёрида бўлганда (йилига 10-12 фоиз) бу иқтисодиёт учун хавф туғдирмайди, аксинча, пул инексия орқали иқтисодиётнинг ўсишига кўмакберади. Иқтисодиёт иштирокчилари меъёридаги инфляцияга мослашадилар. Давлатнинг мослашув тадбирлари инфляцияни ҳисобга олиб фоизини ўзгартиришдан, даромадлар индексациясини ўтказишдан иборат бўлади. Инфляция белгиланган меъёридан чиқиб кетганда, давлат инфляцияга қарши тадбирларни қўллайди. Чунки инфляция фирмалар ва фукаролардаги мавжуд пул кадрининг пасайишидан турли хил

йўқотишларга олиб келади. Гипер инфляция иқтисодий тангликни ҳосил этади.

Иқтисодиётда ортиқча пул ҳосил бўлганда, пул массаси қисқартирилади. Нархлар пул миқдорига боғлиқ бўлар экан, унинг қисқариши талабни камайтириб, нархларнинг ўсишини секинлаштиради. Давлатнинг аксилинфляция сиёсати нинг муҳим йўналишидан бири бу иқтисодиётнинг реал сиёсати ни рағбатлантиришдан иборат. Чунки иқтисодиётнинг реал сиёсати хилма-хил маҳсулот ва хизматлар ишлаб чиқариш бўлганидан у иқтисодиётнинг асосий таянч нуқтаси ҳисобланади. Реал секторда яратилган барча неъматлар айирбоштанаяди, тақсимланади ва истеъмол этилаяди.

Таянч сўз ва иборалар

Ишсизлик, иқтисодий ўсиш, Оукен қонуни, инфляция, инфляциянинг турлари, реал, номинал, процент, ялпи талаб, ялпи таклиф, давлат сиёсати .

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Аҳолининг асосий кўрсаткичларини изоҳланг
2. Ишсизликка таъриф беринг ва қандай ҳисобланади?
3. Ишсизликнинг қанақа туртари мавжуд?
4. Иқтисодий ўсишга ишсизлик қандай таъсир кўрсатади?
5. Оукен қонуни ҳақида тушунча беринг.
6. Ўзбекитонда ишсизлик қандай даражада?
7. Инфляцияга таъриф беринг.
8. Инфляциянинг қандай турлари мавжуд?
9. Инфлацион жараённинг реал ва номинал процент ставкаларига таъсирини ифодалаб беринг.
10. Инфляциянинг ялпи талаб ва ялпи таклифга таъсирини ифодалаб беринг.

Тестлар

1.Аҳоли бандлиги деганда нимани тушунасиз

А. меҳнатга лаёқатли аҳолининг ижтимоий фойдали меҳнат билан машғул бўлиши, фуқароларнинг шахсий ва ижтимоий эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ бўлган ва қонунга зид келмайдиган, меҳнат даромади берадиган фаолияти

В. Бозор талабларига мувофиқ ишлаб чиқаришнинг ассортимент тузилмасини ишлаб чиқариш

С. Техник ва истеъмол параметрлари ўзаро алоқасини ўрганиш.

Д. Янгиликлар киритиш сиёсати , нарх сиёсати , товар қадогои, товар белгиси

2. Агарда битимлар учун пуллар йилига ўртача 5 марта айланса, унда айирбошлаш учун муҳим булган пул миқдори:

А. ЯММнинг 2 фоизини ташкил килади

- В. ЯММ номинал хажмидан 5 марта куп
- С. Куйидаги нисбатга тенг: 5% / ЯММ номинал хажми
- Д. Куйидаги нисбатга тенг: 20% / ЯММ номинал хажми

3. Иқтисодий фаол аҳолини таркибига ...

- А. Бандлар ва фаол иш қидираётганлар
- В. Даврий ишсизлар ва мавсумий ишсизлар киради
- С. Ишсизлиги учун давлат томонидан молиялаштирилувчи ишсизлар
- Д. Даврий ишсизлар ва мавсумий ишсизлар, бандлар ва фаол иш қидираётганлар, ишсизлиги учун давлат томонидан молиялаштирилувчи ишсизлар киради

4. Ишлаб чиқариш соҳасида жонли меҳнат миқдорига қуйида келтирилиган қайси омиллар таъсир этади?

- А. Ишчи кучини ёш таркиби, ишчи кучининг жинс бўйича таркиби
- В. Иш куни, ҳафтаси, йилнинг давоми
- С. Умумий таълим даражаси
- Д. Ишчи кучини ёш таркиби, ишчи кучининг жинс бўйича таркиби, иш куни, ҳафтаси, йилнинг давоми, умумий таълим даражаси

5. Якин орада яна иш топишга умид қилаётган киши:

- А. Ишсизлар тоифасига киради
- В. Бандлар тоифасига киради
- С. Иш кучи таркибида ҳисобга олинмайди
- Д. Тўла банд эмас деб ҳисобланади

6. Иқтисоднинг қисқариши натижасида иш жойини йўқотган киши қайси ишсизлик категориясига киради

- А. Даврий ишсизлик формаси
- В. Фрикцион ишсизлик формаси
- С. Структуравий ишсизлик формаси
- Д. Перманент ишсизлик

7. Тўла бандлик шароитида фрикцион ишсизлик даражаси қандай бўлиши керак?

- А. Нолга тенг, бир фоиздан паст, даврий ишсизлик формаси даражасига нисбатан паст
- В. Нолга тенг
- С. 1% дан паст
- Д. Даврий ишсизлик формаси даражасига нисбатан паст

8. Оукен конунига асосан, ҳақиқий ишсизлик даражасининг унинг табиий даражасидан 2% га юқори бўлиши ЯММнинг ҳақиқий хажми унинг реал хажмидан канчага паст эканлигини билдиради

- А. 5%
- В. 2%
- С. 3%
- Д. 4%

9. Ишчи ўз хоҳиши билан ишдан бўшаган, ишчи кучи таркибига киради, лекин хали иш топмаган бўлса, қайси категорияга таълуқли?

- А.Фрикцион ишсизлик формаси
- В.Структуравий ишсизлик формаси
- С.Даврий ишсизлик формаси
- Д.Перманент ишсизлик

10. Инфляциянинг турлари

- А. Талаб ва таклиф инфляциясига;
- В.Қандай бориши жиҳатидан эркин бозор инфляцияси
- С.Давлат бостириб турадиган инфляцияга;
- Д.Йўрғаловчи ва тез югурувчи-гипер инфляцияга ажратилади.

10-бoб. ТОВАР ВА ПУЛ БОЗОРИНИНГ ЎЗАРО БОҒЛИҚЛИГИ ТАҲЛИЛИ

РЕЖА:

10.1 IS – LM моделининг моҳияти ва тенгламалари.

10.2 IS – эгри чизиғи ва унинг тенгламаси.

10.3. LM – эгри чизиғи ва унинг тенгламаси.

10.4. IS-LM моделида макроиқтисодий мувозанат.

10.1. IS – LM моделининг моҳияти ва тенгламалари

Товар ва пул бозорида умумий мувозанатга эришиш шартлари ва макроиқтисодий сиёсат тадбирларининг бу икки бозорга таъсирини умумлаштириб тадқиқ қилиш IS – LM модели ёрдамида бажарилади.

IS – LM модели қисқа муддатли даврга ҳам товарлар, ҳам пул бозорида биргаликда мувозанат ўрнатилиши механизмини характерлайди. Бунда товарлар бозори деганда ҳам истеъмол, ҳам инвестицион товарлар бозори тушунилади. Гарчанд истеъмол ва инвестицион товарларга талаб турли омиллар билан белгилансада IS – LM моделида улар бир бутун деб қаралади.

Пул бозори - ҳазина векселлари ва тижорат қоғозлари кўринишидаги қисқа муддатли кредит воситаларини олди сотди механизми тушунилади

Бу бозорни облигациялар бозоридан фарқлаш зарур. Пулнинг облигацияларда ифодаланган нисбий баҳоси облигациялар бўйича фоиз ставкасидир.

AD-AS моделида товар ва пул бозорларининг алоқаси эътиборга олинган эди. Яъни товарлар ва хизматлар баҳоларининг кўтарилиши натижасида пулга бўлган талабнинг ошишиш ўз навбатида фоиз ставкасининг кўтарилишига олиб келиши ва оқибатда инвестиция харажатлари ва умуман ялпи харажатларнинг камайиши AD-AS моделида кўзда тутилган эди. IS – LM моделида AD-AS моделини қисқа муддатли даврга аниқлаштиради ва бу моделда ҳар иккала бозор ягона макроиқтисодий тизимнинг секторлари сифатида номаён бўлади.

Модел бу секторларда таркиб топган шароитларга боғлиқ тарзда фоиз ставкаси R билан даромад даражаси Y нинг мувозанатли даражасини белгилайди. Модел биринчи бор 1937 йил Ж.Хикс томонидан Кейнснинг макроиқтисодий концепцияси моҳиятини изоҳлаш мақсадида таклиф қилинган бўлиб «Хикс хочи» деб ҳам юритилади.

IS – LM (инвестиция – жамғармалар, ликвидликнинг афзаллиги – пул) модели фоиз ставкаси R билан даромадлар Y нинг бир вақтнинг ўзида ҳар

иккала бозорда мувозанатни таъминлайдиган комбинацияларини топиш имконини беради.

Моделнинг асосий тенгламалари қуйидагилар:

1. $Y = C + I + G + X_n$ - асосий макроиктисодий айният.
2. $C = a + b(Y - T)$ – истеъмол функцияси, бу ерда $T = T_a + tY$.
3. $I = e - dR$ – инвестиция функцияси
4. $X_n = d - m'Y - nR$ – соф инвестиция функцияси
5. $M/P = kY - hR$ – пулга талаб функцияси

IS – LM моделида кўрилган барча тенгламалар бажарилса мувозанатга эришилади.

Моделнинг эндоген ўзгарувчилари Y, C, I, X_n ва фоиз ставкаси R .

Моделнинг экзоген ўзгарувчилари G, M_s ва чегаравий солиқ ставкаси t .

a, b, c, d, m, n, k ва h эмпирик коэффицентлар бўлиб, мусбат ва нисбатан барқарордир.

Y ҳақиқий < Y потенциал бўлган қисқа муддатли даврга мувозанат кўриб чиқиляётганда, моделда баҳолар даражаси ўзгармас, фоиз ставкаси R ва даромад Y ўзгарувчан деб олинади.

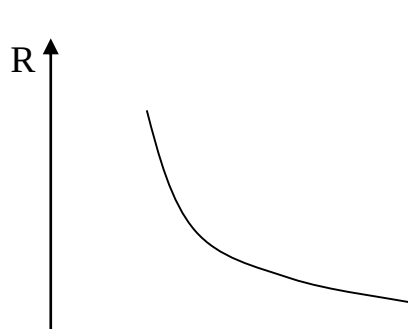
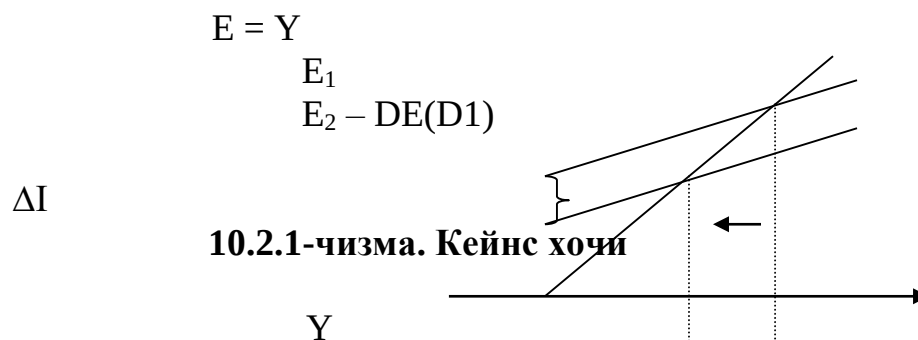
Y ҳақиқий = Y потенциал бўлган, яъни тўла бандлик шароитида баҳолар даражаси P ўзгарувчан, M_s номинал катталиқ ва бошқа барча ўзгарувчилар реал катталиқлардир.

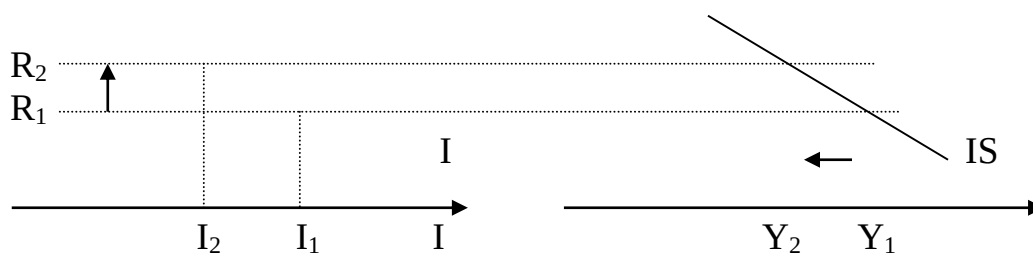
10.2. IS – эгри чизиғи ва унинг тенгламаси

IS – эгри чизиғи товарлар ва хизматлар бозорида фоиз ставкаси R ва даромадлар даражаси Y нинг комбинацияларини характерловчи, бир вақтнинг ўзида асосий макроиктисодий айният, истеъмол, инвестиция ва соф экспорт функциялари қондириладиган нуқталарни характерлайди. Бу эгри чизиқнинг ҳар бир нуқтасида инвестициялар ва жамғармалар ўзаро тенг бўлади.

IS – эгри чизиғини Кейнс хочи ва инвестиция функцияси графиги ёрдамида келтириб чиқарамиз (10.2.1-10.2.2-10.2.3 чизмалар).

Е

10.2.2 -чизма. Инвестиция функцияси 10.2.3-чизма. IS – эгри чизиги графиги

Фоиз ставкасининг R_1 дан R_2 га қадар кўтарилиши инвестициялар миқдорини I_1 дан, I_2 га қадар камайишига олиб келади. Бу ҳақиқий харажатлар эгри чизигини E_1 дан E_2 га қадар пастга томон $\Delta E = \Delta I$ га тенг миқдорда сурилишига олиб келади. Оқибатда даромадлар миқдори Y_1 дан Y_2 га қадар

$$\Delta Y = \Delta E * m \text{ миқдорга пасаяди, бу ерда } (m = \frac{1}{1-b(1-t)+m'})$$

Демак, товарлар ва хизматлар бозорида даромадлар даражаси ва фоиз ставкаси динамикаси ўртасида тескари боғлиқлик мавжуд.

IS – эгри чизигини, шунингдек, жамғариш, инвестиция функциялари ёрдамида келтириб чиқариш мумкин.

Даромадларнинг Y_1 дан Y_2 га қадар ўсиши жамғармаларни S_1 дан S_2 га қадар ўсишига олиб келади. Натижада инвестициялар I_1 дан I_2 қадар $\Delta I = \Delta S$ миқдорга кўпаяди. Бу эса фоиз ставкасини R_1 дан R_2 га қадар пасайишига олиб келади.

R ўзгармаган ҳолда IS эгри чизигининг ўнгга ёки чапга силижиши куйидаги омиллар таъсирида рўй беради:

- истеъмол харажатлари даражаси;
- давлат хариди даражаси;
- соф солиқлар (солиқлар – субсидиялар – трансфертлар);
- инвестициялар ҳажмининг (R нинг мавжуд ставкасида)

ўзгариши.

IS тенгламасини истеъмол, инвестиция ва соф экспорт функциялари тенгламаларини асосий макроиқтисодий айниятга қўйиб, уни R ва Y га нисбатан ечиб топилади.

R га нисбатан топилган IS тенгламаси:

$$R = \frac{a + e + g}{d + n} - \frac{1-b(1-t)+m'}{d + n} Y + \frac{1}{d + n} G - \frac{b}{d + n} Ta, \text{ бу ерда}$$

$$T = Ta + t * Y$$

Y га нисбатан топилган IS тенгламаси:

$$Y = \frac{a + e + g}{1 - b(1-t) + m'} - \frac{1}{1 - b(1-t) + m'} G + \frac{b}{1 - b(1-t) + m'} Ta - \frac{d + n}{1 - b(1-t) + m'}$$

Ушбу формулада: $T = Ta + t * Y$

$(1 - b(1-t) + m') / (d + n)$ IS эгри чизиғининг Y ўқига нисбатан оғиш бурчагини кўрсатади ва фискал ҳамда пул – кредит сиёсати самарадорлигининг нисбий параметрларидан бири ҳисобланади.

10.3 LM – эгри чизиғи ва унинг тенгламаси

LM эгри чизиғи ўзгармас нархлар шароитида пул воситалари бозорида вужудга келадиган фоиз ставкаси ва даромадлар даражаси ўртасидаги ўзаро боғлиқликни акс эттиради.

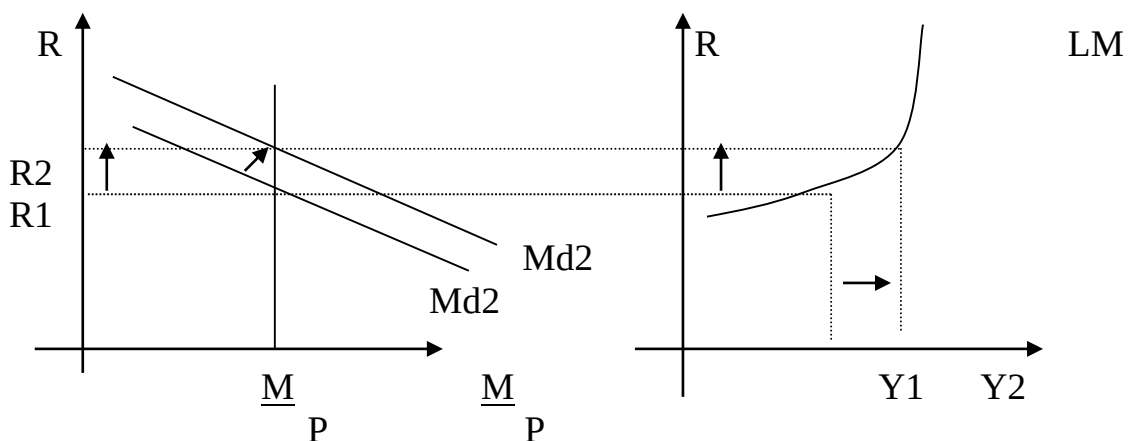
LM эгри чизиғининг ҳар бир нуқтасида пулга талаб Md пул таклифи Ms га тенг бўлади. (Hiquidity Preference = Money Supply). Пул бозорида бундай мувозанатга даромад Y нинг ошиши билан фоиз ставкаси R кўтарилсагина эришилади.

Маълумки, пулга талаб миқдорига фоиз ставкасидан ташқари даромадлар даражаси ҳам таъсир кўрсатади. Даромадлар юқори бўлса, харажатлар учун пулга талабни ошишига олиб келади. Шундай қилиб, даромадлар даражасининг юқорироқ бўлиши пул талабини оширади. Бошқача айтганимизда, даромад ва пулга талаб динамикаси ўртасидаги тўғри боғлиқлик мавжуд.

Пулга талаб функциясини қуйидагича ёзамиз:

$$M/P = f(R; Y)$$

Пул бозори ҳолатини белгиловчи кўрсаткичлар ўртасидаги бундай ўзаро муносабатларни 10.3.1-чизмада тасвирлаймиз.

10.3.1-чизма: Пул бозоридаги мувозанат графиги LM эгри чизиғи графиги

10.3.1-чизмадан кўриниб турибдики, пулга бўлган талаб, фоиз ставкаси пасайиши билан, шунингдек, даромадлар кўпайиши натижасида ҳам ошади. Даромадларнинг ошиши натижасида пулга талаб эгри чизиғи $Md1$ юқори сурилиб, $Md2$ ҳолатини эгаллайди ва унда пул бозоридаги мувозанат нуқтаси $R1$ ҳолатидан $R2$ ҳолатига ўтади.

Шундай қилиб, юқорироқ даромад юқорироқ фоиз ставкасига олиб келади ва буни LM эгри чизиғи акс эттиради. У пул бозорида фоиз ставкаси ва даромад ўртасидаги муносабатларни кўргазмали тарзда ифодалайди. Даромад натижаси қанча баланд бўлса, пулга бўлган талаб шунча юқори ва шунга мувофиқ мувозанатли фоиз ставкаси ҳам шунча юқори бўлади.

LM эгри чизиғи ўзига хос конфигурацияга эга: горизонтал қисм ва вертикал қисм. LM эгри чизиғининг горизонтал қисми фоиз ставкаси R нинг минимал даражасидан пасая олмаслигини аниқлатса, вертикал фоиз ставкаси R нинг максимал даражаси чегарасидан ташқарида ҳеч ким ўз маблағларининг ликвид (пул) шаклида ушлаб турмаслигини ва уларни қимматбаҳо қоғозларга айлантиришини аниқлатади.

Баҳоларнинг ўзгариши ҳамда пул таклифи ҳажмидаги ўзгаришлар LM эгри чизиғини (фоиз ставкаси R ўзгармас бўлган ҳолда) силжишга олиб келади.

LM эгри чизиғи тенгламаси пулга талаб функциясини R ва Y га нисбатан ечиб топилади.

R га нисбатан LM эгри чизиғи тенгламаси қуйидагича:

$$R = (k/h)Y - (1/h) (M/P)$$

Y га нисбатан LM эгри чизиғи тенгламаси қуйидагича:

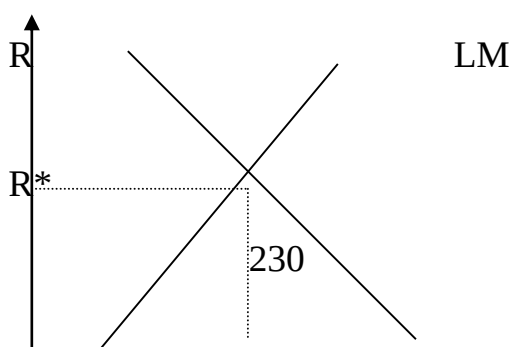
$$Y = (1/k) (M/P) + (h/k) R$$

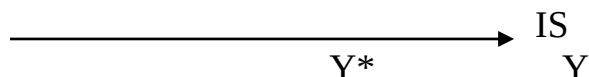
k/h коэффиценти LM эгри чизиғининг Y ўқиға нисбатан оғиш бурчагини характерлайди ва фискал ва пул – кредит сиёсатининг нисбий самарадорлигини баҳолайди.

10.4 IS-LM моделида макроиқтисодий мувозанат

IS-LM эгри чизиқлари кесишадиган нуқта IS-LM моделидаги иқтисодий мувозанат ҳолатини кўрсатади.

Бу нуқта ўзида шундай фоиз ставкаси R ни ва даромад даражаси Y ни аниқлайдики, бунда товарлар ва хизматлар бозорида талаб ва таклиф ҳамда реал пул маблағларига бўлган талаб уларнинг таклифи ўзаро тенг бўлади (10.4.1-чизма).

10.4.1-чизма. IS-LM моделидаги иқтисодий муозанат

Ушбу формулада: R^* - мувозанатли фоиз ставкаси;

Y^* - мувозанатли даромад ҳажми.

IS ва LM эгри чизиқларининг ўзаро кесишиши пул таклифи инвестициялар ва жамғармаларни ўзаро тенглаштирувчи фоиз ставкаси шаклланиши учун етарли эканлигини англатади.

IS-LM моделида ишлаб чиқаришнинг мувозанатли ҳажми IS эгри чизиғининг R га нисбатан ҳисобланган тенгламасидаги катталикларни LM эгри чизиғи тенгламасига қўйиб, шу тенгламани Y га нисбатан ечиб топилади.

$$Y = [h ((a+e+g+G-bT_a)/(k(d+n)+h(1-b(1-t)+m')))+[(d+n)/(k(d+n)+h(1-b(1-t)+m'))]*(M/P)$$

Ушбу формулада: $T = T_a + t * Y$

Баҳолар даражаси P ўзгармас бўлган ҳолда Y нинг мувозанатли даражаси ягона бўлади. R нинг мувозанатли даражаси Y нинг мувозанатли даражасини IS ёки LM тенгламасига қўйиб уни R га нисбатан ечиб топилади.

IS эгри чизиғи режалаштирилган харажатларга боғлиқ бўлганлиги учун унинг ўзгариши бюджет - солиқ сиёсатидаги ўзгаришларни характерлайди. LM пул таклифига боғлиқ бўлганлиги учун ундаги ўзгариш монетар сиёсат тадбирлари натижасини кўрсатади.

Бундан хулоса шуки, IS-LM модели фискал ва монетар сиёсатнинг иқтисодийётга биргаликда кўрсатадиган таъсирини баҳолаш имконини беради.

Давлат харажатларининг ўсиши ёки солиқларнинг камайиши IS эгри чизиғини ўнгга силжитади. Давлат харажатларининг камайиши ва солиқларнинг ошиши эса бу эгри чизиқни чапга силжитади. Худди шунингдек, пул таклифининг ошиши LM эгри чизиғини ўнгга, камайиши эса чапга силжитади. IS-LM модели маълум макроиқтисодий натижаларга эришишнинг турли вариантларни кўриб чиқиш имкониятини беради.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. IS-LM ва AD-AS модели ўртасидаги боғлиқликни тушунтириб беринг.
2. Миллий даражадаги ёки макроиқтисодий мувозанат нимани билдиради?
3. IS эгри чизиғининг асосий ўзгарувчилари қандай? У қандай келтириб чиқарилади?

4. LM эгри чизигининг асосий ўзгарувчилари нималардан иборат ва у қандай келтириб чиқарилади?

5. IS эгри чизиги тенгламасидаги қайси параметр фискал ва пул-кредит сиёсатининг нисбий самарадорлигини белгилайди ва нима сабабли?

Тестлар

1. Пул бозори?

А. Пул бозори деганда хазина векселлари ва тижорат қоғозлари кўринишидаги қисқа муддатли кредит воситаларини олди сотди механизми тушунилади

В. Бозор талабларига мувофиқ ишлаб чиқаришнинг ассортимент тузилмасини ишлаб чиқариш тушунилади

С. Техник ва истеъмол параметрлари ўзаро алоқасини ўрганиш тушунилади

Д. Янгиликлар киритиш сиёсати, нарх сиёсати, товар қадоғи, товар белгиси тушунилади

2. Реал алмашув курси

А. Реал алмашув курси-иккала мамлакатдаги нархлар даражасининг ўзаро нисбати, муносабатини ҳисобга олувчи алмашув курси

В. Иш куни, ҳафтаси, йилнинг давоми

С. Умумий таълим даражаси

Д. Ишчи кучини ёш таркиби, ишчи кучининг жинс бўйича таркиби

3. Реал фоиз ставкаси

А. Реал фоиз ставкаси – инфляция суръати даражасига кўра тўғирланган номинал фоиз ставкаси

В. Давлат харажатларини камайтириш ёки солиқларни ошириш

С. Тўқ турмуш даража, нормал даража, камбағаллик, қашшоқлик

Д. Иқтисодий прогнозлаш, тўқ турмуш даражаси

4. Ревальвация

А. Ревальвация – мамлакат пул бирлиги расмий курсини чет эл валюталарига нисбатан ошириш

В. Корхона ва ташкилотларнинг техник ва технологик имкониятларини юксалтириш ишлаб чиқаришни диверсификациялаш

С. Машинасозлик, металлургия, кимё ва ёқилғи-кимё, енгил ва озиқ-овқатсаноати соҳаларига йирик капитал қўйилмалар йўналтирилиши

Д. Барча жавоблар тўғри

5. Савдо баланси

А. Савдо баланси – экспорт ва импорт тушумларини ўзида акс эттирувчи ҳужжат

В. Тўлов баланси ва унинг таркибий тузилиши

С. Бюджет-солиқ сиёсати

Д. Иқтисодий прогнозлаш

11-бoб. ТЎЛОВ БАЛАНСИНИНГ ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛИ

Режа:

11.1.Тўлов баланси тушунчаси ва унинг таркибий тузилиши.

11.2.Тўлов балансининг таркибий қисмлари ва улар ўртасидаги боғлиқликлар.

11.3.Тўлов балансини макроиқтисодий тартибга солиш воситалари ва усуллари.

11.1.Тўлов балансининг тушунчаси ва унинг таркибий тузилиши

Тўлов баланси — маълум бир давр мобайнида мамлакат резидентлари ва ташқи дунё ўртасида бўладиган битимлар статистик қайд қилинган ҳужжатдир

Тўлов баланси мамлакатнинг халқаро муносабатлардаги иштироки ва иқтисодий ҳолатини акс эттиради. Айни пайтда, реал валюта курсининг тўлов баланси ва унинг таркибий қисмларига таъсирини тўғри баҳолаш самарали пул - кредит ва валюта сиёсатини амалга оширишнинг зарурий шартларидан ҳисобланади.

Мамлакатнинг иқтисодий алоқаларини аниқ — лўнда ифодалаб, валюта, бюджет — солиқ, халқаро савдо сиёсати ҳамда давлат қарзини бошқариш йўналишларини танлаш учун индикатор вазифасини бажаради.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида "ПФ - 4947-сон фармони билан тасдиқланган" 2017 - 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси"нинг иқтисодий ривожлантириш ва либераллаштириш бўйича устувор йўналишларидан бири сифатида "макроиқтисодий барқарорликни янада мустаҳкамлаш ва юқори иқтисодий ўсиш суръатларини сақлаб қолиш" белгиланган.

Ушбу устувор йўналиш доирасидаги муҳим вазифалар таркибидан халқаро иқтисодий ҳамкорликни янада ривожлантириш, жумладан, етакчи халқаро ва хорижий молиявий институтлар билан алоқаларни кенгайтириш, пухта ўйланган ташқи қарзлар сиёсатини амалга оширишни давом эттириш, жалб қилинган хорижий инвестиция ва кредитлардан самарали фойдаланиш; илғор халқаро тажрибада қўлланиладиган инструментлардан фойдаланган ҳолда пул-кредит сиёсатини янада такомиллаштириш, шунингдек валютани тартибга солишда замонавий бозор механизмларини босқичма - босқич жорий этиш, миллий валютанинг барқарорлигини таъминлаш ўрин олган.

Юқоридаги вазифаларнинг ижроси бевосита мамлакат тўлов баланси ҳолатига таъсир этгани ҳолда, уни тартибга солиш бўйича замонавий механизмларни ишлаб чиқишни ҳам тақозо этади. Тўлов баланси кўрсаткичлари мамлакатнинг халқаро ҳисоб - китоблари, валюта-иқтисодий

ҳолатидан келиб чиқиб, ташқи иқтисодий операцияларни рағбатлантириш ёки чеклашга қаратилган ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солиш усуллари танлаш ва фойдаланишда муҳим роль уйнайди. Айни пайтда, тўлов баланси қолдиғи таҳлили иқтисодий сиёсатни аниқлаш учун зарурдир.

Мамлакатнинг маълум вақтдаги барча ҳалқаро иқтисодий фаолияти, шу жумладан, ташқи савдо, капитал ва ишчи кучи миграцияси ҳам тўлов балансида ўз аксини топади. Ҳар қандай ташқи иқтисодий битим валюта айрибошлаш ва валюта операциялари орқали амалга оширилади. Демак, мамлакатнинг жаҳон бозоридаги фаолияти натижалари пировардида хорижий валюта тушумлари ва харажатлари орқали ифодаланади. Шунинг учун ҳам тўлов балансини бир томондан, четдан келадиган барча тушумлар, иккинчи томондан эса, четга чиқариладиган барча тўловлар кўрсатилган ҳужжатдир деб қараш мумкин. Тушум фақат экспорт ёрдамида таъминланиши мумкин. Аксинча, хорижий товарлар ва хизматларни сотиб олиш (импорт) учун тўловлар хорижий валюта харажатлари билан боғлиқ бўлади. Бунда товар деганда айрибошланадиган ҳар қандай нарса тушунилади, яъни у моддий неъмат, хизмат, ишчи кучи, капитал ва валюта бўлиши мумкин.

Тўлов балансида барча иқтисодий битимлар иккита катта гуруҳга: жорий операциялар ва капитал ҳаракати билан боғлиқ операцияларга бўлинади (11.1-жадвал). Шунга кўра тўлов баланси структураси ҳам икки қисмдан иборат:

1. Жорий операциялар ҳисоби;
2. Капитал ҳаракати ҳисоби.

Жорий операциялар ҳисобида маҳсулотлар ва хизматлар экспорти «плюс», импорт эса «минус» ишоралари билан белгиланади. Яъни, жорий операциялар ҳисобида ички маҳсулотлар экспорти кредит, аксинча мамлакатга маҳсулотлар олиб келиш – импорт эса дебит сифатида кўрсатилади. Чунки, маҳсулотлар экспорти хорижий валюта ишлаб топиб, мамлакат валюта захирасини бойитса, импорт эса мамлакатдан валюта чиқиб кетишига олиб келади. Бу эса ўз навбатида мамлакат валюта захирасини камайтиради.

11.1-жадвал

Мамлакат тўлов балансининг тахминий кўриниши (рақамлар шартли берилган)¹⁰⁸

	Моддалар номи	Кредит (+) ёки экспорт ҳисобига тушумлар	Дебит (-) ёки импорт натижасидаги харажатлар	Соф кредит ёки соф дебит
I	Жорий операциялар ҳисоби			

¹⁰⁸ Рақамлар шартли.

1	Товарлар	+185	-260	-75
2	Ташқи савдо балансининг қолдиғи			-75
3	Хизматлар	+85	-97	-12
4	Инвестициялардан даромадлар (фоиз-лар ва дивидентлар)	+28		+8
5	Трансферт кўринишидаги пул ўтказ-малари	+10		-8
6	Жорий операциялар бўйича баланс-нинг қолдиғи			-87

II	Капитал ҳаракатининг ҳисоби			
1	Инвестициялар ва бошқа ўрта ва узоқ муддатли капитал	+150	-87	+63
2	Капитал ҳаракати балансининг қол-диғи			+63
3	Жорий операциялар ва капитал ҳаракати бўйича баланснинг қолдиғи			-24
4	Расмий захиралар (олтин, ХВФ даги захиралар)	+24		+24

Жорий операцияларнинг асосий моддаси товарлар экспорти ва импорти ҳисобланади, уларнинг фарқи ташқи савдо балансининг қолдиғи деб юритилади. Мисолимизда бу баланс салбийдир, яъни мамлакат товарларни четга чиқаришдан кўра кўпроқ олиб келади (-75).

Жорий операцияларнинг кейинги моддаси – бу хизматлар (транспорт, суғурта, сайёҳлик хизматлари ва бошқалар) экспорти ва импортидир. Мисолимизда товарлар билан бўлган операциялардаги каби хизматлар билан бўлган операцияларда ҳам мамлакат хорижий хизматларни кўпроқ олади, яъни масалан, мамлакатда яшовчилар хорижга четдан мамлакатга келадиган сайёҳларга нисбатан кўпроқ борадилар. Шунингдек, мамлакатдаги тадбиркорларга хорижий транспорт ва суғурта хизматларини кўрсатиш ҳажми хорижий тадбиркорларга мамлакатда транспорт ва суғурта компаниялари кўрсатадиган хизматлар ҳажмига қараганди юқорироқ ва ҳ.к. Бу операциялар бўйича ҳам баланс салбий қолдиққа эга (-12).

Инвестициялардан даромадлар - фоизлар ва дивидентлар бўйича тўловларни ўз ичига олади. Агар хорижга қўйилган миллий капитал учун чет тўловлари бўйича тушумлар мамлакат иқтисодиётига жалб этилган хорижий капитал учун тўланадиган тўловлар миқдордан кўп бўлса, унда соф даромад мусбат бўлади (+8).

Трансферт кўринишида пул ўтказишлар шу мамлакатларнинг хорижда яшаётган фуқароларига тўланадиган нафақаларини, мухожирларнинг хориждаги ўз қариндошларига пул ўтказмалари, турли кўринишдаги ҳукумат ёрдамларини ўз ичига олади. Жадвалдан кўриниб турибдики, хорижга жўнатилаётган пул ўтказишлар миқдори олинаётганига нисбатан юқори, яъни операциялар мамлакатдаги хорижий валюта захираларини камайтиради (-8).

Жорий ҳисоблар бўйича барча операциялар йиғиндиси жорий операциялар балансини ташкил этади. Бизнинг мисолда у салбий (-87). Бу эса мамлакатда импорт операциялари натижасида хорижий валютага бўлган талаб унинг экспорт операциялари таъминлайдиган таклифдан ортиқ бўлишини англатади. Бошқача айтганда, ушбу ҳолда мамлакат тўлов баланси жорий операциялар бўйича камомадга эга.

Макроиктисодий моделларда жорий операциялар баланси қолдиғи куйидагича берилади:

$$X = M = X_n + Y - (C + I + G) \quad (11.1)$$

Ушбу формулада: X - экспорт

M - импорт;

X_n - соф экспорт

$C + I + G$ - ЯИМнинг бир қисми (абсорбация)

Жорий операциялар балансида камомад бўлган шароитда мамлакатнинг экспортдан олган даромадлари импортга қилган харажатларидан кам бўлади ва уни ташқаридан қарз олиш ҳисобига ёки мавжуд активларнинг бир қисмини хорижий инвесторларга сотиш орқали қоплаш мумкин. Бу операциялар соф хорижий активларнинг камайишига олиб келади.

Соф хорижий активлар (NFA) - бу миллий резидентлар томонидан эгаллаб турилган хориж активлари ва хорижликлар эгалик қилган мамлакат активлари ўртасидаги фарқни билдиради.

Жорий операциялар балансида тақчиллик бўлмаган шароитда эса мамлакат хорижий валюталарни сарф қилишга нисбатан кўпроқ олиб келади.

Мисолимизга аксинча мамлакат жорий операциялари бўйича баланси ижобий қолдиққа эга бўлади. Бунда мамлакатда чет элда кўчмас мулкни сотиб олиш ёки бошқа мамлакатларга қарзга беришга йўналтирилиши мумкин бўлган ортиқча хорижий валюта юзага келади.

Инвестициялаш ва кредитлаш билан боғлиқ операциялар тўлов балансининг кейинги бўлимида, яъни капиталлар ҳаракати ҳисобида акс эттирилади.

Мамлакатда маълум бир вақтда моддий ва молиявий активларни сотиб олиш ва сотиш билан боғлиқ операцияларга капитал ҳаракати ҳисоби дейилади. Капитал ҳаракати ҳисоби балансида корхоналар, ер, уй-жой, қимматбаҳо қоғозлар, акциялар, ҳазина мажбуриятлари ва бошқа активларни олиш-сотиш билан боғлиқ капиталлар оқими акс эттирилади. Бу

активлар сотилса ёки экспорт қилинса хорижий валюта мамлакатга киритилади, яъни валюта тушуми кўпаяди (+150). Бироқ капитални олиб келиш билан бир вақтда уни олиб чиқиш билан боғлиқ операциялар ҳам амалга оширилади. Бунда мамлакатнинг тадбиркорлари хориждан акциялар сотиб олади, хорижликларга кредитлар беради ва шу асосида улар хорижий валюта захираларини сарфлайди. Бу операцияда дебет кўринишида акс эттирилади (-87). Капитал ҳаракати балансининг қолдиғи – бу уни олиб келиш ва олиб чиқиш ўртасидаги фарқдир (+63). Капитал ҳаракати ҳисобида активлар бўйича барча ҳалқаро операциялар кўрсатилади.

**Капитал ҳаракати = Активларни сотишдан - Хорижий
активларни сотиб баланси тушадиган барча тушумлар
олишга қилинган харажатлар**

Хорижга активларни сотиш, валюта захирасини кўпайтирса сотиб олиш эса уни камайтиради. Шунинг учун капитал ҳаракати баланси барча операциялардан келадиган соф валюта тушумларини кўрсатади. Капитал ҳаракати ҳисобининг ижобий қолдиғи мамлакатда капитал кўпайишини билдирса, унинг салбий қолдиғи мамлакатда капитал камайишини билдиради.

Аввал айтиб ўтилганидек, жорий операциялар бўйича баланс ва капитал ҳаракати баланси ўзаро чамбарчас боғлиқ. Бизнинг мисолда биринчисининг тақчиллиги (-87) катта қисми (+63) капиталнинг соф оқиб келиши ҳисобига молиялаштирилади ва аксинча, агар тўлов баланси жорий операциялар бўйича мусбат қолдиққа эга бўлса, капитал ҳаракати ҳисоби баланс бўйича манфий қолдиққа йўл қўйилган бўлади.

Шундай қилиб баланснинг бу икки бўлими бир-бири билан тенглашиб боради.

**Тўлов баланси қолдиғи = Жорий операциялар + Капитал
ҳаракати баланси**

Бироқ, амалда тўлов балансининг бу қисмида ҳам кўпинча камомад ёки ортиқчалик юзага келади. Барча мамлакатларнинг марказий банклари расмий захиралар деб аталувчи хорижий валюта захираларига эга бўлиб бу захиралар жорий операциялар бўйича баланс ва капитал ҳаракати бўйича баланс номутаносиблигини баратараф этишда қўлланилади. Бизнинг мисолда бу номутаносиблик ёки қолдиқ (-24) ни ташкил этади ва расмий захиралардан тушумлар ҳисобига тартибга солинади.

Расмий захираларнинг қисқариши (+) камомад миқдорини ифодалайди, расмий захираларнинг ўсиши (-) эса тўлов балансининг мусбат қолдиғи миқдорини кўрсатади. Натижада унинг барча уч бўлими суммаси «0» ни ташкил этиши лозим. Бу эса хорижий валюта таклифни ва унинг мамлакатда бўлган талаб тенглигини билдиради.

11.2. Тўлов балансининг таркибий қисмлари ўртасидаги ўзаро боғлиқликлар

Жорий операциялар ҳисоби билан капитал ҳаракати ҳисобининг ўзаро алоқаларини умумлаштирсак, унинг макроиқтисодий кўриниши қуйидагича бўлади:

$$\begin{aligned}
 & \downarrow Y = C + I + G + X_n; \\
 & \downarrow \underbrace{Y - C - G}_{S_n} = C + I + G + X_n - (C + G); \\
 & \downarrow S_n = I + X_n \\
 & \downarrow (I - S) + X_n = O \text{ (эгилувчан валюта курси режимида марказий банк} \\
 & \text{аралашмаган шароитда)} \quad (11.2)
 \end{aligned}$$

Ушбу формулада: S_n - миллий жамғариш;

$(I - S)$ - миқдори ички инвестицияларнинг ички жамғармалардан ортиқчалигини кўрсатади ва капитал ҳаракати ҳисоби қолдиғини билдиради.

Асосий макроиқтисодий айниятга кўра жорий операциялар ва капитал ҳаракати ҳисоблари бир-бирига тенглашади.

$$X - M = X_n = - (I - S) = S - I$$

Ташқи баланс Ички баланс

Бу шуни билдирадики, тўлов балансининг жорий операциялар бўйича камомади капиталнинг соф оқиб келиши ҳисобига молиялаштирилади.

$$X_n < 0 \Rightarrow X - M > 0 \Rightarrow X > M;$$

$$I - S < 0 \Rightarrow I < S - \text{капитални хорижга чиқариш}$$

Агарда инвестициялар (I) миллий жамғармалардан кўп бўлса, ($I > S$), ортиқча инвестициялар хориждан олинадиган қарз ҳисобига молиялаштирилиши лозим. Бу қарзлар мамлакатга товар ва хизматларни экспорт қилишга нисбатан кўпроқ импорт қилишини таъминлайди ($M > X$). Яъни, соф экспорт манфий қолдиққа ($X_n < 0$) эга бўлади. Мамлакат ҳалқаро жараёнга қарздор бўлиб қатнашади.

Жорий операциялар мусбат қолдиққа эга бўлганда ортиқча маблағлардан хорижга инвестиция қилишга ёки хориждан кўчмас мулк сотиб олишда фойдаланилади.

$$X_n > 0 \Rightarrow X - M > 0 \Rightarrow X > M;$$

$$I - S < 0 \Rightarrow I < S - \text{капитални хорижга чиқариш}$$

Давлатлар расмий захиралари ва қарзлар ҳисобига қоплаши қобилиятига эга бўлмаган тўлов балансини катта даврий тақчиллиги бўлган ҳолларда ўз валюталари девальвациясини амалга оширишлари мумкин. Бу импортнинг физик ҳажми кўпайишига ва оқибатда мамлакатда хорижий валюта тушумининг ўсиши ҳамда тўлов баланси камомади тугатилади.

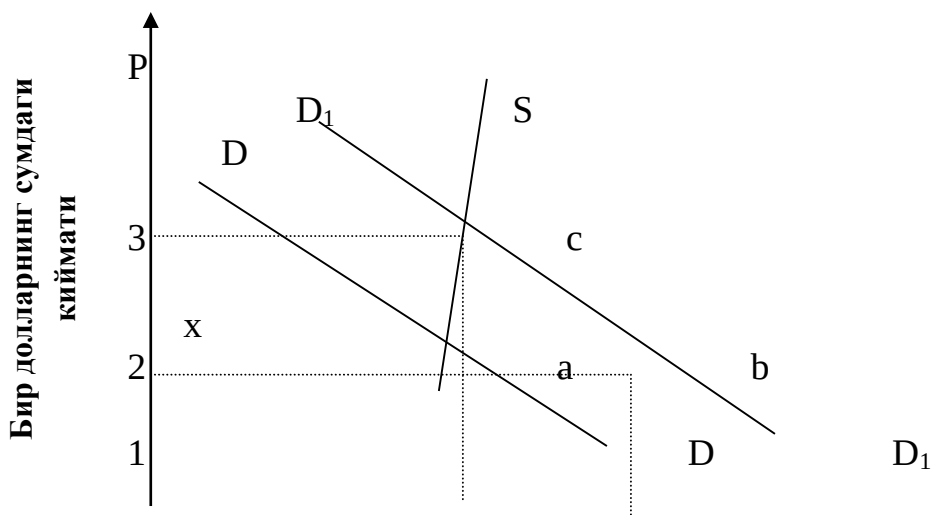
11.3 Тўлов балансини макроиқтисодий тартибга солиш воситалари ва усуллари

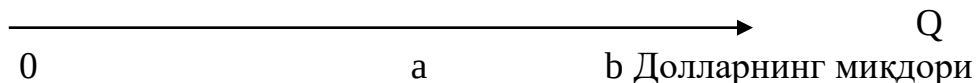
Тўлов баланси мувозанатини таъминлаш учун жорий ҳисоблар ва капитал ҳаракати қолдиқлари бир-бирини айланиб қоплаши зарур бўлади. Марказий банк валюта интервенциясини амалга ошириш чорасини кўрмаса ва расмий валюта захиралари миқдорини ўзгартирмаса тўлов баланси ҳисобларини валюта курсининг эркин тебраниши ҳисобига ўзаро тартибга солиши амалга оширилади.

Бундай шароитда капитал оқиб келиши сабабли миллий валютанинг қимматлашуви, капитал чиқиб кетиши сабабли эса унинг арзонлашуви рўй беради. Валюта курсининг эркин тебраниши тўлов балансининг жорий ва капитал ҳисобларини автоматик равишда мутаносиблаштириш механизми ҳисобланади.

Эркин тебранувчи валюта курси тарафдорлари таъкидлашича, тўлов балансининг ортиқчалиги ёки тақчиллиги бундай вазиятларда тез орада барҳам топади. Буни қуйидаги эгри чизик орқали тушунтириб бериш мумкин.

Ушбу 11.3.1-чизмада кўрсатилган валюталарнинг тенглиги шароитида тўлов баланси мусбат ва манфий қолдиқларга эга бўлмади. Фараз қилайлик, ўзбекистонликларнинг истеъмолида ўзгаришлар бўлсин ва улар кўпроқ Америка товарларини сотиб олишсин ёки Ўзбекистонда нархлар даражасига Америкадагига нисбатан ошсин ва фоиз ставкаси эса Америкадагига нисбатан камайсин. Бундай вазиятларнинг ҳар бири ёки барчаси биргаликда ўзбекистонликларнинг долларга бўлган талабини DD ва D1D1 гача оширади. Бундан кўриниб турибдики, Ўзбекистон тўлов балансидаги тақчиллик «а,в» кенгликда мавжуд бўлади. Ўзбекистонликларнинг экспорт операциялари «х,а» кенгликда доллар имкониятини беради. Импорт кўринишдаги операцияларни молиялаштириш учун «х,в» кенгликда доллар лозим бўлади. Шунини таъкидлаб ўтиш жоизки, валюта курси ўзига хос баҳога эга бўлиб, ички нархларни «с», ташқи нархларни «в» билан боғлайди.

11.3.1-чизма. Эркин тебранувчи валюта курслари шароитидаги тенглик

Чизмадаги «в» нуқтадан «с» нуқтага қараб силжиши тўлов балансида тенгликни таъминлайди. Долларнинг қиймати «а» нуқтадан «с» нуқтага ошади. Юқорида кўрсатилган икки вазиятда ҳам, яъни, Америкадан Ўзбекистонга импортнинг камайиши ва аксинча экспортнинг ошиши тўлов балансидаги камомадни йўқотиш учун олиб борилган тадбир ҳисобланади. Шундай қилиб валюта курсларининг эркин ҳаракати тўлов балансининг ортиқчалиги ёки камомадини йўқотар экан.

Эркин тебранувчи валюта курслари тўлов балансини тенглаштиришда катта имкониятларга эга бўлса-да камчиликлардан ҳоли эмас. Чунончи, бундай валюта биринчидан савдонинг ноаниқлиги ва қисқаришига, иккинчидан, савдо шароитининг ёмонлашишига, учинчидан, беқарорликка ва бошқаларга олиб келади.

Агар Марказий Банк расмий валюта захиралари воситасида чет эл валютасини сотиб ёки сотиб олиб валюта курсини эркин тебранишига барҳам берса валюта курсининг эркин тебраниши воситасида тўлов балансини тартибга солиш зарурати йўқолади.

Бунда тўлов баланси тақчиллиги Марказий Банк расмий захираларини расмий қисқартириш ҳисобига молиялаштирилиши мумкин. Бундай вазиятда ички бозорда чет эл валютаси таклифи ошади. Қайд этилган операция экспортга хос бўлиб кредитда плус белгиси билан (Марказий Банкда хорижий валюта захираси камайишига қарамасдан) ҳисобга олинади. Ушбу тадбир натижасида ички бозорда миллий валюта таклифи камаяди, унинг алмашинув курси нисбатан кўтарилади ва натижада ҳам инвестициялар ҳажмига, ҳам иқтисодий ўсишга салбий таъсир кўрсатади.

Тўлов балансининг актив (мусбат) қолдиғи эса Марказий Банкнинг расмий валюта захиралари миқдорининг ортишга олиб келади. Бунда Марказий Банк валюта захираларини тўлдириш учун чет эл валютасини сотиб олиши натижасида ички бозорда миллий валюта таклифи нисбатан ошади, унинг алмашинув курси камаяди, бу ҳол эса иқтисодиётга (инвестициялар ҳажми ва иқтисодий ўсишга) рағбатлантирувчи таъсир кўрсатади.

Марказий Банк томонидан ўтказиладиган бундай операциялар расмий резервлар билан бўладиган операциялар дейилади. Бу операциялар натижасида тўлов баланси қолдиғи нолга тенглашиши керак.

Тўлов балансининг актив қолдиғи ёки тақчиллиги мамлакат иқтисодиёти хусусиятларига қараб турлича баҳоланиши мумкин.

Валютаси ҳалқаро ҳисоб-китобларда, ҳамда бошқа мамлакатлар заҳира валютаси сифатида фойдаланиладиган мамлакатлар учун тўлов

баланси тақчил бўлиши табиий ҳол ҳисобланади. Бундай мамлакатлар тўлов балансини узоқ муддат макроиктисодий тартибга солмаслиги мумкин.

Миллий валютаси жаҳон иқтисодиётида захира валютаси ҳисобланмайдиган мамлакатлар Марказий Банкларидан расмий валюта захираси чекланганлиги туфайли тўлов балансининг узоқ муддатли тақчиллиги бу резервларнинг сарфлаб бўлинишига олиб келади. Бундай ҳолларда тўлов балансини макроиктисодий тартибга солинади. Мамлакат савдо сиёсати ва валюта алмашинув курсини ўзгартириш чораларини қўллаб чет эллардаги ўз харажатларини камайтиради ёки экспортдан ўз даромадларини оширади.

Бундай тартибга солиш натижасида баҳолар умумий даражасининг ошиши оқибатида аҳоли турмуш даражасининг пасайиши, миллий валютанинг қадрсизланиши, иқтисодиётнинг айрим тармоқларида бандликнинг пасайиш ҳолати рўй бериши мумкин.

Валюта резервлари сарфлаб бўлинганлиги, илгари олинган чет эл кредитларининг қайтарилиш графиклари бузилганлиги ва бу хилдаги кредитларни яна олиш имкониятлари йўққа чиққанлиги сабабли мамлакат тўлов баланси тақчиллигининг узоқ вақт давом этиши тўлов балансининг инқирози дейилади.

Тўлов балансининг инқирозини ҳал этишнинг ягона йўли макроиктисодий тартибга солиш ҳисобланади.

Ўтиш даври иқтисодиётида хорижий валютага спекулятив талаб ошиши Марказий Банкни қийин аҳволга солиб қўяди. Чунки расмий валюта захиралари бир вақтнинг ўзида ҳам тўлов баланси тақчиллигини, ҳам спекулятив талабни қондириш учун етарли бўлмаслиги мумкин.

Валюта алмашинув курсини тартибга солиш бу вазиятдан чиқишнинг ягона йўлидир.

Қисқа истиқболда тўлов баланси қолдиғи жамғариш ва инвестициялар ҳажмларини белгиловчи омиллар (масалан, бюджет-солиқ сиёсати, фоиз ставкалари) таъсирида ўзгариши мумкин.

Агар мамлакатда рағбатлантирувчи бюджет - солиқ сиёсати юргизилса, бу ҳол миллий жамғармаларнинг пасайишига олиб келади. Бу ўз навбатида жорий операциялар ҳисоби бўйича мусбат қолдиққа олиб келади.

Чекловчи бюджет солиқ сиёсати - миллий жамғармалар ҳажмларини оширади, бу ўз навбатида капитал ҳаракати ҳисоби бўйича тақчилликка, жорий операциялар ҳисоби бўйича мусбат қолдиққа олиб келади

Жаҳон фоиз ставкаларининг ошиши капитал ҳаракати ҳисоби бўйича тақчилликка, жорий операциялар ҳисоби бўйича мусбат қолдиққа эришишга олиб келса, пасайиши акс натижаларга олиб келади.

Ўзбекистонда тўлов балансини ишлаб чиқиш тажрибаси: Очик иқтисодиётда кўп мамлакатлар ўз тўлов балансларини ХВФ (ҳалқаро

валюта фонди) тавсия этган тариф бўйича ишлаб чиқадилар. Бу тариф ривожланган бозор муносабатлари шароитида амалга ошириладиган барча иқтисодий операцияларни амалга оширади. Тўлов балансининг маълумотлари мунтазам чоп этилади ва давлатнинг кредит қобиляти ҳақидаги гувоҳнома сифатида халқаро ташкилотлар, бошқа мамлакатларнинг ҳукуматлари ҳамда тадбиркорлар томонидан кредитлаш ва молиялаштириш, молиявий, техника ва моддий ёрдам кўрсатиш масалаларини ҳал этишда қўлланилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Мамлакат тўлов баланси неча қисмдан иборат ва уларда нималар қайд этилади?
2. Тўлов баланси таркибий қисмлари ўртасидаги боғлиқликни тушунтириб беринг.
3. Жорий операциялар ва капитал ҳаракати билан боғлиқ операцияларни қандай тушунасиш?
4. Тўлов балансининг таркибий қисмлари ўртасидаги ўзаро боғлиқликлар деганда нимани тушунасиш?
5. Тўлов балансини макроиқтисодий тартибга солиш воситаларини изоҳланг
6. Тўлов балансининг актив қолдиғини изоҳланг
7. Тўлов балансининг инқирозини ҳал этишнинг ягона йўли?
8. Чекловчи бюджет - солиқ сиёсати?

Тестлар

1. Тўлов иттифоқи

А.Тўлов иттифоқи – миллий валюталарнинг ўзаро алмашинуви ва ҳисо-китобда ягона пул бирлигининг амал қилиши

В. Пул бозори деганда хазина векселлари ва тижорат қоғозлари кўринишидаги қисқа муддатли кредит воситаларини олди сотди механизми тушунилади

С. Техник ва истеъмол параметрлари ўзаро алоқасини ўрганиш тушунилади

Д. Техник ва истеъмол параметрлари ўзаро алоқасини ўрганиш тушунилади

2. Умумий бозор

А. Умумий бозор - бунда унинг қатнашчилари ўзаро эркин савдони амалга ошириш ва ягона ташқи савдо сиёсати ўтказиш билан бирга капитал ва ишчи кучининг эркин ҳаракати таъминланади

В. Пул бозори деганда хазина векселлари ва тижорат қоғозлари кўринишидаги қисқа муддатли кредит воситаларини олди сотди механизми тушунилади

С. Бозор талабларига мувофиқ ишлаб чиқаришнинг ассортимент тузилмасини ишлаб чиқариш тушунилади

Д. Техник ва истеъмол параметрлари ўзаро алоқасини ўрганиш тушунилади

3. Реал алмашув курси

А.Реал алмашув курси-иккала мамлакатдаги нархлар даражасининг ўзаро нисбати, муносабатини ҳисобга олувчи алмашув курси

В. Иш куни, хафтаси, йилнинг давоми

С.Умумий таълим даражаси

Д.Ишчи кучини ёш таркиби, ишчи кучининг жинс бўйича таркиби

3. Реал фоиз ставкаси

А. Реал фоиз ставкаси – инфляция суръати даражасига кўра тўғирланган номинал фоиз ставкаси

В.Давлат харажатларини камайтириш ёки солиқларни ошириш

С. Тўқ турмуш даража, нормал даража, камбағаллик, қашшоқлик

Д. Иқтисодий прогнозлаш, тўқ турмуш даражаси

4.Ревальвация

А. Ревальвация – мамлакат пул бирлиги расмий курсини чет эл валюталарига нисбатан ошириш

В. Корхона ва ташкилотларнинг техник ва технологик имкониятларини юксалтириш ишлаб чиқаришни диверсификациялаш

С. Машинасозлик, металлургия, кимё ва ёқилғи-кимё, енгил ва озиқ-овқатсаноати соҳаларига йирик капитал қўйилмалар йўналтирилиши

Д. Барча жавоблар тўғри

5.Савдо баланси

А.Савдо баланси – экспорт ва импорт тушумларини ўзида акс эттирувчи ҳужжат

В. Тўлов баланси ва унинг таркибий тузилиши

С. Бюджет-солиқ сиёсати

Д. Иқтисодий прогнозлаш

12-боб. ОЧИҚ ИҚТИСОДИЁТДА МАКРОИҚТИСОДИЙ МУВОЗАНАТ ТАҲЛИЛИ.

Режа:

12.1.Очиқ иқтисодиёт тушунчаси ва унинг кўринишлари.

12.2.Манделл Флемингнинг очиқ иқтисодиёт модели.

12.3.Қайд этилган валюта курси шароитида пул-кредит ва фискал сиёсат.

12.4.Эркин сузиб юривчи валюта курси шароитида макроиқтисодий сиёсат.

12.1.Очиқ иқтисодиёт тушунчаси ва унинг кўринишлари.

Бундан олдинги мавзуларда кўрдикки, дунёнинг ҳеч бир мамлакати ташқи иқтисодий алоқалар ва муносабатлардан узилган ҳолатда эмас. Шу сабабли тўлиқ макроиқтисодий модель ўзида ҳам ички, ҳам ташқи бозорларда амалга оширилаётган операцияларни мужассам этиши лозим.

Умуман олганда, иқтисодиёт икки хил бўлади. Булар ёпиқ ва очиқ иқтисодиёт. Ёпиқ иқтисодиёт табиатан анъанавий иқтисодиёт, бу бозор тизимининг ўтмишдошидир. Ёпиқ иқтисодиёт шундай иқтисодиётки, у ўзқобиғига ўралган бўлиб, ташқи дунё билан алоқага киришмайди, ўзини ўзи таъминлаш қоидасига асосланади. Бундай иқтисодиёт консерватив, эскиликни узоқ сақлаб қолади, модернизация (янгиланиш)га мойил бўлмайди. Шу сабабли у истиқболсиз ҳисобланади. Ёпиқ иқтисодиёт тарихий ўтмиш, лекин ҳозирги цивилизациядан ажралиб, ўрмон, чакалакзорларда яшаб қолиб кетган қабилаларда учрайди. Ёпиқ иқтисодиётнинг акси очиқ иқтисодиётдир¹⁰⁹.

Очиқ иқтисодиёт - бу ташқи иқтисодий алоқаларга киришган, уларнинг эҳтиёжига таяниб, ривожланиб боровчи иқтисодиётдир. «Очиқ иқтисодиёт» тушунчаси миллий иқтисодиётга нисбатан қўлланилади. Унинг очиқлик даражаси турли мамлакатларда бар хил, албатта. Бу турли мезонларга қараб аниқланади.

Ҳозирги замон жаҳон хўжалигига очиқ иқтисодиёт хосдир. Шу боис дунёда экстраналиялар, яъни ижобий ёки салбий ташқи таъсирларга учрамаган мамлакатлар йўқ. Ўзбекистон суверен давлат сифатида очиқ иқтисодиётни шакллантириш йўлида фаол иш бошлаган. Бунда очиқ турдаги иқтисодиётни шакллантиришнинг асосини мамлакатнинг дунё хўжалик алоқаларида, халқаро меҳнат тақсимоотида фаол иштирок этиши ташкил этади.

Ўзбекистон очиқ иқтисодиёт шароитида жаҳон хўжалиги цикллариининг бевосита таъсирига дуч келади. Давлатимиз биринчи президенти Ислам Каримов таъкидлаганидек. Ўзбекистон бугун халқаро

¹⁰⁹ Ш.Р.Қобилов Иқтисодиёт назарияси Тошкент-2013 дарслик

ҳамжамиятнинг ва глобал молиявий-иқтисодий бозорнинг ажралмас таркибий қисми ҳисобланади. Бунинг тасдиғини ташқи дунё билан алоқаларимиз тобора кенгайиб бораётганида, тараққий топган етакчи давлатлар кўмагида иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш, модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш бўйича дастурларнинг амалга оширилаётганида, Ўзбекистоннинг халқаро савдо тизимида интеграциялашувида, маҳсулот ва товарлар импорти ҳамда экспортининг ошиб боришида ва бошқа мисолларда яққол кўришимиз мумкин.

1. Иқтисодиётнинг экспорт салоҳияти. Агар экспорт ЯИМга нисбатан қанчалик кўп бўлса, шунчалик очиклик даражаси юқори бўлади. Масалан, Голландияда экспорт ЯИМнинг 60% қисмига тенг бўлганидан, бу ерда очиклик даражаси юқори деб айтиш мумкин. Ўзбекистон иқтисодиётининг ҳам очиклик даражаси юқори, чунки экспортнинг ЯИМдаги ҳиссаси деярли 40 фоизга етади.

2. Истеъмолда импортнинг ҳиссаси. Агар бу ҳисса қанчалик юқори бўлса, шунчалик иқтисодиёт очик ҳисобланади. Аммо бунинг учун импорт кафолатланиши керак. Масалан, Япония ва Италияда озиқ-овқат истеъмолининг 2/3 қисмини импорт ташкил этади, импортга қараб очиклик даражасига баҳо берилганда берилган кафолатнинг бўлиши назарда тутилади, чунки шунда иқтисодий хавф-хатар юзага келмайди, аҳоли таъминотида узилишлар бўлмайди.

3. Иқтисодиётга юбориладиган инвестицияларда хориж инвестиция-ларининг ҳиссаси вачетгачиқарилган капиталнинг жами капиталдаги ҳиссаси. Агар ички инвестицияларда хориждан келган маблағлар улуши қанчалик катта бўлса, капитал ташқарига қанчалик кўп чиқса, шунчалик иқтисодиёт очик ҳисобланади.

4. Меҳнат ресурслари таркибида хориждан кириб келган ва хорижга чиқиб келган иш кучи ҳиссаси. Бу кўрсаткич қанчалик катта бўлса, шунчалик мамлакат иқтисодиёти очик ҳисобланади.

Хуллас, миллий иқтисодиётнинг очиклиги товарлар, капитал ва иш кучининг нақадар мамлакатга кириб ва ундан чиқиб туришига қараб белгиланади. Бироқ булар очикликни таъминлашда ҳар хил ўрин тутади, иқтисодиёти кучли мамлакатларда улар иқтисодиётининг очиклигини кўп йилларда капиталнинг четга чиқиши, технологиялар экспорти кўпбўлгани йилда истеъмол товарлари импортининг катталигини белгилайди. Аксинча, иқтисодиёти ривжланиб улгурмаган мамлакатларда унинг очиклигини белгилашда хомашё ва энергия ресурси ҳамда истеъмол товарлари экспорти, капитал ва технология импортининг устуворлиги асосий ҳисобланади. Иқтисодиётнинг очиклиги ички зиддиятларга эга. Агар очиклик иқтисоди бақувват мамлакатларга устуворлик берса, иқтисоди заиф мамлакатларда чет элга қарамлик ҳосил этади.

Очик иқтисодиётларнинг ривожланиши жаҳон хўжалигини юзага келтирган (XIX-XX асрлар бўсағасида). Ҳозирги замон жаҳон хўжалигига

очик иқтисодиёт хосдир. Шу боис дунёда экстраналиялар, яъни ижобий ёки салбий ташқи таъсирларга учрамаган мамлакатлар йўқ.

Бунинг тасдиғини ташқи дунё билан алоқаларимиз тобора кенгайиб бораётганида, тараққий топган етакчи давлатлар кўмагида иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш, модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш бўйича дастурларнинг амалга оширилаётганида, Ўзбекистоннинг халқаро савдо тизимида интеграциялашувида, маҳсулот ва товарлар импорти ҳамда экспортининг ўсиб боришида, шунингдек бошқа мисолларда яққол кўришимиз мумкин.

Жаҳон хўжалигига интеграциялашувнинг энг истиқболли ва мақбул бўлган йўналишини белгилаш зарурати ҳам мавжуд. Ҳозир очик миллий иқтисодиётнинг жаҳон хўжалиги билан боғланиши товарлар, иш кучи ва капиталнинг эркин ҳаракати орқали амалга оширилади. Бозор тизимида ўтишда иқтисодий ўсишнинг ташқи манбалари ички манбалари билан бир қаторда тургани учун, ёш мамлакатлар муқаррар равишда байналмилаллашув жараёнига кириб боришлари керак бўлади¹¹⁰.

Тўлиқ макроиқтисодий модель – очик иқтисодиёт моделидир. Очик иқтисодиёт – шундай иқтисодиётки, у:

- а)** мамлакат ишлаб чиқараётган товарлари ва хизматларининг маълум бир қисмини экспорт ва импорт қилишини;
- б)** мамлакат жаҳон молия бозорларида кредит олиши ва кредит беришини аниқлатади.

Агар ёпиқ иқтисодиёт шароитида барча ишлаб чиқарилган товарлар ва хизматлар ушбу мамлакат ичкарасида сотилса ҳамда барча харажатлар уч қисмга: истеъмол, инвестиция ва давлат харажатларига бўлинса, очик иқтисодиётда ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг сезиларли қисми чет элга экспорт қилинади. Бунда ишлаб чиқарилган маҳсулотларга харажатларга тўртинчи унсур сифатида мамлакатда ишлаб чиқарилган товарлар ва хизматларнинг экспорти (чет элликларнинг мамлакатимизда ишлаб чиқарилган товарлар ва хизматларни сотиб олишга қилган харажатлари) ҳам киритилади.

Кўламига кўра кичик очик иқтисодиёт ва катта очик иқтисодиёт ўзаро фарқланади.

Кичик очик иқтисодиёт – катта бўлмаган мамлакат иқтисодиётидир. Кичик очик иқтисодиёт модели капитал ҳаракати счёти ва жорий операциялар счётини ўз ичига олади. Бундай иқтисодиёт жаҳон бозорида катта улушга эга эмас ва жаҳон фоиз ставкасига амалда таъсир кўрсата олмайди. Кичик очик иқтисодиёт жамғармалари ва инвестициялари жаҳон жамғармалари ва инвестицияларининг жуда кичик миқдорини ташкил этганлиги сабабли жаҳон молиявий бозорларидаги шарт-шароитларга кўра белгиланган жаҳон фоиз ставкаси бу иқтисодиётда белгилаб берилган (экзоген) кўрсаткич сифатида қабул қилинади.

¹¹⁰Ш.Р.Қобилов Иқтисодиёт назарияси Тошкент-2013 дарслик

Катта очик иқтисодиёт кўлами йириклиги сабабли фоиз ставкаси мамлакатнинг ичида рўй бераётган жараёнларнинг жиддий таъсирида шаклланадиган иқтисодиётдир.

Катта очик иқтисодиёт жаҳон жамғармалари ва инвестицияларининг катта қисмига эгалик қилаётган йирик мамлакат (АҚШ, ХХР, Германия, Япония, Россия ва бошқ.) иқтисодиётдир. Бундай мамлакатлар жаҳон молия ставкасига таъсир кўрсата олади.

Очик иқтисодиётнинг асосий кўрсаткичлари қуйидагилардир:

- a)** ЯИМдаги ташқи савдо квотаси;
- b)** ишлаб чиқариш ҳажмидаги экспорт улуши;
- c)** истеъмол таркибидаги импортнинг улуши;
- d)** инвестициялар ҳажмидаги хорижий инвестицияларнинг улуши.

Иқтисодиётнинг очиклиги даражаси одатда мамлакатнинг ташқи савдоси ҳажмига ёки ҳукуматнинг сиёсий линиясига боғлиқ бўлади. Масалан, Буюк Британия иқтисодиёти нисбатан очик ҳисобланади, чунки у ташқи савдога жуда боғланган.

АҚШ иқтисодиёти эса нисбатан ёпикдир, чунки ташқи савдо унинг ривожланиши учун ҳал этувчи роль ўйнамайди.

Очик иқтисодиёт халқаро ҳисоб-китобларда хорижий валютадан фойдаланишни кўзда тутди. У тўлов балансида, хусусан жорий операциялар баланси ва капитал ҳаракати балансида ўз аксини топади.

12.2.Манделл-Флемингнинг очик иқтисодиёт модели

Ички мувозанат инфляция жараёнлари мавжуд бўлмаган (ёки унинг барқарор паст даражасидаги) тўлиқ бандлик шароитида талаб ва таклифнинг баланслашганлигидир.

Қисқа муддатли даврда ички мувозанат муаммоси, биринчи навбатда, бюджет-солиқ ва пул-кредит сиёсати воситасида ялпи талабни тартибга солиш орқали таъминланади.

Ташқи мувозанат қайд қилинган ёки сузиб юрувчи валюта курси шароитида тўлов балансининг нольга тенг қолдиғини таъминлаб турилишини англатади. Алоҳида ҳолатларда бу муаммо икки ўзаро мустақил қисмга бўлинади:

- a)** жорий операциялар балансининг белгиланган ҳолатини таъминлаб туриш;
- b)** валюта захираларининг аниқ белгиланган миқдорини сақлаб туриш.

Ташқи ва ички мувозанатни таъминлаб туриш усуллари бир хил: бюджет-солиқ ва пул-кредит сиёсати. Айрим ҳолларда мустақил усул сифатида алмашинув курси сиёсати ҳам ажратиб кўрсатилади.

Ташқи мувозанатни таъминлаш капитал ҳаракатининг мобиллиги (мамлакатлараро капитал қўйилиши жараёни ички фоиз ставкасининг жаҳон фоиз ставкасига нисбатан ўзгаришига жавобан кескинлашуви) сабабли мураккаблашади.

Ички ва ташқи мувозанатни таъминлаш муаммоси товар, пул ва валюта бозорларининг амал қилишига тааллуқлидир.

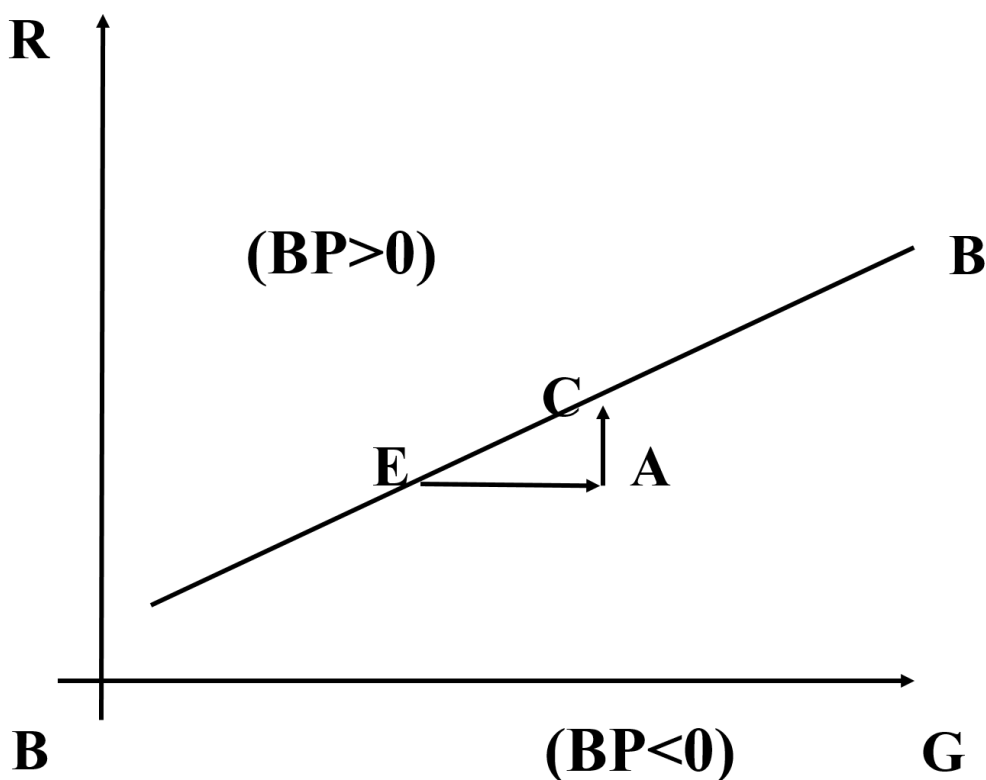
Ички ва ташқи мувозанатни таъминлаш макроиқтисодий тартибга солишнинг муҳим муаммоси сифатида юзага чиқади, чунки у ички ва ташқи ўзгарувчиларнинг бир-бирига ўзаро таъсирини ва қайта таъсирини кўзда тутишни талаб этади.

Очиқ иқтисодиётда иқтисодий сиёсат таҳлили Манделл-Флеминг моделига асосланган ҳолда амалга оширилади. Бу модель қисқа муддатда иқтисодиётни мувозанатлаштиришни ифодалайди ва кичик очиқ иқтисодиёт учун IS-LM моделининг модификация қилинган шакли ҳисобланади. Иккала модель ҳам баҳоларнинг ўзгармаслигини назарда тутати ва ялпи талаб ҳажмининг ўзгариши сабабларини тушунтиради. Улар ўртасидаги асосий фарқ шундаки, IS-LM модели – ёпиқ иқтисодиёт модели, Манделл-Флеминг модели эса очиқ иқтисодиёт модели эканлигидадир.

Ички ва ташқи мувозанат муаммоси, кўпинча, IS-LM моделининг модификация қилинган шакли воситасида, унга учинчи – BB эгри чизиги қўшилиб таҳлил қилинади. BB эгри чизиги тўлов балансининг мувозанатли даражасини тасвирлайди.

Модель ҳам қайд қилинган, ҳам эркин сузиб юрувчи валюта курси режимлари учун ва капитал мобиллигининг турли даражаларига мослаб тузилади.

Бир вақтнинг ўзида ички ва ташқи мувозанатга эришиш муаммосини қуйидаги ёндашув асосида кўриб чиқамиз.

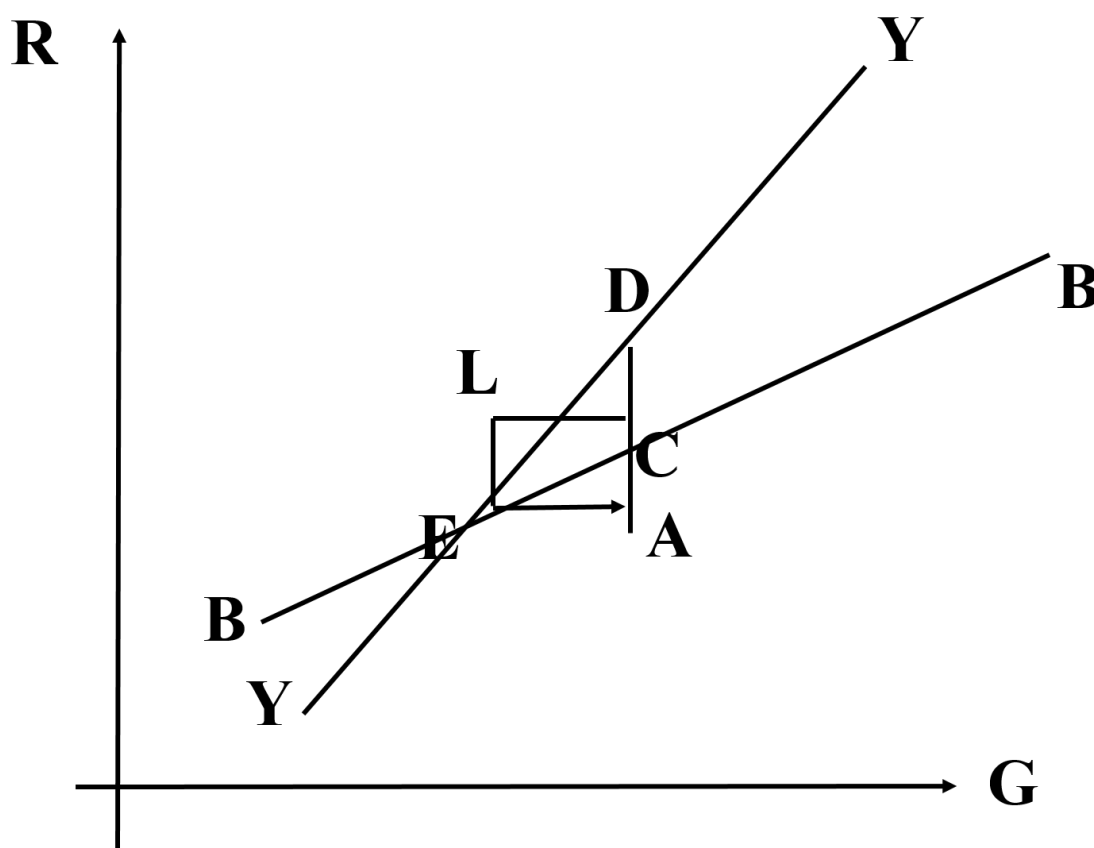
12.1.-расм. Ташқи мувозанатга эришиш механизми¹¹¹.

Тўлов балансининг тақчиллигини бартараф этиш учун давлат чекловчи пул-кредит сиёсати воситасида капитал ҳаракати балансининг ижобий қолдиғини таъминлаш чораларини кўради. Масалан, фоиз ставкасининг оширилиши мамлакатга капитал ҳаракати балансининг (жорий операциялар балансининг манфий қолдиғини қоплайдиган ҳажмдаги) ижобий қолдиғини таъминлашга етарли ҳажмда хорижий капиталнинг оқиб келишини рағбатлантиради. Натижада тўлов баланси қолдиғи (ВВ эгри чизиғининг С нуқтасида) нольга тенглашади.

Айнан ташқи балансга эришиш мақсадида G ва R ўзгаришларининг ана шундай комбинацияси мавжудлиги ВВ эгри чизиғининг ижобий эгилишини акс эттиради.

ВВ эгри чизиғидан пастда ва ўнгда жойлашган нуқталар тўлов баланси тақчиллигини акс эттиради. ВВ эгри чизиғидан юқорида ва чапда жойлашган ҳар қандай нуқта тўлов балансининг, қатъий бюджет-солиқ ва пул-кредит сиёсати билан таъминланадиган ижобий (мусбат) қолдиғини акс эттиради.

Тўлиқ бандлилик, потенциал ишлаб чиқариш ҳажми ва инфляция жараёнларининг мавжуд эмаслиги билан характерланадиган ички мувозанатни 12.2.-расм кўринишида тасвирлаш мумкин.

¹¹¹N.Gregory Mankiw. Macroeconomics. 7 th edition. Harvard University. NY.:Worth Publishers, 2015

12.2-расм.Ички мувозанатга эришиш механизми¹¹².

Айтайлик E нуқтада ҳам ички, ҳам ташқи мувозанат таъминлансин. Агар давлат харажатлари G ўсса, даромад мультипликатив самара билан E дан A га қадар кўпаяди.

Даромад мувозанат (E) нуқтасидан ортиқча талаб ҳолатига (A) ўсиши натижасида ортиқча даромад инфляцион босимни юзага келтиради. Ички мувозанатни тиклаш учун талабни камайтириш мақсадида фоиз ставкаси R ни кўтариш орқали пул массасини камайтириш талаб этилади. 12.2.-расмда бу ҳолат A нуқтадан D нуқтага қадар силжиши кўринишида акс этади. Бу нуқтада даромад ресурсларнинг тўлиқ бандлилигига мос келади, ички мувозанат эса тикланади. Ўз навбатида, G ва R нинг ички мувозанатни таъминловчи комбинациялари ижобий эгилишга эга YU эгри чизиғини юзага келтиради.

YU эгри чизиғидан ўнгда ва қуйида жойлашган нуқталар ортиқча талабни акс эттиради. YU эгри чизиқдан чапда ва юқорида жойлашган нуқталар ортиқча таклифни акс эттиради. Бу нуқталарда талаб камаяди ва фоиз ставкаси ўсади.

BB эгри чизиғининг тиклиги капитал мобиллиги билан белгиланади. Капитал қанчалик ҳаракатчан бўлса жорий операциялар счётининг тақчиллигини молиялаштириш учун зарур бўлган капиталнинг оқиб келишини рағбатлантирувчи фоиз ставкаси R шунчалик кам миқдорга ўсади. Бунда BB эгри чизиғи ётиқроқ бўлади.

Капитал камроқ ҳаракатчанлиги шароитида BB эгри чизиғи тикроқ кўринишни олади. Аммо капиталнинг нисбатан камроқ мобиллиги шароитида ҳам BB эгри чизиғи YU эгри чизиғидан кўра тикроқ бўлмайди. BB эгри чизиғининг тиклиги капиталнинг мобиллиги нольга тенг бўлган шароитда YU эгри чизиғи тиклигига тенглашади. Бошқа барча ҳолатларда YU эгри чизиғи BB эгри чизиғига нисбатан тик бўлади.

Шундай қилиб фискал ва монетар сиёсатни қўшиб олиб бориш ички ва ташқи мувозанатни таъминлаш имконини беради. Навбатдаги муаммо – фискал ва монетар сиёсатнинг ички ва ташқи мувозанатга таъсири даражасини аниқлашдир. Бу назарий масалани ечишга Роберт Манделл ва Маркус Флеминг уриниб кўришган.

Манделл-Флеминг модели кичик очиқ иқтисодиёт модели бўлиб қайд қилинган ва сузиб юрувчи валюта кўрслари шароитида иқтисодий сиёсатнинг турли кўринишларини амалга ошириш натижаларини баҳолаш мақсадида қўлланилади.

Манделл-Флеминг модели миллий иқтисодиётнинг жаҳон бозоридаги ҳиссаси кичик ва шу сабабли уни ривожлантиришнинг асосий параметрлари жаҳон бозори томонидан, яъни ташқаридан белгилаб берилади деган шартга асосланади.

¹¹²N.Gregory Mankiw. Macroeconomics. 7 th edition. Harvard University. NY.:Worth Publishers, 2015

Бу модель XX асрнинг 60-йилларида ишлаб чиқилган бўлиб баҳоларнинг барқарорлигини кўзда тутди ва ялпи даромаднинг тебранишлари сабабларини тушунтириб беради.

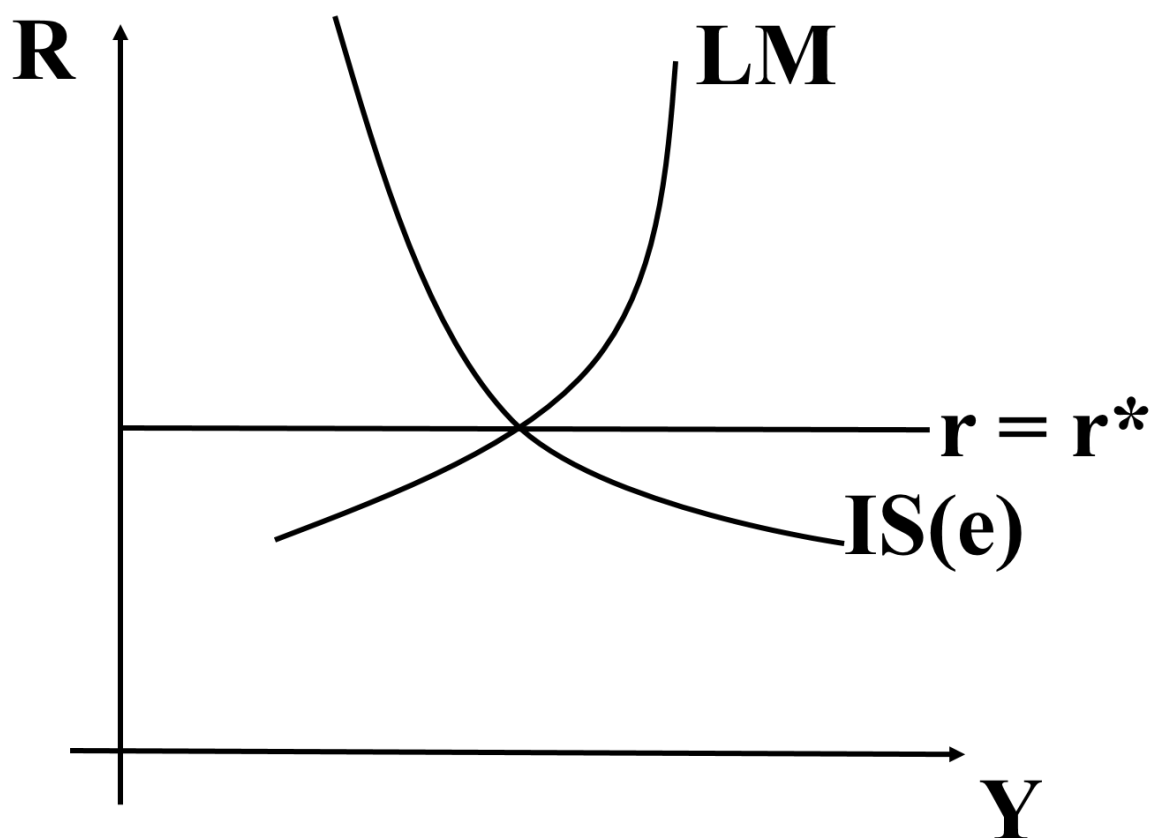
Бу моделга кўра иқтисодиётнинг амал қилиши валюталарнинг алмашинув курси тизимига боғлиқ.

Манделл-Флеминг модели учта тенгламани ўз ичига олади:

- a. $Y + C(Y - T) + I(r) + G + X_n(e), IS$
- b. $M/P = L(r, Y), LM$
- c. $r = r^*$

Биринчи тенглама – товар бозорини, иккинчи тенглама – пул бозорини, учинчи тенглама эса ички фоиз ставкаси (r) жаҳон фоиз ставкаси (r^*) даражаси билан белгиланиши аниқланади.

Моделда учта эндоген ўзгарувчилар: Y, r ва e мавжуд.

12.3-расм. Манделл-Флемингнинг Y - r модели¹¹³.

Моделни тасвирлаш учун иккита график тузиш таклиф этилади. Ҳар бир графикда ўзгарувчи миқдорлардан биттаси константа деб олинади ва таҳлил икки ўзгарувчининг алоқадорлиги бўйича ўтказилади. Манделл-Флеминг Y - r модели 12.3 расмда тасвирланган. Чизмадан кўриниб турибдики IS эгри

¹¹³N.Gregory Mankiw. Macroeconomics. 7 th edition. Harvard University. NY.:Worth Publishers, 2015

чизиғи қуйида, LM эгри чизиғи эса юқорига йўналган. Горизонтал линия жаҳон фоиз ставкасини ифодалайди.

График икки хусусиятга эга.

1. IS эгри чизиғининг ҳолати алмашинув курсининг даражасига боғлиқ, алмашинув курсининг кўтарилиши эгри чизикни чапга силжити.
2. Барча уч эгри чизик бир нуқтада кесишади.

Лекин бу уч эгри чизик бир нуқтада кесишмайди деб тасаввур қилиш мумкин (12.4-расм).

12.4-расм. Манделл-Флемингнинг Y -г моделида мувозанатга эришиш механизми¹¹⁴.

Бундай вазиятда икки вариант юзага келади:

1. Алмашинув курси жуда паст бўлганлиги сабабли IS ва LM эгри чизиклари жаҳон фоиз ставкасидан юқорида кесишади(12.4. а расм). Бундай вазият чет эллик инвесторларни мазкур мамлакат иқтисодиётига капитал киритишга рағбатлантиради. Натижада мамлакатнинг валюта курси кўтарилади ва IS эгри чизиғи пастга силжийди.
2. IS ва LM эгри чизиклари ички фоиз ставкаси жаҳон фоиз ставкасидан паст бўлган нуқтада кесишади(12.4.б расм). Бундай вазиятда мазкур мамлакат инвесторлари капиталларини хорижга олиб чиқиб кетишдан манфаатдор бўлишади. Натижада миллий валютанинг алмашинув курси пасаяди ва IS эгри чизиғи юқорига силжийди.

Манделл-Флеминг моделини таҳлил қилиш кичик очик иқтисодиётда давлатнинг ҳар қандай иқтисодий сиёсати натижаси қайд қилинган ва сузиб юрувчи валюта курсига боғлиқ деган хулосага олиб келади. Масалан, сузиб юрувчи валюта курси шароитида даромадга фақат пул-кредит сиёсати таъсир кўрсатади. Айни пайтда рағбатлантирувчи бюджет-солиқ

¹¹⁴N.Gregory Mankiw. Macroeconomics. 7 th edition. Harvard University. NY.:Worth Publishers, 2015

сиёсатининг таъсири, валюта курсининг кўтарилиши сабабли, нольга тенг бўлади.

Қайд қилинган валюта курси шароитида даромадга фақат бюджет-солиқ сиёсати таъсир кўрсатади. Бундай шароитда пул-кредит сиёсати даромадларга деярли таъсир кўрсатмайди, чунки Марказий Банкнинг пул таклифини ўзгартиришдан мақсади алмашинув курсини белгиланган даражада сақлаб туришдан иборат бўлади.

Бу ўзгартириш ички иқтисодий сиёсат мақсадларига тўғри келиш-келмаслиги эътиборга олинмайди.

12.3.Қайд этилган валюта курси шароитида пул-кредит ва фискал сиёсат.

Олдинги саволда таъкидлаганимиздек қайд қилинган валюта курси шараоитида монетар сиёсат кўпроқ ички баланс муаммоси билан алоқадор бўлади. Келтирилган фикрларни изоҳлаб бериш учун қуйидаги гепотетик мисолни кўриб чиқамиз.

Мамлакатнинг барча тижорат банклари ва Марказий банкни барча хорижий активлар ва пасивлар тўпланган ягона банк деб тасаввур қиламиз. Пул таклифи эса нақд пул ва депозитлардан иборат деб қараймиз. Бундай гепотетик банкнинг пасивида пул таклифининг барча компонентлари (одатда $M2$ агрегати), активида эса банк тизимининг соф хорижий активлари (активлар-пасивлар, яъни хорижликларнинг уларга бўлган барча талаблари сўндирилгандан сўнг мамлакат эга бўладиган активлар) ва соф ички активлар (ёки ҳукуматга, фирмаларга ва уй хўжаликларига соф ички кредитлар) жамланган бўлади.

Соф хорижий активлар мамлакатнинг валюта захираларига мос келади. Бундай ҳолатда активлар ва пасивларнинг тенглиги шартини $M = Res + DS$ кўринишида ёзишимиз мумкин. Бу тенглик пул таклифи (банк тизимининг мажбурияти) валюта резервлари (соф хорижий активлар) ва банк тизимининг ички кредитлари йиғиндисига тенглигини англатади.

Демак, пул таклифи ҳам ички, ҳам ташқи омилларга боғлиқ.

Пул таклифининг ўзгаришини $\Delta M = \Delta Res + \Delta DS$ кўринишида тасвирлаш мумкин.

Бу ерда ΔRes тўлов балансининг тақчиллиги ёки ортиқчалигига мос келади. Ташқи балансни тиклаш, ўз навбатида валюта курсини сақлаб туриш зарурияти хорижий активларни сотиш ва сотиб олишни талаб қилади. Бу эса валюта резервларининг кўпайиши ёки камайишини келтириб чиқаради. Лекин, резервларни сотиш баробарида Марказий Банк муомаладаги пулнинг бир қисмини чиқариб олади. Резервларни сотиб олиш билан эса пул таклифи ҳажмини кўпайтиради. Шундай қилиб, қайд қилинган валюта курси шароитида M эндоген ўзгарувчи бўлиб, тўлов балансининг юзага келадиган тақчиллиги ёки ортиқчалигига (яъни алмашинув курсини пасайтириш ёки кўтариш борасидаги ҳаракатларга)

боғлиқ бўлади. Бундай шароитда иқтисодий ривожлантириш прогнозлари тузилаётганда пулга талаб иқтисодий ўсиш ва инфляциянинг мақсадли (режадаги) кўрсаткичларидан келиб чиқиб аниқланади. Пул таклифи эса соф хорижий активлар ва ички кредитлар ҳажмига боғланган ҳолда аниқланади. Соф хорижий активлар тўлов балансини тузиш прогнозларидан келиб чиқиб аниқланади.

Ички кредитлар ҳажми эса қолдиқ принципида аниқланади ҳамда ҳукумат ва хусусий сектор ўртасида тақсимланади. Хусусий секторга ички кредитлар миқдорини ўзгартириш учун пул-кредит сиёсатининг учала усули ҳам қўлланилади.

Марказий Банк тўлов балансининг иқтисодийдаги пул таклифига таъсирини валюта резервлари ўзгаришини стериллаш орқали нейтраллаштириши мумкин. Масалан, (тўлов баланси тақчиллигини ёки алмашинув курси пасайишини бартараф қилиш мақсадларида фойдаланилиши натижасида) резервлар қисқарганида Марказий Банк ички активларни пул таклифи ҳажми ўзгармаслигини таъминлайдиган даражада кўпайтириши мумкин.

$$\text{Яъни : } M = \downarrow \text{Res} + \uparrow \text{DS}$$

Бунда у очик бозордаги операциялар ёки пул-кредит сиёсатининг бошқа воситаларидан фойдаланади.

Аммо стериллаш имкониятлари чекланган. Агар тўлов балансининг тақчиллиги узоқ вақт сақланиб қолса, уни бартараф қилишга интилиш валюта резервларини тугаб қолишига олиб келиши мумкин. Бундай ҳолатда, мамлакат, алмашинув курсининг пасайиш тенденциясини бартараф қилиш ҳамда пулнинг хорижга оқиб кетишини тугатиш учун ёки қайд этилган курсдан воз кечиши, ёки пул массасининг қисқаришига йўл қўйиб беришга мажбур бўлади. Тўлов балансининг барқарор ижобий қолдиғи шароитида резервлар ҳажми шунчалик кўп бўлиши мумкинки, ички кредит нольга тенг бўлиб қолади. Бу эса амалда мумкин бўлмаган ҳолатдир (банклар ички кредитларни камайтирмаслиги, балки нобанк секторидан пул қарз олиши зарур бўлади).

Демак, хаттоки стериллаш ҳам пул массасини тўлов баланси таъсиридан ҳимоя қила олмайди. Бу эса пул-кредит сиёсатининг ички балансга таъсирини кескин чеклаб қўяди.

Қайд қилинган валюта курси шароитида бюджет-солиқ сиёсатининг самарадорлиги капиталнинг мобиллигига тўғридан-тўғри боғлиқ. Давлат харажатларининг кўпайиши фоиз ставкасининг ўсишини келтириб чиқаради (фонд бозорида қарзга маблағ олиб, давлат хусусий сектор фойдаланадиган пул массасини камайтиради). Бу эса ўз навбатида хориждан капитал оқиб келишини рағбатлантиради. Капиталнинг юқори мобиллиги шароитида давлат харажатларининг кўпайиши билан боғлиқ савдо баланси тақчиллиги капитал ҳаракати счётининг мусбат (ижобий) қолдиғи билан амалда қопланади. Марказий Банк эса юзага келган алмашинув курсининг ўсиш тенденциясини бартараф қилиш учун хорижий валютани сотиб олиш

ва муомалага миллий валютани кўп миқдорда чиқаришга, бу билан эса пул таклифини оширишга мажбур бўлади. Бу тадбир (давлат харажатларининг ўсиши билан биргалдикда) даромадларнинг кенгайиши учун қўшимча рағбат яратади.

Шундай қилиб, қайд қилинган валюта курси шароитида бюджет-солиқ сиёсати пул-кредит сиёсатидан фарқли равишда даромад даражасига, ўз навбатида ички мувозанатга муваффақиятли таъсир кўрсата олади. Таъсир даражаси капиталнинг мобиллиги ўсиши билан ортиб боради.

Давлат иқтисодий сиёсатининг асосий йўналишлари. Иқтисодиёт яхлит бўлар экан, иқтисодий сиёсат ҳам ягонадир. Лекин давлат сиёсатининг аниқ йўналишлари бор.

Монетар сиёсат - бу давлатнинг пул-кредит сиёсати бўлиб, пул муомаласини тартиблаш, товар ва пул массаси ўртасидаги мувозанатни таъминлаш, иқтисодиётдаги пул оқимларини бошқариб туриш сиёсати ҳисобланади. Унинг мақсади нархларни ва шунга кўра миллий пул бирлиги харид қурбини, унинг валюта курсини барқарорлаштириш, охир-оқибатда пулга талаб билан унинг таклифини мувозанатлаштиришдан иборат бўлади¹¹⁵.

Монетар сиёсатнинг учта асосий жиҳати бор:

1. Қайта молиялаштириш ёки учёт сиёсати. Бунда давлат номидан марказий банклар учёт ставкасини ўзгартиради. Ставка ошганда пул қимматлашиб, унга талаб қисқаради. У пасайтирилганда пул арзонлашиб, унга талаб ошади. Бу айти пайтда кредитнинг арзон ёки қиммат бўлишини билдиради. Бу эса иқтисодиётга кредит ҳисобидан юбориладиган инвестицияларни ўзгартириб, унинг ўсишига таъсир этади. Масалан, Европа мамлакатларида қайта молиялаштириш ставкаси XX1 асрнинг биринчи ўн йиллигида 0.9 фоизга тушди. Бу билан кредит арзонлаштирилди, чунки тижорат банклари шунга қараб кредит учун ундириладиган фоиз ставкаларини белгилайдилар.

2. Очиқ бозорда операциялар ўтказиш сиёсати. Бу давлат облигацияларини чиқариб фирмалар, банклар ва аҳолига сотиш ва вақти келганда, уларни қайтадан сотиб олишни билдиради. Бу облигацияларни олиш қулай бўлади, чунки уларга қатъий белгиланган фоизни давлат тўлайди, бу билан уларнинг даромадлилиги кафолатланади. Давлат облигациялари сотилганда, пул уларга боғланиб қолади, натижада унинг муомаладаги миқдори қисқаради. Аксинча, улар қайтадан сотиб олинганда, пул улардан бўшаб муомалага келади, у ердаги пул миқдори кўпаяди. Демак, бу усул билан ҳам пул миқдори тартибланади.

3. Мажбурий резерв сиёсати. Бу сиёсатга биноан марказий банк бошқа банклар учун кредит ресурсининг мажбурий резервини киритади. Бу тартибга кўра банклар кредитга бериладиган пулнинг бир қисмини

¹¹⁵Ш.Р.Қобилов Иқтисодиёт назарияси Тошкент-2013 Дарслик

марказий банк ихтиёрига беради. Бу резерв ошса, кредит пули қисқаради, агар у камайса, бу пул кўпаяди. Масалан, мамлакатда жами кредит ресурслари 80 млрд. доллар. Шундан 10 фоиз захирага ўтказилса, 72 млрд. доллар кредит учун пул қолади. Борди-ю бузахира 15 фоизга чиқарилса, кредитга 68 млрд. доллар қолади. Бу билан кредитга мўлжалланган пулнинг таклифи ошади ёки қисқаради. Шунга қараб кредит олиш гоҳ ошиб, гоҳ қисқариб туради. Монетарсиёсатнинг айтилган йўналишлари шуни кўрсатадики, унда турли иқтисодий воситалар қўлланади.

Монетар сиёсат икки хил бўлади. Қаттиқ сиёсат. Бунда пул массаси қисқартирилади, унинг эмиссия (пул чиқариш) ҳисобидан ўсиши қатъий чегараланади. Натижада пул массаси қисқариб, товар массасига тенглашади. Пулнинг қисқариши талабни камайтиради, нархлар эса ўсмайди, пул бирлигининг харид қурби барқарорлашади. Пул топишга интилиш иқтисодиётнинг жонланишига олиб келади. Бундай сиёсат биз илгари кўрганимиздек одатда иқтисодиётни тангликдан чиқариш ёки инфляцияни жадал бостириш учун қўлланилади.

Юмшоқ монетар сиёсат. Бунда давлат пул массасининг ортишига тўсқинлик қилмайди, пул эмиссияси ҳадеб чекланавермайди, натижада пул кўпайиб, унинг арзонлашуви юз беради. Юмшоқ сиёсат иқтисодиёт ўсиш палласида бўлмаганда кўпроқ қўлланилади, пул массасининг ўсишига қараб товарлар массаси ҳам ўсади. Бунда товар-пул мувозанати пулни қисқартириш ҳисобидан эмас, балки товарларнинг кўпайиши туфайли таъминланиб туради.

Фискал сиёсат. Бу давлатнинг солиқ-бюджет сиёсатидир, унга биноан солиқлар белгиланади, бюджет маблағлари аниқ мақсадлар йўлида ишлатилади.

Фискал сиёсатда иқтисодиётни барқарорлаштириш ва ўстириш учун икки хил йўлдан борилади:

1. Илгари киритилган ва ҳозир амалда бўлган иқтисодий стабилизаторларни - воситаларни кўшиб давом эттириш. Давлат қонун йўли билан шундай тартибни ўрнатадики, унга биноан молия нормативлари (меъёрлари) жорий этилади. Булар шароит ўзгаришига қараб автоматик равишда амал қилаверади. Булар жумласига солиқ ставкаларини, ишсизлик нафақаси миқдори, даромадларнинг инфляцияга қараб индексация қилиниши, ижтимоий ёрдам кўрсатиш нормативларини киритиш мумкин. Масалан, даромад солиғи даромад миқдorigа нисбатан 12 фоиз қилиб белгиланса, даромад кўпайиши билан унинг миқдори ҳам автоматик равишда ошади. Даромадларни 80 фоиз индексациялаш тартиби ўрнатилган бўлса, нарх ошган тақдирда, шу 80 фоиз даражада даромад ҳам кўпайтирилади.

2. Шароитга қараб янги нормативларни киритиш, бу дискрецион фискал сиёсат деб юритилади. Бу сиёсат доирасида янги солиқ ставкалари жорий этилади, янги солиқлар киритилади, бюджет маблағларини сарфлаш

нормативлари ўзгартирилади. Дискрецион сиёсат ўзгарган шароитга мослашиш сиёсатидир.

Фискал сиёсат бюджет орқали ҳам иқтисодиётга таъсир этади. Бюджет ҳисобидан давлат ишлаб чиқариш инфратузилмасига катта инвестицияларни юборади, миллий иқтисодиёт учун аҳамиятли иш (масалан, янги технологияни яратиш) билан шуғулланувчи корхоналарга субсидия берилади. Субсидия молиявий ёрдам сифатида қайтариб олинмайди, унинг ҳисобидан харажатлар қопланиб фойда кўпаяди, бу билан корхоналар рағбатлантирилади.

Фискал сиёсат икки хил бўлади. Фаол фискал сиёсат. Бу қўлланганда дискрецион воситалар ишга солинади, масалан, солиқлар камайтирилади, улардан сайланган тарзда бўлса-да сийловлар берилади, бюджетдан трансфертлар бериш кўпайтирилади, фирмалар субсидиялар олади. Буларнинг ҳаммаси иқтисодий фаолликка олиб келади. Фирмалар харажати қисқариб фойдаси ортади, аҳолининг трансфертлар ҳисобидан харид қобилияти ошади. Хуллас, бу сиёсат фирмалар ва хонадонлар талабини оширади. Мана шундай йўл кўп ҳолларда иқтисодиёт қийинчиликдан чиқиб ўзини ўнглаб олиши учун қўлланилади.

Нофаол фискал сиёсат. Бу сиёсат молиявий стабилизаторларни ўзгартирмай, уларнинг эркин ишлашига ҳалал беришга қаратилади, чунки бозор механизми яхши ишлаб турган бўлади. Иқтисодиётнинг узилишларсиз юксалиб бориши туфайли молия воситаларини ўзгартiriшга ҳожат қолмайди. Демак, бу сиёсат иқтисодий ўсиш тўхтовсиз бораётган кезларда иш беради.

12.4.Эркин сузиб юрувчи валюта курси шароитида макроиқтисодий сиёсат

Сузиб юрувчи валюта курси шароитидаги бюджет-солиқ ва пул-кредит сиёсати қайд қилинган валюта курси шароитидагига нисбатан мутлақо бошқача натижалар беради. Энди ролларни тақсимлаш муаммосини тўғри ҳал қилиш тескари кўриниш олади.

Бюджет-солиқ сиёсати савдо, демак, тўлов баланси учун пул-кредит сиёсатига нисбатан катта аҳамият касб этади. Айнан бюджет-солиқ сиёсатидан ташқи балансга етиш учун фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Ички балансни таъминлашда эса пул-кредит сиёсатидан фойдаланиш биринчи планга чиқади.

Агар қайд қилинган валюта курси шароитида ички пул сиёсати алмашинув курсини қувватлаб туришни ҳам кўзда тутган бўлса, сузиб юрувчи валюта курси шароитида у бундай вазифадан озод қилинади ва ички муаммоларни ҳал қилиш учун самаралироқ ишлатилиши мумкин.

Пул таклифини кенгайтириш фоиз ставкаларини пасайтиради ва харажатларнинг ошишига олиб келади. Маълумки харажатларнинг ортиши

импортнинг ўсишини рағбатлантиради ва савдо балансини ёмонлаштиради. Тўлов балансининг тақчиллиги юзага келишига фоиз ставкасининг пасайиши сабабли капиталнинг мамлакатдан чиқиб кетиши ҳам таъсир кўрсатади. Лекин эгилувчан валюта курси шароитида тақчиллик сақланиб қолмайди. Импортнинг ўсиши ва капиталнинг оқиб кетиши хорижий валютага талаб ошишига олиб келади ва миллий валюта қадрсизланади. Бу қадрсизланиш мамлакат экспортчиларининг рақобатбардошлигини кучайтиради. Оқибатда савдо баланси яхшиланади. Экспортнинг ортиши мамлакатимиз маҳсулотига бўлган талабнинг ўсишини англатади ва пул массасининг дастлабки ўсиши натижасида юзага келган иқтисодий юксалишни янада кучайтиради.

Демак, пул сиёсати ички даромадларга бевосита (пул таклифининг ўсиши орқали) ва билвосита (алмашинув курсининг пасайиши ҳамда экспортнинг ўсиши орқали) таъсир кўрсатади.

Капиталнинг оқиб кетишига ва ўз навбатида миллий валютанинг қадрсизланиши даражасига таъсир кўрсатгани учун ҳам капиталнинг мобиллиги муҳим аҳамиятга эгадир.

Аммо, пул-кредит сиёсати мураккаб етказиб бериш механизмига эгаллиги сабабли унинг ишлаб чиқариш ҳажмига ижобий таъсири ишлаб чиқаришни кенгайтиришнинг ички рағбатлари (фоиз ставкасининг пасайиши) орқали эмас, балки кўпроқ ташқи дунё орқали рўй беради деб тасаввур қилиш мумкин. Бошқача айтганда, капиталнинг чиқиб кетиши ва валютанинг қадрсизланиши шароитида мамлакат маҳсулотларига талабнинг ўсиши унинг экспортига талабнинг ошиши ҳисобига рўй беради. Шу сабабли пул сиёсатининг ички балансга ижобий таъсири ўзига хос хусусиятга эга.

Сузиб юрувчи валюта курси шароитида бюджет-солиқ сиёсатининг самарадорлигини баҳолаш янада мураккаброқдир. Маълумки, давлат харажатларининг ортиши ички ва ташқи мувозанатга икки йўналишда: даромад орқали ва фоиз ставкаси орқали таъсир кўрсатади. Даромадларнинг ортиши (мультипликатор самараси орқали) импортни кўпайтиради, савдо балансини ёмонлаштиради ва миллий валютанинг курсини пасайтиради. Давлат харажатларининг ортиши, шунингдек, ҳукумат олаётган қарзларини кўпайтираётганлигини англатади, бу эса фоиз ставкаларининг ортишига олиб келади.

Юқорида қўйилган фоиз ставкалари эса хориждан капитал оқиб келишини рағбатлантиради. Бу эса миллий валюта курсини оширади ва капитал ҳаракати счётини яхшилайдди. Якуний натижа эса капиталнинг мобиллиги даражасига боғлиқ бўлади.

Капиталнинг паст мобиллиги шароитида бюджет экспансияси даромад орқали кўпроқ таъсир кўрсатади. Капиталнинг унча кўп бўлмаган миқдорда оқиб келиши савдо балансининг тақчиллигини қоплай олмайди ва оқибатда валюта курси пасаяди.

Миллий валютанинг арзонлашиши экспортнинг ўсиши учун қулай шароит яратади ва тўлов балансининг тақчиллигини бартараф қилиш имконини беради. Экспортнинг ортиши, шунингдек, бюджет экспансиясининг ички ишлаб чиқаришга ижобий таъсирини тўлдиради.

Шу билан бирга капиталнинг мобиллиги ортиб бориши билан капитал счётининг тўлов баланси ва валюта курсига таъсири кучая боради. Капиталнинг юқори мобиллиги шароитида унинг оқиб келиши сабабли рўй берган валюта курсининг кўтарилиши тенденцияси устунлик қилади. Бу экспортнинг қисқаришига ва савдо баланси тақчиллигининг ортишига олиб келади. Капиталнинг катта миқдорда оқиб келиши бу тақчилликни қоплаш ва тўлов балансини мувозанатлаштириш имконини беради. Аммо бюджет экспансиясининг ишлаб чиқариш ҳажмига якуний таъсири деярли нольга тенг бўлади. Бунга кучли сиқиб чиқариш самараси мавжудлиги, яъни хусусий инвестицияларни фоиз ставкасининг ошиши орқали ва экспортни алмашинув курсининг ошиши орқали сиқиб чиқарилиши сабаб бўлади.

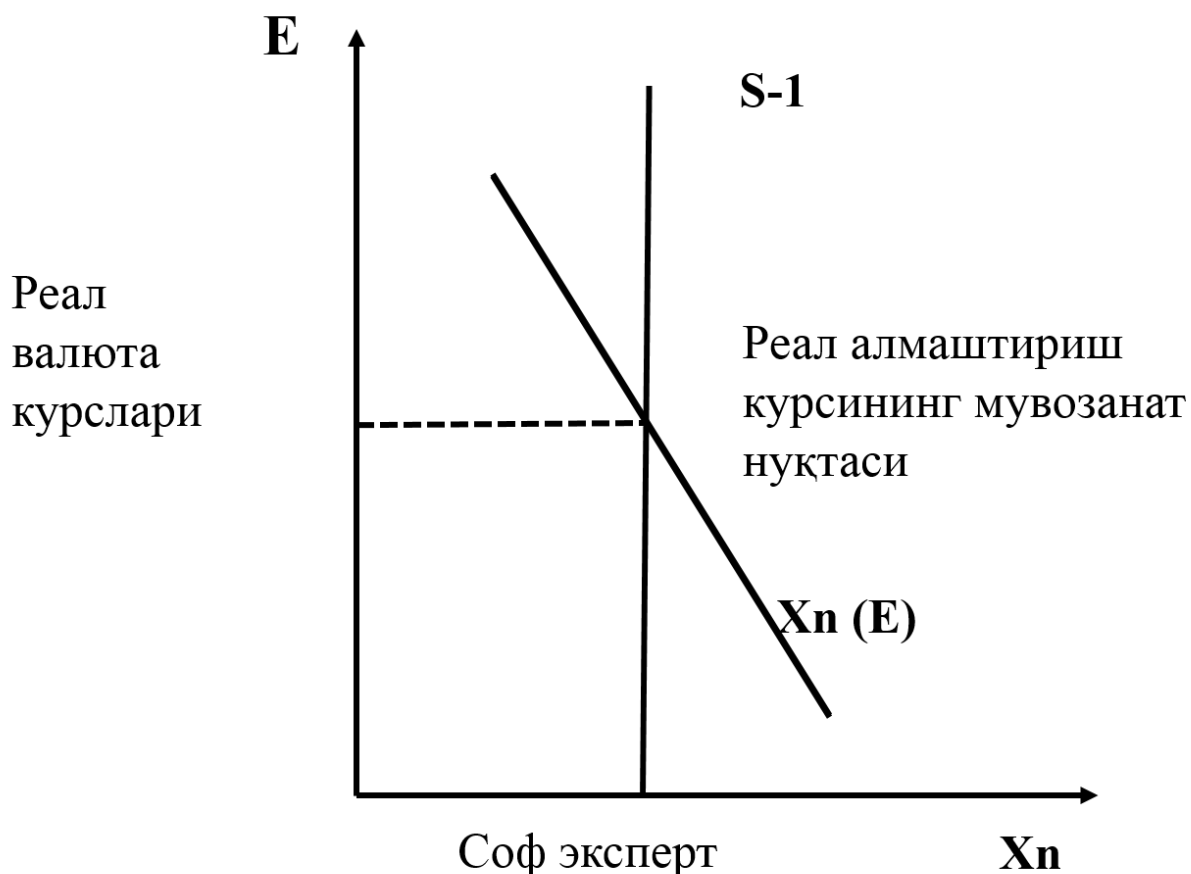
Шундай қилиб, пул сиёсатининг ички даромадга аниқ ижобий таъсирдан фарқли равишда бюджет-солиқ сиёсати капиталнинг паст мобиллиги шароитидагина самарали бўлади.

Хулоса ясаб, пул ва бюджет-солиқ сиёсатининг, ташқи балансни сақлаб турган ҳолда ишлаб чиқариш ҳажмига таъсир кўрсатиши нуктаи назаридан, нисбий самарадорлигини баҳолашимиз мумкин.

Маълумки, қайд қилинган валюта курси шароитида ички монетар сиёсат амалда фалажланган бўлади ва фақат бюджет-солиқ сиёсатигина самара беради. Ва бу самара капиталнинг мобиллиги ортиши билан кўпайиб боради.

Сузиб юрувчи валюта курси шароитида ички ишлаб чиқариш ҳажмига, шубҳасиз, капиталнинг мобиллиги қандай бўлишидан қатъий назар пул-кредит сиёсати ижобий таъсир кўрсатади.

Макроиктисодий сиёсатнинг номинал ва реал валюта курсларигатаъсири. Реал валюта курслари жамғарма ва сармоялар ўртасидаги фарқни кўрсатувчи вертикал тўғри чизиқ билан соф экспорт миқдорини кўрсатувчи, ўнгдан пастга эгилган эгри чизиқ кесишган нуктада тенгликка эришади (12.5-чизма). Ушбу нуктада хорижга кредит бериш сифатида кўрсатилган миллий валюта таклифи билан хорижликларнинг ушбу мамлакатдан соф экспортни сотиб олиши учун зарур бўладиган миллий валюта талаби кесишади.

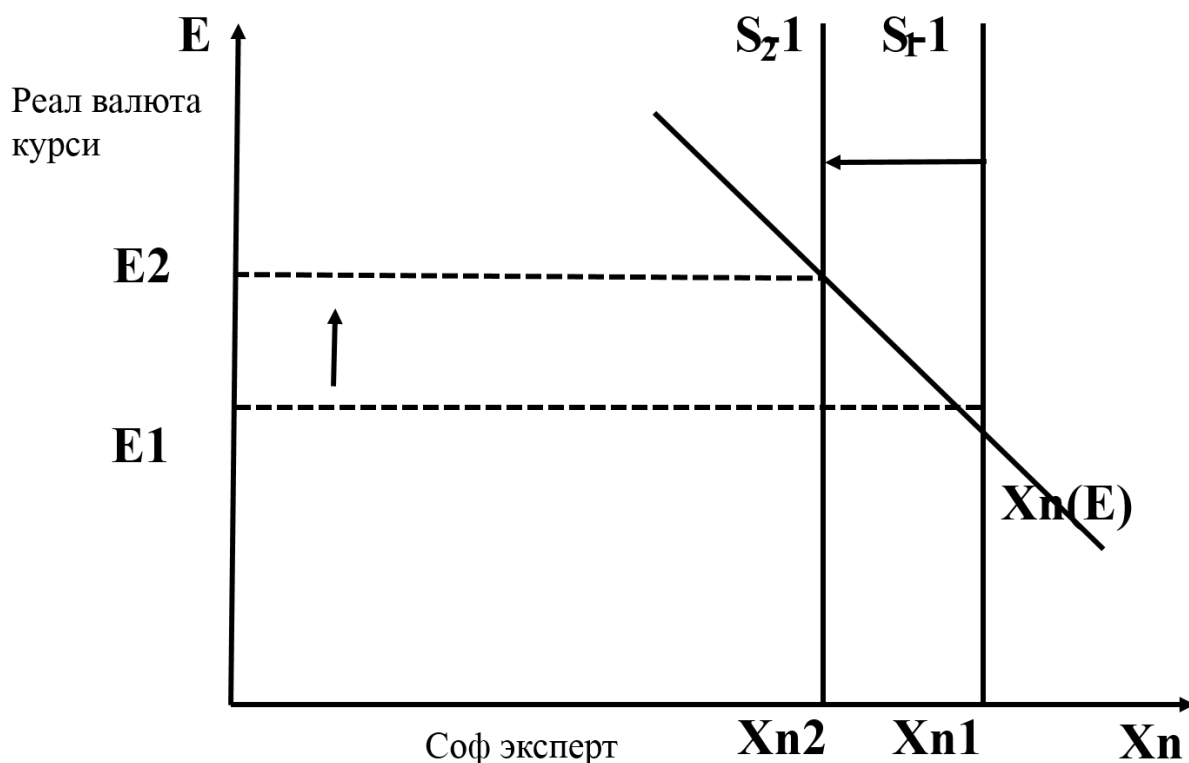

12.5 - чизма. Реал алмашинув курсидаги мувозанат¹¹⁶.

Давлат харажатларининг ошиши (ёки солиқларнинг камайиши) миллий жамғармаларни камайтиради ва (S-I) эгри чизик чапга сурилади (12.6-чизма). Бу силжишлар хорижий инвестициялар учун миллий валюта таклифининг камайишини кўрсатади.

Валюта таклифининг қисқариши унинг реал алмаштириш курсини оширади. Натижада миллий маҳсулотлар хорижликларникига нисбатан қимматлашади. Бу эса, ўз навбатида, экспортнинг қисқаришига ва импортнинг ошишига олиб келади. Оқибатда жорий операциялар ҳисобида тақчиллик пайдо бўлади. Агар солиқларнинг камайиши инвестицияларнинг ошишига олиб келса, миллий жамғармалар ҳажми ўзгармаса ҳам S-I эгри чизиғи яна чапга силжийди.

¹¹⁶N.Gregory Mankiw. Macroeconomics. 7 th edition. Harvard University. NY.:Worth Publishers, 2015

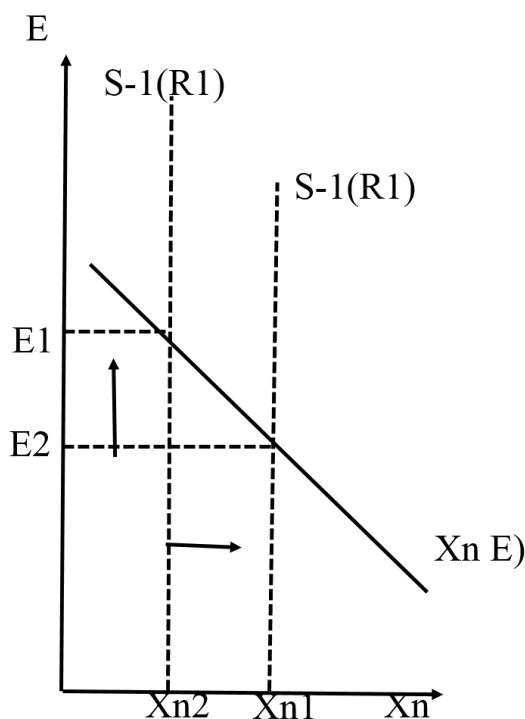
12.6-чизма. Валюта таклифидаги ўзгаришларнинг реал алмаштириш курсига таъсири¹¹⁷.

Инвестицион солиқ кредитлари ушбу мамлакатга инвестициялар киритишнинг хорижий сармоядорлар учун фойдали бўлишига олиб келади. Бу эса мувозанатли реал валюта курсини оширади ва тўлов балансида тақчилликни келтириб чиқаради¹¹⁸.

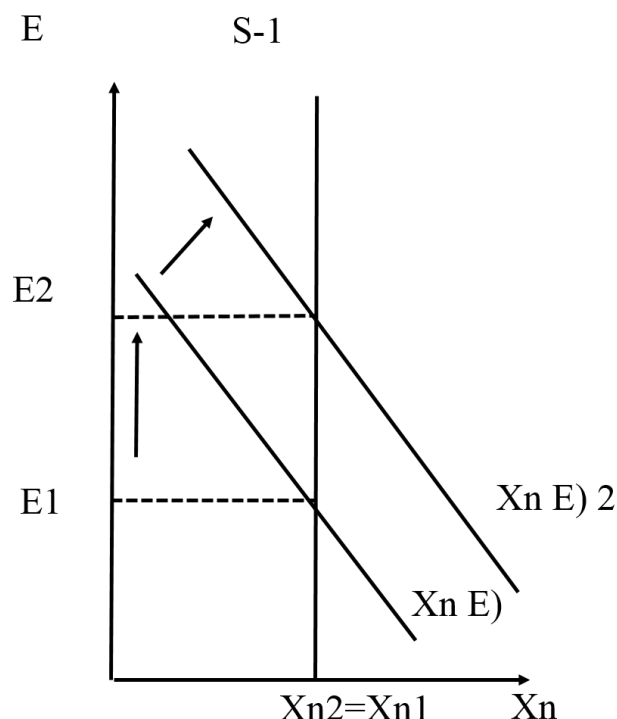
Чет мамлакатлардаги рағбатлантирувчи бюджет-солиқ сиёсати бу мамлакатлардаги жамғармалар даражасининг камайишига олиб келади. Бу эса халқаро фоиз ставкасини оширади ва кичик очик иқтисодиётдаги инвестициялар даражасини камайтиради.

¹¹⁷N.Gregory Mankiw. Macroeconomics. 7 th edition. Harvard University. NY.:Worth Publishers, 2015

¹¹⁸А.Э.Ишмухамедов Макроиқтисодиёт Тошкент-2005 ўқув қўлланма

12.7-чизма. Бюджет - солик сиёсатининг реал алмаштириш кўрслаига таъсири¹¹⁹.

12.8-чизма. Импортдаги ўзгаришларнинг экспортга таъсири¹²⁰.

Бундай вазиятларда хорижга сармоя қўйиш учун таклиф қилинаётган миллий валюта кўпаяди ва (S-I) эгри чизиғи ўнгга сурилади (12.7-чизма). Натижада мувозанатли реал алмаштириш курси пасаяди, миллий маҳсулотлар арзонлашади ва соф экспорт кўпаяди.

Импортга тариф ёки квоталар жорий қилиш сиёсати соф экспортнинг ошишига олиб келади ва бу ҳол графикда $X_n(E_1)$ эгри чизиғининг $X_n(E_2)$ ҳолатигасилжиши сифатида намоён бўлади (12.8-чизма).

Натижада мувозанатли реал валюта курси ошади, миллий маҳсулотлар қимматлашади ва соф экспорт камаяди.

Шундай қилиб, мамлакат ички бозорини чет эл рақобатчиларидан ҳимоя қилиш мақсадида олиб бориладиган протекционистик савдо сиёсати жорий операциялар ҳисоби ва капитал ҳаракати ҳисобига таъсир қилмайди. Аммо у мувозанатли реал валюта курсини оширади ва ташқи савдо миқдорини камайтиради. Соф экспорт ўзгармаган бўлса ҳам В нуқтадаги экспорт ва импорт ҳажми А нуқтадаги экспорт ва импорт ҳажмидан кам бўлади. Импортга чеклашларни жорий қилиш ички нархлар даражасининг (P_d) ошишига олиб келади.

Шунинг учун ҳам узоқ даврда номинал валюта курси (E_n) нархлар ошишига тенг тарзда камаяди. Натижада, ўсган мувозанатли реал валюта

¹¹⁹N.Gregory Mankiw. Macroeconomics. 7 th edition. Harvard University. NY.:Worth Publishers, 2015

¹²⁰Ўша жойда

курси E2 нуқтада барқарорлашади, яъни соф экспорт камайиши ортидан Eп нуқтага қадар пасаймайди.

Баҳолар даражасининг кўтарилишига жавобан номинал валюта курсининг пасайиши сотиб олиш қобилияти паритетини тиклайди.

Хулосалар

1. Очiq иқтисодиёт бу шундай иқтисодиётки, унда мамлакатнинг барча фуқаролари халқаро товар ва капитал бозорида олди-сотдиларни чекланмаган ҳолда амалга оширишлари мумкин.
2. Миллий иқтисодиёт ташқи дунёнинг таъсири мазкур мамлакатларнинг жаҳон хўжалигида тутган ўрни ва салмоғига боғлиқ. Очiq иқтисодиётда мувозанатликка таъсир қилувчи барча омилларнинг таъсирини аниқлашда макроиқтисодий моделдан фойдаланилади.
3. Макроиқтисодий модельда тўлов баланси, ташқи савдо айланмаси, миллий пул бирлигининг айирбошлаш курси, чет эллардаги нархлар даражаси ва фоиз ставкаси ҳисобга олинади.
4. Очiq иқтисодиётда савдо сиёсати – давлат иқтисодий сиёсатининг нисбатан мустақил йўналиши бўлиб, у давлатнинг ташқи савдо ҳажмини солиқлар, субсидиялар ва тўғридан тўғри чеклашлар орқали тартибга солиши билан боғлиқ.
5. Валюта назорати – бу давлат томонидан мамлакатнинг бошқа мамлакатлар билан амалга оширадиган барча битимларини назорат қилишдир.

Таянч сўз ва иборалар.

Очiq иқтисодиёт, ташқи иқтисодий алоқа, макроиқтисодий модель, ишлаб чиқарилаётган товар ва хизматлар, экспорт ва импорт, жаҳон молия бозори, кредит олиш, кредит бериш, кичик ва катта очiq иқтисодиёт, ялпи ички маҳсулотдаги ташқи савдо квотаси, ишлаб чиқариш ҳажмидаги экспорт улуши, истеъмол таркибидаги импорт улуши, ташқи ва ички мувозанат, Манделл-Флеминг модели, савдо баланси тақчиллиги, капитал ҳаракати счёти, сузиб юрувчи валюта курси.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Очiq иқтисодиётда мувозанатли ишлаб чиқариш ҳажмини тушунтириб беринг?
2. Очiq иқтисодиётда ички харажатлар ва савдо баланси қандай кўринишда бўлади?
3. Экспорт ва импортнинг миллий иқтисодиётга таъсирини тушунтириб беринг?
4. Эркин сузиб юрувчи валюта курси шароитида иқтисодий сиёсатни тушунтириб беринг?

5. Қайд этилган валюта курси шароитида иқтисодий сиёсатни тушунтириб беринг?

Тестлар

1. очик иқтисодиёт модели капитал ҳаракати счёти ва жорий операциялар счётини ўз ичига олади.
А. кичик
В. катта
С. ўрта
D. А ва С жавоблар тўғри
2. Очик иқтисодиётнинг асосий кўрсаткичлари қуйидагилардир:
А. ЯИМдаги ташқи савдо квотаси;
В. ишлаб чиқариш ҳажмидаги экспорт улуши ва истеъмол таркибидаги импортнинг улуши
С. инвестициялар ҳажмидани хорижий инвестицияларнинг улуши.
D. барча жавоблар тўғри
3. Очик иқтисодиёт халқаро ҳисоб-китобларда қайси валютадан фойдаланишни кўзда тутади?
А. хорижий
В. миллий
С. А ва В жавоблар тўғри
D. тўғри жавоб йўқ
4. Инфляция жараёнлари мавжуд бўлмаган (ёки унинг барқарор паст даражасидаги) тўлиқ бандлик шароитида талаб ва таклифнинг баланслашганлиги нима деб аталади?
А. Ички мувозанат
В. Ташқи мувозанат
С. Тўлов баланси
D. Тўғри жавоб йўқ
5. ...мувозанат қайд қилинган ёки сузиб юрувчи валюта курси шароитида тўлов балансининг нольга тенг қолдиғини таъминлаб турилишни англатади.
А. ташқи
В. ички
С. тўлов балансида
D. тўғри жавоб йўқ
6. Ташқи ва ички мувозанатни таъминлаб туриш усуллари неча хил
А. бир хил
В. икки хил
С. уч хил
D. тўрт хил
7. Ташқи мувозанатни таъминлаш капитал ҳаракатининг мобиллиги (мамлакатлараро капитал қўйилиши жараёнининг ички фоиз

ставкасининг жаҳон фоиз ставкасига нисбатан ўзгаришига жавобан кескинлашуви) сабабли қандай бўлади

A. Мураккаблашади

B. Соддалашади

C. Ўзгармайди

D. Кўпаяди

8. Ички ва ташқи мувозанатни таъминлаш муаммоси товар, пул ва валюта бозорларининг амал қилишига

A. Тааллуқлидир

B. Тааллуқли эмас

C. Ҳар вақт ҳар хил

D. Тўғри жавоб йўқ

9. Манделл-Флеминг модели қанақа иқтисодиёт модели ҳисобланади

A. Кичик очик

B. Катта очик

C. Кичик ёпик

D. Катта ёпик

10. Пул сиёсати ички даромадларга қандай таъсир кўрсатади?

A. Бевосита

B. Билвосита

C. А ва В жавоблар тўғри

D. Тўғри жавоб йўқ

13-бoб. ТАРМОҚЛАРАРО БАЛАНСНИНГ ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛИ

13.1. Тармоқлараро баланс тушунчаси ва унинг таркибий тузилиши.

13.2. Макроиқтисодий кўрсаткичларнинг миқдорий боғлиқлиги.

13.3. Макроиқтисодий кўрсаткичларнинг математик боғлиқлиги.

13.1. Тармоқлараро баланс тушунчаси ва унинг таркибий тузилиши

Республика ҳукумати кўзда тутилган вазифаларни амалга ошириш учун зарур, деб ҳисоблайдиган қонун лойиҳаларини тақдим қилади. Комплекс прогнознинг ишчи воситалари сифатида иқтисодиёт ва ижтимоий соҳа ривожланишида ўтмишда вужудга келган жараёнларнинг келажакка экстраполяцияси, миллий ҳисобчилик тизими маълумотлари асосида иқтисодий ҳисоб-китоблар, тармоқлараро баланснинг янгиланган моделини, иқтисодиёт реал секторига инвестициялар ва капитал динамикаси моделини ўз ичига олган макротаркибий моделлар тизимидан фойдаланилади. Бу модель ҳали тугалланган кўринишга эга эмас ва фақат экспериментал ҳисоб-китоблари учун қўлланилади. Тармоқлараро солиштириш принцип жиҳатдан фарқланадиган икки ҳил ёндошув мавжуд:

Генетик ёндошув – объект ривожланиши тарихи олдида таҳлил қилишга асосланади, ривожланиш хусусиятларини белгилайдиган асосий омилларни қайд этади. Шу асосда келажакда прогноз қилинаётган объект ҳолатига нисбатан ҳулосалар қилинади. Ушбу ёндошув кўп даражада кечаётган жараёнларнинг “бегона кузатувчилари”га хосдир. Ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг мақсадли тузилиши мазкур ёндошувда алоҳида роль ўйнамайди. Н.Д.Кондратьевнинг “узун тўлқинлар” назарияси мазкур ёндошувга яққол мисол бўла олади.

Телеологик ёндошув (грекча *telos* — мақсад сўзидан олинган) – иқтисодиётда кечаётган жараёнларнинг фаол иштирокчиларига кўпроқ хос. У мазкур объект ривожланишининг мақсадли тузилиши ва қўйилган вазифаларга унинг яқинлашиш даражасига асосланади. Иқтисодиётни прогнозлашга ушбу ёндошувнинг тарафдори ва намояндаси С.Г.Струмилин ҳисобланади.

Ижтимоий-иқтисодий ривожланишни солиштиришнинг методологик ва услубий муаммолари давлат прогнозларни ишлаб чиқишни топшираётган ташкилотларнинг алоҳида ҳуқуқлари ҳисобланади. Хусусан, йиғма иқтисодий прогноз Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси томонидан ишлаб чиқилади.

Минтақани комплекс солиштириш иккита мақсадни кўзлайди:

Биринчидан, у минтақа ҳокимиятига иқтисодий ва ижтимоий сиёсат соҳасида қарорлар қабул қилиш учун маълумотларни тақдим қилиши керак.

Иккинчидан, унинг кўрсаткичлари минтақа бюджети лойиҳаси кўрсаткичларини ишлаб чиқиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Миллий ҳисоблар тизими иқтисодий ҳисоб-китобларни олиб боришнинг йиғма ва умумлаштирувчи воситаси ҳисобланади. Миллий ҳисобларнинг минтақавий тизими, энг аввало, молиявий ресурслар оқимлари шаклида иқтисодий жараёнларни бир бутун кўриб чиқишни таъминлайди. Бу эса асосан, бозор туридаги иқтисодиётда кечаётган жараёнларнинг мазмунини ёритади. У такрор ишлаб чиқариш жараёнининг турли босқичларида тармоқлар, соҳалар ва институционал бирликларни умумлаштирадиган кўрсаткичларни аниқлаш бу кўрсаткичларни ўзаро боғлаш имкониятини беради. Такрор ишлаб чиқаришнинг ҳар бир босқичига махсус ҳисоб ёки уларнинг гуруҳи мос келади. Бу эса ишлаб чиқарилган товарлар ва хизматлар миқдорининг ҳамда ишлаб чиқаришдан то фойдаланишгача такрор ишлаб чиқариш цикли орқали қўшилган қиймат ҳаракатини кузатиш имконини беради. Миллий ҳисоблар тизими йиғма жадваллари мажмуи макроиқтисодий ҳисоб-китобларни олиб боришда ҳам, прогноз алоҳида бўлимларини ягона бир бутунга умумлаштириш жараёнида ҳам қўлланилиши мумкин.

Минтақавий ривожланишни стратегик режалаштириш. Минтақани ривожлантиришнинг стратегик режаси – бу бошқарувчилик ҳужжати бўлиб, минтақани ривожлантириш бўйича фаолият турли жиҳатларини ўзаро боғлиқ тасвирлашдан иборат. Бундай ҳужжатнинг тайёрланиши қуйидагиларни кўзда тутати:

- минтақани ривожлантириш мақсадларининг қўйилиши;
- қўйилган мақсадларга эришиш йўллариининг белгиланиши;
- потенциал имкониятларни таҳлил қилиш бўлиб, унинг натижалари муваффақият қозониш имконини беради;
- танланган йўналишлар бўйича ҳаракатларни ташкил қилиш усулларини ишлаб чиқиш;
- ресурслардан фойдаланиш оқилона усулларини асослаш.

Минтақани ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг стратегик режаси — бу индикатив ҳужжат бўлиб, у минтақа ҳокимиятига ва минтақавий ҳамжамиятга биргаликда ҳаракатланиш имкониятини беради. Бу – мутлақо маҳаллий ҳокимиятнинггина эмас, балки кўп даражада минтақавий ривожланиш жараёни барча субъектларининг ҳам, жумладан, сиёсий жараён иштирокчилари ва иқтисодий шерикларнинг ҳам ҳужжатидир. Бу минтақа ҳокимиятидан тадбиркорлар ва минтақа аҳолисига юқоридан йўналтирилган буйруқ эмас, балки иқтисодий фаолият барча субъектлари иштирокида ишлаб чиқилган мўлжалдир. Бундай режа мавжуд муаммоларни ҳал қилиш бўйича барча субъектларнинг тортилган ва келишилган ҳаракатларини кўзда тутати. У шериклик муносабатларини йўлга қўйиш воситасини, минтақа ҳаётининг барча соҳаларида самарали стратегик ҳаракатларни аниқлаш ва амалга ошириш механизминини ўзида мужассамлаштиради.

13.2. Макроиктисодий кўрсаткичларнинг миқдорий боғлиқлиги

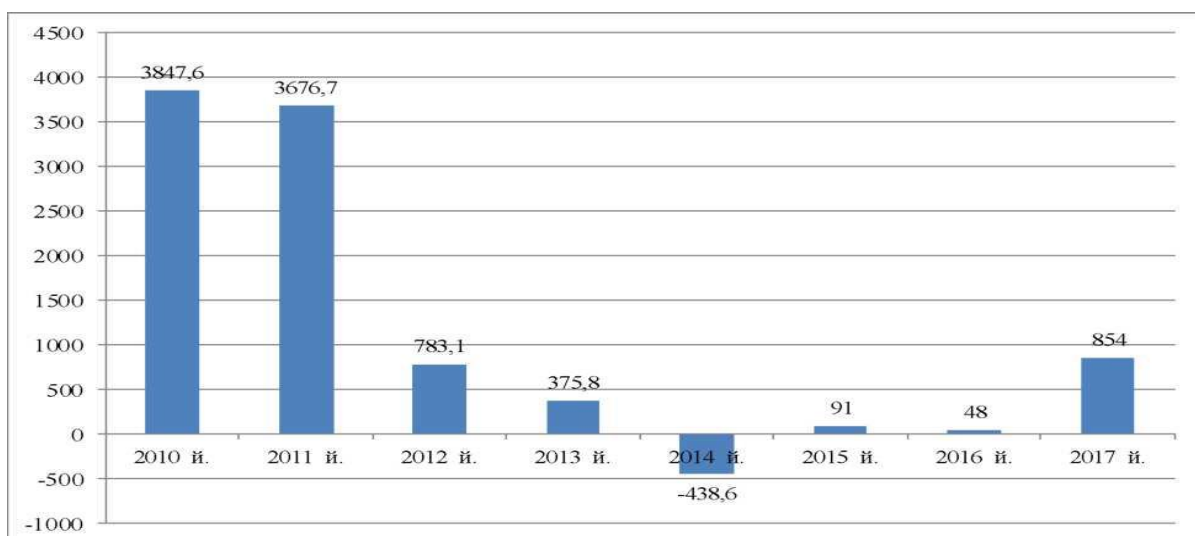
Ҳозирги вақтда жаҳоннинг етакчи давлатлари тараққиёти учун саноат ривожланишидан кейинги босқич хос бўлиб, бу босқичда иқтисодий ўсиш омилларининг роли ва ўрни ўзгармоқда. Анъанавий ҳисоблаб келинган уч: меҳнат, ер, капитал омилларига фан-техника таррақиёти омили ҳам қўшилди, ахборот ва билимлар эса энг муҳим ресурсларга айланди. Инновацион иқтисодиёт бевосита ана шу асосда шаклланиб, ушбу иқтисодиётда инсон ва унинг салоҳияти ҳал қилувчи роль ўйнамоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида "ПФ - 4947-сон фармони билан тасдиқланган" 2017 - 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси"нинг иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштириш бўйича устувор йўналишларидан бири сифатида "макроиктисодий барқарорликни янада мустаҳкамлаш ва юқори иқтисодий ўсиш суръатларини сақлаб қолиш" белгиланган. Ушбу устувор йўналиш доирасидаги муҳим вазифалар таркибидан халқаро иқтисодий ҳамкорликни янада ривожлантириш, жумладан, етакчи халқаро ва хорижий молиявий институтлар билан алоқаларни кенгайтириш, пухта ўйланган ташқи қарзлар сиёсатини амалга оширишни давом эттириш, жалб қилинган хорижий инвестиция ва кредитлардан самарали фойдаланиш; илғор халқаро тажрибада қўлланиладиган инструментлардан фойдаланган ҳолда пул-кредит сиёсатини янада такомиллаштириш, шунингдек валютани тартибга солишда замонавий бозор механизмларини босқичма - босқич жорий этиш, миллий валютанинг барқарорлигини таъминлаш ўрин олган.

Юқоридаги вазифаларнинг ижроси бевосита мамлакатда тармоқлараро баланси ҳолатига таъсир этгани ҳолда, уни тартибга солиш бўйича замонавий механизмларни ишлаб чиқишни ҳам такозо этади.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда тармоқлараро балансининг ижобий (актив) қолдиғини таъминлаш масаласига макроиктисодий барқарорликнинг муҳим шарти сифатида қаралди. Натижада мамлакатда ташқи қарзнинг муътадил даражаси қўллаб - қувватланди, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни иқтисодиётнинг етакчи тармоқларига жалб қилишга устуворлик берилди, шунингдек, импортнинг экспорт ҳисобидан тўлиқ қопланиши, яъни ташқи савдо балансининг дефицит бўлмаслигини таъминлаш ташқи иқтисодий фаолиятнинг самарадорлик кўрсаткичи сифатида баҳоланди.

Шунга қарамай, 2010-2017 йилларда ташқи савдо баланси қолдиғи динамикасида беқарорлик кўзатилди. 2010-2014 йилларда ташқи савдо баланси қолдиғи пасайиш тенденциясига эга бўлгани ҳолда, 2014 йилда ҳатто ташқи савдо баланси дефицити юзага келган (13.2.1-расм). 2017 йил якуни бўйича ташқи савдо балансининг ижобий қолдиғи 854 млн. АҚШ

долларини ташкил этган. Бу эса сўнгги олти йилдаги энг яхши кўрсаткичдир.

13.2.1-расм. Ўзбекистон Республикаси ташқи савдо баланси қолдиғи ва унинг ўзгариши динамикаси, млн. АҚШ доллари¹²¹

Ҳозирги кунда мамлакатимиз экспорт салоҳиятини янада мустаҳкамлашга эътибор кучайтирилмоқда. Бинобарин, 2019 йилда мамлакатимизни ривожлантиришнинг энг муҳим устувор вазифалари тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Парламентга Мурожаатномасида иқтисодиётимизни жаҳон бозорига интеграция қилиш ва экспортни қўллаб - қувватлаш устувор вазифалардан бири эканлиги ва бу мақсадда экспортга йўналтирилган иқтисодиётга утишимиз, ички бозорда рақобат муҳитини шакллантиришимиз зарурлиги таъкидланди.

Айни пайтда, капитал ҳаракатини тартибга солиш, хусусан, хорижий инвестицияларни жалб қилишни кенгайтириш ҳам иқтисодий ўсиш нуқтайи-назаридан муҳим омиллардан ҳисобланади. 2018 йил якуни бўйича мамлакатимиз иқтисодиётига киритилган хорижий инвестициянинг ялпи ҳажми 1,8 млрд. АҚШ долларини ташкил қилди. Ваҳоланки, 2017 йилда бу кўрсаткич 2,6 млрд. АҚШ долларига тенг бўлган. Бунга асосий сабаб сифатида асосан нефть-газ секторига бўлган инвестицияларнинг камайишини келтириш мумкин.

Шу билан бирга, жорий йилда хорижий инвесторлар томонидан реинвестиция килинган даромадлар миқдори 46%га ўсиб, 693 млн. АҚШ долларини ташкил қилди.

¹²¹ Интернет маълумотлари: Read more: <https://sputniknews-uz.com/economy/20180922/9499947/Markaziy-bank-ayta-moliyalash-stavkasi-16-foiz-etib-belgilandi.html> Ажратилаётган кредит қўйилмаларининг қарийб ярми давлат дастурлари доирасидаги кредитлар ҳиссасига тўғри келиши, шунингдек, 2018 йилнинг 1 октябридан бошлаб жорий этиладиган мажбурий резервлар бўйича янги нормативлар депозитлар бўйича фоиз ставкалари ошганда ҳам кредитлар бўйича ставкаларни ошириш заруратини камайтириб банкларга фоиз юкласини пасайтириш имконини беради.

13.2.2-Хусусий ташқи карз Давлат ташқи карзи —□—Жами ташқи карз¹²²

13.2.2-расм. Ўзбекистон Республикаси умумий ташқи карзининг динамикаси, (млрд. долл.) маълумотлари кўрсатишича, 2012-2018 йилларда Ўзбекистоннинг умумий ташқи карзи ҳажми ўсиш тенденциясига эга бўлган. Ўзбекистон Республикаси ташқи карзининг умумий ҳажми 2018 йил бошидан 9,5% га ёки 1,5 млрд. АҚШ доллариға ошган ҳолда 2019 йил 1 январь ҳолатига 17,3 млрд. долларни ташкил қилди.

13.3. Макроиқтисодий кўрсаткичларнинг математик боғлиқлиги

Ўзбекистонда кейинги йилларда изчиллик билан олиб борилаётган иқтисодийни модернизациялаш ва техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш сиёсати, инновацион жараёнларнинг тобора ривожланиб бораётганлиги жонли меҳнат унумдорлигига катта ижобий таъсир кўрсатмоқда. Ижтимоий меҳнат унумдорлигининг ўсиши оқибатида моддий ишлаб чиқариш соҳасининг ялпи ички маҳсулотдаги улуши нисбий қисқариши содир бўлмоқда (13.3.1-жадвал).

13.3.1-жадвал

¹²² Интернет маълумотлари: Read more: <https://sputniknews-uz.com/economy/20180922/9499947/Markaziy-bank-ayta-moliyalash-stavkasi-16-foiz-etib-belgilandi.html> Ажратилаётган кредит қўйилмаларининг қарийб ярми давлат дастурлари доирасидаги кредитлар ҳиссасига тўғри келиши, шунингдек, 2018 йилнинг 1 октябридан бошлаб жорий этиладиган мажбурий резервлар бўйича янги нормативлар депозитлар бўйича фоиз ставкалари ошганда ҳам кредитлар бўйича ставкаларни ошириш заруратини камайтириб банкларга фоиз юкласини пасайтириш имконини беради.

**Иқтисодиёт тармоқларининг 2000-2017 йилларда ялпи ички
маҳсулотдаги улуши(фоизларда)¹²³**

Тармоқлар	Йиллар				
	2000	2005	2010	2015	2017
ЯИМ, жами, шу жумладан:	100	100	100	100	100
Саноат	14,2	21,1	26,7	25,7	25,7
Қишлоқ хўжалиги	30,1	26,3	19,8	18,3	17,6
Қурилиш	6,0	4,8	6,6	7,3	7,2
Хизмат кўрсатиш	37,0	37,0	46,9	48,7	49,5
Соф солиқлар	12,7	10,8	9,2	8,8	8,7

Бундан ташқари, бандлик муаммолари Ўзбекистонда ишлаб чиқаришда (айниқса қишлоқ хўжалигида) керагидан ортиқча банд бўлган, лекин бозор муносабатлари мустақамланиб борган сайин, аста-секин ишдан бўшаётган ишчи ходимлар ҳисобидан ҳам анча кескинлашди. Режали иқтисодиёт шароитида ишсизлик муаммоси, унумсиз, яхши самара бермайдиган иш ўринларини асоссиз равишда кўпайтириш, ишчи кучини қандай бўлмасин ижтимоий ишлаб чиқаришга жалб этиш йўли билан ҳал қилинган. Бозор иқтисодиёти шароитида эса, юқорида қайд этганимиздек, барча ресурслардан, жумладан, меҳнат ресурсларидан унумли фойдаланиш зарурияти кучаяди. Бундай шароитда олдинги даврларда асоссиз равишда, расман яратилган иш ўринларининг бекор қилиниши ва уларда “банд” бўлган ишчи ходимларнинг қисқариши ва натижада уларнинг ишсиз қолиши муқаррар.

Ўзбекистонда ишсизлик ва бандлик муаммоси мамлакатда юзага келган мураккаб демографик вазият билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Аҳолининг табиий ўсиши даражаси юқори бўлган Ўзбекистонда балоғатга етган йигит ва қизлар ҳисобидан меҳнат ресурслари йилига 450-500 минг кишига кўпаймоқда¹²⁴.

Юқоридагиларни умумлаштириб, Ўзбекистонда меҳнат бозорида ишчи кучи таклифи билан унга бўлган талаб ўртасидаги номутаносибликнинг асосий сабабларини аниқладик. Бизнинг назаримизда булар: биринчидан – илмий-техника тараққиёти натижасида ижтимоий меҳнат унумдорлигининг узлуксиз ошиб бориши; иккинчидан – ижтимоий ишлаб чиқаришда керагидан ортиқча¹²⁵ яратилган иш ўринларининг барҳам топиши; учинчидан – мамлакатда юзага келган ва ҳозиргача маълум даражада сақланиб турган мураккаб демографик вазият.

¹²³ Урунбаева Юлдуз Пирназаровна “Хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш асосида аҳоли турмуш даражасини ошириш истикболлари” докторлик дисс. – Самарқанд, - 2018.-48-52бб.

¹²⁴ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг 2016 йил маълумотлари.

¹²⁵ 2016 йилда 1 млн-га яқин янги иш ўринлари ташкил этилган бўса, 2017 йилда 336 мингдан зиёд янги иш ўринлари ташкил этилди. (Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий мажлисга мурожатномаси. “2018 йил – Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили” Халқ сўзи, 2017 й 23 декабр).

Хизмат кўрсатиш соҳасининг аҳоли бандлигини таъминлаш, ишсизлик муаммосини ҳал этишдаги улкан имкониятлари мавжудлигини илмий жиҳатдан асослаш, истиқболларини аниқлаш лозим.

Хизмат кўрсатиш соҳаси аҳоли пул даромадларини кўпайтириш муаммосини ечишда ҳам фаол иштирок этувчи соҳа ҳисобланади. Яқин йилларгача хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлганлар сони ва уларнинг даромадлари моддий ишлаб чиқариш соҳасига нисбатан анча паст, деган нуқтаи назар ҳукмронлик қилган бўлса, кейинги йилларда, яъни ушбу соҳада банд бўлганлар сони ва даромадлари нисбатан тезроқ суръатлар билан ошиб борган вақтлардан бошлаб, ушбу қарашларда ҳам кескин ўзгаришлар содир бўлди. Хизмат кўрсатиш соҳасининг мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётидаги, аҳоли даромадлари ва унинг турмуш даражаси кўрсаткичларини шакллантиришдаги ўрни ва аҳамиятига тўғри баҳо бериш соҳага бўлган эътиборни кучайтиради, унда юзага келган муаммоларнинг ечимини излаб топиш заруратини ва жараёнларини тезлаштиради.

Хизмат кўрсатиш соҳасининг аҳоли даромадларини шакллантиришнинг таркибий қисмларига ва уларни ташкил этиш манбаларига аниқликлар киритилиши муҳим аҳамият касб этиб келмоқда. Ҳозирги шароитда хизмат кўрсатиш соҳасининг ва унда банд бўлганларнинг даромадлари таркибига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- хизмат кўрсатиш соҳасида фаолият олиб бораётган барча хўжалик субъектлари ҳамда якка тартибдаги тадбиркорларнинг (жисмоний шахсларнинг) тадбиркорлик фаолиятидан олаётган даромадларини;

- хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлган ёлланма ишчиларнинг шахсий меҳнати натижалари ва қобилиятига мувофиқ олган иш ҳақи миқдорини;

- хизмат кўрсатиш соҳасини бошқариш ва тартибга солишда банд бўлган давлат органлари ва тизилмалари ходимларининг иш ҳақларини;

- хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлган, лекин ижтимоий ҳимояга муҳтож ишчи-ходимларга нисбатан давлат томонидан кўрсатилган моддий ёрдамни;

- хизматлардан фойдаланиш натижасида аҳоли даромадларининг тежалиши ва харажатларнинг камайишини (аҳоли харажатларининг камайиши шунча миқдорда унинг даромадларининг кўпайганлигини англатади).

Аҳолига истеъмол учун таклиф этилаётган хизматлар ҳажмини жадал суръатлар билан ошириш, уларнинг сифатини ва аҳоли жон бошига тўғри келадиган миқдорини жаҳон андозалари даражасига кўтариш, Ўзбекистонда устувор вазифалар сифатида қаралаётган баркамол авлодни тарбиялаш, аҳоли турмуш тарзини такомиллаштириш, халқимизга фаровон

яшаши учун муносиб шарт-шароитлар яратишдек¹²⁶ долзарб вазифаларни бажаришда муҳим рол ўйнайди. Ҳар томонлама етук, маданиятли, маърифатли баркамол авлодни тарбиялаш ғояси аҳолининг моддий ва маънавий ноз-неъматларга ва хизматларга бўлган эҳтиёжини тўлароқ қондириш билан бир қаторда, унинг бўш вақтини¹²⁷ кўпайтиришни ва ундан самарали фойдаланишни тақозо этади.

Дарҳақиқат аҳолининг бўш вақтини кўпайтириш, улар томонидан амалга ошириладиган аммо, самара келтирмайдиган вақт сарфларини бошқа хизмат кўрсатиш соҳалари томонидан қамраб олган ҳолда хизмат кўрсатиш аҳамиятлидир. Аммо бундай вазифани ҳал этишда меҳнат билан банд аҳолининг иш ҳақини ошириш, меҳнат билан банд бўлмаганларга турли ижтимоий ресурслардан қилинадиган харажатлар миқдори ва уларни ўсиши билан боғлиқдир. Ҳозирги шароитда аҳолини иш билан банд бўлган қатламини бўш вақтини аксарият самарасизлигича қолмоқда.

Америкалик олим А.Маслоу пирамидасида физиологик (моддий) эҳтиёжларга муҳимлиги нуқтаи назаридан биринчи ўрин берилган¹²⁸. Шубҳасиз, бундай эҳтиёжлар ижтимоий тизим шакли ва ишлаб чиқариш кучлари тараққиёти даражасидан қатъий назар, ҳар қандай жамият учун хос ва биринчи даражада қондирилиши лозим. Инсонлар, онгли ҳаракатланувчи тирик мавжудот сифатида, авваламбор бирламчи эҳтиёжларини яъни, озиқ-овқат истеъмол қилишлари, кийинишлари, бошпанага эга бўлишлари шарт. Шундан кейингина улар таълим, маданият, санъат, саёҳат ва ҳоказолар билан шуғулланишлари мумкин бўлади. Ушбу пирамидада турли хил ижтимоий хизматларга бўлган эҳтиёжлар ҳам муҳим ўринни эгаллаган. Лекин масаланинг муҳим жиҳати шундаки, ишлаб чиқариш кучлари ривожланиб, аҳоли даромадлари ва турмуш даражаси ошиб борган сайин, унинг хизматларга бўлган эҳтиёжи моддий неъматларга бўлган эҳтиёжига нисбатан тезроқ суръатлар билан ривожланади. Хизматларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири хизмат кўрсатиш соҳасида банд аҳолининг даромадлари шаклланиши меҳнатнинг мазмуни ва характери билан боғлиқ. Хизматларга бўлган эҳтиёжларнинг тобора ошиб бориши ва такомиллашуви аҳоли бандлигидаги таркибий ўзгаришларда, аниқроғи, унинг бандлигида хизматлар улушининг доимий тарзда ошиб боришида ўз ифодасини топади (13.3.2-жадвал).

13.3.2-жадвал

Ўзбекистон Республикаси ва Самарқанд вилояти аҳолисининг иқтисодий тармоқларида бандлиги кўрсаткичларининг

¹²⁶ 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили”да амалга оширишга оид Давлат дастурини ўрганиш бўйича илмий-услубий рисола.- Тошкент: Маънавият, 2017. – 156 б.

¹²⁷ www.uzlaw/uz Изох: Инсон учун иккита бахт борки, одамлар унинг қадрига етмайди биринчиси - соғлиқ, иккинчиси- бўш вақт (Ат-Термизий)

¹²⁸ <http://www.ctntrforum.ru/Macro/Stat2 5.htm>

2010-2017 йиллардаги ўзгариши¹²⁹

	Кўрсаткичлар	Ўзбекистон Республикаси			Самарқанд вилояти		
		Йиллар					
		2010	2015	2017	2010	2015	2017
.	Доимий аҳоли сони (минг киши)	29123,4	31575,4	32120,5	3270,8	3583,9	3651,7
.	Иқтисодий фаол аҳоли (минг киши)	12286,6	13767,7	14022,4	1324,6	1530,6	1575,7
.	Доимий аҳоли сони-даги улуши (фоиз)	42,2	43,6	43,6	40,5	42,7	43,1
.	Иқтисодиётда банд аҳоли (минг киши)	11628,4	13058,3	13298,4	1229,9	1443,9	1485,1
.	Иқтисодий фаол аҳо-ли сонидаги улуши (фоиз)	94,6	94,8	94,8	92,8	94,3	94,3
Жумладан, иқтисодиёт тармоқлари бўйича бандлар							
.	Саноатда (минг киши)	1540,0	1768,7	1802,4	131,6	177,6	181,2
.	Иқтисодиётда банд-лардаги улуши (фоиз)	13,2	13,6	13,6	10,7	12,3	12,2
.	Қишлоқ хўжалигида (минг киши)	3127,0	3601,7	3646,7	367,7	421,6	427,7
.	Иқтисодиётда банд-лардаги улуши (фоиз)	26,9	27,6	27,4	29,9	29,2	28,8
0.	Қурилишда (минг киши)	1065,0	1222,2	1263,6	76,2	102,5	105,4
1.	Иқтисодиётда банд-лардаги улуши (фоиз)	9,1	9,3	9,5	6,2	7,1	7,1
3.	Хизмат кўрсатишда (минг киши)	5896,0	6456,5	6596,0	654,4	742,2	770,8

¹²⁹ Урунбаева Юлдуз Пирназаровна “Хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш асосида аҳоли турмуш даражасини ошириш истиқболлари” докторлик дисс. – Самарқанд, - 2018.- 52-556б.

4.	Иқтисодиётда банд-лардаги улуши (фоиз)	50,7	49,5	49,6	53,2	51,4	51,9
----	--	------	------	------	------	------	------

Юқоридаги 13.3.2-жадвалда келтирилган маълумотларга кўра Самарқанд вилоятида доимий аҳоли сони 2010 йилда 3270,8 минг кишини ташкил этган бўлса, 2017 йилга келиб 3651,7 минг кишини, яъни 11,6 фоизга (380,9 минг киши) ўсган.

Иқтисодий фаол аҳоли маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш бўйича ишчи кучи талабини қондирувчи аҳолининг маълум бир қисми ҳисобланади. Бу эса иқтисодий ўсиш суръатига иш билан бандлик муаммоларини ҳал қилишга алоҳида замин яратади. 2017 йилда иқтисодий фаол аҳоли 1575,7 минг кишини ташкил этиб, 2010 йилга нисбатан 18,9 фоизга ўсган.

2010 йилда иқтисодиётда банд аҳолининг 46,8 фоизи, яъни 575,5 минг киши ишлаб чиқариш соҳасида банд бўлса, 53,2 фоизи, яъни 654,4 минг киши хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлган. 2017 йилда иқтисодиётда банд аҳолидан 714,3 минг киши ишлаб чиқариш соҳасида, 770,8 минг киши хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлиб, 2010 йилга қараганда хизмат кўрсатиш соҳасида банд аҳоли 56,5 минг кишига кўп. Вилоят иқтисодиётида хизмат кўрсатиш соҳасида банд аҳоли сони улушининг ўсиши ялпи ички (худудий) маҳсулот ҳажмининг ошишига ҳамда унинг таркибидаги хизмат кўрсатиш соҳасининг салмоғи ҳам сезиларли даражада ўсишига олиб келган. Аҳоли бандлиги таркибида бундай ўзгаришларни ижобий баҳолаш мумкин. Чунки у мамлакатда хизмат кўрсатиш соҳасининг ижтимоий-иқтисодий тараққиётдаги ролини ошириш йўлида олиб борилаётган макроиқтисодий сиёсатнинг моҳиятига мос келади.

Тестлар

1. “Модел” сўзи қандай маънони англатади?

- А. Олдиндан айтиш
- В. Намуна
- С. Қўшин тортиш
- Д. тўғри жавоб йўқ

2. Иқтисодий ўсиш моделларининг мақсади – бу ...

- А. Ишлаб чиқариш динамикаси ва ҳажми ўртасидаги алоқаларни ўрганишдан иборат
- В. Бозор ва маҳсулот етказиб берувчилар ўртасидаги алоқаларни ўрнатишдан иборат
- С. Асосий ва айланма маблағларнинг мутаносиблиги
- Д. Маҳсулот етказиб бериш

3. Иқтисодий ўсиш моделларини 2 та йирик қайси гуруҳларга бўлиш мумкин

- 1. неоклассик ва либералистик

2. либералистик ва неолибералистик
3. неокейнсча ва неоклассик
4. неокейнсча ва либералистик
5. либералистик

4. Ўзгарувчан макроиқтисодий моделлар қандай турга бўлинади?

1. чизиқли ва ночизиқли
2. Омилли ва таркибий
3. экзоген ва эндоген
4. Ҳамма жавоб тўғри
5. ҳаммаси тўғри

5. Янги иқтисодий ўсиш назарияларида классик Кобб-Дуглас ва Солоу моделлари қандай омил билан тўлдирилади?

1. капитал омили
2. меҳнат омили
3. инвестиция омили
4. билим омили
5. инсон омили

6. Р&Д сиёсати моделлари қандай функция ҳисобланади ?

1. капитал ишлаб чиқариш функцияси
2. меҳнатни ишлаб чиқариш функцияси
3. янги билимларни ишлаб чиқариш функцияси
4. ресурс ишлаб чиқариш функцияси
5. ишлаб чиқариш функцияси

7. Тармоқлараро баланснинг 1-квadrантида нима акс эттирилади?

1. тармоқлар ўртасидаги ишлаб чиқариш боғланишлари ва пропорцияларини
2. барча моддий ишлаб чиқариш тармоқларининг сўнгги маҳсулоти кўринади
3. миллий даромадни ҳарактерлайди, фақат бунда унинг қиймати таркиби яъни барча тармоқларда меҳнатга тўланган ҳақ ва соф даромад йиғиндиси сифатида қаралади
4. ерда миллий даромаднинг сўнгги тақсимланиши ва фойдаланиши ўз аксини топади

8. Тармоқлараро баланснинг 2-квadrантида нима акс эттирилади?

- А. Тармоқлар ўртасидаги ишлаб чиқариш боғланишлари ва пропорцияларини
- В. Барча моддий ишлаб чиқариш тармоқларининг сўнгги маҳсулоти кўринади

С. Миллий даромадни ҳарактерлайди, фақат бунда унинг қиймати таркиби яъни барча тармоқларда меҳнатга тўланган ҳақ ва соф даромад йиғиндиси сифатида қаралади

Д. ерда миллий даромаднинг сўнгги тақсимланиши ва фойдаланиши ўз аксини топади

9. Тармоқлараро баланснинг 3-квadrантида нима акс эттирилади?

А. Тармоқлар ўртасидаги ишлаб чиқариш боғланишлари ва пропорцияларини

В. Барча моддий ишлаб чиқариш тармоқларининг сўнгги маҳсулоти кўринади

С. Миллий даромадни ҳарактерлайди, фақат бунда унинг қиймати таркиби яъни барча тармоқларда меҳнатга тўланган ҳақ ва соф даромад йиғиндиси сифатида қаралади

Д. Ерда миллий даромаднинг сўнгги тақсимланиши ва фойдаланиши ўз аксини топади

14-бoб. МОКРОИҚТИСОДИЙ ЎСИШ, УНИНГ ТУРЛАРИ ВА ОМИЛЛАРИ БЎЙИЧА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

РЕЖА:

14.1. Мамлакатимизда макроиқтисодий кўрсаткичларнинг ҳолати ва ўсиш тенденциялари

14.2. Иқтисодий ўсишнинг турлари ва мезонлари

14.1. Мамлакатимизда макроиқтисодий кўрсаткичларнинг ҳолати ва ўсиш тенденциялари

Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти Ислom Каримовнинг мамлакатимизни 2013 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2014 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузасида **“Биз бугун 2013 йилнинг якунлари ҳақида гапирганда, аввало, ўтган йилда мамлакатимизнинг иқтисодий ва ижтимоий соҳаларда мутаносибликка эришгани, модернизация ва диверсификация ҳисобидан юқори суръатлар билан ривожланганини қайд этамиз”**¹³⁰, деб таъкидлади.

Мамлакатимиз иқтисодиёти юқори суръатларда ривожланаётган иқтисодиёт даражасига кўтарилди. Юқоридаги маърузада келтирилганидек, “Мамлакатимиз ялпи ички маҳсулоти 8 фоизга ўсди, саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми 8,8 фоизга, қишлоқ хўжалиги — 6,8 фоизга, чакана савдо айланмаси — 14,8 фоизга ошди. Инфляция даражаси прогноз кўрсаткичидан паст бўлди ва 6,8 фоизни ташкил этди”¹³¹.

Мамлакатимизда мустақилликнинг биринчи кунларидан бошлаб пухта ўйланган сиёсат олиб борилиши натижасида иқтисодиётимиз юқори суръатлар билан ривожланиш баробарида ташқи қарзларимиз камлигича сақланиб қолишга эришилди. Буни ўтган йил якунларида келтирилган рақамларда ҳам кўришимиз мумкин. Унга кўра, “ташқи давлат қарзи ялпи ички маҳсулотга нисбатан 17 фоизни, экспорт ҳажмига нисбатан қарийб 60 фоизни ташкил этди. Бу авваламбор хорижий инвестициялар ва умуман, четдан қарз олиш масаласига чуқур ва ҳар томонлама пухта ўйлаб ёндашиш натижасидир”¹³², деб таъкидланди.

¹³⁰ Каримов И.А. 2014 йил юқори ўсиш суръатлари билан ривожланиш, барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш, ўзини оқлаган ислохотлар стратегиясини изчил давом эттириш йили бўлади. **Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислom Каримовнинг мамлакатимизни 2013 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2014 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси.** — “Халқ сўзи” газетаси. — 2014 йил 18 январь. — 1-3 бетларда келтирилган маълумотлар асосида тузилган.

¹³¹ Ўша жойда. — 1-бет.

¹³² Ўша жойда. — 1-бет.

Иқтисодий ўсишнинг яна бир муҳим омили мамлакатимизда солиқ юки муттасил камайиб бораётганлиги билан изоҳланади. “2013 йилда иқтисодиёт соҳасидаги солиқ юки 21,5 фоиздан 20,5 фоизга, жисмоний шахслар учун даромад солиғининг энг кам ставкаси 9 фоиздан 8 фоизга туширилганига қарамасдан, давлат бюджети ялпи ички маҳсулотга нисбатан 0,3 фоиз профицит билан бажарилди”¹³³. Буларнинг ҳаммаси иқтисодиётимизнинг юқори суръатлар билан барқарор ривожланиш йўлига тушиб олганлигидан, уни бошқаришда туғри иқтисодий сиёсат юритилаётганлигидан далолатдир.

Мамлакат иқтисодиётининг ўсиш суръати бир қанча йилдирки 8,0 %дан юқори ўсишни таъминлаб келмоқда. Ушбу ҳолатни охириги йиллардаги макроиқтисодий кўрсаткичларнинг ўсишида ҳам кўришимиз мумкин (1-жадвал).

1-жадвал

2013 ва 2014 йилларда макроиқтисодий кўрсаткичларнинг ўсиши суръати¹³⁴, %

Кўрсаткичлар	2013 й.	2014 й.
Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)	8,0	8,1
Саноат маҳсулоти	8,8	8,3
Қишлоқ хўжалиги	6,8	6,0
Савдо айланмаси	14,8	16,2
Машинасозлик ва МҚИ саноати	21,0	37,0
Қурилиш материаллари саноати	13,6	20,0
Енгил саноат	13,0	8,0
Озиқ-овқат саноати	9,0	19,0
Экспорт ҳажми	10,9	Кам эмас
Хизмат кўрсатиш	13,5	-“-
Барча инвестициялар	11,3	10,1
Уларда хусусий инвестициялар улуши	47,0	-
Инвестициянинг ЯИМги улуши	23,0	23,0
Янгидан яратилган иш ўринлари	970 минг	1,0 млн.
Аҳолининг реал даромади	16,0	Кам эмас
Иш ҳақи, пенсия ва стипендиялар	20,8	Кам эмас
Пенсиянинг ўртача иш ҳақиға нисбати, %	37,5	41,0
Солиқ юки: юридик шахслар учун	9,0	8,0
жисмоний шахслар учун	8,0	7,5

¹³³ Ўша жойда. – 1-бет.

¹³⁴ Каримов И.А. 2014 йил юқори ўсиш суръатлари билан ривожланиш, барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш, ўзини оқлаган ислохотлар стратегиясини изчил давом эттириш йили бўлади. **Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг мамлакатимизни 2013 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2014 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим ўстувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси.** – “Халқ сўзи” газетаси. – 2014 йил 18 январь. – 1-3 бетларда келтирилган маълумотлар асосида тузилган.

Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкаси	12,0	10,0
Намунавий уй-жойларни куриш	10 минг	11 минг

Жадвалда эришилган тараққиётнинг муҳим омили Президентимиз таъкидлаганидек, “мамлакатимизнинг иқтисодий ва ижтимоий соҳаларда мутаносибликка эришгани, модернизация ва диверсификация ҳисобидан юқори суръатлар билан ривожлангани”дир. Шунинг учун модернизация ва диверсификация бугунги кундаги мувоффақиятларимизнинг муҳим омили сифатида майдонга чиқди. Зеро, иқтисодиёт тармоқларини янги техника ва технологиялар билан жиҳозлаш эвазига модернизация қилиш, ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар ва хизматларни кенгайтириш билан уларнинг рақобатбардошлигини ошириш бугунги кунда мамлакатимизда амалга оширилаётган ишларнинг устувор вазифалари сирасига киритилган.

Мамлакатимиз иқтисодиётининг ўзига хос хусусиятларидан бири, унинг ижтимоийлашганлигидир. Бу ҳолат давлат бюджетининг асосий қисми ижтимоий соҳага йўналтирилганлиги билан ифодаланади. Буни 2013 йилда Давлат бюджетининг 59,3 % ижтимоий соҳага йўналтирилганлигида кўришимиз мумкин. Ушбу кўрсаткич 2014 йилда янада ўсади. Унинг қарийб 60 % мазкур соҳага йўналтирилади.

Булардан ташқари иқтисодиётнинг ҳарбийлашган, индустриал, аграр каби шакллари ҳам мавжуд. Агар давлат бюджетининг асосий қисми ҳарбий мақсадлар учун сарфланса, бундай иқтисодиётни ҳарбийлашган ва мос равишда қайси йўналишга кўпроқ маблағ сарф қилинса, шундай иқтисодиёт, деб аталиши мумкин.

Мамлакат иқтисодиётидаги муҳим ижобий ўзгаришлардан бири, унинг таркибий ўзгаришлардаги ҳолатида кўринмоқда. Бундан атиги 23 йил муқаддам аграр иқтисодиёт устувор бўлган иқтисодиётимиз, бугунги кунда индустриал иқтисодиётга айланиб бораётганлигидан далолат бериб турибди. Яно бир жиҳат – мамлакат иқтисодиёти жаҳон андозалари даражаси томон интилиб бормоқда. Унинг таркибида хизмат кўрсатиш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳаларининг жадал суръатлар билан ўсиши, мамлакат ЯИМдаги улушининг ошиб бориши кузатилмоқда. Буни қуйидаги жадвал маълумотларидан ҳам кўриш мумкин (2-жадвал).

2-жадвал

Мамлакат иқтисодиётида (ЯИМда) охириги ўн тўрт йил мобайнида тармоқ ва соҳаларнинг улушидаги ўзгаришлар¹³⁵, %

¹³⁵ Каримов И.А. 2014 йил юқори ўсиш суръатлари билан ривожланиш, барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш, ўзини оқлаган ислохотлар стратегиясини изчил давом эттириш йили бўлади. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг мамлакатимизни 2013 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2014 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. – “Халқ сўзи” газетаси. – 2014 йил 18 январь. – 1-3 бетларда келтирилган маълумотлар асосида тузилган.

Кўрсаткичлар	2000 й.	2013 й.
Саноат	14,2	24,3
Қишлоқ хўжалиги	30,1	16,8
Хизмат кўрсатиш	37,0	53,0
Кичик бизнес ва ХТ	31,0	55,8

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, мамлакат ЯИМда саноатнинг улуши 2000 йилда 14,2 %ни ташкил қилган бўлса, 2013 йилга келиб 24,3 %ни ташкил қилди. Мос равишда қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг улушида кескин камайиш рўй берди. 2000 йилда ушбу кўрсаткичнинг миқдори 30,1 %ни ташкил қилган бўлса, 2013 йилга келиб 16,8 %га тенг бўлиб қолди. Ушбу ҳолат кўрсатадики, мамлакатимиз иқтисодиётида индустриянинг улуши кўпайиб бормоқда.

Хизмат кўрсатиш соҳасида ҳам кескин ўзгариш рўй берган. Унинг миқдори 2000 йилда 37,0 %ни ташкил қилган бўлса, 2013 йилга келиб 53,0 %га етди. Шундай ҳолат кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасида ҳам рўй берди. 2000 йилда ушбу соҳанинг мамлакат ЯИМдаги улуши 31,0 %ни ташкил қилган бўлса, 2013 йилга келиб ушбу кўрсаткичнинг миқдори 55,8 %ни ташкил қилди. Ушбу ҳолат кўрсатадики, мамлакат иқтисодиётида таркибий ўзгаришлар ижобий томонга қараб бормоқда. Булар том маънода ривожланган демократик мамлакатлар қаторидан тезроқ жой олишимиз учун моддий, ташкилий ва ҳуқуқий заминдир. Чунки бизнинг стратегик мақсадимиз айнан шу йўналишга қаратилганлигини инобатга оладиган бўлсак, мазкур ҳолат келажакда ҳам давом этади.

Мамлакат иқтисодиётининг мустақиллик йилларида эришган яна бир характерли хусусияти шундаки, унинг умумий экспорти яқиндагина фақат хомашёдангина иборат бўлган. Бугунги кунга келиб, уларнинг улуши ҳам кескин ўзгарди. Жумладан 2013 йилда тайёр маҳсулотнинг мамлакат экспортидаги улуши 72,0 %ни ташкил қилди. Бу ҳам кўрсатадики, мамлакатимиз иқтисодиётида шу қисқа даврда нечоғлиқ мувоффақиятларга эришдик.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки қишлоқ хўжалик соҳасининг мамлакат ЯИМдаги улуши камайиб бормоқда. Аммо бу маҳсулотларни ишлаб чиқаришнинг камайганлиги учун эмас, балки бошқа соҳаларда ишлаб чиқаришнинг кескин ошиб бораётганлигидан далолатдир. Бундай тенденция келажакда ҳам сақланиб қолади. Масалан, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш бўйича 2013 йилги натижаларни олайлик. Ушбу соҳада яратилаётган маҳсулотлар умуман камайган эмас. Агар 2014 йил натижалари бўйича режа кўрсаткичларини ҳам инобатга оладиган бўлсак, ўсиш тенденцияси ҳамон сақланиб қолган ва бу узлуксиз давом этадиган жараёндир. Буларни қуйидаги жадвалда кўриш мумкин. (3-жадвал).

3-жадвал

2013 йилда қишлоқ хўжалигида етиштирилган хомашё ва

маҳсулотларнинг умумий миқдори¹³⁶

Хомашё турлари	Миқдори
Ғалла	7 млн. 800 минг тонна
Пахта	3 млн. 360 минг тонна
Сабзовот	8 млн. 400 минг тонна

Ушбу маълумотлар кўрсатиб турибдики, мамлакатимиз қишлоқ аҳлининг фидокорона меҳнати билан ғалла ва бошқа энг муҳим ҳаётий зарур бўлган маҳсулотлар бўйича тўлиқ иқтисодий мустақилликка эришдик. Чунки, кечагина жуда кўп озиқ-овқат маҳсулотларини четдан олиб келган бўлсак, бугунги кунда ўз эҳтиёжларимизни тўлиқ қондирган ҳолда ўзимиздан ортиқча қисмини ташқарига экспорт қилиш имкониятини яратдик. Бу жуда қисқа пайтда эришилган жуда катта ютуқларимиздан далолат беради.

14.2. Иқтисодий ўсишнинг турлари ва мезонлари

Жамиятнинг иқтисодий тараққиётини белгилашчи асосий мезон – бу иқтисодий ўсишни ифодаловчи кўрсаткичлардир. Ҳозирги пайтда бундай кўрсаткич мамлакат ялпи ички маҳсулоти (ЯИМ) билан белгиланади. Охирги пайтларда иқтисодий ўсишнинг турли шакллари ҳақида турли фикрлар айтилмоқда. Масалан ЯИМнинг пасайиши рўй берган мамлакатларда рецессия жараёни рўй бераётганлиги таъкидланса, айрим мамлакатлар иқтисодиётида бекарорлик рўй бераётганлиги айтилмоқда. Яна бошқа бир мамлакатда мунтазам ўсиш сақланиб қолинаётганлиги эътироф этилса, айримларида барқарор иқтисодий ўсиш таъминланаётганлиги қайд қилинган.

Мамлакатимиз иқтисодиётига келадиган бўлсак, олдин барқарор иқтисодий ўсиш таъминланаётганлиги хусусида гап кетган бўлса, ҳозирги пайтда юқори суръатлар билан ўсиш кузатилаётганлиги қайд қилинмоқда. Бундай қарашларни жамлаб бир нарсага амин бўлдики, иқтисодий ўсишнинг мезонларини белгилаб чиқиш керак экан. Аммо иқтисодий ўсишнинг алоҳида турлари бўйича аниқ мезонлар ишлаб чиқилмаган. Буларни инобатга олиб, ушбу ҳолатларни мамлакатимиз ва хорижий давлатлар олимлари ҳамда тарихий манбаларни чуқур таҳлил қилиш натижасида, иқтисодий ўсишни ифодаловчи кўрсаткичларнинг номлари ва даражасини (мезонларини) ишлаб чиқдик. Бу қуйидаги жадвалда таркиб

¹³⁶ Каримов И.А. 2014 йил юқори ўсиш суръатлари билан ривожланиш, барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш, ўзини оқлаган ислохотлар стратегиясини изчил давом эттириш йили бўлади. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг мамлакатимизни 2013 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2014 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. – “Халқ сўзи” газетаси. – 2014 йил 18 январь. – 1-3 бетларда келтирилган маълумотлар асосида тузилган.

топган (1-жадвал).

1-жадвал

Иқтисодий ўсишни ифодаловчи кўрсаткичларнинг турлари ва даражасини белгиловчи мезонлари¹³⁷

Иқтисодий ўсишнинг турлари	Даражаси
Рецессия (пасайиш)	Ўтган йилга нисбатан паст бўлса
Беқарор	Бир охиб, бир камайиб ўсганда
Мунтазам	100,1 дан 105,0 %гача ўсиш таъминланса
Барқарор	105,1 – 108,0 % ўсиш таъминланса
Юқори суръатда	108,1 – 110,0 % ўсиш таъминланса
Жадал суръатда	110,1 % дан ортиқ ўсишга эришилса

Ўзбекистон иқтисодиётида қатор йиллар давомида (1996-2003 йиллар) мунтазам ўсишга (5,0 %гача) эришилди. 2004-2006 йилларда барқарор суръатлар билан (8,0 %гача) ўсди. 2007-2013 йиллар давомида юқори суръатлар билан ўсиш (8,0 % кўп) таъминланди.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда иқтисодий ўсишни таҳлил қиладиган бўлсак, 1995 йилга қадар рецессия жараёни юз бериб келди. 1996 йилдан бошлаб ўнгланиш содир бўлди, яъни аста-секинлик билан ривожланиш рўй берди. Буни биз тавсия қилган мезонлар бўйича қуйидагича баҳолаш мумкин бўлади (3-жадвал).

3-жадвал

Ўзбекистонда ЯИМнинг 1995-2019 йилларда ўсиш суръати (%)¹³⁸

Йиллар	Мамлакат ЯИМнинг ўзгариш суръатлари, %	Ўтган йилга нисбатан фарқи (+,-)	Йиллар бўйича иқтисодий ўсишнинг турлари
1995	-0,9	-	Рецессия
1996	1,7	+2,6	Мунтазам ўсишга эришилган
1997	5,2	+3,5	
1998	4,3	-0,9	
1999	4,3	0	
2000	3,8	-0,5	
2001	4,2	+0,4	
2002	4,0	-0,2	

¹³⁷ Муаллиф томонида ишлаб чиқилди ва тузилди.

¹³⁸ Статистическое обозрение Республики Узбекистан за 1965-2010 гг. Т.: Госстандарт. Соответствующие годы. Шунингдек, Президент И.А.Каримовнинг йилнинг якулари ва келгуси йилга мўлжалланган устувор вазифаларни белгилаб берадиган ҳар йилги анъанавий маърузасида ва Ш.М.Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида анъанавий Мурожаатномасида келтирилган маълумотлардан олинди.

2003	4,2	+0,2	Барқарор ўсиш рўй берган
2004	7,4	+3,2	
2005	7,0	-0,4	
2006	7,3	+0,3	
2007	9,5	+2,2	Иқтисодийтимиз юқори суръатлар билан ривожланмоқда.
2008	9,0	-0,5	
2009	8,1	-0,9	
2010	8,5	+0,4	
2011	8,3	-0,2	
2012	8,2	-0,1	
2013	8,0	-0,2	
2014	8,0	0,0	
2015	8,0	0,0	
2016	8,0	0,0	
2017	4,5	-3,5	Мунтазам ўсиш
2018	5,1	+0,6	
2019	5,6	+0,6	

Кўрниб турибдики, мамлакатимиз иқтисодий тараққиётида мустақиллик йилларида иқтисодий ўсишнинг тўртта шаклини бошидан кечирибди. Жумладан, 1996 йилгача иқтисодиётимизда **рецессия** жараёни содир бўлган. 1996-2003 йиллар давомида **мунтазам** ўсишга эришилган. 2004-2006 йиллада иқтисодиётимизда **барқарор** ўсиш рўй берган. 2007 йилдан 2016 йилгача **юқори суръатлар** билан ривожланиб келган. 2017 йилдан бошлаб мунтазам ўсиш суръати давом этиб келмоқда.

Ушбу иқтисодий ўсишнинг турлари ва даражасини белгилашда методологик асос қилиб расмий ҳужжатлар, маърузалар олинди. Жумладан, мунтазам ривожланиш мезони ҳам мамлакатимиз Биринчи Президенти томонидан белгилаб берилган мезонлардан келиб чиқилган. Масалан, 2003 йилнинг натижалари ва 2014 йилда амалга ошириладиган устувор вазифаларга бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 7 февралдаги маърузасида: “Кейинги олти йил давомида ялпи ички маҳсулотнинг ўсиш суръатлари ҳар йили **мунтазам** (таъкид бизники – М.П.) равишда 4 фоиздан кўпроқ ошмоқда”¹³⁹, деб таъкидлади. Демак 5,0 %гача ўсиш суръатини мунтазам ўсиш, деб аташ лозим деган хулосага келдик.

Барқарор ривожланишнинг методологик асосини ҳам расмий маърузаларда кўришимиз мумкин. Жумладан “2006 йилда ялпи ички

¹³⁹ Каримов И.А. Тинчлик ва ҳафсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қаъий иродамизга боғлиқ. Т.12. – Т.: “Ўзбекистон”, 2004. – 185-бет.

махсулот 7,3 фойизга ўсди”¹⁴⁰. Бундай макроиқтисодий кўрсаткичлар “...жамиятимизнинг барча соҳаларини тубдан ислоҳ қилиш ва янгилаш бўйича амалга оширилган кўп йиллик машаққатли ва мураккаб ишларнинг мантикий натижаси, мамлакатимиз иқтисодиётини изчил ва **барқарор ривожлантиришнинг** (таъкид бизники – М.П.) амалий намоёни бўлди”¹⁴¹. Кўриниб турибдики, мамлакат иқтисодиёти 7,3 % ўсган пайтни Биринчи Президентимиз барқарор ривожланиш, деб атаган эди. Ушбу кўрсаткич 8,0 %дан ошганда эса, юқори ўсиш, деб таъкидланган. Масалан, “2013 йилнинг якунлари ҳақида гапирганда, аввало, ўтган йилда мамлакатимизнинг **иқтисодий ва ижтимоий соҳаларда мутаносибликка эришган, модернизация ва диверсификация ҳисобидан юқори суръатлар** (таъкид бизники – М.П.) билан ривжланганини қайд этамиз”¹⁴², деб таъкидлади.

Президентимизнинг ушбу таъкиди биринчидан, иқтисодиётимизнинг 8,0 %га ошганлиги, унинг “**юқори суръатлар**” билан ривожланганлигини кўрсатса, иккинчидан, унинг **модернизация ва диверсификация ҳисобидан** амалга оширилганлигини эътироф этмоқда. Бу ерда гап ўсиш ва унинг омили ҳақида кетмоқда. Эътиборли жиҳати шундаки, мамлакатимиз иқтисодиётининг юқори суръатлар билан ривожланиши айнан жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози авж олиб турган пайтларда ҳам сақланиб қолди. Бунинг асосий омили, мамлакатимизда мустақил ривожланиш стратегиясини тўғри белгилаб олинганлиги бўлган бўлса, кейинчалик шу асосда мамлакат иқтисодиётини модернизация ва диверсификация қилиш ҳамда унга инновацион омилларни жорий қилиш бўлди.

Буни мамлакатимизнинг Биринчи Президентининг 2009 йил 22 майда “Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари” халқаро илмий-амалий конференцияси иштирокчиларига мурожаатида қуйидагиларни таъкидлайди: “...иқтисодиёт-ни **модернизация ва диверсификация қилиш**, ишлаб чиқаришни мунтазам янгилаш ва **инновацион технологияларни** жорий этиш ривожланишнинг асосий устувор йўналиши бўлган ва бу тамойилга амал қилаётган давлатлар юксак мувоффақиятларга эришади”¹⁴³, деган гапларидан ҳам англаб олиш мумкин. Биз молиявий-иқтисодий инқироз шароитида айнан шу тамойилларга амал қилганлигимиз учун мамлакат ЯИМнинг юқори суръатларда ўсишини таъминлашга

¹⁴⁰ Каримов И.А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир./ Ислом Абдуганиевич Каримов – Т. 15. –Т.: “Ўзбекистон”, 2007. – 155-бет.

¹⁴¹ Ўша жойда. – 155-бет. (Мазкур ҳаволада келтирилган таъкид бизники – М.П ва О.П).

¹⁴² Каримов И.А. 2014 йил юқори ўсиш суръатлари билан ривожланиш, барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш, ўзини оқлаган ислохотлар стратегиясини изчил давом эттириш йили бўлади. **Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг мамлакатимизни 2013 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2014 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. – “Халқ сўзи” газетаси. – 2014 йил 18 январь. – 1-3 бетлар.**

¹⁴³ Каримов И.А. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг асосий мақсадимиз.- Т.17. – Т.: “Ўзбекистон”, 2009. – 231-бет. (Мазкур ҳаволада келтирилган таъкид бизники – М.П ва О.П)

муваффақ бўлди.

Кўриниб турибдики, иқтисодий ўсишнинг асосий омиллари мамлакат иқтисодиётини модернизация ва диверсификация қилиш ҳамда унга инновацияларни жорий қилишдан иборат экан. Аммо ушбу тушунчалар нечоғлиқ муҳим бўлмасин, уларнинг айрим назарий ва амалий масалалари ҳамон иқтисодий адабиётларда етарлича ёритилмаган. Шу туфайли ушбу тушунчаларнинг илмий-назарий ва амалий масалаларига ¹⁴⁴ эътиборни қаратишни мақсадга мувофиқ, деб топдик.

Мамлакатимиз 2017 йилдан бошлаб янги йўналишга ўтди. Бунинг ёрқин намунаси сифатида бешта йўналишни қамраб олган 2017-2021 йилларга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегиясини келтириш кифоя. Энди “Янги Ўзбекистон” шаклланмоқда. ЯИМнинг ҳар бир фоизининг салмоғи ҳам кескин ўсди. 2010 йил жорий баҳосида ЯИМнинг 1 % ўсиши 623,9 млрд. сўмни ташкил қилган бўлса, 2015 йилда – 1718,1 млрд. сўмга, 2018 йилда – 2811,3 млрд. сўмга тенг бўлган. 2018 йилдаги 1 % ЯИМнинг салмоғи, 2010 йилнинг худди шундай кўрсаткичига нисбатан 4,5 марта (2811,3/623,9) юқори. 2020 йилга келиб, бизнинг ҳисоб-китобларимиз бўйича 1 % ўсишининг салмоғи 3505,9 млрд. сўмни ташкил қилмоқда. Бугунги 1 % ўсиш, 2010 йилдаги 5,6 % (3505,9/623,9) ўсганлигига тенг.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 24 январда Олий Мажлисга Мурожаатномасида Янгиланаётган Ўзбекистон-нинг ўрта ва узоқ муддатларга мўлжалланган иқтисодий ўсишнинг тўққизта устувор вазифалари белгилаб берилди ва Мурожаатноманинг охирида мамлакатимиз халқига қарата: “Бугун биз ҳам танти, сабр-қаноатли ва меҳнаткаш халқимиз билан бирга улуғ мақсадларни белгилаб, маррани баланд олмоқдамиз. Олдинда бизни улкан вазифалар, катта имкониятлар кутмоқда”¹⁴⁵, деб таъкидлади. Аммо ушбу марраларни бажаришга халқимиз бор куч ва қудратини, илмий ва интеллектуал салоҳиятини аямайди, деб тўлиқ ишонч билдирди. Аммо белгилаб олган марранинг қийинлиги ва қанча машаққатли бўлмасин, орқага йўл йўқлигини ҳам қатъий таъкидлаб, халқимизга катта ишонч билдирди. Унда қуйидаги гаплар айтилди: **“Бир ҳақиқатни ҳеч қачон унутмайлик: биз буюк тарих, буюк давлат, буюк маданият яратган халқимиз. Биз – ҳеч қачон меҳнатдан қочмайдиган, қийинчилик-дан қўрқмайдиган, адолатни қадрлайдиган, азму шижоатли, буюк халқимиз.**

Барчамиз бир тану бир жон бўлиб, яқдил ва аҳил бўлиб ҳаракат қилсак, ҳалол-пок бўлиб, яхши ният билан меҳнат қилсак, ҳар қандай марраларни эгаллашга, бошқача айтганда, тарихимизнинг янги саҳифасини яратишга қодир халқимиз.

Бу йўлда қандай қийинчилик ва машаққатлар бўлмасин, барчасини мардона енгиб ўтишга тайёرمىз. Бундай эзгу ишларда бизга

¹⁴⁴ Пардаев М.Қ., Мамасоатов Т.Х., Пардаев О.М. Модернизация, диверсификация ва инновация – иқтисодий ўсишнинг муҳим омили. Монография. – Т.: “Наврўз” нашриёти, 2014. – 104 бет.

¹⁴⁵ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 24 январда Олий Мажлисга Мурожаатномаси//“Халқ сўзи” газетаси. 2020 йил 25 январь. 19-сон. 1-4 бетла

Яратганинг ўзи, буюк аждодларимизнинг пок руҳлари мададкор бўлади, деб ишонаман”¹⁴⁶, деб таъкидлади.

Хулоса қилиб айтганда, мамлакатимиз иқтисодиёти бундан кейин ҳам жадал ривожланади. Юқори суръатлар билан иқтисодий ўсишга эришилади. Бунинг учун барча асосларимиз бор.

Боб бўйича хулосалар

Мамлакатимизда мустақилликнинг биринчи кунларидан бошлаб пухта ўйланган сиёсат олиб борилиши натижасида иқтисодиётимиз юқори суръатлар билан ривожланиш баробарида ташқи қарзларимиз камлигича сақланиб қолишга эришилди.

Иқтисодий ўсишнинг яна бир муҳим омили мамлакатимизда солиқ юки муттасил камайиб бораётганлиги билан изоҳланади.

Модернизация ва диверсификация бугунги кундаги мувоффақиятларимизнинг муҳим омили сифатида майдонга чикди. Зеро, иқтисодиёт тармоқларини янги техника ва технологиялар билан жиҳозлаш эвазига модернизация қилиш, ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар ва хизматларни кенгайтириш билан уларнинг рақобатбардошлигини ошириш бугунги кунда мамлакатимизда амалга оширилаётган ишларнинг устувор вазифалари сирасига киритилган.

Мамлакатимиз иқтисодиётининг ўзига хос хусусиятларидан бири, унинг ижтимоийлашганлигидир. Бу ҳолат давлат бюджетининг асосий қисми ижтимоий соҳага йўналтирилганлиги билан ифодаланади.

Мамлакат иқтисодиётидаги муҳим ижобий ўзгаришлардан бири, унинг таркибий ўзгаришлардаги ҳолатида кўринмоқда. Бундан атиги 23 йил мукаддам аграр иқтисодиёт устувор бўлган иқтисодиётимиз, бугунги кунда индустриал иқтисодиётга айланиб бораётганлигидан далолат бериб турибди. Яно бир жиҳат – мамлакат иқтисодиёти жаҳон андозалари даражаси томон интилиб бормоқда. Унинг таркибида хизмат кўрсатиш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳаларининг жадал суръатлар билан ўсиши, мамлакат ЯИМдаги улушининг ошиб бориши кузатилмоқда.

Мамлакатимиз иқтисодиётида олдин барқарор иқтисодий ўсиш таъминланаётганлиги хусусида гап кетган бўлса, ҳозирги пайтда юқори суръатлар билан ўсиш кузатилаётганлиги қайд қилинмоқда.

Кўриниб турибдики, иқтисодий ўсишнинг асосий омиллари мамлакат иқтисодиётини модернизация ва диверсификация қилиш ҳамда унга инновацияларни жорий қилишдан иборат экан. Аммо ушбу тушунчалар нечоғлиқ муҳим бўлмасин, уларнинг айрим назарий ва амалий масалалари ҳамон иқтисодий адабиётларда етарлича ёритилмаган.

Таянч сўз ва иборалар

¹⁴⁶ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 24 январда Олий Мажлисга Мурожаатномаси//“Халқ сўзи” газетаси. 2020 йил 25 январь. 19-сон. 1-4 бетлар

Ялпи ички маҳсулот, саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ҳажми, чакана савдо айланмаси ҳажми, инфляция даражаси, ишсизлик даражаси, ташқи давлат қарзи, иқтисодий ўсиш, солиқ юки, мамлакат иқтисодиётининг ижтимоийлашганлиги, давлат бюджети, иқтисодиётнинг ҳарбийлашган индустриал ва аграр каби шакллари, экспорт ва импорт, иқтисодий ўсишнинг турлари ва мезонлари, иқтисодий ўсишни ифодаловчи кўрсаткичларнинг турлари ва даражасини белгиловчи мезонлари, мамлакат иқтисодиётида рецессия жараёни, мамлакат иқтисодиётида мунтазам ўсиш жараёни, мамлакат иқтисодиётида барқарор ўсиш жараёни, мамлакат иқтисодиётининг юқори суръатлар билан ўсиш жараёни, иқтисодиётни модернизация ва диверсификация қилиш, ишлаб чиқаришда инновацион технологияларни жорий этиш, ҳаракатлар стратегияси, “Янги Ўзбекистон”.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Макроиқтисодий ўсишнинг моҳияти нимадан иборат?
2. Макроиқтисодий ўсишнинг турларини санаб беринг?
3. Макроиқтисодий ўсишга таъсир этувчи омилларни изоҳлаб беринг?
4. Макроиқтисодий кўрсаткичлар деганда нимани тушунасиш?
5. Макроиқтисодий кўрсаткичларнинг ҳолати деганда нимани тушунасиш?
6. Макроиқтисодий кўрсаткичларнинг ўсиш тенденцияларини изоҳлаб беринг?
7. Макроиқтисодий ўсишнинг мезонларини изоҳлаб беринг?
8. Макроиқтисодий ўсишни ифодаловчи кўрсаткичларнинг турлари ва даражасини белгиловчи мезонларини изоҳлаб беринг?
9. Иқтисодиётдаги рецессия жараёни деганда нимани тушунасиш?
10. Иқтисодиётда мунтазам ўсиш деганда нимани тушунасиш?
11. Иқтисодиётда барқарор ўсиш деганда нимани тушунасиш?
12. Иқтисодиётда юқори суръатлар билан ўсиш деганда нимани тушунасиш?

Тестлар

1. **Мамлакатимиз иқтисодиётининг ўзига хос хусусиятларидан бири, унинг қандайлигида?**
 - A. *Ижтимоийлашганлигида
 - B. Сиёсийлашганлигида
 - C. Барқарорлашганлигида
 - D. Тарихийлигида
2. **2013 йилда Давлат бюджетининг неча % ижтимоий соҳага йўналтирилган**
 - A. *59,3
 - B. 58
 - C. 57

- D. 56
- 3. Қайси йилда иқтисодиёт соҳасидаги солиқ юки 21,5 фоиздан 20,5 фоизга туширилган**
- A. *2013
B. 2012
C. 2011
D. 2010
- 4. Қайси йилда жисмоний шахслар учун даромад солиғининг энг кам ставкаси 9 фоиздан 8 фоизга туширилган**
- A. *2013
B. 2012
C. 2011
D. 2010
- 5. Мамлакат ЯИМда саноатнинг улуши 2000 йилда неча % ни ташкил қилган.**
- A. *14,2
B. 13
C. 12
D. 11
- 6. Мамлакат ЯИМда саноатнинг улуши қайси йилда 24,3 % ни ташкил қилган.**
- A. *2013
B. 2012
C. 2011
D. 2010
- 7. Мамлакат ЯИМда қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг улуши 2000 йилда неча % ни ташкил қилган.**
- A. *30,1
B. 25
C. 20
D. 15
- 8. Мамлакат ЯИМда қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг улуши 2013 йилда неча % ни ташкил қилган.**
- A. *16,8
B. 15
C. 10
D. 5
- 9. Жамиятнинг иқтисодий тараққиётини белгилавчи асосий мезон – бу нимани ифодаловчи кўрсаткичлардир**
- Иқтисодий ўсишни
B. Иқтисодий инқирозни
C. Бюджет тақчиллигини

D. Банкротликни

10. Ўзбекистон иқтисодиётида 1996-2003 йиллар давомида мунтазам ўсиш неча % гача эришилди

B. 4

C. 3

D. 2

11. Ўзбекистон иқтисодиётида 2004-2006 йиллар давомида мунтазам ўсиш неча % гача эришилди

A. *8

B. 7

C. 6

D. 5

12. Ўзбекистон иқтисодиётида 2007-2013 йиллар давомида мунтазам ўсиш неча % дан кўп эришилди

A. *8

B. 7

C. 6

D. 5

13. Мустақиллик йилларида мамлакатимизда иқтисодий ўсишни таҳлил қиладиган бўлсак, қайси йилга қадар рецессия жараёни юз бериб келди

14. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 24 январда Олий Мажлисга Мурожаатномасида Янгиланаётган Ўзбекистон-нинг ўрта ва узоқ муддатларга мўлжалланган иқтисодий ўсишнинг устувор вазифалари белгилаб берилди

A. *Тўққизта

B. Саккизта

C. Еттита

D. Олтита

15-боб. ЎЗБЕКИСТОНДА МАКРОИҚТИСОДИЙ КЎРСАТКИЧЛАР ВА УЛАР БИЛАН БОҒЛИҚ ЖАРАЁНЛАРНИНГ ПРОГНОЗИ

15.1. Макроиқтисодий кўрсаткичларни прогнозлаштиришнинг зарурияти ва аҳамияти

15.2. Макроиқтисодий кўрсаткичларнинг графигини шакллантириш усуллари

15.3. Макроиқтисодий кўрсаткичларни прогнозлаштириш усуллари

15.1. Макроиқтисодий кўрсаткичларни прогнозлаштиришнинг зарурияти ва аҳамияти

Бугунги амалга оширилаётган ислохотлар, кенг қўламли ўзгаришлардан кўзланган асосий мақсад Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2018 йил 28 декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида таъкидланганидек, “Юртимизда яшаётган ҳар қайси инсон миллати, тили ва динидан қатъи назар, эркин, тинч ва бадавлат умр кечириши, бугун ҳаётдан рози бўлиб яшаши – бизнинг бош мақсадимиздир”¹⁴⁷. Бугунги кунда амалга оширилаётган улкан вазифалар бевосита “Мамлакатимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлиги биринчи навбатда ижтимоий соҳадаги ислохотларимиз самараси билан чамбарчас боғлиқ”дир¹⁴⁸. Кўриниб турибдики, ҳар қандай тараққиёт пировардида ижтимоий соҳадаги ислохотларнинг, хусусан, аҳоли фаровонлигининг ошиб боришига хизмат қилади. Шу туфайли гап эртанги истиқбол ҳақида борар экан, албатта иқтисодий кўрсаткичларни ижтимоий кўрсаткичлар билан биргаликда олиб боришни тақозо қилади.

Ҳозирги пайтда мамлакатимизда ялпи ички маҳсулот (ЯИМ), чакана товар айланмаси, аҳоли сони каби кўрсаткичларнинг прогнозига бағишланган адабиётлар кўп бўлсада, уларнинг ўсишини бир қанча йилларга ўзаро боғлиқ ҳолда аниқлаш орқали стратегиясини белгилаш бўйича бошқарув қарорларини қабул қилишга қаратилган масалалар иқтисодий адабиётларда жуда кам ёритилган. Шу туфайли мазкур ишда асосий эътиборни айнан ЯИМ, чакана товар айланмаси, аҳоли сони ва улар билан боғлиқ кўрсаткичларнинг прогнози асосида тегишли бошқарув қарорларини қабул қилиш йўллари тақомиллаштиришга қаратишни мақсадга мувофиқ, деб топдик. Шунингдек, улардан амалиётда фойдаланиш масалаларига ҳам алоҳида аҳамият қаратилди.

Ҳар қандай бобнинг мамлакатимизда амалга оширилаётган стратегик тараққиёт талабларидан келиб чиққан ҳолда, мазмунини тўлиқ очиб бериш мақсадида юқоридаги кўрсаткичларнинг прогнози бир-бири билан ўзаро

¹⁴⁷ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2018 йил 28 декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси.// “Халқ сўзи” газетаси. 2018 йил 29 декабрь.

¹⁴⁸ Ўша жойда.

боғлиқ ҳолда қиёсланган тарзда қараб чиқишга қаратилган. Чунки мазкур масаланинг бугунги кундаги долзарблиги мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлар талабига мос ҳолда объектив заруратдан келиб чиқмоқда. Ушбу зарурат қуйидагилар билан изоҳланади:

1) бугунги кунда иқтисодиёт соҳасида самарадорлигини оширишнинг объектив зарурлиги;

2) ушбу самарадорлик кўрсаткичларини қиёсий таҳлил қилиш учун бир қанча бошқа ижтимоий кўрсаткичлардан фойдаланиш лозимлиги;

3) иқтисодий ва ижтимоий кўрсаткичлар ўсишини бугунги кундаги амалда бўлган мамлакатни ривожлантиришнинг 2017-2021 йилларга мўлжалланган ҳаракатлар стратегиясига мослигини таъминлаш лозимлиги;

4) иқтисодиёт соҳасидаги прогноз кўрсаткичларининг ижтимоий кўрсаткичлар билан боғлиқлиги ва улар асосида бошқарув қарорларини қабул қилиш йўллари тақомиллаштириш лозимлиги;

5) иқтисодиёт соҳасини ривожлантириш эвазига, улар билан боғлиқ ижтимоий кўрсаткичларни диверсификация қилиб, аҳолини иш билан таъминлаш имкониятининг яратилиши;

6) Ўзбекистоннинг иқтисодий соҳада катта салоҳиятга эга эканлиги, уни экспорт қилиш имкониятларини кенгайтириб, иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини жадал ривожлантириш эвазига ижтимоий масалаларни ҳал қилишга қаратилган сиёсатни амалга ошириш чораларини кўришга кенг имкониятларнинг яратилишини таъминлаш лозимлиги.

Юқоридагиларнинг барчаси мазкур масаланинг ўта муҳим ва долзарблигини ҳамда иқтисодий тараққиёт билан боғлиқ кўрсаткичларнинг прогнози асосида бошқарув қарорларини қабул қилишнинг ўта муҳимлигини кўрсатиб беради. Буларни инобатга олиб, доимий аҳоли сони, иқтисодиётда банд бўлганларнинг ўртача йиллик сони, чакана товар айланмаси аҳолига кўрсатиладиган пуллик хизматлар ҳажми, савдода банд ходимлар сони билан боғлиқ кўрсаткичлар динамикасини келтирдик. Чунки ушбу кўрсаткичларда аҳоли ва унинг фаровонлиги билан боғлиқ кўрсаткичлар ўз аксини топган (1-жадвал).

1-жадвал

Ўзбекистонда ЯИМ, чакана товар айланмаси, аҳоли сони ва у билан боғлиқ кўрсаткичларнинг 2000-2018 йиллар динамикаси¹⁴⁹

Йиллар	Доимий аҳоли сони, минг киши	Иқтисодиётда банд бўлганларнинг ўртача йиллик	ЯИМ, млрд. сўм	Чакана товар айланмаси, млрд. сўм	Аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш, млрд. сўм	Савдода банд ходимлар сони, минг киши
--------	------------------------------	---	----------------	-----------------------------------	---	---------------------------------------

¹⁴⁹Ўзбекистон Республикаси статистика Давлат қўмитасининг тегишли йиллар маълумотлари асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

		СОНИ, МИНГ КИШИ				
2000	24813,1	8983,0	3255,6	1787,5	309,9	754
2001	25115,8	9136,0	4925,3	2699,9	472,3	778
2002	25427,9	9333,0	7450,2	3786,3	711,4	781
2003	25707,4	9589,0	9844,0	4289,7	948,4	815
2004	26021,3	9910,6	12261,0	4787,5	1243,4	858
2005	26312,7	10196,3	15923,4	5577,4	1628,5	904
2006	26663,8	10467,0	21124,9	7453,8	2194,1	977
2007	27072,2	10735,4	28190,0	9574,6	3038,3	1055
2008	27533,4	11035,4	38969,8	12682,3	4627,1	1136
2009	28001,4	11328,1	49375,6	16874,6	6045,0	1186
2010	29123,4	11628,4	62388,3	21872,8	7858,0	1243
2011	29555,4	11919,1	78764,2	28539,0	10520,9	1283
2012	29993,5	12223,8	97929,3	36964,4	13614,1	1330
2013	30492,8	12523,3	120861, 5	46863,0	18146,8	1379
2014	31022,5	12818,4	144867, 9	58136,6	22392,4	1431
2015	31575,3	13058,3	171808, 3	71184,1	27297,1	1711
2016	32120,5	13298,4	199993, 4	88071,6	32541,2	1760
2017	32656,7	13520,3	254043	105229, 9	37587,4	1798
2018	33254,1	13273,1	281127, 6	121392, 1	43689,7	1846

Ушбу жадвалдаги кўрсаткичлар прогнози мутлақ миқдорда келтирилган. Бунда кўз билан қанча кўпайганлигини тасаввур қилиш мумкин. Аммо аниқ тасавурга эга бўлиш учун уларнинг нисбий ўзгаришларини аниқлашни тақозо қилади. Жумладан, доимий аҳоли сонининг 2000-2018 йиллардаги ўсиш суръати 134,0 %ни $(32254,1 \cdot 100 / 24813,1)$ ташкил қилади. Булардан иқтисодиётда банд бўлганларнинг ўртача йиллик сонининг ўсиш суръати 147,8 %ни $(13273,1 \cdot 100 / 8983,0)$ ташкил қилди. ЯИМнинг ўсиш суръатини аниқлаш учун уларнинг асосидаги ўзгаришлар тенденциясига баҳо бериш лозим. Ушбу кўрсаткич 2000-2018 йилларда 8635,2 %га $(281127,6 \cdot 100 / 3255,6)$ ўсди. Булар шу даврда қанча ўсганлигини билдиради. Хулосани чуқурлаштириш, ҳақиқий ҳолатни ойдинлаштириш учун ушбу кўрсаткичларнинг 2000-2018 йиллардаги динамикаси қуйидаги жадвалда келтирилди (2-жадвал).

2-жадвал

Ўзбекистон Республикасида доимий аҳоли сони, иқтисодиётда банд бўлганларнинг ўртача йиллик сони ва ЯИМнинг 2000-2018 йиллардаги динамикаси

Йиллар	Доимий аҳоли сонининг ўсиш суръати, %	Иқтисодиётда банд бўлганларнинг ўртача йиллик сонининг ўсиш суръати, %	ЯИМнинг ўсиш суръати, %
2000	100,0	100,0	100,0
2001	101,2	101,7	151,3
2002	102,5	103,9	228,8
2003	103,6	106,7	302,4
2004	104,9	110,3	376,6
2005	106,0	113,5	461,5
2006	107,5	116,5	648,9
2007	109,1	119,5	865,9
2008	111,0	122,9	1197,0
2009	112,9	126,1	1516,6
2010	117,4	129,5	1916,3
2011	119,1	132,7	2419,4
2012	120,9	136,1	3008,0
2013	122,9	139,4	3712,4
2014	125,0	142,7	4449,8
2015	127,3	145,4	5277,3
2016	129,5	148,0	6143,1
2017	131,6	150,5	7803,3
2018	134,0	147,8	8635,2

Мазкур жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, 2000-2018 йилларда мамлакат ЯИМнинг ўсиш суръати, 86,4 мартага ёки 8635,2 %га ўсганлигини кўриш мумин. Бу аҳолининг ўсишига нисбатан 64,4 марта (8635,2/134,0) кўпдир. Доимий аҳоли сонининг ўсиш суръати 134,0 %ни ташкил қилади. Иқтисодиётда банд бўлганларнинг ўртача йиллик сонининг ўсиш суръати эса 147,8 %ни ташкил қилмоқда. Ушбу кўрсаткичга нисбатан ЯИМнинг ўсиш суръати 58,4 мртани (8635,2/147,8) ташкил қилади. Ушбу кўрсаткичларни мамлакат ЯИМ билан қиёслаганда бир қанча мартага кўпайгани мамлакат аҳолиси фаровонлигининг ошиб бораётганлигидан далолат беради.

15.2. Макроиктисодий кўрсаткичларнинг графигини шакллантириш усуллари

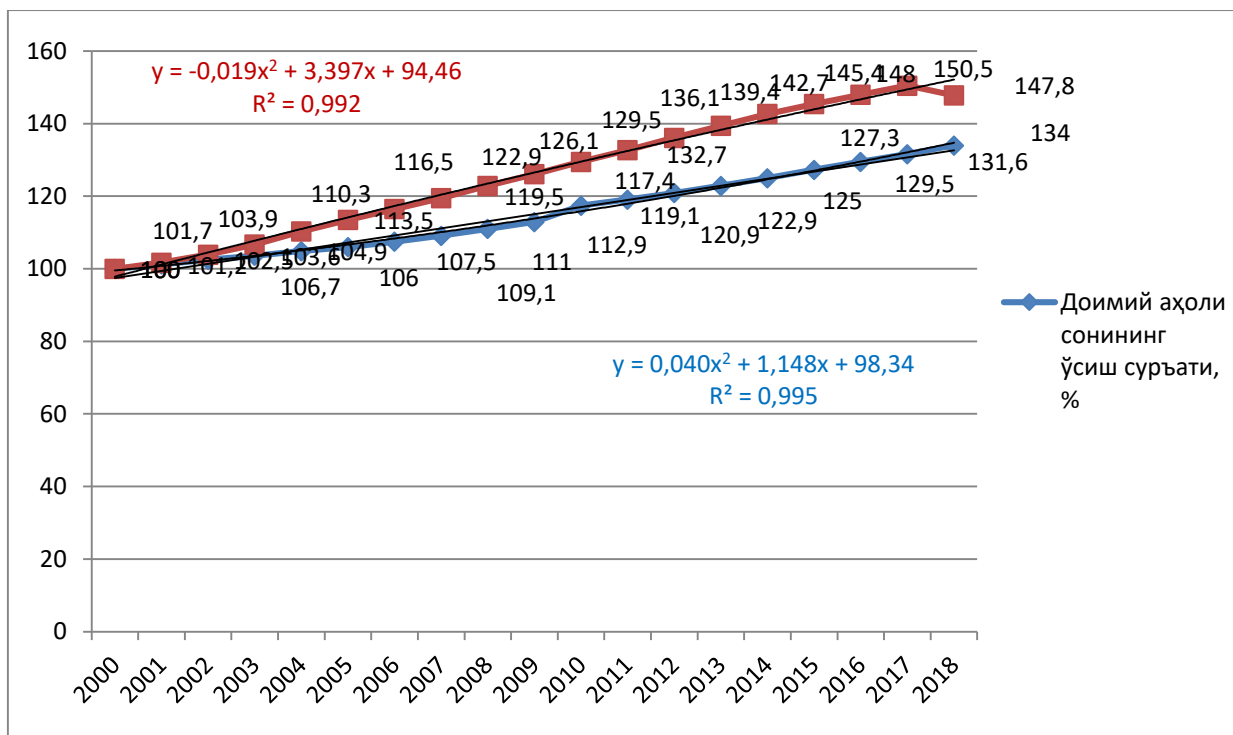
Макроиктисодий кўрсаткичларнинг ўзгариши ҳақида аниқ хулоса қилиш учун ушбу кўрсаткичларнинг графигини шакллантириш лозим. Буларни шакллантириш учун экзел дастуридан фойдаланиш етарли бўлиб

ҳисобланади. Ушбу макроиқтисодий кўрсаткичларнинг графиги қуйидаги расмларда келтирилган (1-расм).

1-расм. Ўзбекистон Республикасида ЯИМнинг 2000-2018 йиллардаги динамикаси диаграммаси

Мамалкат ЯИМнинг 2000-2018 йиллардаги ўсиш суръати кескин ўзгарганлиги сабабли, уни алоҳида графигини олдик (1-расм). Диаграммадан кўриш мумкинки 2000 йилга нисбатан 2007 йилгача ЯИМнинг ўзгариш суръати нормал ҳолатда ўсиб келган, яъни 2007 йилда ЯИМнинг ўсиш суръати 865,9 %га тенг бўлган. 2008 йилдан бошлаб, жаҳон иқтисодий инқирозига қарамасдан, бу кўрсаткич кескин ўсганлигини кузатиш мумкин. Бу ҳам кўрсатадики, мамлакатимиз иқтисодиёти ўзига хос йўлдан бораётганлигидан далолат беради. Яна бир жиҳат иқтисодий ўсиш асосан ички имкониятларимиз эвазига ўсганлигидан далолатдир. Агар ташқи омиллар эвазига ўсаётган бўлсак, албатта инқироз пайтида ушбу кўрсаткич бунчалик жадал ривожланмаган бўлар эди. Ўзбекистон Республикасида доимий аҳоли сони ва иқтисодиётда банд бўлганларнинг ўртача йиллик сонининг 2000-2018 йиллардаги ўсиш суръати бир-бирига яқин бўлганлиги сабабли, уларнинг биргаликдаги графигини ишлаб чиқдик (2-расм).

2-расм. Ўзбекистон Республикасида доимий аҳоли сони ва иқтисодиётда банд бўлганларнинг ўртача йиллик сонининг 2000-2018 йиллардаги динамикаси диаграммаси

15.3. Макроиктисодий кўрсаткичларни прогнозлаштириш усуллари

Мазкур графикларга асосан ҳар бир кўрсаткичнинг динамикасидаги ўзгаришларни кўриш мумкин. Мамлакат ЯИМнинг ўсиш суръати бўйича математик моделнинг апроксимацияси, унинг полиномиял чизиғига тўғри келди. Бунинг формуласи қуйидагича ифодаланади:

$$y = 36,11x^2 - 277,4x + 669,8;$$

$$R^2 = 0,994$$

Бунда: y — натижа кўрсаткичи, яъни таҳлил қилинаётган кўрсаткичнинг i -йилдаги ҳажми;

x — тегишли йилларнинг кетма-кетлигини ифодаловчи ўзгарадиган миқдор;

R^2 — натижа билан омиллар ўртасидаги боғлиқликни ифодаловчи коэффицент.

Бу ерда $R^2 = 0,994$ га тенглиги, ушбу кўрсаткичнинг вақт омили билан узвий боғлиқлигидан далолат беради. Юқоридаги формулаларга асосан мазкур кўрсаткичнинг 2000-2018 йиллардаги динамикаси асосида, уларнинг 2019-2025 йилларга мўлжалланган прогнозини аниқлаш мумкин. **Бунинг учун қуйидаги ҳисоб-китоблар амалга оширилади:**

$$Y_{2019} = 36,11 \cdot 20^2 - 277,4 \cdot 20 + 669,8 = 9565,8$$

$$Y_{2020} = 36,11 \cdot 21^2 - 277,4 \cdot 21 + 669,8 = 10768,9$$

$$Y_{2021} = 36,11 \cdot 22^2 - 277,4 \cdot 22 + 669,8 = 12044,2$$

$$Y_{2022} = 36,11 \cdot 23^2 - 277,4 \cdot 23 + 669,8 = 13391,8$$

$$Y_{2023} = 36,11 \cdot 24^2 - 277,4 \cdot 24 + 669,8 = 14811,6$$

$$Y_{2024} = 36,11 \cdot 25^2 - 277,4 \cdot 25 + 669,8 = 16303,6$$

$$Y_{2025} = 36,11 \cdot 26^2 - 277,4 \cdot 26 + 669,8 = 17867,8$$

Навбатдаги прогноз қилиниши лозим бўлган кўрсаткич иқтисодиётда банд бўлган аҳолининг ўртача йиллик сонининг ўсиш суръати бўлиб ҳисобланади. Ушбу кўрсаткичнинг ўсиш суръати бўйича математик моделнинг апракцимацияси, унинг полиномиял чизигига тўғри келди. Бунинг формуласи қуйидаги шаклда ифодаланади:

$$y = -0,019x^2 + 3,397x + 94,46$$

$$R^2 = 0,992$$

Мазкур ҳолатда ҳам $R^2 = 0,992$ га тенглиги, ушбу кўрсаткичнинг ҳам ўрганилаётган вақт омили билан узвий боғлиқлигидан далолат беради. Ушбу кўрсаткичнинг 2000-2018 йиллардаги динамикаси асосида, уларнинг ҳам 2019-2025 йилларга мўлжалланган прогнозини аниқлаш мумкин.

Бунинг учун қуйидаги ҳисоб-китоблар амалга оширилади¹⁵⁰:

$$Y_{2019} = -0,019 \cdot 20^2 + 3,397 \cdot 20 + 94,46 = 154,8$$

$$Y_{2020} = -0,019 \cdot 21^2 + 3,397 \cdot 21 + 94,46 = 157,4$$

$$Y_{2021} = -0,019 \cdot 22^2 + 3,397 \cdot 22 + 94,46 = 160,0$$

$$Y_{2022} = -0,019 \cdot 23^2 + 3,397 \cdot 23 + 94,46 = 162,5$$

$$Y_{2023} = -0,019 \cdot 24^2 + 3,397 \cdot 24 + 94,46 = 165,0$$

$$Y_{2024} = -0,019 \cdot 25^2 + 3,397 \cdot 25 + 94,46 = 167,5$$

$$Y_{2025} = -0,019 \cdot 26^2 + 3,397 \cdot 26 + 94,46 = 169,9$$

Ушбу тизимга кирувчи кўрсаткичлардан бири доимий аҳоли сонининг ўсиш суръати бўлиб ҳисобланади. Мазкур кўрсаткичнинг ўсиш суръати бўйича математик моделнинг апракцимацияси, унинг полиномиял чизигига тўғри келди. Бунинг формуласи қуйидаги шаклда ифодаланади:

$$y = 0,040x^2 + 1,148x + 98,34$$

$$R^2 = 0,995$$

Доимий аҳоли сонини ифодаловчи кўрсаткичнинг 2000-2018 йиллардаги динамикаси асосида, уларнинг ҳам 2019-2025 йилларга мўлжалланган прогнозини аниқлаш мумкин. Мазкур ҳолатда ҳам $R^2 = 0,995$ га тенглиги, ушбу кўрсаткичнинг ҳам ўрганилаётган вақт омили билан узвий боғлиқлигидан далолат беради. Бунинг учун қуйидаги ҳисоб-китоблар амалга оширилади:

$$Y_{2019} = 0,040 \cdot 20^2 + 1,148 \cdot 20 + 98,34 = 137,3$$

$$Y_{2020} = 0,040 \cdot 21^2 + 1,148 \cdot 21 + 98,34 = 140,1$$

$$Y_{2021} = 0,040 \cdot 22^2 + 1,148 \cdot 22 + 98,34 = 143,0$$

$$Y_{2022} = 0,040 \cdot 23^2 + 1,148 \cdot 23 + 98,34 = 145,9$$

$$Y_{2023} = 0,040 \cdot 24^2 + 1,148 \cdot 24 + 98,34 = 148,9$$

$$Y_{2024} = 0,040 \cdot 25^2 + 1,148 \cdot 25 + 98,34 = 152,0$$

$$Y_{2025} = 0,040 \cdot 26^2 + 1,148 \cdot 26 + 98,34 = 155,2$$

¹⁵⁰ Ушбу ҳисоб-китобларни услубий асос сифатида келтирдик.

Юқоридаги ҳисоб-китоблар натижасида таҳлил қилинган кўрсаткичларнинг (доимий аҳоли сони, иқтисодиётда банд бўлганларнинг ўртача йиллик сони, ЯИМнинг ўсиш суръатини) 2019-2025 йилларга мўлжалланган прогноз кўрсаткичлари аниқлаш учун юқоридаги формулаларни умумлаштириб, ҳисоб-китобларни қисқартирилган ҳолда қуйидагича ифодалашни тавсия қиламиз (3.-жадвал).

3-жадвал

Аҳоли фаровонлиги, яшаш даражаси ва савдо хизматлари билан боғлиқ кўрсаткичларнинг 2019-2025 йилларга мўлжалланган прогнозининг ҳисоб-китобини амалга оширадиган формулалар¹⁵¹

Кўрсаткичлар	Математик моделларнинг формулалари	Натижа билан омилларнинг боғлиқлик даражаси
Доимий аҳоли сонининг ўсиш суръати	$y = 0,040x^2 + 1,148x + 98,34$	$R^2 = 0,995$
Иқтисодиётда банд бўлганларнинг ўртача йиллик сонининг ўсиш суръати	$y = -0,019x^2 + 3,397x + 94,46$	$R^2 = 0,992$
ЯИМнинг ўсиш суръати	$y = 36,11x^2 - 277,4x + 669,8$	$R^2 = 0,994$

Ушбу жадвалда ҳар бир кўрсаткич бўйича математик моделларнинг типлари ва натижа билан омиллар ўртасидаги боғлиқлик даражаси келтирилган. Кўриниб турибдики, доимий аҳоли сонининг ўсиш суръати, иқтисодиётда банд бўлганларнинг ўртача йиллик сонининг ўсиш суръати, ЯИМнинг ўсиш суръати бўйича полиномиаль моделдан фойдаланилган. Ушбу маълумотлар асосида ҳар бир кўрсаткичнинг прогнози аниқланди. Мазкур ҳисоб-китоблар натижасини тегишли тарзда жадвалга киритиладиган бўлса, у қуйидагича шаклга эга бўлади (4-жадвал).

4-жадвал

Ўзбекистон Республикасида доимий аҳолисони, иқтисодиётда банд бўлганларнинг ўртача йиллик сони ва ЯИМнинг 2000-2018 йиллардаги динамикаси ва 2019-2025 йиллардаги прогноз кўрсаткичлари

Йиллар	Доимий аҳоли сонининг ўсиш суръати, %	Иқтисодиётда банд бўлганларнинг ўртача йиллик сонининг ўсиш суръати, %	ЯИМнинг ўсиш суръати, %
2000	100,0	100,0	100,0
2001	101,2	101,7	151,3

¹⁵¹Мазкур илова математик усулларни қўллаган ҳолда 1-жадвал маълумотлари асосида муаллиф томонидан шакллантирилди

2002	102,5	103,9	228,8
2003	103,6	106,7	302,4
2004	104,9	110,3	376,6
2005	106,0	113,5	461,5
2006	107,5	116,5	648,9
2007	109,1	119,5	865,9
2008	111,0	122,9	1197,0
2009	112,9	126,1	1516,6
2010	117,4	129,5	1916,3
2011	119,1	132,7	2419,4
2012	120,9	136,1	3008,0
2013	122,9	139,4	3712,4
2014	125,0	142,7	4449,8
2015	127,3	145,4	5277,3
2016	129,5	148,0	6143,1
2017	131,6	150,5	7803,3
2018	134,0	147,8	8635,2
2019	137,3	154,8	9565,8
2020	140,1	157,4	10768,9
2021	143,0	160,0	12044,2
2022	145,9	162,5	13391,8
2023	148,9	165,0	14811,6
2024	152,0	167,5	16303,6
2025	155,2	169,9	17867,8

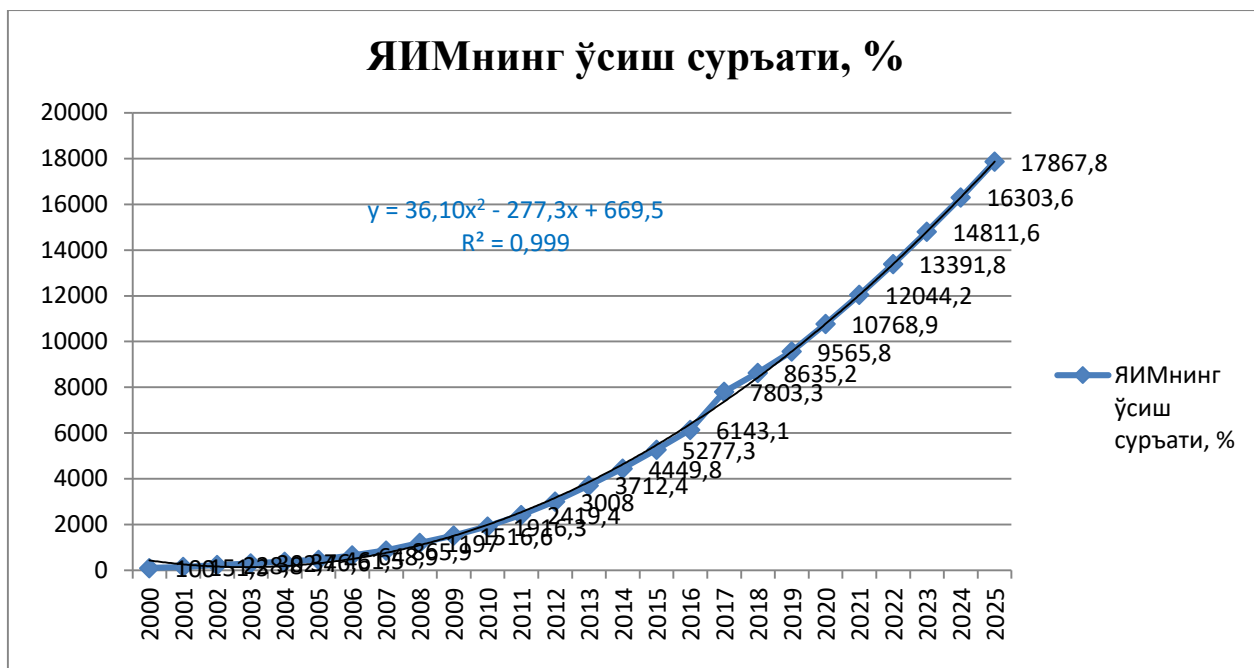
Ушбу жадвал маълумотлари таҳлил қилинаётган соҳа ва кўрсаткичлар бўйича келажақда аҳвол қандай бўлишлигини ифода этади. Ҳисоб-китобдардан кўриниб турибдики, доимий аҳоли сонининг ўсиш суръати 2000-2018 йилларда 134,0 % ўсган бўлса, 2025 йилга бориб 155,2 % ўсиши кўзда тутилган. Иқтисодиётда банд бўлганларнинг ўртача йиллик сонининг ўсиш суръати ҳам шу таҳлил қилган даврда 147,8 %га ўсган бўлса, ушбу кўрсаткичнинг миқдори 2025 йилда 169,9 %га етиши мўлжалланган. Ўзбекистонда ЯИМ 2000-2018 йилларда 86,1 мартага ўсган бўлса 2025 йилга бориб, унинг ўсиши 178,7 мартага етиши кўзда тутилмоқда. Ушбу прогнозлардан ҳам кўриниб турибдики, бу кўрсаткичларнинг ўсиш суръати аҳолининг фаровонлигини ошириш билан бирга мамлакат иқтисодиётининг ҳам юксалишига хизмат қилади. Худди шундай ҳолатни келгусида ҳам сақлаб қолиш чора-тадбирларини кўриш керак бўлади.

Ҳисоб-китоб қилинган прогноз кўрсаткичларининг 2018 йилга нисбатан қандай ҳолатда эканлиги бошқарув қарорларини қабул қилиш учун муҳим аҳамиятга эга. Ушбу заруратдан келиб чиқиб, ушбу кўрсаткичлар ҳисоб-китобини қуйидаги жадвалда келтиришни мақсадга мувофиқ, деб топдик (5-жадвал).

Ўзбекистон Республикасида доимий аҳоли сони, иқтисодиётда банд бўлганларнинг ўртача йиллик сони ва ЯИМнинг 2018 йилга нисбатан 2019-2025 йиллардаги прогноз кўрсаткичлари

Т/р	Йиллар	Доимий аҳоли сони		Иқтисодиётда банд бўлганлар-нинг ўртача йиллик сони		ЯИМнинг суммаси	
		минг киши	ўсиш суръати, %	минг киши	ўсиш суръати, %	млрд. сўм	ўсиш суръати, %
1.	2018	33254,1	100,0	13273,1	100,0	281127,6	100,0
2.	2019	34068,4	102,5	13905,7	104,8	311424,2	110,8
3.	2020	34763,2	104,5	14139,2	106,5	350592,3	124,7
4.	2021	35482,7	106,7	14372,8	108,3	392111,0	139,5
5.	2022	36202,3	108,9	14597,4	110,0	435983,4	155,1
6.	2023	36946,7	111,1	14822,0	111,7	482206,4	171,5
7.	2024	37715,9	113,4	15046,5	113,4	530780,0	188,8
8.	2025	38509,9	115,8	15262,1	115,0	581704,1	206,9

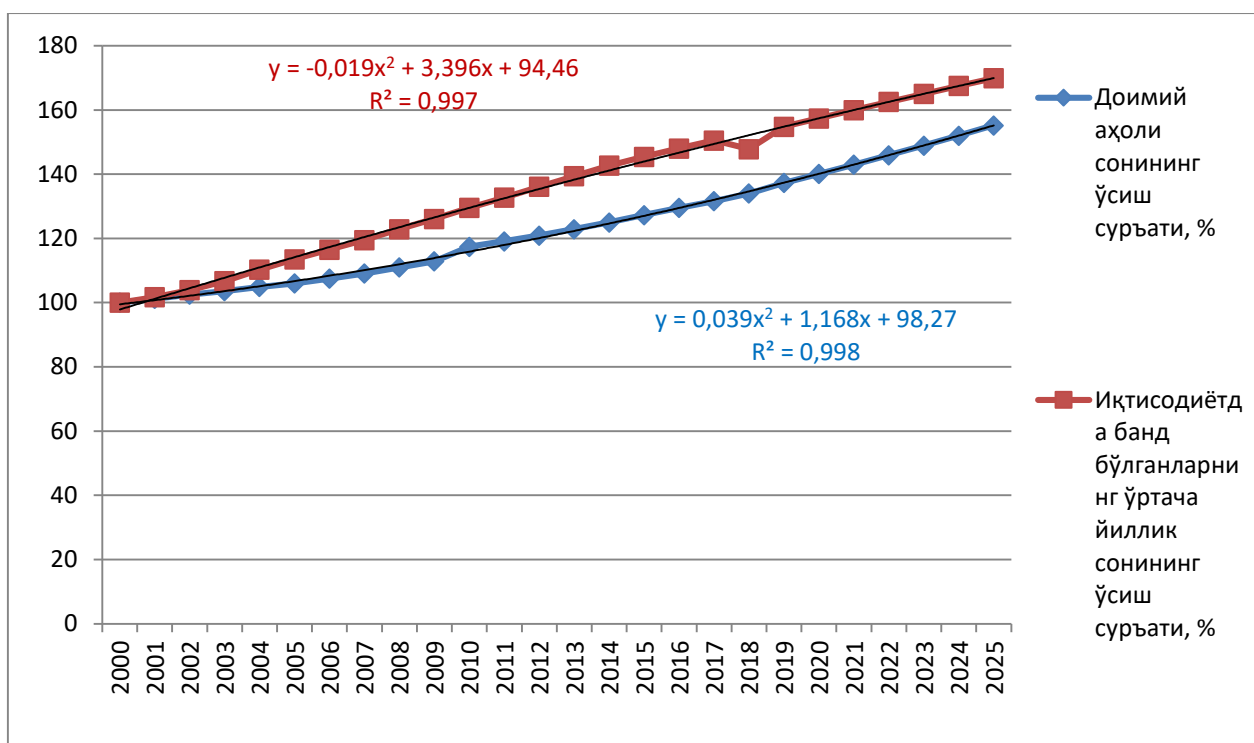
Мазкур таҳлил маълумотлари кўрсатишича доимий аҳоли сони, 2018 йилга нисбатан 2019-2025 йиллардаги прогноз кўрсаткичлари 115,8 %га ошиши кўрсатилган. Иқтисодиётда банд бўлганларнинг ўртача йиллик сони ҳам 115,0 % ошиши кўзда тутилган. Бундан кўришиб турибдики, аҳолининг умумий сонининг ўзсишига нисбатан иқтисодиётда банд бўлганларнинг ўртача йиллик сони камроқ ўсган. Ушбу ҳолатни ўзгартиришни тақозо қилади. Чунки иқтисодиётни ривожлантириш учун, ишсизликни камайтириш учун янги иш ўринларини кўпроқ яратиш ва иқтисодиётда банд бўлганларнинг ўртача йиллик сонининг ўсиш суръатини оширишни тақозо қилади. Демак биз 2000-2018 йил ҳолатидан кескин ўзгартиришимиз лозим экан. ЯИМнинг ўсиш суръати шу йилларда 206,9 % ўсиши прогноз қилинмоқда. Бу аҳолининг фаровонлиги ошиб бораётганлигидан далолат беради. Ушбу ҳолатлар тўғрисида аниқ хулосага келиш учун ҳар бирининг графигини кўриб чиқиш лозим. Мамлакат ЯИМнинг ўсиш суръати қуйидагича ҳолатга эга бўлган (3-расм).

3-расм. Ўзбекистон Республикасида ЯИМнинг 2000-2018 йиллардаги динамикаси ва 2019-2025 йиллардаги прогноз кўрсаткичлари диаграммаси

Расмдан кўриниб турибдики, Ўзбекистон Республикасида ЯИМнинг 2000-2018 йиллардаги динамикаси ва 2019-2025 йилларга мўлжалланган прогноз кўрсаткичлари диаграммаси унинг охириги йилларда кескин риволанаётганлигини прогноз қилинган йилларда ҳам ушбу тенденциянинг сақланиб қолаётганлигидан далолат бериб турибди.

Навбатдаги жараёнда Ўзбекистон Республикасида доимий аҳоли сони ва иқтисодиётда банд бўлганларнинг ўртача йиллик сонининг 2019-2025 йиллардаги прогноз кўрсаткичлари диаграммасини тадқиқ қилиб тегишли хулоса чиқаришдан иборатдир. Ушбу ҳолат кўрсатмоқдаки, таҳлил қилинаётган иккита кўрсаткич ҳам шу прогноз қилинган йилларда ўсган. Аммо 2000 йилга нисбатан 2025 йилда иқтисодиётда банд бўлганларнинг ўртача йиллик сонининг ўсиш суръати 169,9 %ни ташкил қилган бир паллада аҳоли сонининг ўсиши 155,2 %ни ташкил қилган. Бу аҳолининг сонига нисбатан банд аҳолининг ўсишининг таъминланганлигидан далолат беради. Бу яхши жараён, аммо 2019-2025 йиллардаги ўсиш тенденцияси ушбу ҳолатнинг тескарисини бўлган. Бунга келгусида йўл қўйиб бўлмайди. Одатда иқтисодиётда банд бўлганларнинг ўртача йиллик сонининг ўсиш суръатининг жадаллигини таъминлашни тақозо қилади. Ушбу ҳолатнинг диаграммаси қуйидаги расмда келтирилган (4-расм).

4-расм. Ўзбекистон Республикасида доимий аҳоли ва иқтисодиётда банд бўлганларнинг ўртача йиллик сонининг 2000-2018 йиллардаги динамикаси ва 2019-2025 йиллардаги прогноз кўрсаткичлари диаграммаси

Ушбу расм юқоридаги хулосаларнинг яққол ифодаси эканлигини кўрсатиб турибди.

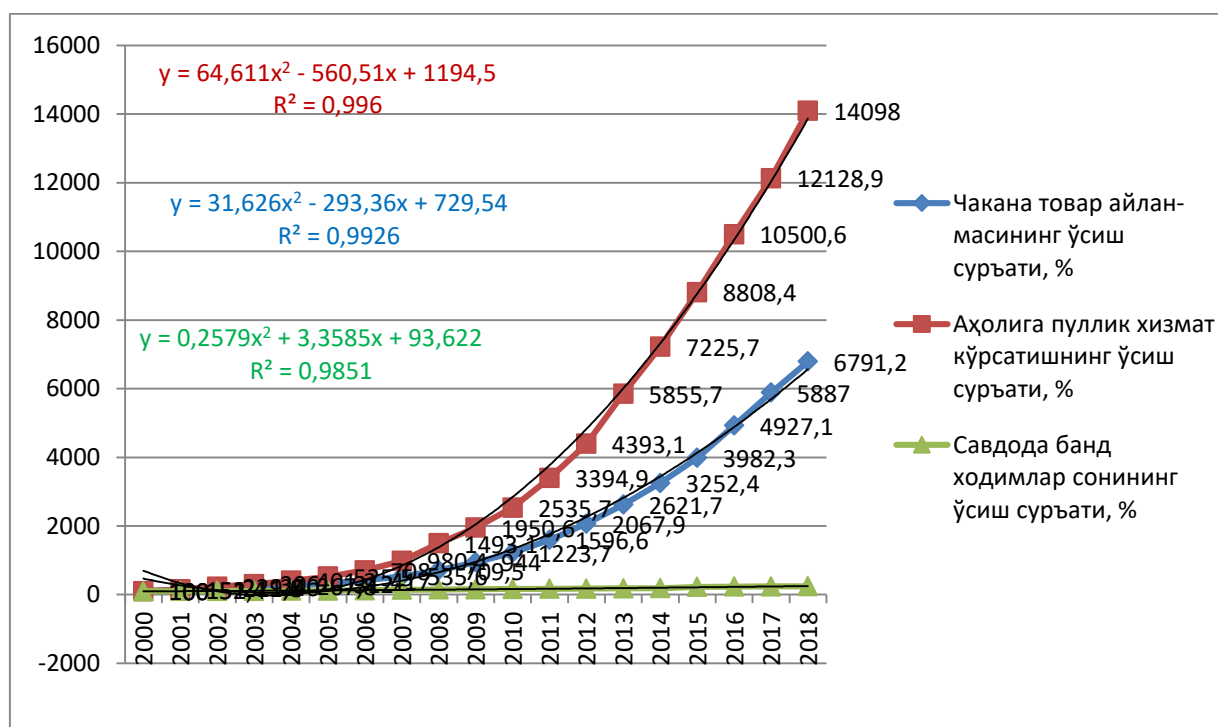
Энди мамлакатимизда аҳоли фаровонлигига бевосита таъсир қилувчи чакана товар айланмаси, аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш ва савдода банд ходимлар сонининг 2000-2018 йиллардаги динамикасини таҳлил қилиб кўрамиз. Бунинг учун қуйидаги жадвални тузишни тавсия қиламиз (6-жадвал).

**6-жадвал
Ўзбекистон Республикасида чакана товар айланмаси, аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш ва савдода банд ходимлар сонининг 2000-2018 йиллардаги динамикаси**

Йиллар	Чакана товар айланмасининг ўсиш суръати, %	Аҳолига пуллик хизмат кўрсатишнинг ўсиш суръати, %	Савдода банд ходимлар сонининг ўсиш суръати, %
2000	100,0	100,0	100,0
2001	151,0	152,4	103,2
2002	211,8	229,6	103,6
2003	240,0	306,0	108,1
2004	267,8	401,2	113,8
2005	312,0	525,5	119,9

2006	417,0	708,0	129,6
2007	535,6	980,4	139,9
2008	709,5	1493,1	150,7
2009	944,0	1950,6	157,3
2010	1223,7	2535,7	164,9
2011	1596,6	3394,9	170,2
2012	2067,9	4393,1	176,4
2013	2621,7	5855,7	182,9
2014	3252,4	7225,7	189,8
2015	3982,3	8808,4	226,9
2016	4927,1	10500,6	233,4
2017	5887,0	12128,9	238,5
2018	6791,2	14098,0	244,8

Мазкур жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, 2000-2018 йилларда чакана товар айланмасининг ўсиш суръати 67,9 мартага ёки 6791,2 %га ўсган. Аҳолига пуллик хизмат кўрсатишнинг шу даврдаги ўсиш суръати 14,1 мартага ёки 14098,0 %га тенг бўлган. Навбатдаги кўрсаткич – савдода банд ходимлар сонининг ўсиш суръати 2,5 мартага ёки 244,8 %га ўсган. Кўриниб турибдики, аҳолининг фаровонлиги шу таҳлил қилинган 2000-2018 йилларда муттасил ошиб борган. Айниқса охириги йилларда уларнинг ўсиш суръати сезиларли даражада ўсган. Буларнинг графиги қуйидаги расмда келтирилган (5-расм).

5-расм. Ўзбекистон Республикасида чакана товар айланмаси, аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш ва савдода банд ходимлар сонининг 2000-2018 йиллардаги динамикаси диаграммаси

Мазкур графикка асосан ҳар бир кўрсаткичнинг динамикасини аниқлаб олиш мумкин. Аҳолига пуллик хизмат кўрсатишнинг ўсиш суръати бўйича математик моделнинг апракцимацияси, унинг полиномиял чизиғига тўғри келди. Бунинг формуласи қуйидагича ифодаланади:

$$y = 64,611x^2 - 560,51x + 1194,5$$

$$R^2 = 0,996$$

Ушбу формулага асосан мазкур кўрсаткичнинг 2000-2018 йиллардаги динамикаси асосида, уларнинг 2019-2025 йилларга мўлжалланган прогнозини аниқлаш мумкин. **Бунинг учун қуйидаги ҳисоб-китоблар амалга оширилади:**

$$Y_{2019} = 64,611 \cdot 20^2 - 560,51 \cdot 20 + 1194,5 = 15828,7$$

$$Y_{2020} = 64,611 \cdot 21^2 - 560,51 \cdot 21 + 1194,5 = 17917,2$$

$$Y_{2021} = 64,611 \cdot 22^2 - 560,51 \cdot 22 + 1194,5 = 20135,0$$

$$Y_{2022} = 64,611 \cdot 23^2 - 560,51 \cdot 23 + 1194,5 = 22482,0$$

$$Y_{2023} = 64,611 \cdot 24^2 - 560,51 \cdot 24 + 1194,5 = 24958,2$$

$$Y_{2024} = 64,611 \cdot 25^2 - 560,51 \cdot 25 + 1194,5 = 27563,6$$

$$Y_{2025} = 64,611 \cdot 26^2 - 560,51 \cdot 26 + 1194,5 = 30298,3$$

Навбатдаги прогноз қилиниши лозим бўлган кўрсаткич чакана товар айланмаси ўсиш суръати бўлиб ҳисобланади. Ушбу кўрсаткичнинг ўсиш суръати бўйича математик моделнинг апракцимацияси, унинг полиномиял чизиғига тўғри келди. Бунинг формуласи қуйидаги шаклда ифодаланади:

$$y = 31,626x^2 - 293,36x + 729,54$$

$$R^2 = 0,9926$$

Ушбу кўрсаткичнинг 2000-2018 йиллардаги динамикаси асосида, уларнинг ҳам 2019-2025 йилларга мўлжалланган прогнозини аниқлаш мумкин. **Бунинг учун қуйидаги ҳисоб-китоблар амалга оширилади:**

$$Y_{2019} = 31,626 \cdot 20^2 - 293,36 \cdot 20 + 729,54 = 7512,7$$

$$Y_{2020} = 31,626 \cdot 21^2 - 293,36 \cdot 21 + 729,54 = 8516,1$$

$$Y_{2021} = 31,626 \cdot 22^2 - 293,36 \cdot 22 + 729,54 = 9582,6$$

$$Y_{2022} = 31,626 \cdot 23^2 - 293,36 \cdot 23 + 729,54 = 10712,4$$

$$Y_{2023} = 31,626 \cdot 24^2 - 293,36 \cdot 24 + 729,54 = 11905,5$$

$$Y_{2024} = 31,626 \cdot 25^2 - 293,36 \cdot 25 + 729,54 = 13161,8$$

$$Y_{2025} = 31,626 \cdot 26^2 - 293,36 \cdot 26 + 729,54 = 14481,4$$

Савдода банд ходимлар сонининг ўсиш суръати ҳам ушбу кўрсаткичлар тизимига киради. Компьютер дастури кўрсатдики, мазкур кўрсаткичнинг ўсиш суръати бўйича математик моделнинг апракцимацияси, унинг полиномиял чизиғига тўғри келди. Бунинг формуласи қуйидаги шаклда ифодаланади:

$$y = 0,2579x^2 + 3,3585x + 93,622$$

$$R^2 = 0,9851$$

Юқоридаги кўрсаткичлар сингари савдода банд ходимлар сони умумий ҳажмининг динамикасини ифодаловчи кўрсаткичнинг 2000-2018 йиллардаги динамикаси асосида, уларнинг ҳам 2019-2025 йилларга

мўлжалланган прогнозини аниқлаш мумкин. Бунинг учун қуйидаги ҳисоб-китоблар амалга оширилади:

$$Y_{2019} = 0,2579 \cdot 20^2 + 3,3585 \cdot 20 + 93,622 = 264,0$$

$$Y_{2020} = 0,2579 \cdot 21^2 + 3,3585 \cdot 21 + 93,622 = 277,9$$

$$Y_{2021} = 0,2579 \cdot 22^2 + 3,3585 \cdot 22 + 93,622 = 292,3$$

$$Y_{2022} = 0,2579 \cdot 23^2 + 3,3585 \cdot 23 + 93,622 = 307,3$$

$$Y_{2023} = 0,2579 \cdot 24^2 + 3,3585 \cdot 24 + 93,622 = 322,8$$

$$Y_{2024} = 0,2579 \cdot 25^2 + 3,3585 \cdot 25 + 93,622 = 338,8$$

$$Y_{2025} = 0,2579 \cdot 26^2 + 3,3585 \cdot 26 + 93,622 = 355,3$$

Мазкур ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун унда келтирилган формулаларни жамлаб оламиз. Бунинг учун қуйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади (7-жадвал).

7-жадвал

Чакана товар айланмаси, аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш ва савдода банд ходимлар сонининг 2019-2025 йилларга мўлжалланган прогнозининг ҳисоб-китобини амалга оширадиган формулалар¹⁵²

Кўрсаткичлар	Математик моделларнинг формулалари	Натижа билан омилларнинг боғлиқлик даражаси
Чакана товар айланмасининг ўсиш суръати	$y = 31,626x^2 - 293,36x + 729,54$	$R^2 = 0,9926$
Аҳолига пуллик хизмат кўрсатишнинг ўсиш суръати	$y = 64,611x^2 - 560,51x + 1194,5$	$R^2 = 0,996$
Савдода банд ходимлар сонининг ўсиш суръати	$y = 0,2579x^2 + 3,3585x + 93,622$	$R^2 = 0,9851$

Ушбу жадвалда ҳам ҳар бир кўрсаткич бўйича математик моделларнинг типлари ва натижа билан омиллар ўртасидаги боғлиқлик даражаси келтирилган. Кўриниб турибдики, чакана товар айланмасининг ўсиш суръати, аҳолига пуллик хизмат кўрсатишнинг ўсиш суръати, савдода банд ходимлар сонининг ўсиш суръати бўйича ҳам полиномиаль моделдан фойдаланилган. 7-жадвалдаги формулалар асосида ҳар бир кўрсаткичнинг прогнози аниқланди. Ҳисоб-китоблар натижасида 2019-2025 йиллардаги прогноз кўрсаткичлари ҳосил бўлди. Ушбу прогноз кўрсаткичларини қўшган ҳолда қуйидагича жадвал шакллантирилди (8-жадвал).

8-жадвал

¹⁵²Мазкур илова математик усулларни қўллаган ҳолда 1-жадвал маълумотлари асосида муаллиф томонидан шакллантирилди

**Ўзбекистон Республикасида чакана товар айланмаси, аҳолига пуллик
хизмат кўрсатиш ва савдода банд ходимлар сонининг 2000-2018
йиллардаги динамикаси 2019-2025 йиллардаги прогноз кўрсаткичлари**

Йиллар	Чакана товар айланмасининг ўсиш суръати, %	Аҳолига пуллик хизмат кўрсатишнинг ўсиш суръати, %	Савдода банд ходимлар сонининг ўсиш суръати, %
2000	100,0	100,0	100,0
2001	151,0	152,4	103,2
2002	211,8	229,6	103,6
2003	240,0	306,0	108,1
2004	267,8	401,2	113,8
2005	312,0	525,5	119,9
2006	417,0	708,0	129,6
2007	535,6	980,4	139,9
2008	709,5	1493,1	150,7
2009	944,0	1950,6	157,3
2010	1223,7	2535,7	164,9
2011	1596,6	3394,9	170,2
2012	2067,9	4393,1	176,4
2013	2621,7	5855,7	182,9
2014	3252,4	7225,7	189,8
2015	3982,3	8808,4	226,9
2016	4927,1	10500,6	233,4
2017	5887,0	12128,9	238,5
2018	6791,2	14098,0	244,8
2019	7512,7	15828,7	264,0
2020	8516,1	17917,2	277,9
2021	9582,6	20135,0	292,3
2022	10712,4	22482,0	307,3
2023	11905,5	24958,2	322,8
2024	13161,8	27563,6	338,8
2025	14481,4	30298,3	355,3

Ушбу прогноз кўрсаткичлари таҳлил қилинаётган маълумотларнинг келажакда аҳвол қандай бўлишлигини ифода этиш юзасидан бошқарув қарорларини қабул қилиш имкониятини беради. Ҳисоб-китобдардан кўриниб турибдики, Чакана товар айланмасининг ўсиш суръати 2000-2018 йилларда 68 мартага ёки 6791,2 % ўсган бўлса, 2025 йилга бориб 145 мартага ёки 14481,4 % ўсиши кўзда тутилган. Аҳолига пуллик хизмат кўрсатишнинг ўсиш суръати ҳам шу таҳлил қилган даврда 141 мартага ёки 14098,0 %га ўсган бўлса, ушбу кўрсаткичнинг миқдори 2025 йилда 303 мартага ёки

30298,3 %га етиши мўлжалланган. Савдода банд ходимлар сонининг ўсиш суръати 2000-2018 йилларда 244,8 %га ўсган бўлса 2025 йилга бориб, унинг ўсиши 355,3 %га етиши кўзда тутилмоқда. Ушбу прогнозлардан ҳам кўриниб турибдики, бу кўрсаткичларнинг ўсиш суръати аҳолининг фаровонлигининг муҳим омили бўлган чакана товар айланмасининг ва аҳолига кўрсатиладиган пуллик хизматларнинг ошириш билан бирга мамлакат иқтисодиётининг ҳам юксалиб бораётганлигидан далолат беради. Шу туфайли мазкур ҳолатни келгусида ҳам сақлаб қолиш чоратадбирларини кўриш лозим, деб ўйлаймиз. Бунинг учун ҳар бир кўрсаткичнинг ўсиш суръатини таъминлаш бўйича аниқ бошқарув қарорларини қабул қилиш лозим бўлади.

Ўзбекистон Республикасида чакана товар айланмаси, аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш ва савдода банд ходимлар сонининг ҳисоб-китоби бўйича аниқланган прогноз кўрсаткичларининг 2018 йилга нисбатан қандай ҳолатда эканлиги аниқлаш учун қуйидаги жадвални тузишни мақсадга мувофиқ, деб топдик (9-жадвал).

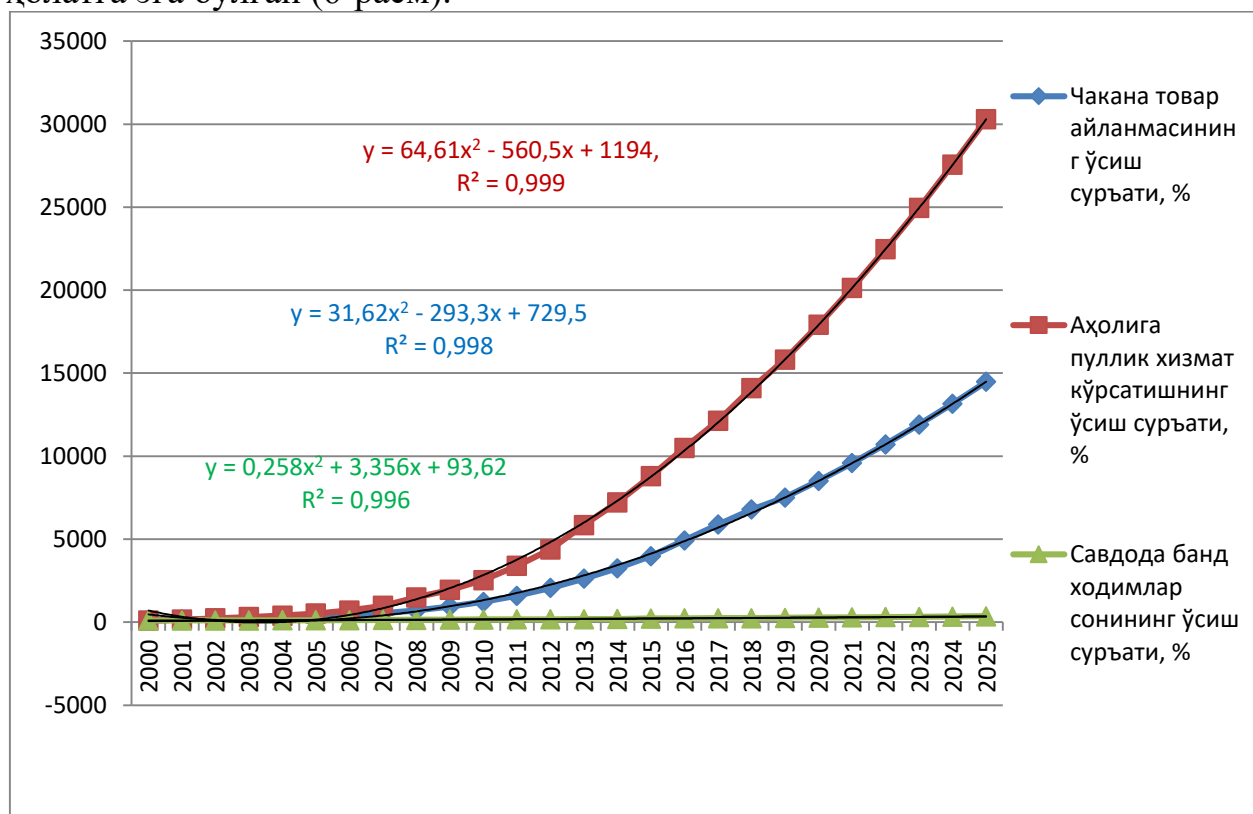
9-жадвал

Ўзбекистон Республикасида чакана товар айланмаси, аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш ва савдода банд ходимлар сонининг 2018 йилга нисбатанн 2019-2025 йиллардаги прогноз кўрсаткичлари

Т/р	Йиллар	Чакана товар айланмаси		Аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш		Савдода банд ходимлар сони	
		млрд. сўм	ўсиш суръати,%	млрд. сўм	ўсиш суръати,%	минг киши	ўсиш суръати,%
1.	2018	121392,1	100,0	43689,7	100,0	1846	100,0
2.	2019	134289,5	110,6	49053,1	112,3	1990,6	107,8
3.	2020	152225,3	125,4	55525,40	127,1	2095,4	113,5
4.	2021	171289,0	141,1	62398,4	142,8	2203,9	119,4
5.	2022	191484,2	157,7	69671,7	159,5	2317,0	125,5
6.	2023	212810,8	175,3	77345,5	177,0	2433,9	131,8
7.	2024	235267,2	193,8	85419,6	195,51	2554,6	138,4
8.	2025	258855,0	213,2	93894,4	214,9	2679,0	145,1

Мазкур таҳлил маълумотлари прогноз қилинган кўрсаткичлар бўйича бошқарув қарорларини қабул қилиш учун муҳим аҳамиятга эга. Ушбу заруратдан келиб чиқиб, ушбу кўрсаткичлар ҳисоб-китобини 2018 йилга нисбатан аниқлаш лозим, деб ўйлаймиз. Чакана товар айланмаси, 2018 йилга нисбатанн 2019-2025 йиллардаги прогноз кўрсаткичлари 213,2 %га ошиши кўрсатилган. Аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш ҳажми 214,9 %га ошиши кўзда тутилган. Савдода банд ходимлар сони эса 145,1 %га ошиши мумкинлиги кўрсатилмоқда. Бундан кўриниб турибдики, чакана товар айланмаси, аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш ва савдода банд ходимлар

сонининг ўсиши рўй берган. Ушбу ҳолатни савдода банд ходимлар сонининг тезроқ ўсишига эришишни тақозо қилади. Чунки иқтисодиётни ривожлантириш учун, ишсизликни камайтириш учун янги иш ўринларини кўпроқ яратиш ва иқтисодиётда банд бўлганларнинг ўртача йиллик сонининг ўсиш суръатини ошириш учун ҳам ҳар бир соҳада банд бўлган ходимлар сонинг ўсишига эришиш лозим бўлади. Демак, шу даврда аҳолининг фаровонлигини ошириш борасида аниқ йўналишларга эришиш учун қайси йўналишга аҳамият бериш лозимлигига аниқлик киритиш лозим бўлади. Бунинг учун ушбу кўрсаткичлар ҳар бирининг графигини кўриб чиқишни тақозо қилади. Ушбу кўрсаткичларнинг ўсиш суръати қуйидагича ҳолатга эга бўлган (6-расм).

6-расм. Ўзбекистон Республикасида чакана товар айланмаси, аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш ва савдода банд ходимлар сонининг 2000-2018 йиллардаги динамикаси ва 2019-2025 йиллардаги прогноз кўрсаткичлари диаграммаси

Мазкур диаграммада Ўзбекистон Республикасида чакана товар айланмаси, аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш ва савдода банд ходимлар сонининг 2000-2018 йиллардаги динамикаси ва 2019-2025 йилларга мўлжалланган прогноз кўрсаткичлари келтирилган. Булардан ҳам кўриниб туридики, чакана товар айланмаси ва аҳолига кўрсатилган пуллик хизмат ҳажми кескин ўсган ва бу тенденция 2019-2025 йилларда ҳам сақланиб қолмоқда. Аммо савдода банд ходимлар сонининг 2019-2025 йиллардаги прогноз кўрсаткичлари анча паст даражада. Юқорида кўрсатилганидек, ушбу кўрсаткични ҳам жадаллаштириш чораларини кўриш лозим бўлади.

Бу ерда чакана товар айланмасининг савдода банд ходимлар сони ўзгаришига нисбатан жадаллик коэффициенти 1,47 ни (213,2/145,1) ташкил қилади. аҳолига кўрсатиладиган пуллик хизматларнинг жадаллик коэффициенти эса, 1,48 ни (214,9/145,1) ташкил қилади. Ушбу кўрсаткичларнинг 2019-2025 йиллардаги прогноз кўрсаткичларидаги ҳолатни ўзгартириб, улар ўртасидаги жадаллик коэффициентларини қисқартиришга эришиш лозим.

КИРИШ (М.Қ.Пардаев)

1-БОБ. МАКРОМАКРОИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛНИНГ ЗАРУРЛИГИ, ПРЕДМЕТИ, ОБЪЕКТИ, ВАЗИФАЛАРИ, МЕТОДИ ВА МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ (М.Қ.Пардаев, О.М.Пардаев)

- 1.1. Макромакроиқтисодий таҳлилнинг объектив зарурлиги
- 1.2. Макромакроиқтисодий таҳлил фани предметининг таърифи
- 1.3. Макроиқтисодий таҳлил фанининг объекти
- 1.4. Иқтисодиётни модернизация ва диверсификация қилиш ҳамда инновацион иқтисодиётни шакллантириш шароитида макромакроиқтисодий таҳлилнинг вазифалари
- 1.5. Макромакроиқтисодий таҳлил фанининг бошқа фанлар билан боғлиқлиги
- 1.6. Макроиқтисодий таҳлилнинг иқтисодиётни бошқаришдаги ўрни ва унга рақамли иқтисодиётни киритиш масалалари
- 1.7. Макроиқтисодий таҳлил фанининг методи
- 1.8. Макроиқтисодий таҳлил фанининг методологияси ва уларнинг таснифи
- 1.9. Макроиқтисодий таҳлил фани методологияси тавсифи

2-БОБ. ИҚТИСОДИЁТНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ВА ЛИБЕРАЛЛАШТИ-РИШ БЎЙИЧА АСОСИЙ УСТУВОР ВАЗИФАЛАР МАКРОИҚТИСО-ДИЁТ ФАНИНИНГ МЕТОДОЛОГИК АСОСИ (М.Қ.Пардаев, О.М.Пардаев)

- 2.1. Мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришнинг янги босқичи, унинг мазмуни ва асосий йўналишлари
- 2.2. Мамлакатимизда макроиқтисодий барқарорликни янада мустаҳкамлаш ва юқори иқтисодий ўсиш суръатларини сақлаб қолишнинг устувор йўналишлари
- 2.3. Иқтисодиётда давлат иштирокини камайтириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш йўллари
- 2.4. Худудларни комплекс ривожлантириш, уларнинг мавжуд салоҳиятидан самарали фойдаланиш йўллари
- 2.5. Иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизация ва диверсификация қилиш орқали макроиқтисодий барқарорлик ва рақобатбардошлигини ошириш йўллари
- 2.6. Қишлоқ хўжалигини модернизация қилиш, соҳада таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва жадал ривожлантиришнинг стратегик йўналишлари

3-БОБ. МАКРОИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛ ФАНИНИНГ ЭКОНОМЕТРИК МОДЕЛЛАРИ (Ш.Олтаев)

- 3.1. Макроиқтисодий таҳлилнинг микдорий усуллари.
- 3.2. Эконометрик моделлар.

- 3.3. Макроиктисодий моделлар.
- 3.4. Иқтисодиётни ривожлантириш моделлари.
- 3.5. Тармоқлараро динамик баланс модели.
- 3.6. Макроиктисодий таҳлилда корреляция, регрессия моделларини қўллашнинг моҳияти
- 3.7. Кобба-Дуглас функцияси асосида макроиктисодий кўрсаткичларни таҳлил қилиш

4-боб. МАКРОИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛДАМИЛЛИЙ ҲИСОБЛАР ТИЗИМИ, АХБОРОТБАЗАСИ СИФАТИДА ((Ш.Олтаев)).

- 4.1. Ўзбекистон Республикаси давлат бошқарувида рақамли иқтисодиёт, электрон ҳукумат ҳамда ахборот тизимлари
- 4.2. Ижтимоий-иқтисодий ахборотларнинг шаклланиши ва уларнинг турлари
- 4.3. Макроиктисодий кўрсаткичлар ахборот объекти сифатида
- 4.4. Макроиктисодий таҳлилда ахборот технологиялардан фойдаланиш йўналишлари.

5 –боб. МАКРОИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛ КЎРСАТКИЧЛАРИНИ БОШҚАРУВ ВА ТАШКИЛИЙ ТУЗИЛМАДА ФОЙДАЛАНИШ ЙЎЛЛАРИ. ((Ш.Олтаев)).

- 5.1.Макроиктисодий даражадаги бошқарув тизими ва унинг ташкилий тузилмаси
- 5.2.Бошқарув услуги.
- 5.3.Менежментнинг ижтимоий услуги.
- 5.4.Ўз-ўзини бошқариш.

6-боб. МАКРОИҚТИСОДИЙ МУВОЗАНАТНИНГ КЛАССИК ВА КЕЙНСЧА МОДЕЛЛАРИ ТАҲЛИЛИ (Ш.Олтаев)

- 6.1.Макроиктисодий мувозанат тушунчаси.
- 6.2.Кейнсча моделда инвестициялар функцияси.
- 6.3.Автоном харажатлар мультипликатори.

7-боб. ПУЛ-КРЕДИТ СЕКТОРИНИНГ ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛИ (Ю.П.Ўринбаева)

- 7.1.Пул-кредит сиёсатининг мақсади, кўрсаткичлари, асосий йўналишлари ва уларнинг амал қилиш механизми.
- 7.2. Пулга бўлган талаб, пул таклифи ва пул агрегатлари.
- 7.3. Пул-кредит сектори таҳлили услубияти.
- 7.4.Ўзбекистонда пул-кредит сиёсати ва пул-кредит секторининг таркиби таҳлили.

8-боб. БЮДЖЕТ - СОЛИҚ СЕКТОРИНИНГ ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛИ **(Ю.П.Ўринбаева)**

8.1. Бюджет-солиқ сиёсатини иқтисодий мазмуни ва тамойиллари.

8.2. Бюджет-солиқ сиёсатининг таркибий тўзилиши ва улар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик.

8.3. Ўзбекистонда бюджет-солиқ сектори таҳлили.

8.1. Бюджет-солиқ сиёсатини иқтисодий мазмуни ва тамойиллари

9-боб. ИШСИЗЛИК ВА ИНФЛЯЦИЯ ДАРАЖАСИНИНГ ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛИ (Ю.П.Ўринбаева)

9.1. Аҳоли бандлиги сиёсати, усуллари ва йўналишлари.

9.2. Ишсизликнинг келиб чиқиш сабаблари, турлари, асосий мезонлари ва кўрсаткичлари.

9.3. Янги иш ўринларини яратиш ва аҳоли бандлигини таъминлашнинг муҳим омили.

9.4. Инфляциянинг моҳияти, турлари ва ҳисоблаш усуллари.

10-боб. ТОВАР ВА ПУЛ БОЗОРИНИНГ ЎЗАРО БОҒЛИҚЛИГИ ТАҲЛИЛИ (Ю.П.Ўринбаева)

10.1. IS – LM моделининг моҳияти ва тенгламалари.

10.2. IS – эгри чизиғи ва унинг тенгламаси.

10.5. LM – эгри чизиғи ва унинг тенгламаси.

10.6. IS-LM моделида макроиқтисодий мувозанат.

11-боб. ТЎЛОВ БАЛАНСИНИНГ ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛИ **(Ю.П.Ўринбаева)**

11.1. Тўлов баланси тушунчаси ва унинг таркибий тузилиши.

11.2. Тўлов балансининг таркибий қисмлари ва улар ўртасидаги боғлиқликлар.

11.3. Тўлов балансини макроиқтисодий тартибга солиш воситалари ва усуллари.

12-боб. ОЧИҚ ИҚТИСОДИЁТДА МАКРОИҚТИСОДИЙ МУВОЗАНАТ ТАҲЛИЛИ. (Ш.Олтаев)

12.1. Очiq иқтисодиёт тушунчаси ва унинг кўринишлари.

12.2. Манделл Флемингнинг очiq иқтисодиёт модели.

12.3. Қайд этилган валюта курси шароитида пул-кредит ва фискал сиёсат.

12.4. Эркин сузиб юрувчи валюта курси шароитида макроиқтисодий сиёсат.

13- боб. ТАРМОҚЛАРАРО БАЛАНСНИНГ ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛИ **(Ю.П.Ўринбаева)**

13.1. Тармоқлараро баланс тушунчаси ва унинг таркибий тузилиши.

- 13.2. Макроиктисодий кўрсаткичларнинг миқдорий боғлиқлиги.
- 13.3. Макроиктисодий кўрсаткичларнинг математик боғлиқлиги.

14-боб. МОКРОИҚТИСОДИЙ ЎСИШ, УНИНГ ТУРЛАРИ ВА ОМИЛЛАРИ БЎЙИЧА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР (М.Қ.Пардаев, О.М.Пардаев)

- 14.1. Мамлакатимизда макроиктисодий кўрсаткичларнинг ҳолати ва ўсиш тенденциялари
- 14.2. Иқтисодий ўсишнинг турлари ва мезонлари

15-боб. ЎЗБЕКИСТОНДА МАКРОИҚТИСОДИЙ КЎРСАТКИЧЛАР ВА УЛАР БИЛАН БОҒЛИҚ ЖАРАЁНЛАРНИНГ ПРОГНОЗИ (З.Артиков)

- 15.1. Макроиктисодий кўрсаткичларни прогнозлаштиришнинг зарурияти ва аҳамияти
- 15.2. Макроиктисодий кўрсаткичларнинг графигини шакллантириш усуллари
- 15.3. Макроиктисодий кўрсаткичларни прогнозлаштириш усуллари